“Kooperasiya” elmi-praktiki jurnal

Научно-практический журнал “Кооперация”

Scientific-practical journal “Cooperation”

Jurnal 2005-ci ilin yanvar ayından çıxır.
№ 3 (74)-2024

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN KOOPERASİYA UNİVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

i.e.d., prof. Eldar QULİYEV **(baş redaktor)**
i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi, Bəyalı ATAŞOV **(baş redaktorun müavini)**
i.e.n., dos. Samirə MƏMMƏDOVA **(məsul redaktor)**
i.e.d., prof. AMEA-nın həqiqi üzvü Ziyad SƏMƏDZADƏ
i.e.d., prof. AMEA-nın müxbir üzvü Əli NURİYEV
i.e.d., prof. Eldar İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Vüsal QASIMLI
i.e.d., prof. Zahid MƏMMƏDOV
i.e.d., prof. Rəsul BALAYEV
i.e.d., prof. Aygün QULİYEVA
i.e.d., prof. İslam İBRAHİMOV
i.e.d., prof. Şəfa ƏLİYEV
i.e.d., dos. Rəsmiyyə ABDULLAYEVA
i.e.d., dos. Möhübbət HÜSEYNOV
i.e.n., dos. Tahir ŞÜKÜROV

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində 15 mart 2005-ci il tarixdə №1250 ilə qeydə alınmış, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin 6 iyul 2012-ci il tarixli (protokol №10-R) qərarı ilə İqtisadiyyat elmləri üzrə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərin siyahısı”na daxil edilmişdir.

2023-cü ilin 4-cü nömrəsindən başlayaraq jurnala Rəqəmsal Obyekt İdentifikatoru (DOİ) verilmişdir.

Redaksiyanın ünvanı:
AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu, Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.
tel: 562-25-43, 562-74-24, faks: (+99412) 5614134
e.mail: aku1964@mail.ru
info@aku.edu.az
web: www.aku.edu.az

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Tirajı 300 ədəd

Texniki redaktor: Əhməd ZİYƏDDİNOĞLU
Kompüter və dizayn: Hacı İSMAYILOV

MÜNDƏRİCAT

I BÖLMƏ.
YAŞIL İQTİSADİYYAT, ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏR

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV
Qlobal kontekstdə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın və yaşıl enerjinin inkişaf etdirilməsi problemləri.....5
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.001

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Qlobal transformasiyalar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının nəzəri aspektləri 11
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.014

Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi göstərişləri və dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan layihələr 19
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.039

Bulud Cahangir oğlu SADIQOV
Azərbaycanın kənd təsərrüfatında məsuliyyətli biznes davranışının ekoloji və sosial problemlərin həllində rolu 29
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.005

Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
Aqrar sahibkarlığın inkişafında yaşıl iqtisadiyyatın rolu 36
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.044

Seyidmahir Samir oğlu ZƏKİZADƏ
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ekoloji infrastrukturun optimal formalaşdırılması istiqamətləri 42
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.042

Orxan Surxay oglu HACIYEV, Ülkər Xəlil qızı MAHMUDOVA
Xızı inzibati rayonunun landşaftının təsnifatı və xəritələşməsinin metodları 50
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.030

II BÖLMƏ.
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA, İNNOVASİYA AMİLLƏRİ

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV, Nizami Cəlal oğlu QAFAROV, Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
Kənd təsərrüfatı sektorunda dövlət xərcləri: kreditləşmə ilə optimal nisbət və kənd təsərrüfatı istehsalına təsiri 55
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.003

Amirə Cabbar qızı İSMAYILOVA
Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə səmərəli əməkdaşlığın yolları 70
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.052

Samir Sahib oğlu MƏMMƏDOV
Azərbaycan Respublikasında inflyasiya və onun iqtisadiyyatın pul-kredit tənzimlənməsinə təsiri 79
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.034

Müşfiq Aqit oğlu QURBANOV, Elman İbiş oğlu İBİŞOV
Azərbaycanda mövcud bank sistemində audit fəaliyyətinin təhlili və qiymətləndirilməsi 86
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.026

Samir İsrafil oğlu AĞAYEV
Sahibkarlıq fəaliyyətində “innovasiya - investisiya” tandemi: reallıqlar və imkanlar 94
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.032

Elnur Zakir oğlu VƏLİZADƏ, Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
İnnovasiya fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması metodları arasında qarşılıqlı asılılıq 103
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.016

Эльдар Нариман оглы ЗЕЙНАЛЛЫ
Роль современных инноваций в повышении конкурентоспособности промышленных предприятий в современных экономических условиях.....110
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.010

III BÖLMƏ.
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT, İNSAN RESURSLARININ VƏ LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Mirzəbala Təbrik oğlu POLADOV
Yeni iqtisadi mexanizm: 4-cü sənaye inqilabı və onun insan resurslarının idarə edilməsinə təsirləri 116
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.025

Elmәddin Hilal oğlu ƏLİZADƏ, Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
Neft-qaz kompaniyalarında layihələrin idarə olunmasının səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər sistemi 123
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.012

Dilrüba Adil qızı PAŞAYEVA
Mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal auditin inkişaf perspektivləri 130
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.009

Nigar Ağabala qızı GÜLMALIYEVA
Biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki aspektləri.....136
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.028

IV BÖLMƏ.
BEYNƏLXALQ TİCARƏT, NƏQLİYYAT VƏ LOGİSTİKA

Zəhra İsa qızı SƏMƏDOVA
Qlobal ticarət sazişlərinin beynəlxalq logistika əməliyyatlarına təsiri 144
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.040

Ziya Bəbir oğlu AĞAYEV
Azərbaycan iqtisadiyyatında nəqliyyat sektorunun rolu 153
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.050

Cəmilə Elçin qızı QULİYEVA
Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından səmərəli istifadə edilməsi məsələləri 161
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.007

Elşən Zöhrab oğlu ORUCOV
Dünya ticarət təşkilatının yeni dünya nizamının aparıcı təşkilatı kimi rolu 168
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.019

V BÖLMƏ.
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Balıq konservlərinin keyfiyyətinin tədqiqatı 175
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.048

Fərid Fikrət oğlu BABAYEV
Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafında sənaye zonalarının rolu 183
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.021

VI BÖLMƏ.
DAVAMLI İNKİŞAF VƏ RƏQABƏT STRATEGİYASI

Könül Abdusalam BÜYÜKER
Davamlı inkişaf təşəbbüslərinin iqtisadi artıma təsiri 191
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.023

Saqib Yaşar oğlu MƏMMƏDOV
Milli iqtisadiyyatın strukturunda həyata keçirilən şaxələndirmənin dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində rolu 198
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.037

Təhminə Paşa qızı BALACAYEVA
Emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət strategiyalarının təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri 206
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.046

I BÖLMƏ.
YAŞIL İQTİSADİYYAT, ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASI VƏ EKOLOJİ PROBLEMLƏR

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
elm və innovasiyalar üzrə prorektoru,
iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.001

QLOBAL KONTEKSTDƏ AZƏRBAYCANDA YAŞIL İQTİSADİYYATIN VƏ YAŞIL ENERJİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi yaşıl iqtisadiyyatın və yaşıl enerjinin inkişafı məqsədilə təbii resurslardan daha səmərəli istifadənin təmin olunması istiqamətində araşdırma aparmaq və bu yönümdə tövsiyələr hazırlamaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası. Məqalə hazırlanarkən müəllif elmi tədqiqat üsullarından, o cümlədən müşahidə, müqayisə, məntiqi ümumiləşdirmə və funksional təhlil metodlarından faydalanmışdır. Həmçinin Azərbaycan dövlətinin yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması siyasətinin strateji yanaşması da tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil etmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, irəli sürülən təklif və tövsiyələr ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyatın ayrı-ayrı bölmələrinin daha da inkişaf etdirilməsi istiqamətində layihələrin hazırlanmasında faydalı ola bilər.

Tədqiqatın nəticələrinə dair onu qeyd etmək olar ki, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına və təbii resurslardan, o cümlədən yaşıl enerjidən səmərəli istifadəyə dair innovativ həll yolları təqdim edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Ölkəmizdə yaşıl iqtisadiyyatın formalaşmasına və yaşıl enerjinin inkişafına dəstək verə biləcək yeni elmi yanaşmalar məqalədə yer almışdır.

Açar sözlər: dayanıqlı inkişaf, yaşıl iqtisadiyyat, ekoloji risklər, təbii ehtiyatların qorunması, yaşıl enerji, yaşıl texnologiyalar.

Giriş

Son onilliklərdə qlobal səviyyədə iqtisadi və ekoloji transformasiyalar dərinləşməkdədir. Sivilizasiyanı narahat edən ümumbəşəri problemlər artmaqdadır. Xüsusilə, dayanıqlı inkişafın təmin olunması, resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, qənaət rejimlərinin formalaşdırılması, alternativ enerji mənbələrinin yaradılması mühüm hədəflər kimi ortaya qoyulmuşdur. Aparıcı dünya dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar iqlim dəyişiklikləri ilə bağlı çağırışlara adekvat olaraq tədbirlər görməkdədirlər. Qlobal istiləşmə, istilik effekti verən qazların atmosferə buraxılmasının azaldılması, ətraf mühiti çirkləndirən maddələrin həcminin minimuma endirilməsi tədbirləri daha çox diqqət çəkməkdədir. Bu istiqamətlərdə beynəlxalq, regional və ölkə proqramları reallaşdırılmaqdadır. Bütün bunlar onu göstərir ki, yaxın və uzaq perspektivdə qlobal problemlər sırasında yaşıl iqtisadiyyatın təmin edilməsi, ənənəvi enerjidən “yaşıl enerji”yə keçid və yaşıl enerji mənbələrinin genişləndirilməsi maksimum prioritetlik təşkil edəcəkdir.

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası iqtisadiyyatla ətraf mühitin qarşılıqlı əlaqəsini nəzərdə tutur. Qeyd edək ki, 1980-ci illərin sonlarında insanların resurslardan istifadəsinin ətraf mühitə təsiri, həmçinin ekologiya, yoxsulluq və iqtisadi dəyişikliklər arasındakı əlaqələrə dair fikirlərin köklü surətdə yenidən qiymətləndirilməsi baş verdi. Nəticədə, ekoloji problemlərə və iqtisadi inkişafa yeni yanaşma - “rəqabətli məqsədlər” adlanan prinsipə, yəni ətraf mühitin və təbii ehtiyatların

qorunmasına, iqtisadi artıma və ya insanların məmnunluğuna əsaslanan yanaşma – “dayanıqlı inkişaf” konsepsiyası ortaya çıxdı [1, s. 424-425].

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası bir millətin rifahının təkcə onun iqtisadi sərvətindən deyil, habelə əlverişli mühitindən və yaşayış yerindən asılı olması ehtimalına əsaslanır. Ehtimal olunur ki, ekoloji risklərin qarşısı alınmayınca iqtisadi inkişafın mənası olmayacaq. Ətraf mühitə düzəlməz dərəcədə ziyan vurmaqla və ya mövcud təbii ehtiyatları tükəndirməklə biz gələcək nəsillərin həmin resurslara çıxışını məhdudlaşdırırıq və bununla da onların gələcəkdə öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını təhlükə altına qoyuruq. Buna görə dayanıqlı inkişaf iqtisadiyyatla ətraf mühit arasında qarşılıqlı əlaqə və onların nəsillərarası bərabərliyi təmin etmək baxımından necə idarə olunması ilə bağlıdır.

Dayanıqlı inkişafın ekoloji ölçüləri. Dayanıqlı inkişaf məqsədlərinin aşkar ziddiyyətlərinə baxmayaraq, onlar uzunmüddətli perspektivdə daha faydalıdır. Məsələn, iqtisadi artım təbii ehtiyatların qorunması ilə ziddiyyət təşkil edə bilər. Bununla belə, müasir dövrdə təbii ehtiyatlardan məsuliyyətli istifadə gələcəkdə davamlı iqtisadi artım üçün resursların mövcud olmasını təmin etməyə kömək edəcəkdir. Dayanıqlı inkişaf və ətraf mühit məsələləri bir çox elmi ədəbiyyatda rast gəlinən və müasir dünyada getdikcə daha genişlənən bir anlayışlardır. Müvafiq olaraq, hazırda dayanıqlı inkişafın bir çox tərifləri mövcuddur. Əksər tərifl ər vurğulayır ki, dayanıqlılıq iqtisadi artım və onun ətraf mühitə, iqtisadiyyata və cəmiyyətə təsiri arasındakı əlaqəni tanıyan qərarlar tələb edir. Dayanıqlı inkişaf ətraf mühitə daha az ziyan vurmaq və gələcək nəsillərin ehtiyaclarını nəzərə almaqla əlaqələndirilir və beynəlxalq səviyyədə və ayrı-ayrı ölkələr səviyyəsində aparılan siyasətlə stimullaşdırılmalıdır. Beləliklə, dayanıqlı inkişafın ekoloji ölçüsü ekosistemləri, havanın keyfiyyətini, resursların bütövlüyünü və dayanıqlılığını necə qorumaq lazım olduğunu müəyyənləşdirir.

Yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının reallaşdırılması istiqamətləri. İqtisadiyyatda və cəmiyyətdə baş verən neqativ dəyişikliklərə tab gətirə bilən və onların nəticələrini tez bir zamanda aradan qaldıra bilən dayanıqlı inkişaf konsepsiyası bütün növ resurslardan səmərəli istifadə məsələlərini ön plana çıxarmışdır. Yeni inkişaf modelinin formalaşması zamanı dayanıqlı inkişaf paradiqmasının təkamülü yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuş, sinergetik səmərə əldə edilməsinə hədəflənmişdir.

Yaşıl iqtisadiyyat enerji və resurslara qənaət, atmosferdə karbon emissiyalarının azaldılması, ekoloji cəhətdən təmiz enerjidən istifadə etməklə nəqliyyat, alternativ enerji mənbələri, üzvi kənd təsərrüfatı, ekoloji təhlükəsizlik və inkişaf etmiş logistikaya əsaslanır. Ötən əsrin sonlarından etibarən texnoloji modelin innovativ forması və ekoloji cəhətdən dayanıqlı inkişafa nail olunmasının əsas amillərindən biri kimi “yaşıl iqtisadiyyat konsepsiyası” getdikcə daha çox inkişaf etdirilir. Yaşıl iqtisadiyyatın inkişaf dərəcəsini regionlar və bütövlükdə ölkə üzrə yaşıl investisiyaların

həcmini təhlil etməklə qiymətləndirmək olar. Çünki, yaşıl investisiyaların səviyyəsi və strukturu bu sahədə əsas meyilləri və problemləri müəyyənləşdirməyə imkan verəcək [2, s.57].

Yaşıl iqtisadiyyatın sürətləndirilmiş inkişafına əsaslanan iqtisadi artımı təmin etmək üçün bir qrup prioritet fəaliyyət istiqamətlərinin nəzərə alınması məqsədəuyğundur:

- yaşıl iqtisadi inkişafa keçidə iqtisadi dəstək hesabına əhalinin fəallığının artırılması;
- mövcud təbii ehtiyatlardan və imkanlardan davamlı və səmərəli istifadə edilməsi;
- yaşıl inkişaf potensialının artırılması və insan kapitalının tərəqqisi üzrə tədbirlərin gücləndirilməsi;
- yaşıl iqtisadiyyatın miqyasının genişləndirilməsi məqsədilə bu sahədə prioritet istiqamətlər üzrə fundamental və praktiki tədqiqatların aparılmasına hərtərəfli dəstək verilməsi;
- real sektorda müəssisələrin müasir qənaətcil texnologiyalarla modernləşdirilməsi, tullantısız istehsalın təşkili, onların emalının və bərpa olunan enerji texnologiyalarından daha çox istifadənin təşviqi;
- perspektivli innovativ texnologiyaların tətbiqi və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı layihələri üçün maddi dəstək və şərait yaradılması vasitəsilə iqtisadi artımın daha da sabitləşməsinə nail olunması və s.

Texnoloji yeniliklərin tətbiqi və yaşıl enerji mənbələrinin inkişafı. Hesab edirik ki, texnoloji yeniliklər mövcud iqtisadiyyatın strukturunda dəyişikliklərə səbəb olur, lakin dayanıqlı inkişafa səbəb olmur. Texnologiyalar iki meyara malik olmalıdır: təhlükəsizlik və ətraf mühitə uyğunluq. Bu meyarlar təmiz və ya yaşıl texnologiyalar adlandırılan texnoloji dəyişikliklərə və yeniliklərə uyğundur. Onlar ekoloji problemlərin həllinə yönəlib. Onların yaradılması, reallaşdırılması və kütləvi yayılması ilə əhəmiyyətli müsbət sosial-ekoloji və iqtisadi dəyişikliklərin kumulyativ təsiri baş verir [3, s.48-49].

Yaşıl texnologiya qlobal istiləşməni azaltmağa kömək edə bilər. Son 100 il ərzində Yer səthinin temperaturu 0,4°C-dən 0,8 °C-ə qədər əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Hökumətlərarası İqlim Paneli 2100-cü ilə qədər temperatur sıçrayışının 1,4 ilə 5,8°C arasında olacağını proqnozlaşdırır. Temperaturun bu artımı istixana effektinin artması ilə birləşir. Bunun mənfi təsirlərindən bəziləri tüstü emissiyaları, ozon təbəqəsinin tükənməsi, okeanların turşulaşması və bitki artımındakı dəyişikliklərdir. Bununla belə, yaşıl texnologiyaların köməyi ilə iqlim dəyişikliyi azaldıla bilər, çünki onlar gələcək enerji istehsalının və karbon istehlakının artırılmasının yeni üsullarından faydalanırlar.

Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması, xüsusilə bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin potensialının obyektiv olaraq qiymətləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi məsələləri hazırkı şəraitdə kifayət qədər aktualdır. Ölkə Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması və yaşıl enerji sahələrinin inkişaf etdirilməsi hədəfləri də yer almışdır [4].

Ölkənin bir sıra regionlarında, məsələn Abşeron yarımadasının qərb zonasında, Xızıda və digər ərazilərdə alternativ enerji mənbələrinin potensialının formalaşdırılması və infrastrukturunun yaradılması, müvafiq istiqamətlər – külək və günəş enerjisi üzrə infrastrukturun yaradılması prosesləri artıq başlanmışdır. Xızıda külək enerjisi, Qaradağda isə günəş enerjisi istiqamətində yaradılan infrastruktur ölkəmizin enerji balansının daha da gücləndirilməsinə, alternativ enerji – yəni yaşıl enerji mənbələrinin inkişaf etdirilməsinə ciddi töhfə deməkdir.

Ən önəmli hadisələrdən biri isə məhz torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsindən sonra baş vermişdir. Cəbrayıl rayonunda Azərbaycanın neft strategiyasının reallaşdırılmasında əsas tərəfdaşı olan British Petrolium şirkətinin iştirakı ilə çox güclü potensiala malik günəş enerjisi istehsalı infrastrukturunun yaradılmasına başlanılmışdır. Burada istehsal ediləcək elektrik enerjisinin müəyyən hissəsi ölkədaxili tələbata yönəldilməklə yanaşı, digər əhəmiyyətli bir hissəsi Avropaya ixrac olunacaqdır. Təqdirəlayiq haldır ki, bu məqsədlə Qara dənizin dibindən müvafiq optik kabel çəkiləcəkdir və elektrik enerjisi Avropa Birliyi ölkələrinə, o cümlədən ilk növbədə Serbiyaya ixrac olunacaqdır.

Son dövrlərdə Azərbaycan nəinki regional, həmçinin qlobal səviyyədə keçirilən müxtəlif nüfuzlu beynəlxalq tədbirlərin ev sahibinə çevrilib. Cari ilin iyun ayının 4-də Bakıda qlobal enerji aləmində mühüm hadisə olan və 3 gün davam edən Bakı Enerji Həftəsi çərçivəsində 29-cu Beynəlxalq Xəzər Neft və Qaz – Caspian OiL GAS və 12-ci Xəzər Beynəlxalq Energetika və Yaşıl Enerji – “Caspian Power” sərgilərinin açılış mərasimi baş tutdu. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu tədbirdə geniş çıxış edərək bir sıra proqram xarakterli önəmli mesajlar vermişdir. Dövlət başçımız o cümlədən demişdir: “Qarabağ və Şərgi Zəngəzurda hidro-elektrik stansiyalarla bağlı görülən işlər əlavə edilsə, 2027-ci ilədək 2 giqavat həcmində bərpaolunan enerjinin əldə edilməsi tamamilə real hədəfdir” [5, səh. 6].

Beynəlxalq əlaqələri genişləndirmək və onların səmərəsini artırmaq baxımından əlverişli platforma kimi tarixə düşmüş Bakı Enerji Həftəsində 37 ölkədən 300-dək tanınmış aparıcı şirkətlər iştirak etmişdir. Onların əksəriyyəti Azərbaycanın “yaşıl enerji” təşəbbüslərinə yüksək maraq göstərən iştirakçılar olmuşlar.

Beləliklə də ölkəmiz beynəlxalq enerji əməkdaşlığında “yaşıl” üfüqlərin formalaşmasına özünün növbəti töhfəsini vermiş oldu və bütün dünyaya bəyan etdi ki, Azərbaycanda “yaşıl enerji”yə keçid prosesi uğurla həyata keçirilir. Yeni geosiyasi çağırışlar fonunda Azərbaycanın bu yönümdə strateji əhəmiyyəti artır. Müzakirələr və əldə olunan elmi-nəzəri nəticələr onu söyləməyə əsas verir ki, Bakı Enerji Həftəsi Azərbaycana yeni dividentlər qazandıracaq, alternativ “yaşıl enerji”yə keçidlə bağlı aparılan məqsədyönlü dövlət siyasəti yaxın gələcəkdə ölkəmizə böyük uğurlar gətirəcək.

Məhz bu faktlar əsasında qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın yaradılması və bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin inkişafı istiqamətində önəmli addımlar atılmaqdadır. Hesab edirik ki, çox mühüm hadisələrdən biri kimi Azərbaycanda mövcud olan resurslardan və xüsusilə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə bol sularla zəngin çaylardan səmərəli istifadə etmək hesabına əvvəllər fəaliyyət göstərən su-elektrik stansiyalarının bərpa edilməsi və ya yenilərinin tikilməsi nəticəsində yaşıl enerjinin alınması imkanlarının səfərbər edilməsi və səmərəli istifadə olunması tədbirlərinə uğurla başlanılmışdır.

Nəticə

Yuxarıda göstərilən dəlillər Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına, bərpa olunan alternativ yaşıl enerji mənbələrinin genişləndirilməsinə və ümumi enerji istehsalı strukturunda yaşıl enerjinin payının ildən-ilə artacağına güclü inam yaradır.

Bir məsələyə də diqqətinizi yönəltmək istərdik. Ölkə Prezidentinin 25 dekabr 2023-cü il tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycanda 2024-cü il “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” kimi elan olunmuşdur [6].

Ölkəmiz tərəfindən bərpaolunan enerji resurslarına transformasiyaya ciddi səy göstərilir və, beləliklə də, Azərbaycanın qlobal enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində önəmi artır. Çünki son 30 ildə bu sahədə qabaqlayıcı, ardıcıl və miqyaslı innovativ tədbirlər reallaşdırılmaqla, o cümlədən geniş beynəlxalq coğrafiyanı əhatə edən logistika – infrastruktur şəbəkəsi yaratmaqla Azərbaycan özünü dünya enerji siyasətinin əsas aktorlarından biri kimi təsdiqləyib.

“Yaşıl enerji”yə keçidin Azərbaycan modeli bir çox xarici dövlətlərin aparıcı şirkətlərinin diqqətini cəlb etməkdədir.

Eyni zamanda, ölkəmiz bu yaxınlarda tarixi bir hadisənin şahidi olacaq. Belə ki, 2024-cü ilin noyabr ayında Bakıda BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 29-cu sessiyası – COP29 kimi dünya əhəmiyyətli, inklüziv platforma rolunu oynayacaq mötəbər bir qlobal tədbir keçiriləcəkdir [7].

Bütün bunlar onu deməyə əsas verir ki, ölkəmiz digər istiqamətlərdə olduğu kimi, regionda və beynəlxalq səviyyədə müstəqil, kreativ qərarlar qəbul edən nüfuzlu dövlət kimi qəbul edilməkdədir. Yaxın illərdə Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi və yaşıl enerji istehsalının artırılması ölkəmizin qlobal miqyasda rəqabət qabiliyyətinin daha da yüksəldilməsinə imkan verəcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Мантаева, Э.И., Голденова, В.С., Слободчикова, И.В. «Зеленые» технологии как фактор устойчивого развития национальной экономики. Московский академический экономический форум МАЭФ-2021, с.423-431.
2. Козлов, С.Н. «Зеленая» экономика, как фактор устойчивого развития региона / С.Н. Козлов // Вестник НГИЭИ. – 2020. – № 4(107). – С. 55-65.
3. Барышева, Г.А. Зеленые технологии: определение понятия, этапы становления и роль в устойчивом развитии экономики / Г.А. Барышева, М.С. Егорова // Теория и практика общественного развития. – 2019. – № 12(142). – С. 48-54.
4. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər. / – Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir.
5. “Şərq” qəzeti, 7 iyun 2024 – cü il, səh.6 /www.sherg.az/
6. COP29-un Azərbaycanda keçirilməsi qlobal problemlərin həllində strateji təşəbbüsdür: [Elektron resurs] / URL: https://report.az/cop29/ekspert-azerbaycanda-cop29-un-kecirilmesi-qlobal-problemlerin-hellinde-strateji-tesebbusdur/
7. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncam, Bakı, 25 dekabr 2023-cü il.

Байали Ханали оглы Аташов,
проректор Азербайджанского Университета Кооперации
по науке и инновациям, доктор экономических наук,
профессор, Заслуженный деятель науки

Проблемы развития зеленой экономики и зеленой энергии в Азербайджане в глобальном контексте

Резюме

Цель исследования – разработать научные подходы и рекомендации касательно наиболее рационального использования природных ресурсов с нацеленностью на дальнейшее развитие зеленой экономики и зеленой энергии.

Методология исследования. В ходе подготовки статьи автором использованы такие научные методы как наблюдение, сравнение, логическое обобщение и функциональный анализ. Одновременно в методологическую основу исследования заложены стратегические подходы азербайджанского государства по формированию зеленой экономики.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что выдвинутые предложения и рекомендации могут быть полезны при подготовке различных проектов по дальнейшему развитию отдельных секторов зеленой экономики страны.

Результаты исследования выражаются в том, что здесь предложены инновационные пути решения формирования зеленой экономики и рационального использования природных ресурсов, в том числе зеленой энергии.

Оригинальность и научная новизна исследования. В статью заложены новые научные подходы, которые могут способствовать успешному функционированию в стране зелёной экономики и зелёной энергии.

Ключевые слова: устойчивое развитие, зелёная экономика, экологические риски, охрана природных ресурсов, зелёная энергия, зелёные технологии.

Bayali Khanali oghly Atashov,
Vitce-Rector of Azerbaijan Cooperation University
in science and innovation, doctor of economic sciences,
professor, Honored scientist

The problems of development of green economy and green energy in Azerbaijan on global context

Summary

The purpose of the research to develop scientific approaches and recommendations regarding the most rational use of natural resources with a focus on the further development of the green economy and green energy.

Research methodology. During the preparation of the article, the author used such scientific methods as observation, comparison, logical generalization and functional analysis. At the same time, the methodological basis of the study includes the strategic approaches of the Azerbaijani state to the formation of a green economy.

The applied significance of the study lies in the fact that the proposals and recommendations put forward can be useful in preparing various projects for the further development of individual sectors of the country's green economy.

The results of the study are expressed in the fact that innovative ways to solve the formation of a green economy and rational use of natural resources, including green energy, are proposed here.

Originality and scientific novelty of the research. The article contains new scientific approaches that can contribute to the successful functioning of the green economy and green energy in the country.

Key words: stable development, green economy, ecological risks, preserving of natural resources, green energy, green technologies.

Elnur Qara oğlu ALLAHVERDİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dosenti,
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.014

QLOBAL TRANSFORMASİYALAR ŞƏRAİTİNDƏ ORQANİK KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qlobal transformasiyalar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının nəzəri aspektlərinin tədqiqindən ibarətdir. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf problemləri açıqlanmış və onların həll edilməsi mexanizmləri verilmişdir. Müasir dövrdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafını təmin edən konseptual yanaşmalar ümumiləşdirilmişdir. Qlobal çağırışlardan irəli gələn vəzifələr və prioritetlər əsas götürülməklə, orqanik kənd təsərrüfatının daha intensiv şəkildə inkişaf etdirilməsinin vacibliyi əsaslandırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası əsas etibarı ilə elmi abstraksiya, analiz, sintez, müqayisə və ümumiləşdirmə kimi metodlardan formalaşdırılmışdır. Eyni zamanda, orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi ilə bağlı müxtəlif tədqiqatçıların elmi əsərlərindəki yanaşmalara da diqqət göstərilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti nöqteyi-nəzərindən məqalədə alınmış elmi-praktiki yeniliklərdən müasir dövrdə qlobal çağırışlar kontekstində ölkənin kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsi və xüsusilə, orqanik kənd təsərrüfatı strukturunun yaradılması tədbirlərində istifadə edilməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın nəticələri baxımından isə hazırkı qlobal silkələnmələr və yeni reallıqlar şəraitində orqanik kənd təsərrüfatının təşkili və inkişafının sürətləndirilməsi ilə bağlı məqsədli dövlət proqramlarının hazırlanması, fəaliyyət mexanizmlərinin tətbiqi istiqamətləri daha çox cəlbedici görünür.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi baxımından qeyd etməliyik ki, əsas elmi yenilik kimi hazırkı mürəkkəb bir dövrdə, həmçinin dünyada qlobal ərzaq təhlükəsizliyi probleminin kəskinləşdiyi bir şəraitdə orqanik kənd təsərrüfatının daha səmərəli təşkili ilə bağlı dövrün tələblərinə uyğun nəzəri-metodoloji baxışların müəyyənləşdirilməsi və bunların dövlət siyasəti əsasında yer almasının əsaslandırılmasıdır. Ölkənin resurs potensialı və iqtisadi inkişaf modelinin prioritetləri nəzərə alınmaqla, müasir orqanik kənd təsərrüfatı modelinə konseptual yanaşmalar təmin olunmuş və praktiki fəaliyyət istiqamətlərinin əhəmiyyətli hissəsi müəyyənləşdirilmiş, bunlarla bağlı tövsiyələr və təkliflər hazırlanmışdır.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatı, orqanik kənd təsərrüfatı məhsulları, kənd təsərrüfatının səmərəlilik problemləri, kənd təsərrüfatının inkişaf perspektivləri, qlobal transformasiyalar, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi problemi, qlobal ərzaq təhlükəsizliyi problemləri.

Giriş

Müasir dövrdə dünyada kənd təsərrüfatı istehsalının müxtəlif üsulları mövcuddur. Alternativ əkinçilik sistemləri arasında ən geniş yayılmışı dünyanın 180-dan çox ölkəsində tətbiq edilən orqanik kənd təsərrüfatıdır. Ekoloji cəhətdən təmiz məhsulların istehsalının inkişafı hazırda ümumi qlobal tendensiyadır. XX əsrin ikinci yarısında kənd təsərrüfatının kimyəviləşdirilməsi intensivləşdi ki, bu da bitkilərin məhsuldarlığının və heyvandarlığın əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu. Bu prosesin mənfi nəticəsi bitkiçilik məhsullarının nitratlar və pestisidlərlə, heyvandarlıq məhsullarının isə hormonlar və antibiotiklərlə çirklənməsi olmuşdur. Nəticədə qlobal aqro-ərzaq bazarı buna inkişaf etmiş ölkələrdə orqanik məhsullara tələbatın əhəmiyyətli dərəcədə artması ilə cavab verdi və bu proses bu günə qədər davam edir. Orqanik kənd təsərrüfatı ənənəvi kənd

təsərrüfatı ilə müqayisədə torpağın keyfiyyətini yaxşılaşdırmaqla məhsuldarlığı tədricən artırmağa kömək edir, habelə ətraf mühiti qorumaq və keyfiyyətli məhsul istehsal etməklə daha çox gəlir əldə etmək üstünlüyünü təmin edir [2].

Son illər ərzində orqanik kənd təsərrüfatının davamlı artımına, bu sistemin ekoloji və sosial-iqtisadi problemlərin həllinə imkan verən bir çox üstünlüklərə malik olmasına baxmayaraq, istehlakçıların orqanik məhsullara tələbatı ödənilmir. Bu problemi həll etmək üçün, ilk öncə, orqanik kənd təsərrüfatının nəzəri və metodoloji elmi əsaslandırılması və kənd təsərrüfatı istehsalçılarının orqanik əkinçilik üsullarına transformasiyasının iqtisadi mexanizmlərinin hazırlanması zəruridir.

Qlobal kontekstdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafına nəzəri yanaşmaların tədqiqi

Qeyd edək ki, kənd, meşə təsərrüfatlarında və balıqçılıqda orqanik sektorun sürətli və səmərəli inkişafı elmi-nəzəri bazaya əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir. “Orqanik kənd təsərrüfatı”, “Orqanik əkinçilik”, “Ekoloji kənd təsərrüfatı”, “Orqanik məhsul bazarı” kimi iqtisadi kateqoriyaların mahiyyətinin aydınlaşdırılması, eləcə də iqtisadi, ekoloji və sosial komponentlər nəzərə alınmaqla elmi cəhətdən əsaslandırılmış yeni orqanik istehsal texnologiyalarının axtarışı və tətbiqi məsələləri çox aktualdır. Bu, tədqiqatın mövzusunun ümumi nəzəri və metodoloji aspektlərdə aktuallığını müəyyənləşdirir. “Orqanik kənd təsərrüfatı” anlayışı orqanik məhsulların mahiyyətini, istehsal olunan ənənvi məhsullar üzərində üstünlüklərini başa düşmək üçün açardır. Orqanik kənd təsərrüfatı, ilk öncə, kənd təsərrüfatı elmində və təcrübəsində dərin köklərə malikdir. Lakin orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı müstəqil bir istiqamət kimi yalnız XX əsrin əvvəllərində, ilk öncə, Avropada, eləcə də ABŞ-da meydana çıxmağa başlamışdır [6, s.72]. Bundan əlavə, “Orqanik kənd təsərrüfatı” termini ilk dəfə 1939-cu ildə L. Nortborn tərəfindən təqdim edilmiş və 1940-cı ildə onun “Yerin qayğısına qal” adlı kitabı nəşr edilmiş və burada orqanik təsərrüfat vahid orqanizm kimi qəbul edilmişdir. Elə həmin il Albert Hovardın kimyəvi maddələrin bitki və heyvanların vəziyyətinə mənfi təsirini təsvir edən və ilk dəfə torpağın vəziyyəti ilə insanların sağlamlığı arasında əlaqəni sübut edən “Kənd təsərrüfatının vəsiyyəti” kitabı nəşr olundu. II Dünya müharibəsindən sonra dünyanın ucuz qidaya ehtiyacı oldu və bu, kənd təsərrüfatı istehsalının geniş miqyaslı kimyəviləşməsinə səbəb oldu. 1962-ci ildə bioloq Reyçel Karson məşhur “Səssiz bahar” kitabını nəşr etməklə kimyəvi birləşmələrin (pestisidlər və başqaları) ətraf mühitə və insan sağlamlığına zərərli təsirini sübut etdi. XX əsrin 70-ci illərində dünyada orqanik kənd təsərrüfatının inkişafına təcili ehtiyac yarandı və bunun dərk edilməsi ilə sənayenin tənzimlənməsi sistemi üçün tənzimləmə vasitələrinin formalaşması mərhələsi başladı [11, s.458; 7, s.171].

Məlumdur ki, 1963-cü ildə orqanik kənd təsərrüfatının dövlətlərarası tənzimlənməsinin formalaşması və inkişafı ilə əlaqədar olaraq BMT tərəfindən Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı (FAO), eləcə də Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) tərəfindən beynəlxalq təsis və proqram sənədlərinə uyğun olaraq, qida məhsullarının xüsusi növlərinə dair tələbləri işləyib hazırladılar ki, həmin tələblər toplu olaraq Codex Alimentarius (latınca Codex Alimentarius - qida qanunları toplusu) adlanır. 1999-cu ildə Komissiya orqanik məhsullar istehsalı, emalı, etiketlənməsi və satışına dair tələbləri təsdiq etmişdir. Codex Alimentarius-a görə: “Orqanik kənd təsərrüfatı biomüxtəliflik, bioloji dövrlər və torpağın bioloji fəaliyyəti daxil olmaqla aqroekosistemi qoruyan vahid istehsalın idarə edilməsi sistemidir” [6, s.73]. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) terminologiyasına görə, orqanik əkinçilik: “bioloji müxtəliflik, bioloji dövrlər və torpağın bioloji fəaliyyəti daxil olmaqla kənd təsərrüfatı ekosisteminin rifahını stimullaşdıran və gücləndirən inteqrasiya olunmuş istehsalın idarə edilməsi sistemidir” [5, s.48].

Orqanik kənd təsərrüfatının mahiyyətinin üzə çıxarılmasına həsr olunmuş yerli və xarici elmi nəşrlərin təhlili orqanik kənd təsərrüfatı ilə bağlı termin və tərifl ərdə birliyin olmadığını göstərir. Məsələn, Avstraliya, İngiltərə, ABŞ və MDB ölkələrində orqanik kənd təsərrüfatı termini, Kanadada biodinamik kənd təsərrüfatı, Avstriya, Almaniya, İsveçrə, İtaliya və Fransada bioloji kənd təsərrüfatı, Finlandiyada təbii, İsveç, Norveç, Danimarka, İspaniyada ekoloji, Azərbaycan və Estoniyada ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı istifadə olunur. Onların fərqlərini nəzərə almadan, əsasən sinonim kimi işlətdiklərini nəzərə alaraq, “orqanik kənd təsərrüfatı” anlayışının

tərifləri formalaşdırmaq olar. Orqanik kənd təsərrüfatının inkişaf tarixi göstərir ki, 1972-ci ildə Versalda Beynəlxalq Orqanik Kənd Təsərrüfatı Hərəkatı Federasiyası (IFOAM) yaradılıb və o, bu günə qədər bütün dünya ölkələrində məlumat yaymaqla və orqanik kənd təsərrüfatını tətbiq etməklə yanaşı, ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının olduğunu hesab edir. IFOAM-a görə, orqanik kənd təsərrüfatı torpağın, ekosistemin və insanların sağlamlığını qoruyan istehsal sistemidir. İFOAM ekspertlərinin fikrincə, orqanik kənd təsərrüfatı ekoloji proseslərə əsaslanmalı və müəyyən ərazinin bioloji müxtəlifliyinin qorunmasını təmin etməlidir. Verilmiş digər tərifl ərdən də göründüyü kimi, “orqanik kənd təsərrüfatı”nın mahiyyəti açıqlanarkən kənd təsərrüfatının biolojiləşdirilməsi və yaşıllaşdırılması nəzərə alınmaqla sağlam qidalanmanın aqronomik aspektləri və problemlərinə əsas diqqət yetirilir.

Orqanik hərəkatın nümayəndələri və İFOAM üzvləri tərəfindən formalaşdırılan konseptual aparat 1980-ci illərdə bəzi Avropa ölkələrində qəbul edilmiş orqanik kənd təsərrüfatı haqqında ilk qanunvericiliyin əsas tərifl ərinin əsaslandırılmasına böyük ölçüdə kömək etdi. Bu sahədə ilk olaraq Fransa və İspaniya öz orqanik qanunvericiliklərini formalaşdırmağa başladılar.

Bəzi beynəlxalq təşkilatlar orqanik kənd təsərrüfatına cədvəl 1-də göstərilən tərifl əri vermişdir.

Cədvəl 1.

Orqanik kənd təsərrüfatı konsepsiyasının məzmunu

Təşkilatlar	Təşkilatların verdiyi tərif
İFOAM	Orqanik kənd təsərrüfatı torpaqların, ekosistemlərin və insanların sağlamlığını dəstəkləyən istehsal sistemidir. Yerli şəraitə xas olan ekoloji proseslərdən, biomüxtəliflikdən və təbii dövrlərdən asılıdır, əlverişsiz resurslardan istifadədən yayınır. Orqanik kənd təsərrüfatı ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq və yuxarıda göstərilənlərin hamısı üçün ədalətli münasibətləri və layiqli həyat səviyyəsini təşviq etmək üçün innovasiya və elmi birləşdirir.
FAO, ABŞ-ın Kənd Təsərrüfatı Departamenti	Orqanik əkinçilik bioloji müxtəliflik, bioloji dövrlər və torpağın bioloji aktivliyi daxil olmaqla kənd təsərrüfatı ekosisteminin rifahını stimullaşdıran və gücləndirən inteqrasiya olunmuş istehsalın idarə edilməsi sistemidir. Orqanik kənd təsərrüfatı biomüxtəlifliyi, bioloji dövranı və torpağın bioloji aktivliyini qoruyan və gücləndirən ekoloji istehsal sistemidir. O, təsərrüfatdan kənar resurslardan minimal istifadəyə və ekoloji harmoniyanı qoruyan və təkmilləşdirən texnologiyalara əsaslanır.
Codex Alimentarius Komissiyası	Orqanik əkinçilik sintetik gübrələrin, pestisidlərin və geni dəyişdirilmiş orqanizmlərin istifadəsini aradan qaldıran, havanın, torpağın və suyun çirklənməsini minimuma endirən, birliklərinin, heyvanların və insanların sağlamlıq və məhsuldarlıq səviyyələrini optimallaşdıran kompleks istehsalın idarə edilməsi sistemidir.
Aİ-nin Ümumi Orqanik Standartları	Orqanik istehsal ətraf mühitin mühafizəsini, yüksək biomüxtəliflik səviyyəsini, təbii ehtiyatların qorunmasını birləşdirən kənd təsərrüfatı məhsulları və qida istehsalının idarə edilməsi üçün ayrılmaz bir sistemdir və müəyyən istehlakçı qruplarının təbii yolla istehsal və emal olunan məhsulları almaq istəyinə cavab verən istehsal üsuludur

Mənbə: *müxtəlif ədəbiyyat mənbələri əsasında müəllif tərəfindən ümumiləşdirilmişdir.*

“Orqanik kənd təsərrüfatı” ilə oxşar olan anlayış “ekoloji kənd təsərrüfatı” anlayışıdır. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı məhsullarının müəyyən hissəsini də orqanik məhsullar təşkil edir [3]. Bu, yalnız bilavasitə heyvandarlıq (süd, ət, yumurta) və bitkiçilik məhsullarına xasdır. Orqanik məhsul istehsalı gübrələrin, pestisidlərin və kimyəvi yem əlavələrinin imtinasına əsaslanan məsuliyyətli əkinçilik və heyvandarlığı əhatə edir [1, s.54]. Orqanik məhsullar dedikdə, mineral gübrələrdən və digər sintez edilmiş kimyəvi maddələrdən istifadə edilmədən əldə edilmiş məhsullar başa düşülür.

Bunun üçün “orqanik”, “bioloji”, “ekoloji cəhətdən təmiz” kimi müxtəlif terminlər mövcuddur. Lakin ümumi olanı bitkilərin becərilməsində və heyvanların yetişdirilməsində yalnız təbii maddələrdən istifadə etməkdir.

Orqanik təmiz kənd təsərrüfatı məhsulları üçün hərəkat tez bir zamanda cəmiyyətin geniş təbəqələri arasında dəstək tapmış və sonra dövlət siyasətində öz əksini tapmışdır. Dünyanın orqanik kənd təsərrüfatı mərkəzlərindən olan Avropa (əsasən Aİ ölkələri), Şimali Amerika (ABŞ və Kanada), Cənub-Şərqi Asiya (Yaponiya, Çin, Hindistan), Okeaniya (Avstraliya və Yeni Zelandiya), Latın Amerikası (əsasən Braziliya, Argentina), Afrika (ilk öncə, Uqanda, Tanzaniya) - istehsal olunan məhsulların növü, istifadə olunan texnologiyalar və motivasiyanın orijinallığı ilə fərqlənən özünəməxsus sosial-iqtisadi xüsusiyyətlərə malikdir. Aİ ölkələrində orqanik kənd təsərrüfatı 1990-1992-ci illərdə kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatının müstəqil sektoru kimi aydın şəkildə tanınmağa başlamışdır. Kənd təsərrüfatının intensivləşməsinin mənfi ekoloji nəticələri, cəmiyyətdə artan narahatlığa, ərzaq təhlükəsizliyinin pozulmasına, ÜDM-də kənd təsərrüfatının payının və təsərrüfatların sayının azalmasına səbəb olmuşdur [10, s.80].

Biz daha çox “orqanik kənd təsərrüfatı” terminindən istifadə edəcəyik. Regionlardan və ya ölkədən asılı olaraq orqanik istehsal termininin işlədildiyi mənalara diqqət yetirək: “orqanik istehsal” - ingilisdilli ölkələr, ABŞ, Rusiya Federasiyası və Ukrayna; “ekoloji istehsal” - Macarıstan, Danimarka, İspaniya, Litva, Polşa, Slovakiya, Çexiya, İsveç; “bioloji istehsal” – Almaniya, Yunanıstan, Gürcüstan, İtaliya, Latviya, Hollandiya, Portuqaliya, Fransa; “təbii istehsal” – Finlandiya. Terminologiyada fundamental fərqlər yoxdur, əsas odur ki, bu cür fəaliyyətlər nəticəsində aydın tənzimləmə tələblərinə cavab verən orqanik məhsullar əldə edilir. Bu gün bütün dünyada orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı fəal şəkildə inkişaf edir. Qanunvericilər, ilk öncə, inkişaf etmiş ölkələrdir: ABŞ, Almaniya, İsveç, Danimarka, Hollandiya və s. Müstəqillik əldə etdikdən sonra Litvada, Estoniyada, Latviyada da orqanik təsərrüfatlar yarandı. Son illərdə bu istiqamət Ukrayna və Rusiyada inkişaf edib. Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalını müəyyən edən əsas ideyalara geniş mənada aşağıdakılar daxildir: kənd təsərrüfatı istehsalının təbiət qanunlarına uyğun aparılması; təsərrüfatda qida maddələrinin ən qapalı dövrünə nail olunması; torpağın münbitliyinin saxlanılması və artırılması; heyvanların növ xüsusiyyətlərinə və ehtiyaclarına uyğun saxlanılması; yerüstü və yeraltı suların mühafizəsi; növlərin biomüxtəlifliyinin saxlanması və mühafizəsi. Bu ideologiyaya uyğun olaraq, orqanik kənd təsərrüfatı istehsalına aşağıdakı komponentlər daxil edilməlidir: icazə verilən və qadağan olunmuş dərman vasitələrinin milli reyestri; sertifikatlaşdırma və təftiş nəzarəti (audit) sistemi; məhsulların və ya bazarların satışı üçün müvafiq sistem; heyvandarlığın məcburi inkişafı; orqanik və təbii mineral gübrələrin üstünlük təşkil etməsi; dayanıqlı landşaftların formalaşdırılması; məhsulun etiketlənməsi üçün bioloqların istifadəsi [8, s.187].

“Orqanik əkinçilik” ifadəsi isə əkinçilik sisteminin işləmə prosesini – istifadə olunan gübrələrin qeyri-kimyəvi təbiətini təsvir etmək üçün istifadə edilmişdir. 1940-cı illərdən etibarən orqanik kənd təsərrüfatının qabaqcılları orqanik hərəkatı fəal şəkildə inkişaf etdirdilər - ideyanı populyarlaşdırdılar, təcrübə mübadiləsi apardılar, orqanik istehsal üzrə elmi və praktiki dərsliklər nəşr etdilər və nəhayət, yaratdıqları İFOAM təşkilatı orqanik əkinçilik prinsiplərinə əsaslanan ekoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən sağlam sistemləri mümkün qədər geniş şəkildə tətbiq etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. O dövrdə “orqanik əkinçilik” termini orqanik hərəkatın əsas konsepsiyasını və inkişaf miqyasını getdikcə daha az səciyyələndirdiyindən, “orqanik kənd təsərrüfatı” (“orqanik kənd təsərrüfatı” və ya “orqanik kənd təsərrüfatı istehsalı”) tərifi çox populyarlaşdı.

Müasir dövrdə orqanik kənd təsərrüfatının inkişafının formalaşdırılmasına dair konseptual fəaliyyət istiqamətləri

Orqanik kənd təsərrüfatının mühüm məqsədi kənd təsərrüfatı ekosistemində təbii tənzimləmə mexanizmlərindən tam istifadə etməkdir. Orqanik kənd təsərrüfatının əsas məqsədi xarici resurslara güvənməkdənsə, daxili resurslar hesabına istehsal qurmaq olmalıdır. Orqanik kənd təsərrüfatı istehsalçıları anlamalıdır ki, həmin sahə sadəcə üzvi gübrələri orqanik alternativlərlə əvəz etmək demək deyil. Təəssüflər olsun ki, bir çox üzvi toxum yetişdiriciləri öz təsərrüfat resurslarından

istifadə etməkdənsə, xaricdən orqanik resurslar əldə etməyə səy göstərirlər [4, s.42]. 1972-ci ildə orqanik əkinçilik təcrübələrini təşviq etmək üçün yaradılmış İFOAM orqanik kənd təsərrüfatının 4 prinsipinə əsaslanır: sağlamlıq prinsipi, ekologiya prinsipi, ədalət prinsipi və qayğı prinsipi. Təşkilatın orqanik istehsal və emal sistemləri üçün IFOAM standartları sosial dayanıqlı və iqtisadi cəhətdən faydalı ticarəti təşviq edir, ətraf mühitə fayda verir və bütün dünyada istehlakçılar arasında inam yaradır.

“Sağlamlıq prinsipi”nə uyğun olaraq, orqanik kənd təsərrüfatı torpağın münbitliyinin, bitkilərin, heyvanların, bəşəriyyətin və planetin vahid və bölünməz bütövlükdə saxlanmasına töhfə verir. Sağlamlıq təkcə fərdə deyil, bütövlükdə ekosistemlərin və cəmiyyətin sağlamlığına təsiri baxımından nəzərə alınır. Əkinçilik, emal, paylama və ya istehlakda orqanik kənd təsərrüfatının rolu torpaqdakı ən sadə mikroorqanizmlərdən tutmuş insanlara qədər ekosistemlərin və orqanizmlərin sağlamlığını dəstəkləmək və yaxşılaşdırmaqdır. Orqanik kənd təsərrüfatı xəstəliklərin qarşısını almağa və əhalinin rifahını yaxşılaşdırmağa kömək edən yüksək keyfiyyətli qida istehsalını nəzərdə tutur. Orqanik əkinçilikdə “ekologiya prinsipi” təbii ekoloji sistemlər və dövrlər ideyasını dəstəkləyir. Orqanik əkinçilikdə məhsul istehsal etmək üçün təbii sistemlərdən istifadə prinsipləri təbii dövrlərə və tarazlıqlara riayət etməni nəzərdə tutur. Orqanik kənd təsərrüfatında materialların və enerjinin təkrar istifadəsi, təkrar emalı və səmərəli idarə edilməsi yolu ilə ətraf mühitə təsir azaldılmalıdır. Habelə, orqanik kənd təsərrüfatında bütün proseslərin idarə edilməsi yerli şəraitə, ətraf mühitə, mədəniyyətə və ənənələrə uyğunlaşdırılmalıdır. “Ədalət prinsipi”nə görə, orqanik kənd təsərrüfatı insanlar və digər canlılarla münasibətlərdə bütün dünya üçün ümumi olan obyektivlik, hörmət, ədalətlilik və iqtisadi münasibətlərlə xarakterizə olunur. Orqanik kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan bütün iştirakçılar istehsalçılara, emalçılara, treyderlərə və istehlakçılara eyni yüksək həyat səviyyəsini, ərzaq təhlükəsizliyini və yoxsulluğun azaldılmasını təmin edən bəşəriyyət prinsiplərinə əməl etməlidir. İstehsalda və istehlakda istifadə olunan təbii sərvətlərə gələcək nəsillərin maraqları nəzərə alınmaqla sosial və ekoloji ədalət prizmasından baxılmalıdır. Orqanik əkinçilikdə “qayğı prinsipi” bütün iştirakçıların daxili və xarici ehtiyaclarına və şərtlərinə cavab verən sistemə əsaslanmalıdır. Onlar səmərəliliyi artıra və məhsuldarlığı yaxşılaşdıra bilərlər, lakin onların sağlamlığı və rifahı təhlükəyə atılmamalıdır. Buna praktiki təcrübə, toplanmış biliklər və yerli ənənələr nəzərə alınmaqla aparılan elmi tədqiqatlar zəmanət verir [9, s.118].

Yuxarıda göstərilən normativ sənədlərdə olan tərifl ərin təhlili, bu mürəkkəb konsepsiyaya baxışların kifayət qədər fərqləndirilməsinin tam mənzərəsini təmin etmir. Dünyanın müxtəlif ölkələrinin normativ-hüquqi aktlarında orqanik kənd təsərrüfatına tərifl ərini təhlil edərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, bu konsepsiyanın universal və hərtərəfli tərifi yoxdur. Bu fenomenin tam başa düşülməsi çoxlu sayda amillərdən asılıdır: biznes şəraiti, ölkənin coğrafi mövqeyi, kənd təsərrüfatı sənayesinin və bütövlükdə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsi və s. Odur ki, orqanik kənd təsərrüfatı aqrotexnoloji məhsuldarlığın artırılması, bazar tələbatının ödənilməsi məqsədilə kənd təsərrüfatı məhsullarının ekoloji, sosial və iqtisadi cəhətdən səmərəli və şəffaf istehsalının təmin edilməsi məqsədilə bioloji amillərdən maksimum istifadə etməklə sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilən tarazlaşdırılmış və sertifikatlaşdırılmış kənd təsərrüfatı istehsalı sistemidir.

Nəticə

Beləliklə, orqanik kənd təsərrüfatı kifayət qədər mürəkkəb və çoxölçülü bir anlayışdır, öyrənilməsi və konkretləşdirilməsi uzun onilliklər ərzində davam edir. Bu anlayışın daha dəqiq tərifinin obyektiv ehtiyacı ictimaiyyətin və qanunvericilik sahəsinin nümayəndələri tərəfindən onun mahiyyətinin daha aydın başa düşülməsi ehtiyacı ilə əlaqədardır. Orqanik kənd təsərrüfatının formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi üzrə bir qrup ümumiləşdirmələr aparmışıq:

– Orqanik məhsulların keyfiyyəti və faydaları haqqında ictimaiyyətin məlumatlılıq səviyyəsi, onun effektivliyi orqanik kənd təsərrüfatı sferasının hüquqi tənzimlənməsindən asılıdır;

– Fikrimizcə, orqanik kənd təsərrüfatı təkcə təmiz məhsulların istehsalı prosesi deyil, habelə təbii harmoniyanı və insan sağlamlığını qorumaq üçün ətraf mühitin idarə edilməsi sisteminə uyğun olaraq müəyyən ərazinin təbii və iqlim şəraitinə uyğunlaşdırılmış təsərrüfat sistemidir;

– Tənzimləyici, elmi-nəzəri təhlillərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, orqanik kənd təsərrüfatı enerjiyə və resursa qənaət edən istehsal sahəsidir, cəmiyyətin yüksək keyfiyyətli və təhlükəsiz qida ilə təmin edilməsinə, biomüxtəlifliyin yaxşılaşdırılması və milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafı üçün kənd yerlərinin inkişafına, ətraf mühitin qorunmasına yönəlmişdir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A.F. Orqanik kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və satış bazarları. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı, – 2020. № 2 (32), – s.53-56.
2. Azərbaycanda ekoloji təmiz kənd təsərrüfatının inkişafı və institusional bacarıqların artırılması” layihəsinin yekun seminarı keçirilib: [Elektron resurs] / URL:
3. Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 13 iyun 2008 – [Elektron resurs] / URL: https://e-qanhttps://agro.gov.az/az/ news/azrbaycanda-ekoloj-tmz-knd-tsrrfatinin-nkafi-v-nsttusonal-bacariqlarin-artirilmasi-layhsnn-yekun-semnari-kerlib/.un.az/framework/15321.
4. Eynalov, H., Quliyev, Y. Aksoy, U., Boz, İ. Azərbaycanda orqanik kənd təsərrüfatı: Hazırkı durum və gələcək inkişaf potensialı. – Bakı, – 2018. – 106 s.
5. Бородастова, Е.В. Теоретический аппарат органического сельского хозяйства / Е.В. Бородастова // Аграрная наука и образование: проблемы и перспективы: Сборник статей Национальной научно-практической конференции, – Саратов, 28 марта – 01 2022, – с. 47-51.
6. Дадаев, Я.Э. Современные подходы к определению понятия органического сельского хозяйства // Вестник Чеченского государственного университета. – 2020. №2 (38), – с. 71–78.
7. Ершова, М.О. Органическое сельское хозяйство: история и современность / М.О. Ершова, С.Н. Семенов // Теория и практика инновационных технологий в АПК: Материалы национальной научно-практической конференции, – Воронеж, – 22–26 марта 2021, – с. 171-177.
8. Лукашук, Н.А. Зарубежный опыт развития органического сельскохозяйственного производства / Н.А. Лукашук, О.И. Родькин // Труды БГТУ. Серия 5: Экономика и управление. – 2017. № 1(196), – с. 185-189.
9. Магомедов, Н.Р. Развитие органического земледелия / Н.Р. Магомедов, А.А. Абдуллаев // Проблемы развития АПК региона. – 2021. № 4(48), – с. 117-121.
10. Папцов, А.Г. органическое сельское хозяйство ес: тенденции развития и опыт регулирования / А.Г. Папцов, Л.Г. Ахметшина // Агропродовольственная политика России. – 2014. № 8(32), – с. 80-84.
11. Свечникова, Т.М. Органическое сельское хозяйство: сущность и тенденции развития. Московский экономический журнал, – 2019. №8, – с.457-463

Эльнур Гара оглу Аллахвердиев
Доцент Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail:allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Теоретические аспекты развития органического сельского хозяйства в условиях глобальных трансформаций

Резюме

Цель исследования - рассмотреть теоретические аспекты развития органического сельского хозяйства в условиях глобальных трансформаций. Раскрыты проблемы развития

органического сельского хозяйства и приведены механизмы их решения. Обобщены концептуальные подходы, обеспечивающие развитие органического сельского хозяйства в современных условиях. С учетом задач и приоритетов, вытекающих из глобальных вызовов, обосновывается важность более интенсивного развития органического сельского хозяйства.

Методология исследования в основном сформирована из таких методов, как научная абстракция, анализ, синтез, сравнение и обобщение. При этом было уделено внимание подходам в научных работах различных исследователей, связанных с развитием органического сельского хозяйства.

Практическое значение исследования – полученные в статье научно-практические инновации связаны с развитием сельского хозяйства страны в контексте глобальных вызовов современной эпохи, и в частности, с использованием мер по созданию органической структуры сельского хозяйства.

Результаты исследования - в условиях современных глобальных потрясений и новых реалий разработана целевая государственная программа, связанная с организацией и ускорением развития органического сельского хозяйства, даны направления применения механизмов действия.

Оригинальность и научная новизна исследования – в определении теоретико-методологических взглядов в соответствии с требованиями времени и их места на основе государственной политики в современную сложную эпоху. С учетом ресурсного потенциала страны и приоритетов модели экономического развития обеспечены концептуальные подходы к современной модели органического сельского хозяйства и определена значительная часть практических направлений, подготовлены рекомендации и предложения.

Ключевые слова: сельское хозяйство, органическое сельское хозяйство, органическая сельскохозяйственная продукция, проблемы эффективности сельского хозяйства, перспективы развития сельского хозяйства, глобальные трансформации, проблема продовольственной безопасности страны, глобальные проблемы продовольственной безопасности.

Elnur Gara Allahverdiev
Assistant professor of Azerbaijan Cooperation University,
Doctor of Philosophy in Economics,
E-mail: allahverdiyev.elnur33@mail.ru

Theoretical Aspects of The Development of Organic Agriculture in the Conditions of Global Transformations

Summary

The purpose of the research is to consider the theoretical aspects of the development of organic agriculture in the conditions of global transformations. The development problems of organic agriculture are explained and the mechanisms for solving them are given. Conceptual approaches that ensure the development of organic agriculture in modern times are summarized. Taking into account the tasks and priorities arising from global challenges, the importance of more intensive development of organic agriculture is justified.

Research methodology is mainly formed from methods such as scientific abstraction, analysis, synthesis, comparison and generalization. At the same time, attention was paid to the approaches in the scientific works of various researchers related to the development of organic agriculture.

The practical significance of the research - the scientific-practical innovations obtained in the article are related to the development of the country's agriculture in the context of global challenges in the modern era, and in particular, the use of the measures to create an organic agricultural structure.

The results of the research - in the conditions of current global upheavals and new realities, the development of targeted state programs related to the organization and acceleration of the development of organic agriculture, the directions of application of action mechanisms are given.

The originality and scientific novelty of the research - the determination of theoretical and methodological views in accordance with the requirements of the time and their place on the basis of state policy in the current complex era. Taking into account the resource potential of the country and the priorities of the economic development model, conceptual approaches to the modern organic agriculture model have been provided and a significant part of the practical directions have been determined, and recommendations and proposals have been prepared.

Keywords: agriculture, organic agriculture, organic agricultural products, agricultural efficiency problems, agricultural development prospects, global transformations, food security problem of the country, global food security problems.

Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
"Aqrar iqtisadiyyat və turizm işi" kafedrasının prof. i.e.d.
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.039

ƏTRAF MÜHİTİN SAĞLAMLAŞDIRILMASINA İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ GÖSTƏRİŞLƏRİ VƏ DÖVLƏT-ÖZƏL TƏRƏFDAŞLIĞINA ƏSASLANAN LAYİHƏLƏR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- Ətraf mühitə mənfi təsirlərin artması kontekstində ətraf mühiti çirkləndirən şirkətlər ətraf mühitin mühafizəsinə və əsas fondlara investisiyaları artırırlar. Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsidir.Tədqiqatda dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan investisiya layihələrinin reallaşdırılması imkanları müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası- Tədqiqatda analiz, sintez, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti-Azərbaycanda ətraf mühitin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə investisiya layihəsinin reallaşdırılması prosesini qiymətləndirərkən, təklif olunan investisiya layihəsinin ekoloji və iqtisadi səmərəsini əks etdirən meyarlar əsasında həm sosial səmərəliliyi, həm də kommersiya səmərəliliyi seçilməlidir. Standart seçərkən əsas məsələlər müxtəlif variantların müqayisəliliyi, risklərin idarə edilməsi və ətraf mühit komponentləri nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın nəticələri- Azərbaycanda ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəldilən investisiya layihələrinin nəticələri onların həyata keçirilməsinin səmərəliliyindən asılıdır.Ətraf mühitin mühafizəsinə investisiya layihəsinin performans göstəriciləri giriş parametrlərinin dəyərlərinə əsasən hesablanmalıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi-Tədqiqatda əsas enerji ixracatçısı kimi tanınan Azərbaycanın ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi aparılır. Dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan investisiya layihələrinin kommersiya və sosial səmərəliliyi müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: ekoloji vəziyyət, investisiya, dövlət-özəl tərəfdaşlığı, ətraf mühit, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Müasir iqtisadiyyatın inkişafı ekoloji vəziyyətin pisləşməsi ilə iqtisadi böhran şəraitində baş verir. Bu prosesdə regional komponentin olması münaqişələrin həllinə kömək edir, çünki konkret ərazinin ekoloji və iqtisadi şəraiti haqqında məlumat regional səviyyədə toplanaraq aşağıdakı sahələrdə ən səmərəli qərarların qəbul edilməsinə imkan verir:

- İqtisadi inkişaf
- ətraf mühitin idarə edilməsi.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatında sənayenin çox yüksək potensialı vardır. Respublikada diversifikasiya olunmuş, çoxşaxəli iqtisadi sistem formalaşdırılmışdır. Ölkə iqtisadiyyatının əsas sahələri hasilat sənayesi, emal, kimya, kənd təsərrüfatı və tikintidir. Bununla belə, ölkə paytaxtında istehsal sahələrinin çoxalması və əhalinin sıxlığının artması antropogen ekoloji yükün artmasına, Abşeronda regionun ekoloji vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb ola bilər. Bu sahədə ətraf mühitin çirklənməsi ilə bağlı əsas məlumat mənbələri statistik hesabatlar, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin müvafiq struktur bölmələrinə təqdim olunan hesabatlardır. Bu tədqiqat müqayisəli təhlil aparmaq üçün elmi təcrübənin təhlili əsasında nəticələrin ümumiləşdirilməsi metodunu qəbul edir. Bu mərhələdə iqtisadiyyat və ekologiya elmləri artıq bu təcrübələrə malikdir. Tədqiqatda sintez yanaşma ilə yanaşı iqtisadi təhlil və inteqrasiya olunmuş yanaşmalardan da istifadə

edilmişdir. Ətraf mühitə mənfi təsirlərin artması kontekstində ətraf mühiti çirkləndirən şirkətlər ətraf mühitin mühafizəsinə və əsas fondlara investisiyaları artırmaqda davam edirlər. Bu, onların fəaliyyətlərinin ərazinin ekoloji göstəricilərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsirini artırır. Eyni zamanda sərmayələrin böyük hissəsi şirkətin öz vəsaitləri hesabınadır. Əsas kapitala investisiyanın dəyəri yüksək olduğundan onlar borc vəsaitləri hesabına alınır. Bu xərclər şirkətin dövriyyə kapitalını ciddi şəkildə məhdudlaşdırır.[3,s.69]

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya qoyuluşlarının qiymətləndirilməsi göstərişləri

Sənaye tullantılarının çox hissəsi sənaye emal müəssisələrində və nəqliyyatda əmələ gəlir. 2023-cü ilədək Abşeron iqtisadi rayonunda əmələ gələn bütün tullantıların 81,0%-i kimya sənayesi şirkətləri və emal müəssisələrinin, sənaye tullantılarının əsas payı isə neft emalı və nəqliyyat sənayesi şirkətlərinin payına düşür.

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasını təmin etmək üçün şirkətlər öz vəsaitləri ilə əsas kapitala çox az vəsait qoyurlar. Azərbaycan Respublikasında sənaye istehsalı sürətlə artır. Ona görə də ətraf mühitin sağlamlığına mənfi təsir göstərən məsələlər təkcə dövlətin deyil, istehsalçıların da maraqlarını təmin etməlidir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı dövlət və ictimai maraqların inteqrasiyasına əsaslanmaqla istehsal prosesinin bütün mərhələlərini (planlaşdırma, satınalma, istehsal, tullantıların utilizasiyası) əhatə etməlidir.

İnvestisiya layihələrinin nəticələri onların həyata keçirilməsinin effektivliyindən və uğurundan asılıdır. Layihənin performans göstəriciləri giriş parametrlərinin dəyərlərinə əsasən hesablanır. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq alətlərinə əsaslanan layihələr investorlara planlaşdırma mərhələsində potensial nəticələri görməyə imkan verir. Bu, layihə ilə bağlı xərclər və risklərin iştirakçılar arasında yenidən bölüşdürülməsi əsasında mümkündür.

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəlmiş dövlət-özəl tərəfdaşlıq əsasında investisiya fəaliyyətinin təşviqi həyata keçirilir. Ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına yönəlmiş investisiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün ölkədə aşağıdakı tədbirlər həyata keçirilir:

- İnvestisiya fəaliyyətini həyata keçirən şirkətlərin dövlət büdcəsinə ödədiyi vergilər və digər ödənişlər üzrə güzəştlərin tətbiq edilməsi;
- Ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasında maraqlı olan şirkətlərə güzəştli kreditlərin verilməsi;
- xüsusi iqtisadi zonaların, sənaye parklarının və digər tənzimlənən ətraf mühitin mühafizəsi zonalarının yaradılması;
- ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün dövlət-özəl tərəfdaşlıq mexanizmlərinin genişləndirilməsi;
- onlayn platformalar vasitəsilə yerli və xarici investorlara Azərbaycan Respublikasının investisiya potensialı, investisiya layihələri və potensial tərəfdaşları barədə məsləhət və məlumatların verilməsi, ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində müvafiq tədbirlərin təşkili;
- ətraf mühitin sağlamlaşdırılması sahəsində investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına yönəlmiş digər tədbirlər [1,s.2].

Bu yanaşma özünəməxsus xüsusiyyətləri olan qanunvericilik, hüquqi, iqtisadi sahələrin yaradılmasını və təkmilləşdirilməsini tələb edir. Respublika iqtisadiyyatının yaşıllaşdırılması üçün prioritet sahələrin müəyyən edilməsində və ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına investisiya layihələrinin iqtisadi əsaslandırılmasında bəzi çətinliklər mövcuddur.

Məsələn, ətraf mühitin yaxşılaşdırılması üçün investisiya layihəsinin formalaşdırılması prosesində, onu qiymətləndirərkən, təklif olunan layihənin ekoloji və iqtisadi mahiyyətini ən yaxşı şəkildə əks etdirən meyarlar əsasında sosial səmərəliliyi və kommersiya səmərəliliyini seçmək lazımdır. Standart seçərkən əsas məsələlər müxtəlif variantların müqayisəliliyi, risklərin idarə edilməsi və ətraf mühit komponentləri nəzərə alınmalıdır.

NPV, IRR, PI və s.meyarlar əsasında beynəlxalq təcrübədə müxtəlif investisiya layihələrini qiymətləndirir və müqayisə edir. Bununla belə, təklif olunan variantları daha səmərəli təhlil etmək

üçün ekoloji amillərin iqtisadi səmərəliliyə təsirini əks etdirən sistemli indeksə ehtiyac vardır.

Məhz bu indeksdən istifadə etməklə ətraf mühitə birbaşa yönəldilən layihələri təklif olunan layihələr arasından seçmək olar. İnvestisiya layihələrinin səmərəliliyinin hesablanması tək müəssisələrin qiymətləndirilməsi üçün metodoloji tövsiyələrə əsaslanır.

Sistem göstəricisi kimi məqsəd funksiyası P-dən istifadə edilir və onun hesablanmasında müasir və ekoloji yönümlü inkişaf istiqamətlərindəki fərqlər nəzərə alınır. Müasir (iqtisadi) metodlar investisiya layihələrinin səmərəliliyini iqtisadi səmərə baxımından qiymətləndirir. O, iki əsas komponentdən ibarətdir: sosial səmərəlilik və biznes səmərəliliyi.

Bu üsul layihənin maliyyə nəticələrini müəyyən etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bunun iqtisadi məqsədi var. Bu üsul ekoloji amilləri nəzərə almır. Məqsəd funksiyasının P-qiymətini hesablayarkən ətraf mühit komponentinin təsirini qiymətləndirən, onu aşağıdakı formada təqdim etməyə imkan verən iqtisadi axının bir hissəsidir:

$$P = P^{*}-C = (P^{*}+Pe) - (T + Te + Cm + Co + Ce + Cinv - Cinvcomp) \wedge MAX \quad (1)$$

Burada

P-məqsəd funksiyası (mənfəət);

P*-Mənfəət;

C-Xərc;

Pe-ekoloji fayda;

T-Vergi; Ətraf Mühit Vergisi ;Material Dəyəri; Ümumi Xərc;

Ce- ekoloji dəyəri;

Cinv - kapital qoyuluşu;

Cinvcomp - Kapital İnvestisiya Kompensasiyası.

Buna görə də, investisiya layihəsinin iki variantını qiymətləndirərkən müxtəlif metodlardan istifadə etmək, müxtəlif məqsəd funksiyalarının qiymətlərini əldə etməyimizə səbəb ola bilər.

İnvestisiya layihələrinin yeni variantı üçün (atmosferin, suyun, torpağın çirklənməsi və torpağın rekultivasiyası ilə bağlı risklər, zərərin təsirləri ilə bağlı risklər) məqsəd funksiyasının elementlərinin qiymətləri, eləcə də əlaqəli risklər fərqlidir və onların arasında ayrılan dövlət-özəl tərəfdaşlığında iştirakçıların arasında paylanması ilə bağlı risklər nəzərə alınmalıdır. Bu, ərazinin sakinlərinin sağlamlığı naminə edilə bilər. Təklif olunan investisiya layihə variantlarının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün aşağıdakı göstərici dəyərini (mənfəət P) əldə etməyə imkan verir.

İndeksin hesablanması zamanı ekoloji amillər də nəzərə alınır. Ətraf mühitin mühafizəsi tədbirləri nəticəsində ətraf mühitə dəymiş zərərin məbləği pul ifadəsində müəyyən edilir və hesablamada istifadə olunan pul vəsaitlərinin hərəkətinə daxil edilir. Məsələn, A sənaye şirkəti sənaye tullantılarını peşəkar müəssisələrə satırsa, müəyyən məbləğdə əlavə gəlir əldə etməklə ekoloji faydalar reallaşdıra bilər.

Ətraf mühitə müsbət təsir göstərmək xüsusi pul dəyərinə malikdir. Sənaye Şirkəti A ətraf mühitin mühafizəsi metodlarında dəyişiklikləri əks etdirən yeni təchizatçıların tapılması, müqavilələrin imzalanması, yeni materialların sınaqdan keçirilməsi, yeni iş üsullarının öyrədilməsi və s. xərcləri kimi istehsal göstəricilərini yaxşılaşdırmaq üçün əlavə xərclər çəkir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsini həyata keçirərkən nəzərə alınmalı vacib şərt təkcə risklərin deyil, həm də maliyyə yüklərinin iştirakçılar arasında bölüşdürülməsidir. Adətən, tərəfdaşların cəlb edilməsi layihənin ilkin mərhələsində nəzərdə tutulur. Daha sonra layihənin əsas yükü (maliyyə də daxil olmaqla) özəl tərəfdaşın üzərinə düşür. Bu mərhələdə ictimai tərəfdaşlar biznesin praktiki aspektləri üçün bir-birlərinə müxtəlif üstünlüklər verən "təşviq menecerləri" kimi çıxış edirlər.

Hökumət investisiya mühiti yaxşılaşmış şirkətlərə müxtəlif güzəştlər təklif edir. Bunlara sürətləndirilmiş amortizasiya, investisiya vergisi kreditləri, texniki sənədlərin hazırlanmasında ixtisaslı yardım, üçüncü tərəflərə dövlət zəmanətlərini aid etmək olar.Şirkətlər qanunvericiliyə uyğun olaraq vergi güzəştlərindən də istifadə edə bilərlər. Bu tədbirlər yalnız ətraf mühitə müsbət təsir (tullantıların, hava emissiyalarının azaldılması, çirkab suların təmizlənməsi və ya çirkab suların

təmizlənməsinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması) nümayiş etdirildiyi halda istifadə edilməlidir. Bu dövrdə məsrəflər və faydalar aydınlaşdırılmalıdır. Çünki dövlət müavinətləri özəl tərəfdaşa ödəyir. Amma bu onun itkisi olması anlamına gəlmir. İctimai tərəfdaşlar suboptimal prinsipləri tətbiq edirlər. Qarşıdakı dövrdə hökumət daha çox qazanc əldə edəcəkdir.İndi özəl tərəfdaşın zamanla öz maliyyə vəziyyətini səmərəli şəkildə inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək imkanı vardır. İqtisadiyyatın güclü inkişafına nail olmaq vacibdir. Bu, ən çox milli sosial-iqtisadi strategiyaların işlənib hazırlanması üçün sərfəlidir. Məsələn, sürətləndirilmiş amortizasiya metodlarının tətbiqi ilə əlaqədar (yeni texnologiyalara əsaslanan əsas vəsaitlərə və avadanlıqlara nisbətən) vergi ödənişləri azalacaqdır. Ancaq bu, şirkətlərin ödənişlərinin yalnız bir hissəsidir.

Lakin dövlət büdcəsinin gəlirlərinin strukturunu nəzərə alsaq, institusional baxımdan bunun əksini görürük: məsələn, hüquqi şəxslərin əmlak vergiləri ümumi gəlirin 10,2%-ni təşkil edir. Göründüyü kimi, korporativ mənfəət vergisi və ümumi mənfəət vergisi (adətən kiçik və orta sahibkarlığın mənfəəti) ölkənin ümumi gəlirinin 23,8%-ni təşkil edir. Onu da qeyd edək ki, Abşeron iqtisadi royonunda vergi daxilolmalarının 43,8 faizi fiziki şəxslərin gəlir vergisinin payına düşür. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin əsas hissəsi ilə yanaşı, uğurlu şirkətlərdən və onların işçilərindən əməkhaqqı yaradan vergilər də var. Buna görə də, regionun dövlət-özəl tərəfdaşlığının həyata keçirilməsinin ilkin mərhələləri üçün büdcə ayırması mümkündür, növbəti addım dövlət gəlirləri gətirəcəkdir.

Tərəfdaşların maraqları mərhələsinin dəyişdirilməsi və bu cəhətlərin nəzərə alınması ilə yuxarıda qeyd olunan dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində ekoloji və iqtisadi nəticələr əldə oluna bilər.

Büdcə siyasətinə və dövlət-özəl tərəfdaşlıq proqramlarına uyğun vaxt intervalı kontekstində həmin vaxt intervalı üçün optimal səmərəliliyin büdcəyə gəlir nisbətini müəyyənləşdirir.

Dövlət-özəl tərəfdaşlığına əsaslanan ətraf mühitin sağlamlaşdırılması layihələri

Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələri üzrə müsabiqələrə hazırlıq ətraf mühitin yaxşılaşdırılması tədbirlərini həyata keçirən orqanın məsuliyyətidir. Bu layihələr üçün müsabiqə hazırlığı aşağıdakı mərhələləri əhatə edir:

- Milli tərəfdaşlar layihənin hərtərəfli texniki-iqtisadi əsaslandırmalarını hazırlayır və səlahiyyətli orqanlara təqdim edir;
- Müsabiqə şərtləri toplusunu hazırlamaq;
- İddiaçının şəxsi təşəbbüsü əsasında dövlət tərəfdaşlarını (zəruri hallarda) müəyyən etmək;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq müqaviləsi layihəsinin və ya müqavilənin əsas şərtlərinin hazırlanması.

Səlahiyyətli dövlət qurumu tərəfindən dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin ətraflı texniki-iqtisadi əsaslandırılmasına aşağıdakılar daxil edilməlidir:

- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin ətraflı təsviri;
- Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihəsinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinin nəticələrini təsdiq edən sənəd;
- İnvestisiya layihəsi xarici investorları və kreditorları cəlb edərsə, biznes təcrübələri üçün tələb olunan məlumat və sənədlər;

Dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin gözlənilən riskləri müəyyən edilir, qiymətləndirilir və tərəflər arasında bölüşdürülür.

Layihə təkliflərinin qiymətləndirilməsi meyarları və hər bir meyarın nisbi çəkisi müsabiqə şərtlərində göstərilməlidir. [2,s.11]

Müsabiqə şərtləri toplusu dövlət-özəl tərəfdaşlığı layihəsinin qaydalarında nəzərdə tutulduğu halda müəyyən edilə bilər. Layihə təkliflərinin yalnız bir meyar əsasında qiymətləndirilməsi nəzərdə tutulur. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq layihələrinə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununda nəzərdə tutulmuş güzəştlər, habelə vergi güzəştləri və digər dövlət ödənişləri, əlavə maliyyə dəstəyi, təminatlar və kompensasiyalar tətbiq edilir.

Sənayenin ən inkişaf etmiş sahəsindən biri də neft-kimya kompleksidir. Bakı və Sumqayıt sənaye müəssisələrinin cəmləşdiyi şəhərlərdir. Həddindən artıq emissiya faktorlarına mövcud müəs-

sisələrin və şirkətlərin avadanlıqlarının və qaz və tozsaxlama avadanlığının sıradan çıxması daxildir. Bu cür şərtlərin mövcudluğu təbii sərvətlərdən istifadədə də ciddi itkilərə səbəb olur.

Sektordakı əsas problemlərin həlli üçün iqtisadi inkişafı, bərpa olunan və bərpa olunmayan resurs mənbələrindən səmərəli istifadəni, rəqabət gücünü və yüksək ixrac potensialını təmin edən davamlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan mövcud sənaye sahələrinin yaradılması lazımdır.

Bu hədəfə çatmaq üçün ətraf aləmin, malların,xidmətlərin davamlı inkişafını və qorunmasını təşviq edəcək mexanizmlərin yaradılması, həm də təkmilləşdirilməsi lazımdır. Bu məqsədə çatmaq üçün atmosferə atılan tullantıların mənbələrini və miqdarını müəyyənləşdirmək, iqtisadi qiymətləndirmələri sistemləşdirmək və onlar üzərində analitik informasiya sistemləri qurmaq lazımdır.

Bu tədbirlərə uyğun olaraq, ölkədə ətraf mühiti çirkləndirən bütün tullantılar barədə məlumatların dəqiqləşdirilməsi və kompüterləşdirilməsi, ÜDM vahidinə düşən enerji səmərəliliyinin artırılması və ətraf aləmin çirklənməsini azaltmaq üçün potensialının qiymətləndirilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən müəssisələrdə tullantı ehtiyatları ilə bağlı mövcud texnologiyaların qiymətləndirilməsi və ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalarla müəyyən səviyyədə təmin olunması üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsi tələb olunur:

- ekoloji təhlükəsizlik üçün kimyəvi maddələrin istifadəsinə dair vahid dövlət proqramının hazırlanması;
- Sənaye müəssisəsinin bütün fəaliyyət sahələrində ətraf aləmin idarə olunması modellərinin yaradılması;
- Mülkiyyətindən asılı olmayaraq bütün müəssisələri yeni prinsiplərə uyğun olaraq məhsul və xidmətlərin istehsalı və satışı ilə bağlı ekoloji pozuntulara görə məhkəməyə vermək;
- istehsalata gətirilən yenilikçi sənaye məhsulları və proseslərinin tətbiqi üçün davamlı inkişaf prinsiplərinin təmin edilməsi;
- alıcı hüquqlarının təminatı üçün qanuni quruluşu yaxşılaşdıraraq ağlabatan inkişaf standartlarına riayət etmək.

Qlobal təcrübə göstərir ki, əvvəllər bioloji düzənsiz xüsusiyyətlərə qarşı mübarizə üçün tənzimləmə strategiyaları, maliyyə dövrlərində texnogen inkişafın yaratdığı iqlimin zəifləməsinə qarşı əsas amansız üsullardan biri idi. Real sektorun əsas sektorları ilə yanaşı, sənayenin və kənd təsərrüfatının ətraf aləmə, təmizləyici filtrlər və qurğulara, texnogenezdən qorunan xüsusi əraziləre mühüm təsiri, tullantıların toplanması və saxlanması sistemləri təkmilləşdirilmiş, bərpa işləri aparılmışdır. O vaxtdan bəri, dünyada ətraf aləmin qorunması üçün hər bir plan və proqramda yuxarıda göstərilən tədbirlərin hamısına xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bununla birlikdə qeyd etmək lazımdır ki, bu metodların istifadəsi əsasən texnogen inkişafın nəticələri ilə mübarizə aparır və bunların meydana gəlməsinin səbəblərini məhdudlaşdırmaq və ya aradan qaldırmaq üçün heç bir tədqiqat aparılmamışdır.

Tənzimləmə metodları ilə ətraf mühit tarazlığını qorumaq davam etdirilsə də, mövcud texnologiya səviyyəsi istehsalın yaxşılaşdırılmasının mənfi ekoloji nəticələrinin yalnız alternativlər və az tullantılı texnologiyalar əsasında aradan qaldırılmasına imkan vermir. Azərbaycan Respublikasında inkişaf etmiş bir rəqabət sisteminin olmaması səbəbindən ekoloji tarazlıq iqtisadi və hüquqi mexanizmlərlə tam təmin edilə bilmir.

Hazırda iqtisadi inkişaf dövründə ekoloji tarazlığın pozulması,ekoloji və iqtisadi münasibətlərin mürəkkəbliyindən yayınmaq üçün təbiətlə insan arasındakı normal qarşılıqlı təsir istiqamətində mühüm tədbirlərə ehtiyac vardır. Bu məqsəd üçün mükəmməl bir peyzaj sistemi yaratmaq lazımdır. Qeyri-məhsuldar amillər qeyri-iqtisadi amillər kimi qəbul olunarsa, mövcud vəziyyətdə qarşılıqlı ekoloji tarazlığa nail ola bilərlər. Xarici amillər əslində ətraf aləmə atılan qaz və qatı tullantılar, çirkab sularıdır.

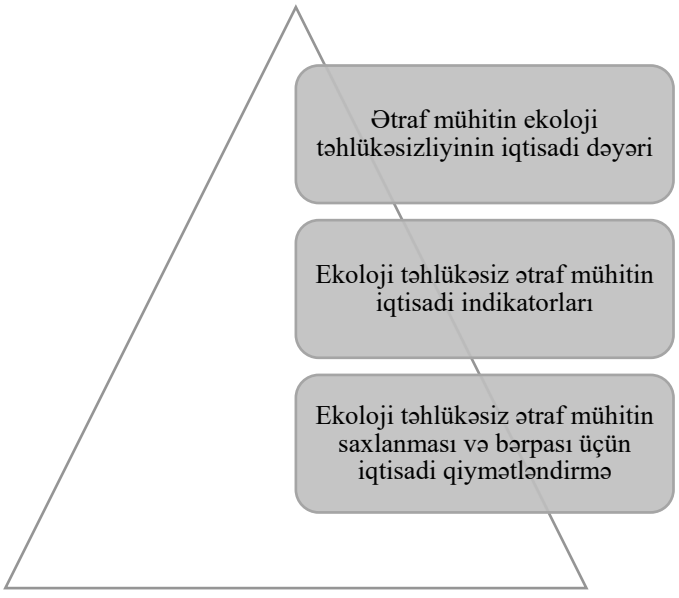
Hal-hazırda, burada toplanan məsələləri şərh etmək üçün çox sayda texnikadan istifadə olunur. Bəzən qiymətləndirmə və pul alətlərindən istifadə edilir. Xarici amillər maliyyə dövrlərinə mənfi təsir edirsə, konstruktiv nəticələr hesabına sponsorluqlar bəyənilir. Hadisələrin maliyyə dönüşünün hazırkı mərhələsində çox sayda dövlət ekoloji tənzimləməni davam etdirmək və təbii təhlükə-

sizliyə zəmanət vermək üçün xüsusi dövlət idarələrinin təlimlərindən istifadə edir. Ekoloji tarazlığa dair öhdəliklərinə baxmayaraq, bu layihələr eyni zamanda hədəf proqramları və təbii təminat tədbirlərini də əhatə edir. Keçmiş mərhələlərdə bu qurumların fəaliyyətində təbii tarazlığı təmin etmək üçün ödəniş alma komponentlərinin nadir hallarda tətbiq edildiyi və xüsusən tənzimləmə qaydası alətlərinin seçildiyi bir həqiqət olaraq bilinir.

Neft emalı zavodlarının ekoloji problemlərinin iqtisadi cəhəti son 100 ildə neft hasilatı və emalının sürətli inkişafı ilə əlaqədardır. Son 20 ildə neft istehlakı sürətlə artmağa başladı. Buna görə daha çox pul gəlirləri əldə etmək üçün neft çıxarmaq və emal üçün səylər göstərilir. Əlbəttə ki, istehsal və emal artdıqca ehtiyatların tükənməsi ilə bağlı narahatlıqlar artmaqdadır. Digər tərəfdən, “daha sürətli və daha çox” neft hasilatı və emalı mənbələrin daha sürətli tükənməsi, ətraf mühitin daha çox çirklənməsi deməkdir. Bununla birlikdə ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq və çirklənməsinin qarşısını almaq iqtisadi cəhətdən daha faydalıdır.

Bu səbəbdən də neft emalı zavodlarının ətraf aləmə sosial-iqtisadi təsirini azaltmaq və ekoloji tarazlığı təmin etmək üçün müxtəlif mövzularda elmi araşdırmalara ehtiyac vardır. Hər şeydən əvvəl, neft emalı zavodlarının yerləşdiyi ərazilərdə ətraf mühitə sosial-iqtisadi təsirlərin miqyasını elmi və metodiki aparatlar əsasında qiymətləndirmək lazımdır. Daha sonra, bu ərazilərdəki ətraf aləmin təsirlərinin neft emalı zavodları ilə nə dərəcədə əlaqəli olduğu dəqiq müəyyən edilməlidir. Üçüncüsü, neft emalı zavodlarının yerləşdiyi ərazilərdə yaşayan insanların sağlamlığını qorumaq üçün nə qədər əlavə maliyyə tələb olunduğunu düşünmək lazımdır. Dördüncüsü, neft emalı zavodlarının fəaliyyəti nəticəsində ətraf aləmə dəyən iqtisadi zərərin ölçüsü müəyyənləşdirilməlidir. Beşincisi, iki alternativi müqayisə etmək lazımdır: neft emalı zavodunun ətraf mühitə təsirinin - insan sağlamlığına zərərin və ya bu cür çirklənmənin qarşısının alınmasının hər hansı bir sosial-iqtisadi cəhətinin əvəzinin ödənilməsi daha sərfəlidir.

Ətraf mühitin ekoloji cəhətdən təhlükəsizliyi üçün üç iqtisadi aspekt araşdırılmalıdır (şəkil 2).

Şəkil 2: Ətraf aləmin ekoloji təhlükəsizliyinin üç iqtisadi aspekti

Mənbə: *SOCAR, http://new.socar.az/socar/az/company/organization/azerneftyagh-oil-refinery, 2023*

Ətraf mühit ekoloji cəhətdən təhlükəlidirsə, bu onun iqtisadi dəyəri olmadığı anlamına gəlmir. Buna görə də ətraf mühitin iqtisadi dəyərini təyin etmək üçün ətraf mühitin üç vacib funksiyasına diqqət yetirmək lazımdır: 1) Ətraf mühit insanlara təbii ehtiyatlar verir; 2) Ətraf mühit tullantıların

və çirkləndiricilərin assimilyasiyası kimi tənzimləyici gücə malikdir; 3) Ətraf mühit insanlara istirahət və estetik zövq kimi təbii xidmətlər göstərir.

Ətraf mühit ekoloji cəhətdən təhlükəsizdirsə, onun iqtisadi dəyəri yüksəkdir və əksinə (yəni ekoloji cəhətdən təhlükəli mühit aşağı iqtisadi dəyərə malikdir). Məsələn, yuxarıda göstərilən mühitin ilk funksiyası, yəni təbii ehtiyatların təmin edilməsi funksiyası ilk növbədə bu ehtiyatların vəziyyətindən asılıdır. Meşə ətraf mühitdə bir qaynaq sayılırsa, məhsuldarlıq meşədəki ağacların keyfiyyətindən asılı olacaqdır. Yaxud, ətraf mühitdə bir torpaq mənbəyi kimi qəbul edilirsə, ekoloji cəhətdən təmiz, korroziyaya uğramayan və şoransız olduğu təqdirdə iqtisadi cəhətdən dəyərli və məhsuldar olur. Ekoloji cəhətdən parçalanmış və çirklənmiş su hövzələrindəki dəniz məhsullarının qədəri ekoloji cəhətdən təmiz hövzələrlə yarışa bilməz. Buna görə iqtisadi baxımdan təbii ehtiyatların təchizatı və keyfiyyətinin mənbələrin qiymətində əks olunduğunu qeyd etmək olar.

Beləliklə, təbii olaraq tənzimlənmiş və təhlükəsiz bir iqlim hər bir şəxsin problemlərini daha yaxşı həll edir. İqlimin bu "idarəçiliyinin" maliyyə dəyərini açıq şəkildə araşdırmaq çətin olmasına baxmayaraq, dairəvi bir şəkildə düşünmək olar. Ətraf mühitə və iqtisadiyyata zərər, ətraf mühitin çirklənməsi və təhlükəsinin mühüm iqtisadi göstəricisidir. Hazırda bir çox ölkə çirklənmə səviyyəsi, təhlükə səviyyəsi və regional xüsusiyyətlər ilə iqtisadi göstəricilər arasındakı əlaqəni ölçmək üçün metodlardan istifadə edir. Əlbəttə ki, bu metodologiyaların bəzi çatışmazlıqları da var.

Tədqiqatlar göstərir ki, zəhərli tullantılar neft və neft məhsullarının boru kəmərləri ilə daşınması zamanı daha dinamik olur. Boru kəmərlərindən neft yağları maddələrinin tökülməsi bəzi hallarda görünmür. Təcrübə göstərir ki, 2 ton yağ töküldüyü üçün 1000 kvadratmetr ərazi bağçılıq üçün yararsız hala düşür və bu kənd təsərrüfatı üçün məqbul deyil. Neft və qaz ehtiyatı anbarlarında və qarşılıqlı iş yerlərində baş vermiş uğursuzluqlar səbəbi ilə yağ kəsikləri hələ də tipik bir hadisədir. Kanalizasiya çərçivəsinin işləməsi səbəbindən bir çox hallarda artıq çirkab sular israfçılıqla su hövzələri və bataqlıqların yaxınlığına axıdılır. Lakin təmizləyici qurğular güc və səviyyə baxımından tələbi tam olaraq ödəyə bilmədiyi üçün suyun böyük hissəsi mədən ərazilərində toplanır və göllərin, bataqlıqların, süni su tutumlarının əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bakı şəhəri ətrafında da belə hallar vardır. Bu səbəblərdən Bakı ətrafındakı bir çox yaşayış məntəqəsi ekoloji çirklənmə riski altındadır.

Tədqiqatlar dünyada neft emalı, neft və qaz hasilatı, nəqli və neft məhsullarının istifadəsi səbəbindən illik itkilərin 45 milyon tona yaxın olduğunu göstərirlər.Bu itkinin də dünya neft istehsalındakı payı təxminən 1,5 faizdir. Bu itkinin 22 milyon tonu quruya, 7 milyon tonu dənizə, 16 milyon tonu atmosferə düşür. Karbohidrogenlərə qarşı inkişaf edən qlobal marağı nəzərə alsaq, bu itkilərin nə demək olduğunu və iqlimə nə qədər zərər verə biləcəyini düşünmək çətin deyildir.

Neft işinin iqlimə təsiri xam materialların çıxarılması və emal ilə əsas məhsulların hazırlanması, son nəticədə yekun məhsulun istifadəsi və gəlirlərin dağılması kimi bütün mexaniki zənciri əhatə edir. Bu sahədəki sənaye fəaliyyəti prosesində ətraf aləmə qaçılmaz olaraq zərər vuran və ekoloji risk ehtimalını əhəmiyyətli dərəcədə artıran planlı və ya gözlənilməz karbohidrogen emissiyalarına ehtiyac vardır.

Neft boru kəmərlərində nəql zamanı çaylarda və dənizlərdə qəzaların yayılmasına, qəza zamanı neft məhsullarının təsiri altında torpaq və su ehtiyatlarının çirklənməsinə səbəb olan qəzaların baş verməsi zamanı ekoloji vəziyyətə ciddi təsirlər olur. Təmizləyici qurğulardakı tullantılara baxmayaraq, alovlar və neft boru kəmərlərindəki və neft terminallarındakı ziddiyyətlər də iqlimə əks təsir göstərir. Beləliklə, iqlim, hava, su, torpaq, bitkilər neft məhsulları ilə çirklənir və neft məhsullarının içməli suya keçməsi birbaşa əhalinin sağlamlığına təhlükə yaradır.

Müxtəlif ətraf mühit obyektlərinin çirklənmə həcminin təhlili göstərir ki, neft məhsullarının təsadüfən çirklənməsinin payı illik çirkləndirici tullantıların 20-30% göstəricisinə çatır. Fövqəladə vəziyyətə və qarşısıalınmaz çirklənməyə cavabdeh olan əksər müəssisələr çirklənmənin vurduğu ziyanı müstəqil şəkildə kompensasiya edə və nəticələrini aradan qaldırmaq iqtidarında deyillər. İstənilən istehsal müəssisəsində qəza baş verərsə, neft sənayesinə ciddi ziyan dəyir. Buna görə müəssisənin bütün elementlərinin fəaliyyəti neft hasilatı, emalı və nəqli ilə bağlı planlaşdırılmış

göstəricilərin icrasının sabitliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir və nəticədə müəssisənin maliyyə davamlılığında özünü göstərir.

Bir tərəfdən Azərbaycan Respublikasında neft ehtiyatlarımızın istismarı, ölkəmizin iqtisadi potensialının və gücünün daha da artmasının təməlidir, digər tərəfdən ətraf aləmə ciddi ziyan vurmağa davam edir. Buna görə də bu cür hadisələrin qarşısını almaq üçün hər zaman ekoloji tarazlığın pozulması ilə əlaqəli iqtisadi risklərin erkən aşkarlanmasına ehtiyac yaranır,mövcud vəziyyət özü bunu tələb edir.

Ekoloji baxımdan davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün iqtisadi proseslərdə arzu olunmayan ekoloji problemləri məhdudlaşdırmaq və aradan qaldırılmasına investisiya qoymaq lazımdır. Bununla bağlı olaraq ölkəmizdə qəbul olunmuş və icraatda olan Milli Proqramda göstərilən məqsədlərə çatmaq üçün aşağıdakı tamamlayıcı vəzifələrin yerinə yetirilməsi labüddür:

- Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması üçün və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün qabaqcıl iqtisadi və əmək resursları idarəetmə metodlarının tətbiqi;
- İndiki və gələcək nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılmasına şərait yaradan həvəsləndirici iqtisadi formalardan və texnologiyalardan istifadə;
- müxtəlif iqtisadi fəaliyyət sahəsində ədalətli təhlükəsizlik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşmaq;
- insanlar üçün adi yaşayış və iş şəraiti formalaşdıra bilən sistemlər və müxtəlif bioloji faktorları qorumaq.

Bu vəzifələri yerinə yetirərkən aşağıdakı prinsiplərə əməl olunmalıdır:

- qərarları qəbuletmə zamanı az və uzunmüddətli iqtisadi və ekoloji nəticələrin və gözlənilən faydalılığın nəzərə alınması;
- Qərar qəbuletmə müddətində davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunmasını təmin edən alternativ variantlardan istifadə;
- Ətraf mühitin hər hansı bir hissəsinin bərpasını qeyri-mümkün edəcək sosial-iqtisadi və ekoloji-hüquqi layihələrin həyata keçirilməsinin yolverilməzliyi;
- Ətraf mühitin qorunması və davamlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün zəruri maliyyə mənbələrinin ayrılmasını təmin edən iqtisadiyyat sahələrinin fəaliyyətinin gücləndirilməsi və şaxələndirilməsi;
- Davamlı inkişaf və ətraf mühitin qorunmasını təmin etmək üçün qərarvermə prosesində özəl təşkilatların iştirakını genişləndirmək.

Azərbaycan Respublikasının neft emalı zavodlarında və yerlərində, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq qanunlar və konvensiyalar, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi, Azərbaycan Respublikası Hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qanunlar, ətraf mühit, ARDNŞ-nin müəssisələri də daxil olmaqla yürüdülən iqtisadi siyasətlər son nəticədə ekoloji sağlamlaşdırma məqsədlərini güdür.

Azərbaycan Respublikasının Parlamenti ətraf mühitin qorunması və ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün zəruri olan bəzi qanunlar qəbul etmişdir.

1999-cu ildə qəbul edilmiş (son 30 mart 2000-ci il tarixli) Azərbaycan Respublikasının “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanununda təbiətin qorunmasının əsas prinsipləri, dövlətin, ictimai qurumların və şəxslərin müvafiq sahədəki hüquq və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Ətraf mühiti və təbiət istifadəçilərinin istehsalını izləmək üçün məsuliyyətlər, təhlükəli fəaliyyətlər üçün “ekoloji sığorta” terminləri, habelə iqtisadi fəaliyyətlərə könüllü və məcburi ekoloji nəzarət şərtləri müəyyənləşdirilmişdir. Bundan əlavə, qanunsuz hərəkətlər üzrə məsuliyyət maddələri müəyyən edilmişdir. Ətraf aləmin qorunması, ekoloji və sanitariya-epidemioloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi, təbiət ərazilərinin və obyektlərinin xüsusi qorunmasının təmin edilməsi, atmosfer havasının qorunması, torpaqdan səmərəli istifadə, istehsal və evlərin düzgün salınması, radioaktiv tullantıların, şirin su ehtiyatının və torpaq məhsuldarlığının artırılması və bu kontekstdə qaydaların ətraf mühitdən düzgün istifadə və ekoloji təhlükəsizliyin tətbiqi baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Ətraf mühit məsələləri barədə məlumat əldə etmək, vətəndaşların qərar qəbuletmə prosesində iştirakı və BMT-nin Ayrı-seçkiliyin Bütün Formalarına Qarşı Mübarizə Konvensiyasına qoşulma

haqqında Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunu ekoloji problemlərin həllində əməkdaşlığı genişləndirməyi hədəfləyir. Təbii resurs istifadəçilərinin ətraf mühitə dair ekoloji və texnoloji normalar, standartlara, ətraf mühitlə əlaqəli keyfiyyət və kəmiyyət normalarına uyğunluğu “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” Qanunla müəyyən edilir. Qanunvericiliyə görə, təbii sərvət istifadəçiləri torpağı təkrar istifadə etmək, təbii ehtiyatları bərpa etmək və səmərəli istifadə etmək, sahələri və ətraf mühiti yaxşılaşdırmaq üçün çalışmalıdırlar.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlər maliyyə strategiyalarını formalaşdırarkən və investisiyaların səmərəliliyini işləyib hazırlayan zaman və qiymətləndirərkən ekoloji amilləri nəzərə alarlarsa, bu, təkcə şirkətin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə səbəb olmayacaqdır. Bu, gələcəkdə daha yaxşı nəticələrə səbəb ola bilər.

İstehsalın idarə edilməsinin ekoloji üsulları nöqteyi-nəzərindən bu metoddan istifadə məqsədə uyğundur və iqtisadi hesablamalara əsaslanır. Bu yanaşmanın effektivliyi ətraf mühitin idarə edilməsi sistemlərinin istifadəsi üzrə xarici təcrübə ilə sübut edilmişdir.Bu da illər ərzində yaxşı iqtisadi faydalar göstərmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu metodun istehsalatda tətbiqi regional şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinə,ətraf mühitin qorunmasına və sağlamlığına yaxşı təsir göstərə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. “Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu
3. Kolotyrin, K. P. Bioloji tullantılar sahəsində investisiyaların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin xüsusiyyətləri / K. P. Kolotyrin, E. N. Eldesbaev, Kənd Təsərrüfatı Tədqiqat Jurnalı, 1, 69-74. (2015).

Сабина Иззат кызы Велиева
д.э.н, Азербайджанский Университет Кооперации
кафедра “Аграрная экономика и туристическое дело”
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Экологические показатели оценки инвестиционных вложений и проекты на основе государственно-частного партнерства

Резюме

Цель исследования. В условиях усиления негативного воздействия на окружающую среду компании, загрязняющие окружающую среду, продолжают увеличивать инвестиции в охрану окружающей среды и капитальные фонды. Целью исследования является оценка инвестиций в улучшение окружающей среды в Азербайджане. В ходе исследования были определены возможности реализации инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнерства.

Методика исследования – анализ, синтез, обобщение и другие методы были использованы в исследовании.

Прикладная значимость исследования - при оценке процесса реализации инвестиционного проекта с целью улучшения окружающей среды в Азербайджане как социальная эффективность, так и коммерческая эффективность должны выбираться на основе критериев, отражающих экологическую и экономическую эффективность предлагаемого инвестиционного проекта. При выборе стандарта основными вопросами должны быть сопоставимость различных вариантов, управление рисками и экологические компоненты.

Результаты исследования - результаты инвестиционных проектов по улучшению окружающей среды в Азербайджане зависят от эффективности их реализации. Показатели эффективности инвестиционного проекта по охране окружающей среды должны рассчитываться на основе значений входных параметров.

Оригинальность и научная новизна исследования. В исследовании оцениваются инвестиции в улучшение окружающей среды Азербайджана, который известен как главный экспортер энергии. Определена коммерческая и социальная эффективность инвестиционных проектов на основе государственно-частного партнерства.

Ключевые слова: экологическая ситуация, инвестиции, государственно-частное партнерство, окружающая среда, экономическое развитие.

Sabina Izzat Valiyeva
d.e.s Azerbaijan Cooperation University
Department “ Agricultural economics and tourizm business”
e.mail: sabina_valiyeva@mail.ru

Environmental investment valuation indicators and projects based on public-private partnerships

Summary

Purpose of the study- In the context of increasing negative environmental impacts, companies that pollute the environment continue to increase investments in environmental protection and capital funds. The purpose of the study is to evaluate investments in environmental improvement in Azerbaijan. In the study, the possibilities of realization of investment projects based on public-private partnership were determined.

Research methodology- analysis, synthesis, generalization, etc. in the research. methods were used.

Application importance of the research - when evaluating the process of implementing an investment project for the purpose of improving the environment in Azerbaijan, both social efficiency and commercial efficiency should be selected based on the criteria reflecting the ecological and economic effectiveness of the proposed investment project. When choosing a standard, the main issues should be the comparability of different options, risk management and environmental components.

Research results - the results of environmental improvement investment projects in Azerbaijan depend on the efficiency of their implementation. The performance indicators of the environmental protection investment project should be calculated based on the values of the input parameters.

Originality and scientific innovation of the research - The research evaluates investments in environmental improvement of Azerbaijan, which is known as the main energy exporter. The commercial and social efficiency of investment projects based on public-private partnership has been determined

Keywords: environmental situation, investment, public-private partnership, environment, economic development.

Bulud Cahangir oğlu SADIQOV
dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Bulud.sadiqov@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.005

AZƏRBAYCANIN KƏND TƏSƏRRÜFATINDA MƏSULİYYƏTLİ BİZNES DAVRANIŞININ EKOLOJİ VƏ SOSİAL PROBLEMLƏRİN HƏLLİNDƏ ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi- Azərbaycanın kənd təsərrüfatında məsuliyyətli biznes davranışını, proqnozlaşdırıla bilən qaydalara əsaslanan beynəlxalq investisiya mühitini təşviq etməklə istehsalçılar üçün bərabər şərait yaratmaq və inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası- Tədqiqatda analiz, sintaktik təhlil, anket sorğusu, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti-Buraya məsuliyyətli biznes davranışının təhlili və kənd təsərrüfatı tədarük zəncirlərində biznesin iştirakını təşviq etmək və təmin etmək üçün tədbirlər daxildir.

Tədqiqatın nəticələri- Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda istehsalçıların məsuliyyətli biznes təcrübələrini gücləndirməyə kömək edə bilər. Özəl sektor proqramı üzrə əməkdaşlığın gücləndirilməsi kənd təsərrüfatı siyasətinin inkişafı ilə bağlı məlumatlandırmaq,müvafiq olaraq ölkədə potensialın gücləndirilməsi fəaliyyətlərinə kömək etmək və sahədəki problemlərin həllini zəruri etmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi-Azərbaycanın kənd təsərrüfatında "Yaşıl iqtisadiyyata" keçidlə bağlı istehsalçıların biznes məsuliyyəti üzrə maneələr və imkanlar araşdırılır, problemlərin həlli ilə bağlı əsaslandırılmış təkliflər irəli sürülür.

Açar sözlər: Azərbaycan, yaşıl iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, biznes məsuliyyəti, biznes davranışı.

Giriş

Məsuliyyətli biznes davranışı tədarük zənciri və əsas biznes fəaliyyətləri, o cümlədən biznes əlaqələri boyunca ekoloji və sosial problemlərin inteqrasiyası və həlli deməkdir.Konkret olaraq məsuliyyətli işgüzar davranış o deməkdir ki, kənd təsərrüfatı istehsalçıları və emalçıları insan hüquqlarına hörmət etməlidirlər; ətraf mühitin mühafizəsi və bərpası; istehlakçıların mənafeyinin qorunması; korrupsiyaya qarşı mübarizə; ədalətli rəqabət və digər sahələrdən əlavə, vergi büdcəsinə, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına öz ədalətli töhfəsini verməyə çalışırlar. O, məsuliyyətli biznes davranışını və proqnozlaşdırıla bilən və qaydalara əsaslanan beynəlxalq investisiya mühitini təşviq etməklə şirkətlər və iqtisadiyyatlar üçün bərabər şərait yaratmağa kömək edir.

Buraya məsuliyyətli biznes davranışının təhlili və kənd təsərrüfatı tədarük zəncirlərində biznesin iştirakını təşviq etmək və təmin etmək üçün tədbirlər daxildir. O, Cənubi Qafqazdakı ümumi tendensiyaları təsvir edir, eyni zamanda, bu sualda təsvir edilən məsuliyyətli işgüzar davranışla bağlı məsələlərin heç də bütün ölkələrdə eyni dərəcədə mövcud olmadığı qənaətinə gəlir. Aqrobiznes sistemlərindəki mühüm fərqlər mümkün olan yerlərdə nümunələr vasitəsilə təsvir olunacaq. Dövlət qurumları, vətəndaş cəmiyyəti və aqrobiznes sektorunda və ya kənar məsləhətçi kimi çalışmış ekspertlərlə ictimaiyyətə açıq məlumatlarda boşluqların doldurulması və təhlilin təsdiqi üçün müzakirələr aparılmışdır.

Kənd təsərrüfatı sektorunda məsuliyyətli biznes davranışı məsələləri

Məsuliyyətli biznes təcrübələrini qəbul etməklə, hüquqi statusundan, ölçüsündən, mülkiyyət strukturundan və ya sənayesindən asılı olmayaraq, bütün müəssisələr öz əməliyyatlarının mənfi təsirlərinin qarşısını ala və ya aradan qaldıra və fəaliyyət göstərdikləri ölkələrin və iqtisadi regionların davamlı inkişafına töhfə verə bilərlər. Məsuliyyətli biznes davranışı ilə bağlı sahibkarlar arasında keçirilən sorğuya verilən cavablar da bu məsələni göstərir.Bu araşdırma ölkədə və ya

kənd təsərrüfatı sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələr haqqında məlumat toplamaq məqsədi daşıyır. Məsuliyyətli biznes davranışı üçün müəyyən edilmiş əsas məsələlər bir sıra müxtəlif agentliklərə, o cümlədən ikinci dərəcəli mənbələrə və üçüncü tərəf hesabatlarına çatdırılmalıdır. Bu məsələlər FAO-nun Məsuliyyətli Kənd Təsərrüfatı Təchizat Zəncirləri üçün təlimatlarına əsaslanan bir sıra göstəricilərdən istifadə etməklə prioritetləşdirilir.

Məsuliyyətli biznes davranışı doqquz risk sahəsini əhatə edir: insan hüquqları; əmək hüquqları; sağlamlıq və təhlükəsizlik; qida təhlükəsizliyi və qidalanma; təbii ehtiyatlara sahiblik və onlara çıxış; heyvanlara qulluq; ətraf mühitin mühafizəsi və təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə; nəzarət; texnologiya və innovasiya.

Bu məlumat kənd təsərrüfatında istehsalçıların məsuliyyətli biznes təcrübələrini gücləndirməyə kömək edə bilər. Özəl sektor proqramı üzrə əməkdaşlığın gücləndirilməsi kənd təsərrüfatı siyasətinin inkişafı ilə bağlı məlumatlandırmaq və müvafiq sahədə potensialın gücləndirilməsi fəaliyyətlərinə kömək etmək məqsədi daşıyır.

Bu məlumatlar beynəlxalq sənədlərə uyğun olaraq məsuliyyətli biznes təcrübələrini dəstəkləyir. Bununla da regionda ağıllı, davamlı və inklüziv inkişafı təşviq edir. Respublikanın Məsuliyyətli Biznes Davranışı (RBC) proqramı kimi tərtib edilməlidir. Beynəlxalq Əmək Təşkilatı (BƏT) və Birləşmiş Millətlər Təşkilatı tərəfindən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığı ilə birgə həyata keçirilir.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru Cənubi Qafqaz regionunun iqtisadi artımında əsas rol oynayır. Son iki onillikdə kənd təsərrüfatı istehsalının sürətli artımı sektorun region iqtisadiyyatına verdiyi töhfəni təxminən iki dəfə artırmışdır. Kənd əhalisinin böyük bir hissəsinin rifah halının yaxşılaşması ölkədə ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün aqrobiznesin gücləndirilməsini zəruri etmişdir.

Azərbaycan kənd təsərrüfatı məhsulları, o cümlədən meyvə-tərəvəz üzrə dünyanın aparıcı ixracatçıları siyahısına qoşula bilər. Azərbaycan kənd təsərrüfatının inkişafı bütün ölkə üzrə sosial-iqtisadi inkişafa və yoxsulluğun azaldılmasına təkan verə bilər. Kənd təsərrüfatı ölkədə vacib məşğulluq mənbəyi olaraq qalır və işçi qüvvəsinin təxminən 41%-ni təşkil edir.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri ətraf mühitin sağlamlaşdırılmasına, insan hüquqlarına və idarəetməyə mənfi təsir göstərə bilər. Kənd təsərrüfatı müəssisələri zəif planlaşdırma, məhdud risklərin idarə edilməsi və ya yeni innovativ kənd təsərrüfatı təcrübələrinin kifayət qədər tətbiq edilməməsi ilə inkişaf etdikdə davamlı iqtisadi inkişafa nail olunmur.

Torpaqdan istifadənin çoxaldılması ilə məhsuldarlığın yüksəldilməsi yolu ilə məhsul artırılmasına yönəlmiş aqrobiznes və kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri meşə və biomüxtəlifliyin itirilməsi, həmçinin torpağın deqradasiyası, suyun çirklənməsi və torpaqların münbitliyinin azaldılması, həmçinin istixana qazları emissiyası ilə ətraf mühitin deqradasiyasına səbəb ola bilər.

Eyni zamanda, kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri və bütövlükdə sektor iqlim dəyişikliyi və əhalinin qidaya artan tələbi təhlükə ilə üzləşir ki, bu da ərzaq istehlakının artması deməkdir. Kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsiri ekosistemlər, yaşayış vasitələri, etnik azlıqların və kənd icmalarının sağlamlığı və məhsulların özləri üçün risklər yaradır. Respublikanın bütün regionlarında kənd təsərrüfatı işçiləri, xüsusilə qadınlar və uşaqlar əmək hüquqlarının pozulmasına məruz qalırlar.

Kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri uşaq əməyinə ən həssas olan biznes sektorlarından biridir.Qlobal miqyasda kənd təsərrüfatında ümumi çalışanların 45%-ni uşaq əməyi, o cümlədən də Asiyada 52%-ni təşkil edir. Qanunvericilik və milli səylər vasitəsilə uşaq əməyinin azaldılmasında irəliləyiş əldə olunsa da, uşaq əməyi problemi hələ də əsasən ödənişsiz kənd təsərrüfatında, kommersiya və ailə təsərrüfatında, heyvandarlıq məhsulları istehsalında mövcuddur. Bundan əlavə, yerli kənd sakinləri sənaye istehsalçıları tərəfindən torpaqların zəbt edilməsindən və şəhərlərə məcburi köçürülməsindən ən çox əziyyət çəkirlər.

Respublikanın iqtisadi rayonlarında olan biznes qurumları daha sağlam, daha ədalətli, daha dayanıqlı kənd təsərrüfatı və qida sistemlərinə çevrilmənin və Birləşmiş Millətlər Təşkilatının

2030 Gündəliyinin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə nail olmaq üçün təcili çağırışlardan xəbərdar olmalıdırlar. Regional və qlobal qida sistemlərində aydın müsbət dəyişikliklər vardır. Qlobal tendensiyaları əks etdirən aqrobiznes və korporasiyalar kənd təsərrüfatı sektoru risklərinin həllində, məsuliyyətli biznes təcrübələrini təşviq etməkdə və davamlı qida sistemlərini inkişaf etdirməkdə getdikcə daha çox maraqlıdırlar. Bu səylər beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müsbət qarşılanır, məsuliyyətli biznes təcrübələrinə əsaslanmaqla, fermerlərin rifahına töhfə verir və davamlılıq üzrə qlobal öhdəlikləri yerinə yetirən kənd təsərrüfatı məhsullarına istehlakçıların artan marağını əks etdirir.

Bütün növ müəssisələr tədarük zəncirlərinin səmərəliliyini və dayanıqlığını artırmaq və davamlı istehlak nümunələrinə cavab vermək üçün məsuliyyətli biznes davranışının, xüsusilə də riskə əsaslanan lazımi araşdırmanın vacibliyini getdikcə daha çox dərk edirlər.

İstehlakçı səviyyələrində, eləcə də qanunvericilik və tənzimləyici səviyyələrdə bir çox amillər məsuliyyətli biznes davranışının həyata keçirilməsinə kömək edir. Ölkənin idxal standartları, qaydaları və məhdudiyyətləri ixrac yönümlü kənd təsərrüfatı əməliyyatlarında əsas rol oynayır. Məsələn, məsuliyyətli biznesin qiymətləndirilməsinə tənzimləyici dəyişikliklər,banklar və investorların tələbləri bütün kənd təsərrüfatı təchizat zəncirləri üçün məcburi risk təhlili və davamlılıq standartlarına gətirib çıxarır. Kənd təsərrüfatı tədarük zəncirlərində məsuliyyətli biznes davranışı standartları faydaların geniş şəkildə bölüşdürülməsini və sektorun ərzaq təhlükəsizliyi, yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi artım da daxil olmaqla, çoxlu məsuliyyətlərinə cavab verməsini təmin etmək üçün çox vacibdir. Şirkətin öhdəlikləri və məsuliyyətli biznes təcrübələri istiqamətində hərəkətləri çox vacibdir. Kənd təsərrüfatı sektorunda məsuliyyətli biznes davranışının inkişafı hökumətlər, vətəndaş cəmiyyəti, yerli icmalar və digər maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıq və dialoq tələb edir. FAO-nun statistikasına görə, tədqiq edilən yeddi ölkə kənd təsərrüfatı məhsullarının ən böyük ixracatçılarıdır.

Kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ən böyük ixracatçıları Braziliya (2019-cu ildə 80 milyard ABŞ dolları), Argentina (36 milyard ABŞ dolları), Meksika (34 milyard ABŞ dolları) və Çilidir (12 milyard ABŞ dolları) [1,s.5]. ABŞ və Avropa Birliyi kimi regionun bəzi tarixi ticarət tərəfdaşlarına ixracla yanaşı, Çin və Hindistan kimi Asiya ölkələrinə də ixrac artıb.Məsələn, 1999-cu ildə Çin Braziliya və Argentinadan 200 milyon ABŞ dolları dəyərində soya idxal edibsə, 2018-ci ildə bu rəqəm 29 milyard ABŞ dollarını keçib [2,s.6]. Braziliya və Argentinadan soya məhsullarının ixracı son 20 ildə beş dəfədən çox artmışdır [3,s.7]. Bu gün region ölkələri dənli və yağlı bitkilərin (məsələn, soya və qarğıdalı), meyvə və tərəvəzin (banan, ananas, qulançar, göyərti və avokado), şəkər qamışı və qəhvənin dünyanın ən böyük ixracatçıları sırasındadır [4,s.7].

Məsələn, 1997-2017-ci illər arasında soya istehsalı üçün istifadə edilən torpaqlar Argentinada cəmləşib. Braziliyada 180%-dən çox artım qeydə alınıb; bura soya bitkiləri yetişdirmək üçün yeni torpaqların əlavə edilməsi və qarışıq və ya heyvandarlıq təsərrüfatlarının soya istehsalına çevrilməsi daxildir. Ümumilikdə, Cənubi Amerika regionunda kənd təsərrüfatı torpaqları bu dövrdə 8% artmışdır [5,s.4].

Dünya ölkələrində becərilən torpaqların sahəsi genişləndikcə, regionun əksər hissələrində kənd təsərrüfatı sektoru gübrələr, pestisidlər və aqrokimyəvi maddələr kimi texnologiyalardan və girişlərdən istifadəsini artırmışdır. İstifadə olunan kənd təsərrüfatı kimyəvi maddələrinin səviyyələri ölkədən ölkəyə dəyişir. Bu dövrdə rayonda kənd təsərrüfatı və aqrar-sənaye əməliyyatları və onların ərazidə istifadəsi xeyli artmışdır. Bununla belə, 2000-ci illərdən bəri tədqiq edilən əksər ölkələrdə əkin sahəsinə düşən orta pestisid istifadəsi sabit qalmışdır [1,s.9].

Azərbaycanda son on ildə pestisidlərdən istifadə 60 faizdən, kimyəvi gübrələrdən istifadə isə 30 faizdən çox artıb. Xammaldan artan istifadə məhsuldarlığın və ərzaq istehsalının ümumi yaxşılaşmasına kömək edir və regionda yeni məhsul genetikasına olan ehtiyacı ödəyir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı istehsalının artması və intensivləşməsi ekoloji problemləri getdikcə kəskinləşdirmişdir.

Rayonun iqtisadi vəziyyəti ölkənin kənd təsərrüfatı sektoruna və əsas istehsal məhsullarının qiymətlərinə təsir edir.Tələbin azalması respublika iqtisadiyyatının normal olaraq ixrac etdiyi

meyvə-tərəvəz kimi yüksək qiymətli məhsullara təsir edir ki, bu da istehsal edən ölkələrdə işçilərin gəlirlərinə və güzəranına müsbət təsir göstərir. Bununla belə, ÜDM, ixrac və məşğulluq üzrə ilkin məlumatlar ölkənin ərzaq sistemi və kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin digər sektorlara nisbətən pandemiyaya daha davamlı olduğunu göstərir.

Dünya ölkələrinin kənd təsərrüfatında məsuliyyətli biznes davranışı təcrübəsi

Bütün dünyada biznes iqtisadiyyatların mühərrikidir. Xüsusilə aqrobiznes iş yerləri yaratmaq, bacarıq və texnologiyaları inkişaf etdirmək, mal və xidmətlər təqdim etmək, təchizat zəncirlərini təkmilləşdirmək və ərzaq və qida təhlükəsizliyini artırmaqla davamlı inkişafa töhfə verir.

Aqrobiznes artan problemlərlə üzləşir: dəyişkən əmtəə qiymətləri,resurs çatışmazlığı,torpaq və suyun deqradasiyası, meşələrin qırılması, biomüxtəlifliyin itirilməsi, iqlim dəyişikliyi.

Eyni zamanda, sektordakı biznes və fermerlərin əsrin sonuna qədər 11 milyarda çatacağı gözlənilən dünya əhalisini qidalandırmaq problemi ilə üzləşəcəyi gözlənilir [1,s.12]. Bölgədəki kənd təsərrüfatı müəssisələri iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmalı və bu problemləri həll etmək üçün həll yolları hazırlamalıdır.Məsuliyyətli biznes davranışı hüquqi statusundan, ölçüsündən, mülkiyyət strukturundan və ya sənayesindən asılı olmayaraq bütün müəssisələrdən davamlılığı təşviq etməklə yanaşı, əməliyyatlarında və təchizat zəncirlərində mənfi təsirləri müəyyən etməyi, qarşısını almağı və aradan qaldırmağı tələb edir. FAO bizneslərin kənd təsərrüfatı istehsalının davamlı artırılması və təchizat zəncirlərinin yaxşılaşdırılması üçün iş yerləri yaratmaq və təcrübə, texnologiya və maliyyə təmin etməklə dəyər yaratdığını qəbul edir.Bununla belə, bizneslərin insanlara və planetə təsir edən riskləri müəyyən etmək və qarşısını almaq üçün lazımi araşdırma aparmaq öhdəliyi olduğu da qəbul edilir.Hökumətlər biznesdən gözləntilərini məsuliyyətli davranış baxımından əks etdirirlər. Bunlara bizneslərin lazımi araşdırma aparması və insan hüquqları, əmək hüquqları, ətraf mühit, rüşvətlə mübarizə, istehlakçı maraqları, məlumatların açıqlanması, elm və texnologiya, rəqabət və vergi daxil olmaqla, korporativ məsuliyyətin bütün əsas sahələrini əhatə etməsi gözləntiləri daxildir.

Məsuliyyətli biznes davranışı insan hüquqları, əmək, ətraf mühit və korrupsiya da daxil olmaqla biznes əməliyyatları və təchizat zəncirlərində bir sıra riskləri əhatə edir. O, kənd təsərrüfatı sektorunda müəyyən edilmiş bir sıra riskləri azaltmaq üçün şirkətlərin nə edə biləcəyinə dair ətraflı təlimat təqdim etdiyi üçün məsuliyyətli kənd təsərrüfatı təchizat zəncirlərini təşviq etmək istəyən şirkətlər üçün əsas mənbə olaraq qalır.

Aqrobiznes və kənd təsərrüfatı iki problemlə üzləşir: ərzaq istehsalı,ekoloji davamlılıq.

Qlobal miqyasda kənd təsərrüfatı artan əhalini qidalandırmalıdır ki, bu da ətraf mühiti qoruyarkən qida istehlakının artırılması deməkdir [6,s.12]. Kənd təsərrüfatı istehsalı torpaq və sudan, həmçinin pestisidlərdən, gübrələrdən, heyvandarlıqdan və enerjidən istifadəni nəzərdə tutur. Qlobal miqyasda suvarılan kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri Yer kürəsinin təxminən 40%-ni və su ehtiyatlarının 70%-ni əhatə edir [6,s.13].

Bundan əlavə, fermerlər və müəssisələr tərəfindən kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin istifadəsi məhsuldarlığı artıra bilər, lakin məsuliyyətli kənd təsərrüfatı təcrübələrinə əməl edilmədikdə, bu, bir sıra mənfi təsirlərə səbəb ola bilər (məsələn, torpağın, suyun, havanın, meşələrin tükənməsi və çirklənməsi, biomüxtəlifliyin pozulması).

İqlim dəyişikliyi baxımından kənd təsərrüfatı qlobal emissiyaların 20%-ni təşkil edir (heyvandarlıq məhsulları istehsalı, torpaqdan istifadənin dəyişməsi və qida sistemlərinin müxtəlif emal mərhələləri vasitəsilə) [7,s.18]. Dünyanın ikinci ən böyük istixana qazı emissiyası [6,s.19] kimi kənd təsərrüfatı sektoru iqlim böhranı ilə mübarizədə mühüm rol oynayır. Araşdırmalar təsdiq edir ki, ölkədəki şirkətlər, pərakəndə satışçılar və investorlar innovativ istehsal sistemlərini və permakulturaya keçidi getdikcə daha çox tələb edirlər. Kənd təsərrüfatı müəssisələri təbii ehtiyatlardan davamlı istifadə, innovativ kənd təsərrüfatı təcrübələri və texnologiyaları, iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma, istixana qazları emissiyalarının azaldılması və müxtəlif bitkilər üçün yaşayış yerlərinin qorunması vasitəsilə ətraf mühitə mənfi təsirləri azaltmaq və ətraf mühitə müsbət töhfələr vermək imkanına malikdirlər[8,s.14].

Ətraf mühitin davamlılığı Azərbaycanda kənd təsərrüfatı istehsalı üçün əsas məsələdir. Respublikanın kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəni və ətraf mühitin mühafizəsini gücləndirmək potensialına malikdir. Məsələn, aqrobiznes və kənd təsərrüfatı ətraf mühitin qorunmasında mərkəzi rol oynayır. Buna davamlı idarəetmə strategiyaları, innovativ texnologiyalar və innovativ kənd təsərrüfatı təcrübələri vasitəsilə nail olmaq olar.

Ekoloji cəhətdən məsuliyyətli biznes təcrübələrini həyata keçirərkən şirkətlərin qarşılaşdığı xüsusi problemlər mövcuddur: iqlim dəyişikliyi, torpaqdan istifadənin dəyişməsi, meşələrin qırılması, kənd təsərrüfatında zərərli kimyəvi maddələrdən istifadə.

Quraqlıq və digər iqlim dəyişiklikləri kənd təsərrüfatı istehsalına ciddi mənfi təsir göstərir. Bununla belə, təsirlərin miqyası regiona, əmtəə və kənd təsərrüfatı fəaliyyətinə görə dəyişir və iqlim dəyişikliyinin təsirləri ilə bağlı məlumatlar məhdud olaraq qalır. Məsələn, bəzi bitkilər və suvarma infrastrukturu iqlim dəyişikliyinə, onun məhsuldarlığına təsirinə daha həssasdır [10,s.22].

İqlim dəyişikliyinin şirin su ehtiyatlarına təsiri müxtəlifdir. İqlim dəyişikliyi bütün regionda və dünya ölkələrində şirin su təchizatına mənfi təsir göstərir. Daha tez-tez quraqlıqlar və yüksələn orta temperatur Çili və Meksika kimi ölkələrdə su stresini artıra bilər [9,s.24]. Bu, kənd təsərrüfatının suvarma istehsalı üçün suyun digər su tələb edən sektorlarla və məişət suyuna çıxış əldə etmək istəyən fermerlərlə rəqabət aparacağı ilə bağlı narahatlıqları artırdı. Kolumbiyada müəssisələr şəkər qamışı sənayesinin pisləşən quraqlıqdan ağır zərbə aldığını və su ehtiyatları üçün digər sənayelərlə rəqabət apardığını vurğulayırlar.

Azərbaycanda iqlim dəyişikliyinin təsirləri ölkədə kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərə bilər, ölkənin bəzi əraziləri quraq, yarımquraq ərazilər kimi təsnif edilir,hətta bu ərazilərin bir çoxunda torpaq artıq kənd təsərrüfatı üçün çox quru hesab olunur. Orta temperaturun yüksəlməsi, yağıntıların dəyişməsi və şiddətli quraqlıq ehtimalının artması kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını azalda bilər. Bu, ölkənin idxaldan və orta qiymətlərdən asılılığını artıra və ev təsərrüfatlarının ərzaq təhlükəsizliyi üçün risklər yarada bilər.

Nəticə

Ətraf mühitin sağlamlaşdırılması Azərbaycanda məsul kənd təsərrüfatı təcrübələri üçün əsas məsələdir. Respublikanın kənd təsərrüfatı fəaliyyətləri və investisiyaları təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəni və ətraf mühitin mühafizəsini gücləndirmək potensialına malikdir.Məsələn, aqrobiznes və kənd təsərrüfatı ətraf mühitin qorunmasında mərkəzi rol oynayır. Buna davamlı idarəetmə strategiyaları, innovativ texnologiyalar və kənd təsərrüfatı təcrübələri vasitəsilə nail olmaq olar.

Ölkədəki maraqlı tərəflər iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşmaq və onları yumşaltmaq üçün tədbirlər görür. Bizneslər və digər maraqlı tərəflər deyirlər ki, uyğunlaşma və innovasiya istehsalın və dolanışıq vasitələrinin davam etdirilməsi, ərzaq təhlükəsizliyinin həlli, kənd yoxsulluğunun azaldılması və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün çox vacibdir. Fəaliyyətlərə faktiki və ya potensial iqlim dəyişikliyini həll etmək üçün təcrübələrin, proseslərin və infrastrukturun uyğunlaşdırılması daxildir. Bir çox ölkələrdə biznes və fermerlər istixana qazı emissiyalarını azaltmaqla yanaşı, qida istehsalının artırılması probleminə cavab vermək üçün daha yaşıl təchizat zəncirlərinə müraciət ediblər [1,s. 27].

Kiçik və orta fermerlərin iqlim dəyişikliyinə uyğunlaşma üzrə ən uyğun tədbirlərini müəyyən etmək və prioritetləşdirmək üçün lazım olan texniki imkanlara həmişə çıxışı olmur. Maliyyələşməyə çıxış üçün maneələr bu cür problemləri daha da dərinləşdirə bilər. İqlim dəyişikliyinin kənd təsərrüfatına sistemli təsirlərini daha yaxşı müəyyən etmək üçün şəraitin daha ciddi tədqiqatlarına ehtiyac vardır. Ölkədəki müəssisələr permakultura təcrübələrini təşviq etmək və permakultura texnologiyalarını qəbul etmək üçün addımlar atıblar.Ölkədə startaplar iqlim dəyişikliyinə həssaslığı azaltmaq yollarını işləyib hazırlayıblar. Məsələn, ölkədə məhsuldarlığı, davamlılığı və iqlimə davamlılığı artırmaq üçün texnoloji innovasiyalara yönəlmiş bir çox yeni startaplar vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. FAO/OPS/WFP/UNICEF (2019), Latın Amerikası və Karib hövzəsində Ərzaq Təhlükəsizliyinə Regional Baxış, Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Roma/OPS/Ümumdünya Ərzaq Proqramı/BMT-nin Beynəlxalq Uşaq Təcili Fondu, https://www.fao.org/documents/card/en/c/CA6979EN.
2. FAO (2018), FAOSTAT, www.fao.org/faostat/en/flhome (18 may 2021-ci ildə əldə edilib).Daha çox insan, daha çox qida... Daha pis su? - Kənd Təsərrüfatında Suyun Çirklənməsi: Qlobal İcmal, BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatı, Roma, www.fao.org/documents/card/en/c/CA0146EN.
3. FAO/UNEP (2021), Torpağın Çirklənməsinin Qlobal Qiymətləndirilməsi: Hesabat. Roma, Roma/BMT-nin Ətraf Mühit Proqramı, www.fao.org/3/cb4894en/online/src/html/copyright.html.
4. FAO (2021 b), FAOSTAT, Roma, www.fao.org/faostat/en/#home (25 iyun 2021-ci ildə əldə edilib).
5. Dünya Bankı, 2016 hesabatı
6. FAO (2020a), Dünya Meşələrinin Vəziyyəti 2020, Roma, www.fao.org/documents/card/en/c/ca8642en.
7. FAO (2020b), “Latın Amerikası və Karib dənizində davamlı meşə idarəçiliyi”, FAO-nun Latın Amerikası və Karib hövzəsi üzrə Regional Ofisi, Roma, www.fao.org/americas/prioridades/bosques/ az/.
8. FAO (2019), Dünyada Ərzaq Təhlükəsizliyi və Qidalanmanın Vəziyyəti 2019. İqtisadi yavaşlamalara və tənəzzüllərə qarşı qorunma, Roma, https://docs.wfp.org/api/documents/.
9. OECD (2020a), “Kənd təsərrüfatı və ətraf mühit”, OECD Nəşriyyatı, Paris, www.oecd.org/agriculture/topics/agriculture-and-the-environment/
10. İnsan Hüquqları Şurası (2019), “Argentinaya səfər: Qida hüququ üzrə Xüsusi Məruzəçinin Hesabatı”, BMT-nin İnsan Hüquqları üzrə Ali Komissarlığının İdarəsi, https://ap.ohchr.org/documents/dpagee. (7 aprel 2021-ci ildə əldə edilib).
11. IBGE (2006), Censo agropecuário: 2006 - agricultura familiar: primeiros resultados, https://biblioteca.ibge.gov.br/index.php/biblioteca-catalogo?view=detalhes&id=750.

Булуд Джахангир оглы Садыгов,
Доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль ответственного бизнес-поведения в решении экологических и социальных проблем в сельском хозяйстве Азербайджана

Резюме

Целью исследования -является создание равных условий для производителей и определение направлений развития путем поощрения ответственного поведения бизнеса в сельском хозяйстве Азербайджана, международной инвестиционной среды, основанной на предсказуемых правилах.

Методика исследования - анализ, синтаксический анализ, анкетный опрос, обобщение и т.д. в исследовании. были использованы методы.

Прикладная актуальность исследования. Сюда входит анализ ответственного делового поведения и действий по продвижению и обеспечению участия бизнеса в цепочках поставок сельскохозяйственной продукции.

Результаты исследования -могут помочь усилить ответственную деловую практику производителей аграрного сектора Азербайджана. Укрепление сотрудничества по программе частного сектора сделало необходимым информировать о развитии сельскохозяйственной политики, соответствующим образом помочь деятельности по наращиванию потенциала в стране и решить проблемы в этой области.

Оригинальность и научная новизна исследования - исследованы препятствия и возможности деловой ответственности производителей при переходе к «Зеленой экономике» в сельском хозяйстве Азербайджана, а также выдвинуты обоснованные предложения по решению проблем.

Ключевые слова: Азербайджан, зеленая экономика, сельское хозяйство, ответственность бизнеса, поведение бизнеса.

Bulud Jahangir oglu Sadigov
Docent, Azerbaijan State Economic University

The role of responsible business behavior in the solution of ecological and social problems in agriculture of Azerbaijan

Summary

The purpose of the study -is to create equal conditions for producers and identify development directions by promoting responsible business behavior in Azerbaijan's agriculture, an international investment environment based on predictable rules

Methodology of the research- analysis, syntactic analysis, questionnaire survey, generalization etc. in the research. methods were used.

Applied relevance of the research - This includes analysis of responsible business behavior and actions to promote and ensure business participation in agricultural supply chains.

The results of the study -can help strengthen the responsible business practices of producers in the agricultural sector of Azerbaijan. Strengthening the cooperation on the private sector program has made it necessary to inform about the development of the agricultural policy, to help the capacity building activities in the country accordingly and to solve the problems in the field.

The originality and scientific novelty of the research - obstacles and opportunities for the business responsibility of producers in the transition to the “Green economy” in Azerbaijan's agriculture are investigated, and justified proposals are put forward for solving the problems.

Keywords: Azerbaijan, green economy, agriculture, business responsibility, business behavior.

Şövkət Abuzər qızı YUSUFOVA
i.f.d., dos. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
e-mail: sovket.yusifova@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.044

AQRAR SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFINDA YAŞIL İQTİSADİYYATIN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Azərbaycanda aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafında yaşıl iqtisadiyyatın əhəmiyyətinin və onun əsas istiqamətlərinin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsinin təmin edilmə səviyyəsinin araşdırılmasından ibarətdir.

İşin metodologiyasını aqrar sahədə yaşıl iqtisadiyyatın inkişafının kənd təsərrüfatı sahibkarlığının inkişafına təsiri və bu sahədə mövcud olan problemlərin aradan qaldırılması və onun dayanıqlı inkişafının təmin olunması yolları təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aqrar sahibkarlığın inkişafında yaşıl iqtisadiyyatın rolu sürətlənir və ölkə əhalisinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına təsir edir.

Tədqiqatın nəticələri - Azərbaycanda “yaşıl” iqtisadiyyatın mövcud vəziyyətinin tədqiq edilməsi və onun aqrar sahibkarlığa təsiri istiqamətləri müəyyən edilmiş müvafiq qərarların qəbul edilməsi üçün təkliflər verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi “yaşıl” iqtisadiyyatlı aqrar sahibkarlığın inkişaf strategiyasının öyrənilməsi və kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən sahibkarlıq təsərrüfatının inkişaf xüsusiyyətlərinin aşkar edilməsindən ibarətdir.

Açar sözlər: sahibkarlığın inkişafı, aqrar sahə, yaşıl iqtisadiyyat, kənd təsərrüfatı, gəlirlərin artırılması.

Giriş

Son illərdə “yaşıl” iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı aparılan araşdırmalara görə “yaşıl” iqtisadiyyat təbii ehtiyatlardan davamlı istifadəyə, ətraf mühitin mühafizəsini təmin etməyə və istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına yönəldiyi üçün kənd təsərrüfatı sahibkarlığının inkişafında mühüm rol oynayır. Yaşıl iqtisadiyyatın prinsiplərinin aqrar sahədə tətbiqi kənd təsərrüfatı sahibkarlığına müsbət təsir etməklə məhsul istehsalında ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqini və istilik effekti yaradan qaz emissiyalarının atmosferə atılmasının qarşısını almağı özündə əks etdirir. Burada ekoloji təmiz əkinçiliyin genişlənməsi, kimyəvi gübrələrin və pestisidlərin istifadəsinin azaldılması, enerjiyə qənaət edən bitki və heyvandarlıq sistemlərinin tətbiqi istehsal xərclərinin azaldılmasında və məhsulun rəqabət qabiliyyətinin artmasında mühüm rol oynamaqla aqrar sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırır.

Hazırda dünya ölkələrini narahat edən əsas məsələlərdən biri iqlim dəyişikliyidir. Məlum olduğu kimi aqrar sahənin inkişafı və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artması və davamlılığı təbii iqlim şəraiti ilə əlaqədardır. Son 20 ildə istehsal texnologiyası ilə bağlı dəyişikliklər, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsi Aİ-də resurs səmərəliliyinin artırılmasında əsas amil olmuşdur. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrdə iqtisadiyyat sahəsində istilik effekti yaradan qaz emissiyalarının atmosferə atılmasında ilk yerdə energetika və sənaye sahələri, üçüncü yerdə kənd təsərrüfatı sahəsi gəlir. Azərbaycanda isə kənd təsərrüfatı ikinci yerdə gəlir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına görə 2021-ci ildə istilik effekti yaradan qazların atılmasında energetika sahəi 81.1%, kənd təsərrüfatı isə 11.5% paya malik olublar. Aqrar sahədə atmosferə istilik effekti yaradan qaz emissiyalarının artırılmasında əsasən istixana və heyvandarlıq, xüsusən də maldarlıq sahəsi aktiv rol oynayır.

Aqrar sahədə yaşıl iqtisadiyyat prinsiplərinə uyğunluğun mövcud vəziyyəti

Ümummilli lider H. Əliyev tərəfindən 8 iyun 1999-cu il tarixdə təsdiq edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 678-IQ №-li Azərbaycan Respublikasının Qanunu [1], Azərbaycan

Respublikası Prezidenti İ. H. Əliyevin 13 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə "Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun [2] qəbul edilməsi ölkədə ətraf mühitin qorunmasına və ekoloji təmiz məhsul istehsalına üstünlük verildiyini göstərir. Dünyada baş verən qlobal iqlim dəyişikliyinin artması bu sahəhə diqqəti daha da artırmışdır. Məhz bu baxımdan, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"də Azərbaycanın təmiz ətraf mühit və "yaşıl" ölkəsi kimi formalaşması bir hədəf olaraq müəyyən edilmişdir [3]. Bütün bunlar Azərbaycanda yaşıl iqtisadiyyata və ekoloji mühitin qorunmasına xüsusi önəm verildiyini göstərir. Onu da qeyd edək ki, iqlim dəyişikliyi ilə əlaqədar olaraq 2024-cü ildə GOP29 kimi beynəlxalq bir tədbirin keçirilməsinə Azərbaycan ev sahibliyi edərək beynəlxalq ekoloji problemlərin müzakirə edildiyi bir məkana çevrilir.

Azərbaycanda aqrar sahə məhsulları istehsalında, xüsusən də tərəvəz məhsulları istehsalında istixanaların inkişafının mühüm sosial-iqtisadi əhəmiyyəti vardır. Bu, eyni zamanda aqrar sahibkarlığın inkişafında, aqrar sahəyə investisiya qoyuluşunda da mühüm rol oynayır. İstixanalarda istehsal olunan məhsullar ilboyu əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını ödəməklə bərabər, qış mövsümündə yüksək qiymətlərlə ixracına da imkan verir. Lakin, ənənəvi istxanalar gətirdiyi gəlirdən daha çox zərər verirlər ki, bu da qlobal iqlim dəyişikliyinin sürətlənməsinə müsbət təsir edir. İstixana qazlarının emissiyalarının azaldılması iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə kontekstində mühüm amillərdən biri hesab olunur. İstixana qazlarının azalmasında mühüm amillərdən biri bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişlənməsidir. Azərbaycanda istixanaların qızdırılması üçün tullantı maşın yağlarından ucuz başa gəldiyi üçün istifadə genişlənmişdir.

Son illərdə ətraf mühitin mühfizəsi ilə bağlı görülən tədbirlər bu kimi halların azalmasına səbəb olsa da sahibkarlar arasında ənənəvi üsullardan istifadə edənlər də var. Bərpa olunan enerji mənbələrinə keçid atmosferə atılan istixana qazı emissiyalarını azaltmağa imkan verir. Eyni zamanda, istixanada davamlı və sabit istiliyin verilməsini təmin edir ki, bu da məhsul itkisinin qarşısını alır və xəstəliklərin azalmasına səbəb olur.

Aqrar sahədə su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi də qarşıda duran mühüm vəzifələrdən biri hesab olunur. Su olmadan məhsul istehsalı mümkün deyil və suyun həyat olması da boş yerə deyilməyib. Baş verən qlobal iqlim dəyişiklikləri su ehtiyatlarının sürətlə azalmasına səbəb olur və bu, aqrar sahənin inkişafının və məhsul istehsalının ciddi bir təhlükəli təbiət hadisəsi ilə üzləşməsi deməkdir.

Tərəfimizdən 2023-cü ildə aparılan tədqiqat zamanı qeyd etmişdik ki, "*bazar iqtisadiyyatı şəraitində mövcud olan çətinliklər, məhsul istehsalında və satışında yaranan çətinliklər və quraqlıq səbəbindən bəzi iqtisadi rayonlarda əkin sahələrinin kəskin azalması, maddi-texniki təchizat sahəsindəki problemlər, istehsal resurslarının qiymətlərinin kəskin şəkildə artması təsərrüfatlara geniş təkrar istehsalı həyata keçirməyə kifayət qədər vəsait yönəltməyə imkan vermir" [7. Səh 63].* Su ehtiyatlarının azalması əkin sahələrinin və məhsuldarlığın kəskin azalmasına, məhsulların keyfiyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur ki, bu da aqrar sahibkarlığın inkişafında ciddi maneə kimi qəbul edilə bilər.

Kənd təsərrüfatında ikinci mühüm ekoloji təmiz əkinçilik sisteminin inkişafı, daha az sintetik kimyəvi gübrə və pestisidlərdən istifadənin azaldılması, daha səmərəli suvarma sistemlərinin tətbiqi və qoruyucu meşə zolaqlarının salınması, çoxillik əkmələrin salınmasında güclü küləklərin əsmə istiqamətinə uyğunluğun təmin edilməsi və ümumilikdə əkinçilik sisteminin düzgün idarə edilməsi kimi məsələlər, davamlı əkinçilik təcrübələrinin yeni texnologiyalar əsasında qəbul edilməsi emissiyaların azaldılmasında, torpaqların münbitliyinin qorunmasında və su ehtiyatlarına qənaət edilməsində mühüm rol oynayır. Onu da qeyd edək ki, torpaqların münbitliyinin qorunmasında və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığın artmasının təmin edilməsində mineral və üzvi gübrələrin verilməsi mütləqdir. Lakin hazırkı texnologiyalar sintetik kimyəvi gübrələrin əvəzediciləri ilə bitkiləri qidalandırmağa və torpağın münbitliyini yaxşılaşdırmağa kömək edən müxtəlif üzvi və təbii maddələrin olduğunu göstərir. Bura daxildir:

- üzvi gübrələr;
- biostimulyatorlar;
- mikroorqanizmlər və bioloji maddələr;
- yaşıl peyin;
- təbii mineral gübrələr və s.

Bu əvəzedicilər xüsusi bitki ehtiyaclarından və torpaq şəraitindən asılı olaraq tək və ya ənənəvi sintetik gübrələrlə birlikdə istifadə edilə bilər. Üzvi və təbii əvəzedicilərdən istifadə daha davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz əkinçiliyi təşviq edir. Azərbaycanda əkinlərə mineral gübrələrin 100 % qidalı maddə hesabı ilə verilməsi dinamikası cədvəl 1-də göstərilmişdir.

Cədvəl 1.

Kənd təsərrüfatında əkinlərə mineral gübrələrin verilməsi, 100 % qidalı maddə hesabı ilə

İllər	Cəmi, min ton	hər hektar əkinə, kq	ondan								Gübrələnmiş sahənin ümumi əkində xüsusi çəkisi, %
			taxıla*	**Pambığa**	**tütünə**	**kartofa**	**tərəvəz və bostana**	**yem bitkilərinə**	**bağlara**	**üzümlüklərə**	
2018	141.3	72	86	84	141	81	91	35	63	40	84
2019	159.3	82	89	127	131	81	96	26	64	51	80
2020	151.6	81	88	131	137	87	98	29	73	54	79
2021	88.0	47	66	70	67	49	27	9	40	18	66
2022	121.8	65	78	114	145	46	72	11	66	36	72

Mənbə: Cədvəl Dövlət Statistika Komitəsinin, stat.gov.az

Cədvəldə verilən məlumatların təhlili göstərir ki, torpaqların münbitliyinin qorunması üçün kimyəvi müneral gübərlərlə təminat səviyyəsi aşağıdır və bu əsasən mineral gübrələrin qiymətlərinin baha olması ilə bağlıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə kimyəvi mineral gübrələrdən istifadə səviyyəsinin azaldılması tövsiyə olunur və bu əsasən ətraf mühitin flora və faunasının qorunması ilə izah olunur. Məsələn, ABŞ-da xalis sıfır iqtisadiyyata nail olmaq məqsədilə torpaqların potensialının artırılması üçün iqlim-ağıllı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin çoxu torpağın sağlamlığını yaxşılaşdıran prinsiplərə əsaslanır. İqlim baxımından ağıllı təcrübələrin miqyaslı qəbulu torpağın karbon səviyyəsini bərpa edə, geniş ərazilərdə biomüxtəlifliyi və torpağın sağlamlığını artıra bilər; eroziyanı azaltmaq və suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq; təsərrüfat dayanıqlığını artırmaq; və ABŞ fermerləri və kəndliləri üçün xərclərə qənaət və yeni gəlir imkanları yaradılmasını tövsiyə edirlər [8. səh 11].

Son illərdə elektrik enrjisi ilə işləyən və ya hibrid maşınların sayı artmaqdadır. Bu kimi texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiqi enerji istehlakını və buna görə də istixana qazı emissiyalarını azaltmağa imkan verir.

Aqrar sahədə qaz emissiyalarının atılmasında maldarlığın inkişafı da xüsusi rol oynayır. İnkişaf etmiş ölkələrdə bu məqsədlə ət istehlakının azaldılması, pəhrizə üstünlük verilməsi və əvəzləyici bitkiçilik məhsullarının istehlakı tövsiyə olunur. Lakin ölkəmizdə mövcud olan mental dəyərlər, milli mətbəximiz ət istehlakına üstünlük verir. Bu halda heyvandarlığın idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və müasir heyvandarlıq komlekslərinin yeni texnologiyalarla inkişaf etdirilməsi və yemlənməsinin təkmilləşdirilməsi daha münasib görünür.

Aqrar sahibkarlığın inkişafına yaşıl iqtisadiyyatın təsirinin artırılması istiqamətləri

Azərbaycan kənd təsərrüfatının mövcud problemlərinin həll edilməsi ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə və ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinə birbaşa təsir göstərir. Hazırda aqrar sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfatların əsas hissəsinin fəaliyyətinin səmərəlilik səviyyəsinin aşağı olması, təbii resursların (xüsusən də suvarma suyunun) qeyri-bərabər bölüşdürülməsi, istehsal texnologiyasının

müasir tələblərə və nailiyyətlərə cavab verməyən səviyyəsi, peşəkar kadrların çatışmazlığı kimi problemlərin həlli aqrar sahənin inkişafında mühüm rol oynayır. Son illərdə qlobal iqlim dəyişikliyinin artması bəzi bölgələrdə kənd təsərrüfatını ciddi problemlərlə üzləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatında su ehtiyatlarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi ərzaq təhlükəsizliyinin, davamlı inkişafın və ətraf mühitin mühafizəsinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Bu məqsədlə ölkədə su ehtiyatlarının yaradılması mühüm şərtdir və bu məqsədlə ölkədə müvafiq işlər görülməkdədir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev kənd təsərrüfatının suvarma suyu ilə təmin edilməsinin yaxşılaşdırılması üçün aprelin 16-da Hacıqabul rayonunda yenidən qurulacaq Şirvan suvarma kanalının təməlini qoyub. Ölkənin digər regionlarında da bu istiqamətdə işlər görülməkdədir. Su ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi genişləndirilməli və sahibkarlar bu istiqamətdə maarifləndirilməlidir. Odur ki, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə texnoloji, təşkilati, maarifləndirici və qanunvericilik tədbirlərini əhatə edən kompleks yanaşma tələb edir.

İkinci mühüm məsələ torpaqların münbitliyinin təmin edilməsidir. İqtisadçı alim E.Ə. Quliyev öz tədqiqatlarında göstərir ki, "*Azərbaycanın su ehtiyatlarının məhdud olması, ciddi iqlim dəyişilikləri fonunda kənd təsərrüfatı torpaqlarının artan deqradasiyası kontekstində ərzaq tələbatının artımını ödəmək üçün həlli vacib olan aktuallıqlar bunlardır. Ərzaq və qida məhsullarının qıtlığını aradan qaldırmaq, ərzaq təhlükəsizliyi və qidalanmaya zəmanət vermək ehtiyacı fonunda, davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrinin öyrənilməsi və həyata keçirilməsi demək olar ki, indiki qədər həlli vacib olan məsələlər olmamışdır. Odur ki, torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi üçün ilk növbədə davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrinin həyata keçirilməsi əsas məsələlərdən biri hesab olunur*" [5. Səh 64.].

İqtisadçı alim A.H. Vəliyev isə öz tədqiqatlarında göstərir ki, "*Aqrar sahədə tətbiq edilən yeni texniki vasitələrin əkin yerlərinə təsirinin iqtisadi və sosial-ekoloji qiymətləndirilməsi prosesində torpağın ağır texnika tərəfindən bərkidilməsi dərəcəsini, eyni vaxtda bir neçə əməliyyatın icra edilməsi imkanlarını, maşın və qurğuları idarə edənlərin iş şəraitini, sahəyə qonşu olan ərazilərin flora və faunaya təsirini, humus qatından istifadə səmərəliliyini nəzərə almalı və onları xarakterizə edən müvafiq göstəricilər müəyyənləşdirilməlidir*" [6. Səh 368].

Qeyd edək ki, torpaqlardan kənd təsərrüfatı üçün istifadədən öncə onun qiymətləndirilməsi və istifadə ediləcək texnika və texnologiyaların müəyyən edilməsi torpaq ehtiyatlarından optimal istifadəyə imkan verir. Belə ki, qiymətləndirmə iqlim dəyişikliyinə uyğun olaraq hansı torpaq sahələrinin hansı əkin və ya heyvandarlıq növləri üçün uyğun olduğunu müəyyən etməyə kömək edir. Bu, torpaqdan daha səmərəli istifadə etməyə imkan verir və məhsuldarlığı artırır. Odur ki, torpaqlardan səmərəli istifadə edilməsi, iqtisadçı alimlərin də qeyd etdiyi kimi, ilk növbədə onun düzgün idarə edilməsindən asılıdır. Bu həm də ekoloji təmiz məhsul istehsalına imkan verir. Bu sahədə sahibkarların maarifləndirilməsinə ehtiyac vardır.

İqtisadçı alim professor İ.H İbrahimov qeyd edir ki, "*aqrar sahədə kimyalaşdırma torpağın və məhsulların nitratlar və pestisidlər qalığının miqdarına nəzarət etməyə istiqamətlənməlidir. Odur ki, kənd təsərrüfatında sahibkarların istifadə etdikləri mineral və üzvi gübrələr, pestisidlər barədə onlara məsləhət verilməli, həmin maddələrlə ətraf mühitin çirkləndirilməsinin qarşısının alınması, torpağın qida maddələri ilə təmin olunmasında gübrələrin rolu, xəstəlik və zərərvericilərlə mübarizə tədbirlərindən istifadə olunmasında elmi təcrübi biliklərin yayılması böyük əhəmiyyətə malikdir*" [4. Səh 290].

Qeyd edək ki, kənd təsərrüfatı sahibkarlarının mineral və üzvi gübrələr, eləcə də pestisidlər haqqında məlumatlandırılması ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınmasında, torpağın qida maddələri ilə təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Sahibkarların marifləndirilməsi və onlara ekoloji mühitin qorunması üçün alternativ vasitələrdən istifadənin öyrədilməsi aqrar sahədə kimyəvi gübrə və pestisidlərdən əlavə, bioloji maddələrin istifadəsi, üzvi tullantıların kompostlanması və zərərvericilərə qarşı inteqrasiya olunmuş sistemlərin istifadəsini aktuallaşdırır.

Nəticə

Bu gün dünyada “yaşıl iqtisadiyyat”ın genişlənməsi iqtisadiyyatın bütün sahələrində olduğu kimi aqrar sahədə də ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyaların tətbiqini, ətraf mühitin zərərli tullantılardan təmizlənməsi üsullarının və idarə edilməsinin istifadəsini şərtləndirir. Eyni zamanda aqrar sahədə bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə aqrar sahədə ekoloji əkinçiliyə keçidin təmin edilməsi, istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi və kənd əhalisinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasına imkan verər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ümummilli lider H. Əliyev tərəfindən 8 iyun 1999-cu il tarixdə təsdiq edilmiş “Ətraf mühitin mühafizəsi haqqında” 678-IQ №-li Azərbaycan Respublikasının Qanunu
2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 iyun 2008-ci il tarixli Sərəncamı ilə “Ekoloji təmiz kənd təsərrüfatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edilmişdir. https://e-qanun.az/framework/15321
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, https://president.az/az/articles/view/50474
4. İbrahimov İ.H., Aqrar sahənin iqtisadiyyatı, Monoqrafiya, Bakı-2016, 655 s.
5. Quliyev E.Ə., “Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafının təmin edilməsində torpaq münbitliyinin rolu” “Ümumdünya Torpaq Günü: Dayanıqlı Kənd Təsərrüfatında Torpaq Amili” mövzusunda Respublika elmi-praktik konfransın materialları., Gəncə-2023. 394 s.
6. Vəliyev A.H., Torpaqlardan səmərəli istifadənin və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsinin hüquqi-iqtisadi aspektləri., Bakı, “AVROPA” nəşriyyatı-2019, -386 s.
7. Yusufova Ş.A., Aqrar sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi və maliyyələşdirmə mexanizmi., (Dərs vəsaiti), “Kooperasiya” nəşriyyatı, Bakı-2023.,264 s.
8. Transformative Investment in Climate-Smart Agriculture Unlocking the potential of our soils to help the U.S. achieve a net-zero economy, 2021. 104 s.
9. https://www.stat.gov.az/source/agriculture/

Шовкат Абузар кызы Юсуфова
Доцент Азербайджанский Университет Кооперации
электронная почта: sovket.yusifova@mail.ru

Роль зеленой экономики в развитии сельскохозяйственного предпринимательства

Резюме

Цель исследования. Основная цель исследования - изучить значение зеленой экономики в развитии предпринимательства в аграрном секторе Азербайджана и уровень обеспечения развития и реализации ее основных направлений.

Методологию работы составляют влияние развития зеленой экономики в аграрной сфере на развитие сельскохозяйственного предпринимательства и пути устранения существующих проблем в этой сфере и обеспечения ее устойчивого развития.

Прикладная значимость исследования заключается в том, что роль зеленой экономики в развитии аграрного предпринимательства ускоряется и влияет на повышение уровня жизни населения страны.

Результаты исследования. Исследование современного состояния «зеленой» экономики в Азербайджане и ее влияния на аграрное предпринимательство призвано внести предложения для принятия соответствующих решений.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в изучении стратегии развития аграрного предпринимательства с «зеленой» экономикой и раскрытии особеннос-

тей развития предпринимательского фермерского хозяйства, действующего в сфере сельского хозяйства.

Ключевые слова: развитие предпринимательства, аграрная сфера, зеленая экономика, сельское хозяйство, рост доходов.

Shavkat Abuzar Yusufova
PhD. in economic sciences, associate prof.
Azerbaijan Cooperation University
e-mail: sovket.yusifova@mail.ru

The role of green economics in agricultural entrepreneurship development

Research Objective: The main objective of the research is to investigate the importance of green economics in the development of entrepreneurship in the agricultural sector in Azerbaijan, and to ensure the identification and implementation of its key directions.

Methodology: The methodology of the study involves examining the impact of green economics on the development of rural entrepreneurship in the agricultural sector, and devising ways to address existing problems and ensure its sustainable development.

Significance of the research application: The importance of the research lies in expediting the role of green economics in the development of agricultural entrepreneurship, which contributes to the improvement of the quality of life of the country's population.

Research Results: The research aims to investigate the current state of "green" economics in Azerbaijan and its impact on agricultural entrepreneurship, providing proposals for relevant decisions to be made.

Originality and scientific novelty: The originality of the research lies in studying the development strategy of agricultural entrepreneurship with "green" economics and identifying the peculiarities of entrepreneurial activity in the rural sector.

Keywords: entrepreneurship development, agricultural sector, green economics, rural entrepreneurship, income enhancement.

Seyidmahir Samir oğlu ZƏKİZADƏ
Bakı Biznes Universiteti, doktorant
AZ 1100, Azərbaycan, Bakı, D. Bünyatzadə
seyidmahir.1996@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5218-9453
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.042

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA EKOLOJİ İNFRASTRUKTURUN OPTİMAL FORMALAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ekoloji infrastrukturun optimal formalaşdırılması yollarını göstərməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası - tədqiqat işində statistik analiz və sosial-iqtisadi təhlil metodlarından istifadə edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ekoloji infrastrukturun optimal formalaşdırılması üzrə tədqiqatın aparılması, yaşıl iqtisadiyyata keçidin və işğaldan azad edilmiş ərazilərə qayıdacaq əhalinin ekoloji bütövlüyünün qorunması baxımından istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri - Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaşıl iqtisadiyyatın optimal formalaşdırılması məqsədi ilə ekoloji göstəricilər üzrə təhlillər aparılmış və bir sıra təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - tədqiqat işində işğaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud vəziyyətinin təhlili və ölkə üzrə tullantıların statistik analizi əsasında aşkarlanmış təhlükəli tullantıların idarə edilməsi məqsədi ilə onların təkrar emalı, enerjiyə çevrilməsi və kompostlaşdırma infrastrukturunun yaradılması təklif edilmişdir.

Açar sözlər: ***infrastruktur, ekologiya, innovasiya, ətraf mühit, işğaldan azad edilmiş ərazilər, Azərbaycan, təkrar emal, təhlükəli tullantılar.***

Giriş

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının potensialından səmərəli istifadə Azərbaycan iqtisadiyyatının davamlı inkişafı üçün mühüm imkanlar yaradır. Bu ərazilərdə iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulmasında müasir texnologiyaların tətbiqi vacib addımlardan biri hesab olunur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında ətraf mühitin qorunması və ekoloji infrastrukturun optimal şəkildə formalaşdırılması əhalinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Xüsusilə, bu bölgələrdə məişət və sənaye tullantılarının yaratdığı potensial ekoloji riskləri nəzərə alaraq, yaşıl infrastrukturun optimal formalaşdırılmasında innovativ həllərin tətbiqi prioritet olaraq götürülməlidir. Bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrinin istifadəsi, eləcə də tullantıların səmərəli təkrar emalı məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların inteqrasiyası sayəsində ətraf mühitin qorunması və yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsir göstərmək mümkün olacaq.

Təbii sərvətlər canlı həyatın davamlılığı üçün əsas amildir və bu sərvətlərin bütövlüyü insan həyatının mühüm şərtlərini təşkil edir. Buna görə də insanların ehtiyaclarını təmin edən sərvətlər real sərvətlər hesab olunur. Bununla belə, elə təbii sərvətlər mövcuddur ki, onların bugünkü istifadəsi mövcud texnoloji imkanlarla uyğun gəlmir və tamamilə yeni texnoloji proseslərin inkişafını tələb edir. [6, s.74]

İnsanların ehtiyaclarını təmin edən təbii sərvətlərin müasir texnologiyalarla səmərəli istifadəsi və qorunması dövlət siyasətinin vacib istiqamətlərindən biri olmuşdur. Bu istiqamətdə Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən mühüm addımlar atılmışdır.

Ətraf mühitin qorunmasına dair dövlət siyasətinin təməli Ulu Öndər Heydər Əliyevin Prezidentlik dövründə qoyulmuşdur. Xüsusilə, pozulmuş ekoloji tarazlığın bərpası və təbiətə dəyən

ziyanın aradan qaldırılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu çərçivədə qəbul edilən əhəmiyyətli qərarlardan biri, 23 may 2001-ci il tarixində Heydər Əliyev tərəfindən imzalanmış 485 saylı Fərmanla Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması olmuşdur. Bu nazirlik Azərbaycan Respublikası ərazisində, o cümlədən Xəzər dənizinin Azərbaycan hissəsində ətraf mühitin qorunması, təbiət resurslarından istifadə və onların bərpası, yeraltı sular, mineral xammal ehtiyatları və digər təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə sahələrində dövlət siyasətini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi fəaliyyətə başlamışdır. [2]

Son illərdə Azərbaycan Respublikasında ətraf mühitin qorunması dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Ölkədə ekoloji problemlərin həllinə yönəlmiş ardıcıl Dövlət Proqramları qəbul olunmaqda və icra edilməkdədir. Bunun nəticəsində ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunmasında əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi həm ətraf mühitin qorunması, həm də insanların sağlam ekoloji şəraitdə yaşamaq hüquqlarının təmin edilməsi məqsədilə mühüm tədbirlər həyata keçirir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 25 dekabr 2023-cü ildə imzalanan Sərəncam ilə 2024-cü ilin “Ətraf mühitin mühafizəsi naminə həmrəylik ili” olaraq təsis edilməsi, dövlətin ətraf mühitə qayğısını və bu sahədəki fəal iştirakını göstərir. Bu tədbir, Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər ətraf mühit sahəsində yaşıl iqtisadiyyatı inkişaf etdirməyi özünün milli prioritetlərindən biri kimi müəyyən etməsi ilə uyğunlaşır. Ölkədə ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması, meşə sahələrinin bərpa edilməsi və su resurslarının idarə olunmasında ekoloji layihələrin tətbiq edilməsi kimi mühüm addımlar atılır. [1]

Böyük Qayıdış Proqramı da eyni zamanda işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərin hərtərəfli bərpası və inkişafı üçün mühüm qiymətləndirilir. Böyük Qayıdış Proqramı Azərbaycanın texnoloji tərəqqini və ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur layihələrinin formalaşdırılmasını nümayiş etdirən ən müasir şəhərsalma modellərindən istifadə edən “ağıllı şəhərlər” və “ağıllı kəndlər”in tikintisini əhatə edir.

Qarabağ və Şərqi-Zəngəzurda həyata keçirilən sürətli və hərtərəfli bərpa və yenidənqurma işləri dövlətimizin qətiyyətinin sübutudur. Təqdirəlayiq nailiyyətləri ilə seçilən bu addımlar ərazilərimizin dirçəlişinə Prezident İlham Əliyevin yüksək əzmini vurğulayır. Monumental infrastruktur layihələrinin qısa müddət ərzində sürətlə başa çatdırılması dövlətimizin qüdrətini nümayiş etdirməklə yanaşı, həm də xalqımızı Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə irəliyə aparan, torpaqlarımızın dirçəlməsini və çiçəklənməsini təmin edən qətiyyətli siyasi iradəni əks etdirir.

Tədqiqatın əsas məzmunu

1988-ci ildən etibarən təxminən üç onillik dövr ərzində Azərbaycan, erməni qüvvələri və onların müttəfiqləri ilə davam edən uzunmüddətli münaqişə içində olmuşdur. Bu münaqişə, indiki Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarını əhatə edən bölgələrdə şəhər və kəndlərin dağılmasına, dinc əhalinin tez-tez hücumlara məruz qalmasına və ciddi insan və ətraf mühit itkilərinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ərazisində baş verən bu münaqişə zamanı bioloji, kimyəvi və fiziki çirklənmə mühitə və insan sağlamlığına mənfi təsirlər göstərmişdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında, bu ərazilər düşmən işğalından azad edilmiş və onun irəli sürdüyü infrastruktur layihələri və proqramları Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaşıl iqtisadiyyatın inkişafı üçün yeni imkanlar açmışdır. 2020-ci ildən 2024-cü ilə qədər bu bölgələrdə ekoloji infrastrukturun qurulması üzrə fəaliyyətlərə xüsusi önəm verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən 29 oktyabr 2020-ci il tarixində imzalanmış Fərmanla yaradılan Operativ Qərargah, ekologiya və təbii sərvətlərin qorunması və idarə edilməsi sahəsində əsas idarəçi orqan kimi tanınır. Bu qurum, həmçinin təbii resursların səmərəli istifadəsini və ilkin qiymətləndirilməsini də öz üzərinə götürmüşdür. Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli və Xocavənd rayonları bu təşkilatın genişmiqyaslı monitorinq tədbirlərini həyata keçirdiyi əsas ərazilərdəndir. [3]

Ermənistanın işğalı altında olan Azərbaycan ərazilərində təxminən 30 il ərzində aparılan fəaliyyətlər nəticəsində təbii sərvətlərə və ətraf mühitə ciddi ziyan dəymişdir. Bu ziyanın nəticəsində

regionda ekoloji tarazlıq ciddi şəkildə pozulmuşdur. Azərbaycanın rəsmi idarələri tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə həyata keçirilən monitorinqlər zamanı, təbii sərvətlərin talan olunması və qiymətli ağac növlərinin məqsədli şəkildə kəsilməsi kimi hallar aşkar edilmişdir. Bu əməllərdə Ermənistan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyəti və onların hərbi texnikası aktiv şəkildə iştirak etmişdir. Qazax rayonu, Murov dağ silsiləsi və Ağdərə istiqamətində yerləşən Talış, Gülüstan, Baranbart meşə ərazilərində yüz hektarlarla sahədə yetişən fıstıq, saqqız, göyüş, şam, palıd kimi çoxillik ağaclar kəsilib və Ermənistana daşınıb.

Ermənistanın işğalı nəticəsində Azərbaycanın təbii ehtiyatlarına və ekosisteminə ciddi ziyan vurulmuşdur. Məlumatlara əsasən, işğal dövründə 13,197.5 hektar qiymətli meşə sahəsi amansız vandalizmə məruz qalmışdır. Ermənistanın işğalı altında qalan Bəsitçay və Qaragöl qoruqları, Arazboyu, Qubadlı, Laçın, Daşaltı təbiət yasaqlıqları kimi xüsusi mühafizə olunan ərazilərdə təbiətin unikal biomüxtəlifliyinə böyük zərbə vurulmuşdur. “Qırmızı kitab”a daxil edilmiş 60-dan çox fauna və 70-dən çox flora növünün əksəriyyəti məhv edilmişdir. Ermənistan tərəfindən qadağan olunmuş fosfor bombalarının istifadəsi nəticəsində həmin ərazilərdə geniş bitki örtüyü tamamilə məhv edilmişdir. İşğal nəticəsində təxminən 110 min hektar ərazi yanğınlar və qəsdən törədilmiş ekoloji təxribatlar nəticəsində sıradan çıxarılmışdır. Xüsusilə Şuşa meşələri zəhərli və qadağan olunmuş ağ fosfor bombaları ilə ciddi ziyan görmüşdür ki, bu da ekosistemin bərpası üçün böyük təhlükə yaradır. [8]

Sovet dövründə xüsusi mühafizə altında saxlanılan nadir təbiət abidələri sırasında yer alan min illik ağacların qəsdən kəsilməsi, milli təbii irsimizin əvəzolunmaz dəyərlərinin itirilməsi ilə nəticələnən faciəli bir proses kimi qiymətləndirilə bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan son monitorinqlər nəticəsində Qubadlı, Füzuli və Cəbrayıl rayonlarında yaşı müvafiq olaraq 1600, 900 və 500 il olan qədim Şərq çinarlarının məhv edildiyi müəyyən olunmuşdur. Kəsilmiş ağacların yerində təxminən 2 metr hündürlüyündə tinglərin olması isə bu nadir təbii abidələrin bir neçə il öncə məhv edildiyini sübut edir. Bu vəziyyət, qiymətli təbii irsimizin məqsədli şəkildə məhv edildiyini göstərməklə yanaşı, təbiətə qarşı yönəldilmiş ciddi bir ekoloji təhdid olaraq da qəbul edilməlidir. [9]

Eyni zamanda, Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının (AES) fəaliyyəti, beynəlxalq tənqidlərə rəğmən davam etdirilməkdədir və bu stansiyanın atıqları Araz çayının Zəngi qoluna buraxılaraq regional hidrotəhlükəsizlik mühitini ciddi şəkildə təhdid edir. [4, s.36]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2021-ci ilin sentyabrında Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasının 76-cı sessiyasında keçirilən ümumi müzakirələrdə etdiyi çıxışında Ermənistanın Azərbaycanın keçmiş işğal olunmuş ərazilərində ətraf mühitə qarşı genosid, yəni ekosid törətdiyini vurğulamışdır. Prezident cənab İlham Əliyev qeyd etmişdir ki, Ermənistanın həyata keçirdiyi terror siyasəti yalnız şəhərləri və kəndləri deyil, həmçinin bu ərazilərdəki ekoloji tarazlığı da ciddi şəkildə pozmağa yönəlmişdir. Bu siyasət nəticəsində təkcə insanlara və onların yaşadığı məkanlara deyil, həmçinin təbii sərvətlərə və ekosistemə də zərər vurulmuşdur.

Yeni azad edilmiş ərazilərdə əhalinin sağlam ekoloji mühitdə yaşamasını təmin etmək üçün təmiz infrastruktur layihələrinin tətbiqi vacibdir. Bu layihələrə başlanılmasına baxmayaraq, növbəti iki il üzrə iş planı artıq demək olar ki, hazırdır. Bu planlar, əsasən, hüquqi əsasların möhkəmləndirilməsini əhatə edir. Prezident İlham Əliyevin müxtəlif fərman və sərəncamları bu sahədə gələcək işlərin başlanması üçün zəmin yaratmışdır. Ağacların, torpağın və atmosferin qorunması ilə paralel olaraq, tullantıların idarə edilməsi də ən əsas məsələlərdən biri olaraq qalır.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 27 noyabr 2021-ci il tarixli qərarı ilə “İşğaldan azad edilmiş ərazilər də daxil olmaqla, ölkə üzrə bərk məişət tullantılarının idarə edilməsi ilə əlaqədar Komissiya”nın yaradılması ölkədə tullantıların idarə edilməsi sahəsində müasir yanaşmaların tətbiqi zərurətini vurğulayır. Ekoloji siyasətin əsas istiqamətləri arasında təmiz ətraf mühitin təmin edilməsi, su ehtiyatlarının səmərəli istifadəsi, iqlim dəyişikliyinin mənfi təsirlərinin azaldılması, atmosfer havasının mühafizəsi, biomüxtəlifliyin qorunması, meşə sahələrinin və

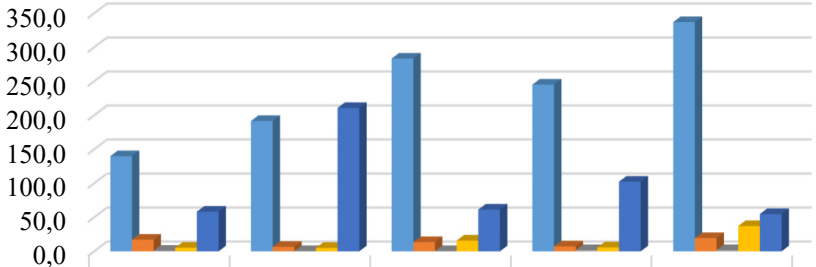
yaşıllıqların genişləndirilməsi, çirklənmiş ərazilərin bərpası və təbii sərvətlərdən səmərəli istifadə məsələləri prioritet olaraq qalır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün 2023-2025-ci illər üçün nəzərdə tutulmuş ekoloji siyasət çərçivəsində həyata keçirilməsi planlaşdırılan tədbirlər aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- Tullantıların, xüsusilə polietilen və plastik qablaşdırma materiallarının idarə edilməsində yeni və innovativ metodların tətbiqi;
- Tullantıların idarə edilməsi üzrə maddi-texniki bazanın və infrastrukturun inkişaf etdirilməsi;
- Ətraf mühitin mühafizəsi üzrə tələblərin prioritetləşdirilməsi;
- İstehsalat müəssisələrində aztullantılı və tullantısız ekoloji təmiz texnologiyaların geniş tətbiqi;
- Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin artırılması.

Ölkəmizdə “yaşıl iqtisadiyyat”a keçid mərhələsində ekoloji və iqtisadi tələblərə cavab verməyən çoxlu sayda müəssisələr bağlanmış, digərləri yenidən qurularaq modernləşdirilmiş və yeni aztullantılı texnologiyalar tətbiq olunmuşdur.

Bu problemləri və atılan müsbət addımları nəzərə alaraq, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə ora qayıdacaq insanların həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədi ilə ətraf mühitin qorunması və ekoloji cəhətdən təmiz infrastruktur layihələrinin yaradılması vacib hesab edilir. Eyni zamanda, ərazilərdə çoxsaylı sənaye və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yaradılmasını nəzərə almaq lazımdır. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda çoxsaylı qızıl yataqları ilə yanaşı, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün geniş ərazilər də mövcuddur. Ərazilərdə yaradılmış və yaradılacaq olan müəssisələrlə yanaşı məişət tullantılarının da ətraf mühitə böyük ziyan vuracağını nəzərə alaraq, ekoloji infrastrukturun yaşıl iqtisadiyyata uyğun formalaşdırılması lazımdır, yəni bərpa olunan və alternativ enerji mənbələrindən istifadə, həmçinin kağız, plastik və digər tullantıların yenidən emalı və ya enerjiyə çevrilməsi üçün rəqəmsal texnologiyaların tədbiqi əhəmiyyətlidir.

Bu səbəbdən ölkə üzrə qiymətləndirmə aparılması zəruridir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yaşıl iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün ölkədə tullantıların idarə edilməsi göstəricilərinə baxmaq lazımdır ki, ekoloji problemlərin həlli üçün yol xəritəsi hazırlamaq mümkün olsun.

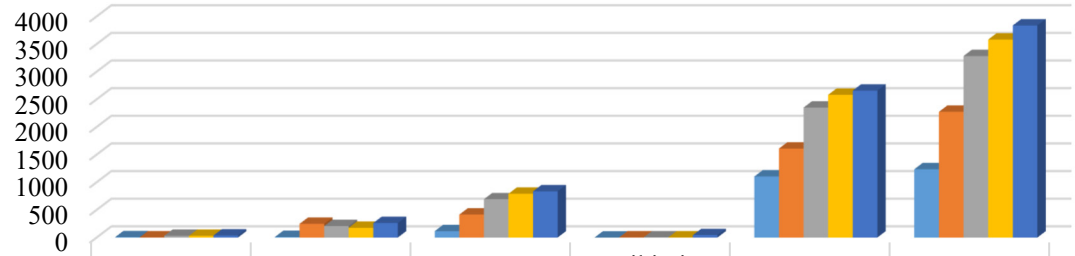

	2010	2015	2020	2021	2022
Yaranmış təhlükəli tullantıların miqdarı	140,0	191,7	283,5	245,2	337,1
Təhlükəli tullantılarının idxalı*)	17,2	6,6	13,6	7,2	19,5
Təhlükəli tullantılarının ixracı*)	0,9	0,4	0,5	1,8	1,8
İstifadə edilmiş təhlükəli tullantıların miqdarı	5,5	5,2	15,9	5,8	37,2
Zərərsizləşdirilmiş təhlükəli tullantıların miqdarı	58,4	210,9	61,4	102,5	55,0

Diaqram. 1. Azərbaycanda təhlükəli tullantıların idarə edilməsi (min ton).

Qeyd: *Diaqram Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir. [7]*

Diaqramda göründüyü kimi, ölkədə tullantıların miqdarının 2010-cu ildə 140 min ton olmasına baxmayaraq, bu göstərici 2022-ci ildə 337.1 min ton olub və bu 240.8 % artım deməkdir. Əgər dəyişmə tempinə baxsaq görərik ki, yaranmış tullantılar 2010-cu ildən 2022-ci ilə kimi artım tempi nümayiş etdirir, lakin 2021-ci ildə bu göstərici öncəki illərə nəzərən azalma tempi ilə yekunlaşıb. Tullantıların idxalı və ixracı göstəricilərə o qədər də təsir etmir, lakin zərərsizləşdirilmiş və istifadə edilmiş tullantılar yaranmış tullantılarla müqayisədə çox aşağıdır. Buna görə də ilk öncə bu tullantıların hansı sahələrdə olduğunu araşdırmaq və daha sonra həmin sahələrdə tullantıların azadılması üçün layihə və təklifləri qeyd etmək vacibdir.

	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	Mədənçıxarma sənayesi	Emal sənayesi	Tikinti	Ev təsərrüfatları	Yaranmış tullantıların miqdarı - cəmi
2000	6,2	10	115,5	0	1104,0	1235,7
2010	2,6	246,6	414,6	0,6	1609,3	2273,7
2020	31,5	206,3	692,5	3,1	2350,0	3283,4
2021	29,8	176,2	791,8	2,1	2581,2	3581,1
2022	36,4	262,0	836,2	43,8	2658,3	3836,7

Diaqram. 2. Azərbaycanda tullantıların yaranması göstəriciləri (min ton).
Qeyd: *Diaqram Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir. [7]*

Aparılmış araşdırma və təhlillərdən sonra tullantıların daha çox hansı sahədə yarandığını anlamaq üçün diaqram 2-ni nəzərdən keçirdirik. Diaqramda kənd təsərrüfatı və tikinti sahəsindəki göstəricilər, demək olar ki, tullantıların digər sahələri ilə müqayisədə önəmə sahib deyil, belə ki, bu göstəricilər aparılan 5 fərqli dövrdə 45 min tonu keçməmişdir, lakin emal, mədənçıxarma və ev təsərrüfatı sahələrindəki göstəricilər ekoloji balansı pozur. Emal sənayesi 2000-ci ildə 115.5 min ton tullantıların yaranmasına səbəb olmuşdur, ancaq bu göstərici 2022 ci ildə 7.2 dəfə artaraq 836.2 yə çatmışdır. Ev təsərrüfatı ən başlıca ekoloji problem yaradan sahə olaraq göstərilir ki, ümumi yaranmış tullantıların 89.4 % ni 2000 ci ildə, 69.2 % ni isə 2022 ci ildə təşkil etmişdir.

Ev təsərrüfatı, emal sənayesi və mədənçıxarma sahələrində artan tempi nəzərə alaraq, bu tullantıları idarə etmək üçün yeni üsullar tədbiq etmək lazımdır. Həm sənaye, həm də məişət tullantılarının səmərəli şəkildə azaldılması üçün bir sıra infrastruktur layihələri həyata keçirilə bilər ki, bunlar:

- Təkrar emalın həyata keçirilməsi üçün infrastrukturun yaradılması, şəhərlərdə kağız, plastik, şüşə və metal kimi materialların ayrılması və təkrar emalı üçün əlverişli imkanlar təmin etməklə ev təsərrüfatı tullantılarını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər;
- Tullantıları enerjiyə çevirən qurğuların istifadəsi ilə xüsusi zavodlar yaratmaqla, təkrar emal olunmayan tullantıları yandırma prosesləri vasitəsilə enerjiyə çevirmək mümkün olar və bu sistem zibilxanalara göndərilən tullantıların həcmini azaltmaqla yanaşı, eyni zamanda bərpa olunan enerji istehsalı üçün istifadə edilə bilər [10];

- Kompostlaşdırma infrastrukturunun yaradılması ev təsərrüfatlarından və müəssisələrdən gələn üzvi tullantıları kompostlamağa, yəni, gübrə və ya torpaq kimi istifadə edilməsinə imkan verir və bununla da tullantıların miqdarını azaldır. [11]

İstehsalda əsas diqqət məhsul istehsalına yönəldiyindən, proses zamanı yaranan, ətraf mühit və insanların sağlamlığı üçün real təhlükə mənbəyi olan təhlükəli tullantıların idarə olunması digərlərinə nisbətən diqqətdən kənarda qalmışdır. Bu səbəbdən də tullantıların idarəedilməsi regionun əksər ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan qanunvericiliyində və inzibati işlərində nisbətən yeni bir sahədir. Buna müvafiq olaraq tullantıların, xüsusi ilə təhlükəli tullantıların idarə edilməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi sahəsində müasir idarəetmə sisteminin üsullarının tətbiqinə başlanılmışdır. [5, s.28].

İnfrastruktur komplekslərinin yaradılmasına innovasiyaların daxil edilməsi Şərqi Zəngəzur və Qarabağ iqtisadi rayonlarının inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, həm də regionu daha rəqabətqabiliyyətli, sərmayə qoymaq üçün cəlbedici yerlərə çevirəcək. Eyni zamanda, təklif edilən müəssisələrin yaradılması işsizlik ilə bağlı yarana biləcək problemlərin həllinə müsbət təsir göstərəcək. Bu istiqamətdə uzunmüddətli strategiyanın olması vacibdir, müxtəlif maraqlı tərəfləri cəlb etmək və yeniliklərin işğaldan azad edilmiş ərazilərin spesifik ehtiyacları və xüsusiyyətlərinə uyğun olmasını təmin etmək prioritet məsələdir.

Nəticə

Məişət tullantılarının idarə olunması problemi diqqət mərkəzində saxlanılmalı mühüm məsələlərdən biridir. Ölkə ərazisində, o cümlədən işğaldan azad edilmiş torpaqlarda bərk məişət tullantılarının müasir standartlara uyğun idarə edilməsi və bu məqsədlə zəruri infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bu sahədə dövlət qurumlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə tullantıların toplanması, daşınması, yerləşdirilməsi və zərərsizləşdirilməsi üçün müasir sistemlərin formalaşdırılması qarşıda duran əsas hədəflərdən biridir. Qeyd edilən proseslərin effektiv həyata keçirilməsi ekoloji tarazlığın bərpası ilə yanaşı, bu sahənin mərhələli şəkildə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun olaraq inkişaf etdirilməsini də təmin edəcəkdir.

Bu məqsədlə, tullantıların idarə olunması prosesinin müasir tələblərə uyğun təşkil edilməsi, həmçinin ekoloji vəziyyətin yaxşılaşdırılması və müvafiq sahənin gələcək inkişafı üçün hərtərəfli addımların atılması zəruridir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə yaşıl iqtisadiyyatın optimal formalaşdırılması məqsədi ilə ekoloji infrastrukturla bağlı olan layihə və tədbirlərin həyata keçirilməsi əhəmiyyətli məsələdir. Aşağıda qeyd edilən infrastruktur tədbirlərinin həyata keçirilməsi Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında həm ətraf mühitin mühafizəsini, həm də müəssisələrdə əhalinin işlə təminatı baxımından müsbət addım ola bilər:

- Kağız, plastik, şüşə və metal kimi materialların təkrar emalı üçün infrastrukturun yaradılması;
- Tullantıları enerjiyə çevirən qurğuların istifadəsi ilə məşğul olan müəssisələrin yaradılması;
- Kompostlaşdırma infrastrukturunun yaradılması.

Azərbaycanda həyata keçirilən genişmiqyaslı layihələr sayəsində əldə olunan stabil və davamlı inkişaf, ölkənin beynəlxalq miqyasda etibarını gücləndirmiş və qlobal cəmiyyətdə müstəqil bir subyekt kimi tanınmasını təmin etmişdir. Ekoloji mühitin mühafizəsi və təbii sərvətlərin idarə edilməsi sahəsində aparılan siyasətin uğurlu tətbiqi nəticəsində əldə olunan irəliləyişlərin gələcəkdə də ölkənin inkişafına müsbət təsir göstərəcəyi qəti şəkildə gözlənilməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2024-cü ilin "Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı. (25 dekabr 2023). Bakı.

2. Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin Fərmanı. (23 may 2001). Bakı: № 485
3. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Fərmanı. (29 oktyabr 2020). Bakı: №1170.
4. Baxşıyeva Y. (2021). Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı həyata keçirdiyi hidroterror siyasəti. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə fövqəladə hal riskləri. Bakı: Elmi-texniki konfrans(21-22 may), s.35-37.
5. Kərimli K.İ. (2019). Ətraf mühitə təsirlərin qiymətləndirilməsi, ekoloji normativ-texniki sənədlərin hazırlanmasının əhəmiyyəti və bu sahədə ekoloji kompleks yanaşma. Ekologiya və su təsərrüfatı jurnalı, №3, s.26-30
6. Səlimova N.Ə. Şahpələngova B.Ş. Babayev Ə.İ. (2012). Mühəndis ekologiyası. Bakı: Dərslik, 634 s.
7. https://www.stat.gov.az/
8. https://www.yeniazerbaycan.com/MEDIA_e72834_az.html
9. https://modern.az/news/328427/
10. https://protips.vermeer.com/recycling/2021/08/13/developing-an-efficient-layout-at-your-composting-facility/
11. https://www.eia.gov/energyexplained/biomass/waste-to-energy-in-depth.php

Сеидмахир Самир Зекизаде
Бакинский Университет Бизнеса, аспирант
seyidmahir.1996@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5218-9453

Направления оптимального формирования экологической инфраструктуры в экономических регионах Карабаха и Восточного Зангезура

Резюме

Цель исследования: чель исследования заключается в изучении оптимального формирования экологической инфраструктуры в экономических районах Карабаха и Восточного Зангезура.

Методология исследования: в исследовании используются методы статистического анализа и социально-экономической оценки.

Практическая значимость исследования: исследование, направленное на оптимальное формирование экологической инфраструктуры в экономических районах Карабаха и Восточного Зангезура, может быть применено при переходе к зелёной экономике и сохранении экологической целостности населения, которое вернется на освобожденные территории.

Результаты исследования: были проведены анализы экологических показателей для содействия оптимальному формированию зелёной экономики в экономических районах Карабаха и Восточного Зангезура, и даны несколько рекомендаций.

Оригинальность и научная новизна: в исследовании представлен анализ текущего состояния освобожденных территорий и предложено создание инфраструктуры для переработки, преобразования в энергию и компостирования опасных отходов на основе статистического анализа отходов по стране.

Ключевые слова: инфраструктура, экология, инновации, окружающая среда, освобожденные территории, Азербайджан, переработка, опасные отходы.

Seyidmahir Samir Zakizade
Baku Business University, PhD student
seyidmahir.1996@gmail.com
ORCID: 0000-0002-5218-9453

Directions for the optimal formation of ecological infrastructure in the Karabakh and Eastern Zangezur Economic Regions

Summary

Research Objective: the objective of this research is to explore the optimal formation of ecological infrastructure in the Karabakh and Eastern Zangezur economic regions.

Research Methodology: the study utilizes statistical analysis and socio-economic assessment methods.

Practical Significance of the Research: this research on the optimal formation of ecological infrastructure in the Karabakh and Eastern Zangezur economic regions can be applied in the transition to a green economy and in preserving the ecological integrity of the population that will return to the liberated territories.

Research Findings: analyses of environmental indicators were conducted to facilitate the optimal formation of the green economy in the Karabakh and Eastern Zangezur economic regions, and several recommendations have been made.

Originality and Scientific Innovation: the study provides an analysis of the current state of the liberated territories and proposes the creation of infrastructure for recycling, energy conversion, and composting of hazardous waste, based on the statistical analysis of waste across the country.

Key words: infrastructure, ecology, innovation, environment, liberated territories, Azerbaijan, recycling, hazardous waste.

Orxan Surxay oğlu HACIYEV
Magistr, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti

Ülkər Xəlil qızı MAHMUDOVA
c.f.d., dos. “Ekologiya və coğrafiya” kafedrası
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.030

XIZI İNZİBATİ RAYONUNUN LANDŞAFTININ TƏSNİFATI VƏ XƏRİTƏLƏŞMƏSİNİN METODLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Xızı rayonu təbiətin ən heyrətamiz yaradılışlarından biri ilə öyünür: qədim karvan yolu boyunca qorxulu şəkildə uzanan əli xatırladan fərqli forması ilə tanınan Beşbarmaq qayası. Bu heyranedici əlamətdar yer səyahətçiləri uzaqdan ovsunlayır və çoxsaylı hekayə və əfsanələrə ilham verib. Dağın zirvəsində ölməz Xıdırın məskəni hesab edilən Xıdırzində ziyarətgahı yerləşir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində təhlil, sintez, ümumiləşdirmə və s. metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Gözəl mənzərəli Altıağac-Xızı rayonunda yerləşən bu ərazi Şirvanşahlar dövründə tarixi əhəmiyyət kəsb edirdi. Şamaxı ilə Quba arasında gedən dəvə karvanlarının Altıağacdan keçərək hərəkətini asanlaşdırmaq üçün burada yol çəkilmişdir. Altıağaç səyyahlar və onların dəvələri üçün istirahət yeri kimi xidmət edirdi. Maraqlıdır ki, keçmişdə 7 kilometrə bərabər olan ölçü vahidi kimi ağac terminindən istifadə olunurdu. 1920-ci ildə Azərbaycan sovetlər tərəfindən zəbt edildikdən sonra Bakı qəzasının bir sıra kəndləri Xızı rayonunun tərkibinə daxil edildi.

Tədqiqatın nəticələri - Müasir təbiətin mühafizəsinin mühüm aspekti insan fəaliyyəti nəticəsində təbii landşaftlarda baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini tanımaq və bu təsirləri standartlaşdırmaqdan ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Xızı inzibati rayonunun morfologiyasının, dinamikasının, təkamülünün, geokimyasının, geofizikasının iqtisadi əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi.

Açar sözlər: landşaft, Xızı, təbiət, rayon, xəritə, metod.

Giriş

Xızı rayonu 9931 hektar və ya ümumi ərazinin 6%-ni əhatə edən geniş meşəlik əraziləri ilə məşhurdur. O, meşə, meşə-çöl, çöl, boz dağlar, çöl dağları, subalp və alp ekosistemlərini özündə əks etdirən zəngin landşaftların, ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin müxtəlifliyinə malikdir. Bölgənin dendroflorasını ilk növbədə İber palıdı, şərq palıdı, şərq fıstığı, qarağac, armud, gözəl ağcaqayın, ardıc, sərv və birgöz kimi kollar təşkil edir. Dağın dibindəki seyrək meşələrdə söyüd armudu, yemişan, qaratikan, dovşan, ölməz otu, adi zirinc, itburnu kimi növlərə rast gəlmək olar. Çayın sahilləri adi nar, Pallas murdarça, yulgun çayikası və rus böyürtkən kolları ilə düzülüb. Qeyd edək ki, burada nadir və nəsli kəsilməkdə olan Fərat qovaqlarının bir neçə sağ qalmış nümunəsinə rast gəlmək olar [1,s.28].

Xızı rayonunun faunası eyni dərəcədə müxtəlifdir, ərazidə tapılan məməlilərə Avropa cüyürləri, qonur ayı, çöl donuzu, adi vaşaq, yenot, boz dovşan, tülkü, dələ və canavar daxildir. Mövcud quş növlərinə adi qırqovul, bildirçin, qarğa, kəklik, boz kəklik və qaratoyuq daxildir.

Landşaftın planlaşdırılması prosesində ilkin mərhələ ərazi haqqında məlumatların toplanması və inventarlaşdırılmasını əhatə edir. Buraya təbii mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və regionun sosial-iqtisadi şəraitinin başa düşülməsi daxildir. Daha sonra təbii sərvətlərdən istifadə ilə bağlı problemlər müəyyən edilir və təhlillər əsasında ətraf mühitə zərər vermədən davamlı inkişafın prioritet istiqamətləri müəyyən edilir.

Xızı inzibati rayonunda inventarlaşdırma mərhələsində 1:100 000 miqyaslı xəritə vasitəsilə planlaşdırma sahəsi daxilində mövcud problemlər aşkarlanıb. Bu xəritə ərazinin iqtisadi istifadə xüsusiyyətlərini və təbii mühitinin mövcud vəziyyətini vurğulayır. Bundan əlavə, inventar xəritəsinin tərtibi zamanı rayonun əsas inkişaf göstəriciləri nəzərə alınmaqla təbii komponentlərin vəziyyəti təhlil edilmişdir.

İnventarlaşdırma mərhələsində insan fəaliyyətinin təsirinə məruz qalan sahələri dəqiq müəyyənləşdirmək və onların ölçüsünü müəyyən etmək çox vacibdir. ArcGIS texnologiyasından istifadə edərək, biz Xızı inzibati rayonunda karxanaların işlənməsi nəticəsində yaranan texnogen landşaftların miqyasını qiymətləndirdik. Konkret olaraq bu süni ərazilər Giləzi qəsəbəsində 17 ha, Xələc kəndində 24,18 ha, Fındıqanda 18,51 ha, Ambızda 8,46 ha, Qasımkənddə 1,94 ha ərazini əhatə edir. İnsan tərəfindən yaradılan bu landşaftların genişlənməsi son dövrlərdə həm milli, həm də regional miqyasda nəzərəçarpacaq dərəcədə inkişaf edən tikinti sənayesi ilə əlaqələndirilir.

Landşaft planlaşdırılmasının qiymətləndirilməsi regionun ekocoğrafi şəraitini araşdırmaq və landşaftın transformasiyası və diferensiasiyasını anlamaq üçün əlavə vasitə kimi xidmət edir. Bu qiymətləndirmə təbii şəraitin mövcud vəziyyətini, kənd təsərrüfatı təcrübələri nəticəsində dəyişmiş ekosistemləri və sosial-iqtisadi məqsədlər üçün torpaqdan istifadəni əhatə edir. Məqsədlər əsasında konkret təbii komponentlər araşdırılır, həssaslıq meyarları müəyyən edilir, ərazi hərtərəfli təhlil edilir.

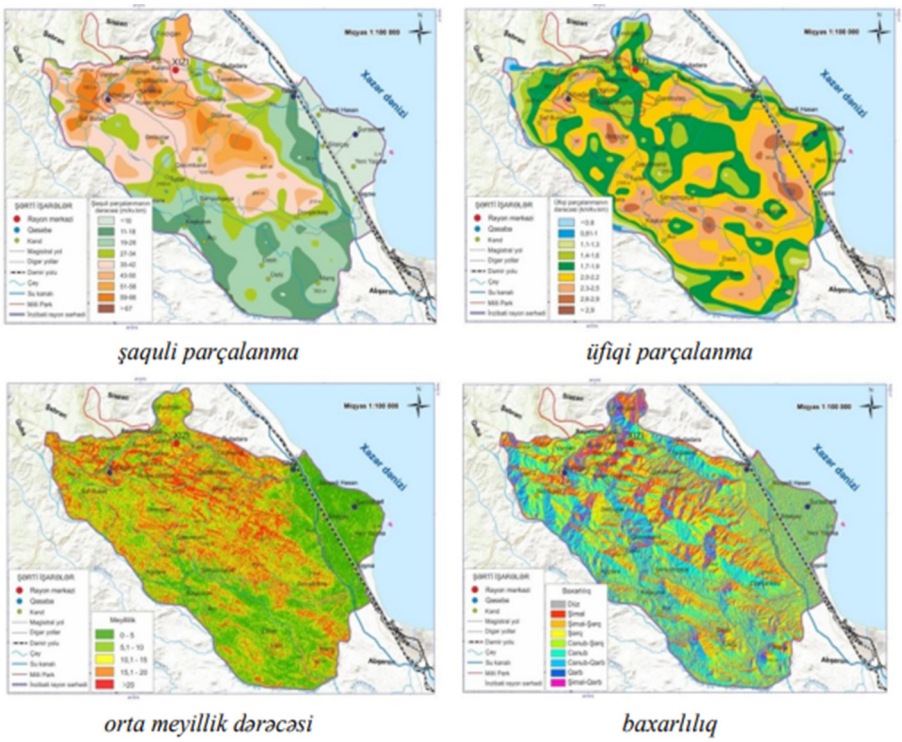
İnzibati sərhəd daxilində landşaft növləri müxtəlif relyeflər nümayiş etdirir: Akkumulyativ allüvial düzənliklər və sahil düzənlikləri landşaftları. Akkumulyativ düzənliklərin zonadaxili landşaftları; Aşağı hündürlüklərdə və dərə çökəkliklərində arid-denudasiyalı yarımsəhralar; Quru meşələr, meşə-kol və kol-çöl ilə aran landşaftları; Aşağı yüksəkliklərdə və çökəkliklərdə arid-denudasiya landşaftları; alçaq və orta hündürlüklərdə meşə-çöl, çöl və dağ-çəmən landşaftları; Mülayim quru (quraq) meşələr və quru dağ-meşə landşaftları da daxil olmaqla, quru meşələr, meşə kolluqları və düzənlik kolları [2, s.164].

Landşaft planlaşdırılmasında ərazinin morfometrik xüsusiyyətləri ilə yanaşı landşaftların həm təbii, həm də insan tərəfindən törədilmiş dəyişiklikləri onların ərazi üzrə diferensiallaşma qanunauyğunluqlarını başa düşmək üçün nəzərdə tutulur. Bu mərhələdə morfometrik üsullardan istifadə etməklə landşaftın parçalanma səviyyəsi və regionda formalaşmış landşaftların kəmiyyət ölçüləri qiymətləndirilir. Buna nail olmaq üçün biz ilk dəfə olaraq Xızı inzibati rayonu ərazisində CİS metodundan istifadə etməklə relyef formalarının hərtərəfli morfometrik təhlili və qiymətləndirilməsini həyata keçirmişik. Bu təhlilin bir hissəsi olaraq, relyefin şaquli və üfüqi parçalanma dərəcəsini, yamacın qradiyentlərini və ərazinin ümumi topoqrafik görünməsini təsvir etmək üçün ətraflı xəritələr hazırlanmışdır (şəkil 1).

Müxtəlif məzmunlu landşaftların morfometrik xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün biz (müfəssəl (1:25000) topoqrafik xəritələri və (B.A. Budaqov, M.A.Müseyibov, A.A. Mikayılov, E.K. Əlizadə, M.C. İsmayılov və başqaları) hər bir landşaft vahidi üçün əsas göstəricilərin müəyyənləşdirilməsinə və onların sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsinə gətirib çıxaran ümumiləşdirilmiş morfometrik məlumatları təhlil və tərtib etdik [4,s.530].

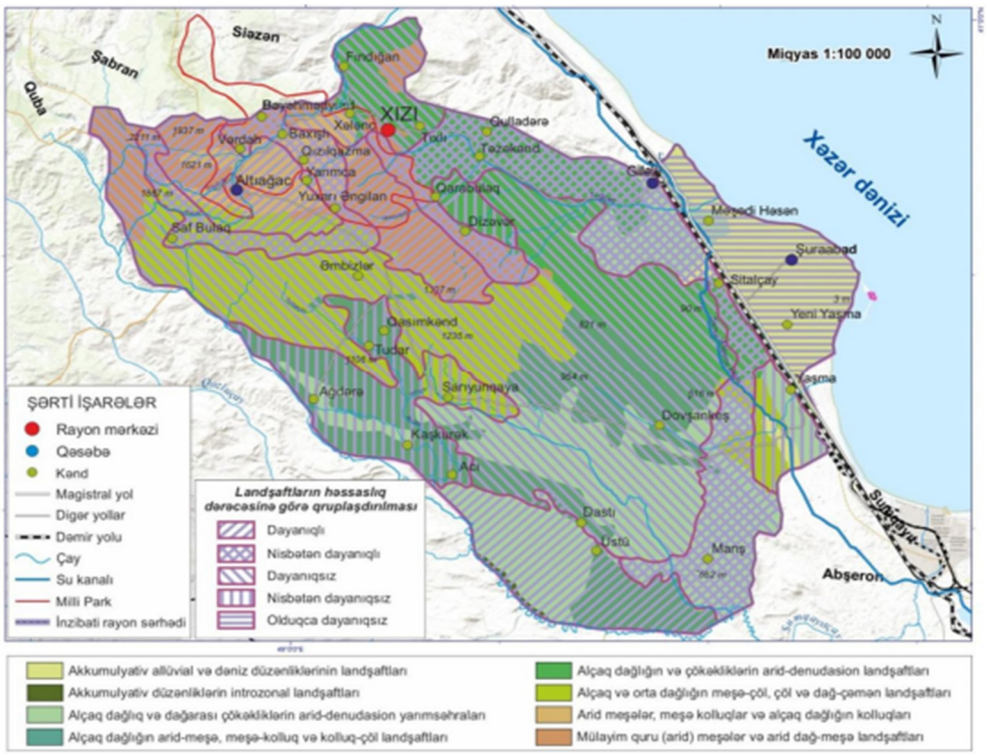
Müasir təbiətin mühafizəsinin mühüm aspekti insan fəaliyyəti nəticəsində təbii landşaftlarda baş verən dəyişikliklərin xüsusiyyətlərini tanımaq və bu təsirləri standartlaşdırmaqdan ibarətdir. Xızı rayonu daxilində landşaft həssaslığını qiymətləndirərkən biz rayonun iqtisadi strukturunda tarixi-coğrafi dəyişiklikləri və onun antropogen təsirlərə reaksiyasını təhlil etdik. Nəticə etibarı ilə biz ərazinin təbii şəraitinə və hazırkı vəziyyətinə əsasən landşaftın dayanıqlığını müəyyən etdik. Həssaslıq ekoloji mühafizə və davamlı sosial-iqtisadi inkişaf arasında tarazlığı qoruyub saxlamaq məqsədi ilə landşaftların məqsədli şəkildə istifadəsini, insanın təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar ekosistemlərin vəziyyətini və torpaqdan istifadənin əsas istiqamətlərini əhatə edir.

Biz apardığımız hesablamalara və çöl tədqiqatlarına əsaslanaraq, Xızı inzibati rayonundakı landşaftları beş seqmentə ayıraraq, həssaslıq səviyyələrinə görə təsnif etdik (şək. 2):

Şəkil 1. Xızı inzibati ərazi dairəsinin relyef parçalanma dərəcəsi, yamacların maillik səviyyəsi və torpaq örtüyü xəritələri

Mənbə: Esri, HERE, Delopme, İntermap, GeoBase, OpenStreetMap contributors and the GİS User Company, ArcCİS proqramı ilə aparılan hesablamalar.

Şəkil 2. Xızı inzibati ərazi dairəsi üzrə landşaftların həssaslıq səviyyəsinə görə qiymətləndirilməsi

Mənbə: Esri, HERE, Delopme, İntermap, GeoBase, OpenStreetMap contributors and the GİS User Company, ArcCİS proqramı ilə aparılan hesablamalar.

- Davamlı: - Yerli ekosistemlərin qorunub saxlanmasını təmin edən az aktiv ekzogen proseslərlə təbiətdən intensiv istifadə.
- Nisbətən Stabil: Ərazidə daha əlverişli torpaqdan istifadə təcrübələri ilə ekzogen proseslərin aşağı intensivliyi.
- Nisbətən qeyri-sabit: Geniş istifadə zamanı mənfi ekzogen təsirlərdən qorunma tələb edən riskə meyilli ərazilər.
- Qeyri-sabit: - Torpaqdan istifadənin landşaftın deqradasiyasına səbəb ola biləcəyi təhlükəli ərazilər.
- Çox qeyri-sabit: - Yersiz istifadə insanların iqtisadi fəaliyyətlərini və həyatını ekzogen relyef proseslərinin təbii dağıdıcı təsirlərinə məruz qoya biləcəyi yüksək təhlükəli ərazilər.

Landşaftları həssaslıq səviyyələrinə görə qiymətləndirərkən yuxarıda qeyd olunan komponentlər landşaftdan istifadə dərəcəsini müəyyən etmək üçün landşaft planlaşdırılmasından istifadə etməklə qruplaşdırılmışdır. Hesablamalar göstərib ki, Xəzər dənizinin sahilyanı əraziləri, xüsusilə Giləzi qəsəbəsi və Yeni Yaşma kəndi ətrafı qeyri-sabitdir. Xızı şəhəri, Altıağac qəsəbəsi, Fındığan, Xələc, Baxışlı, Ambizlar, Qasımkənd kəndləri kimi ərazilər qeyri-sabit ərazilər kateqoriyasına aid edilib. Yaşma qəsəbəsi, Qarabulaq, Dizavar, Ağdərə və başqalarının nisbətən qeyri-sabit olduğu müəyyən edilib. Bu arada, sabit və nisbətən sabit ərazilər Altıağac Milli Parkının bir hissəsini və Alabaşlı silsiləsini əhatə edir[5,s.342].

Nəticə

Tədqiqatlar göstərir ki, Xızı inzibati rayonunun landşaft xüsusiyyətlərini, ətraf mühitin mühafizəsini, təbii resurslardan istifadəni, iqtisadi artımı və əhalinin sağlamlığını nəzərə alaraq torpaqdan davamlı istifadə strategiyaları işlənib hazırlanmışdır. Region mühafizəsi qadağan olunmuş zonalara, mühafizənin gücləndirilməsi zonalarına, sənaye və kənd təsərrüfatı torpaqlarından istifadə zonalarına, estetik və turizm-rekreasiya əhəmiyyətli zonalara bölünür.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev K.Ş. Böyük Qafqazın şərq hissəsinin cənub yamacında arid landşaftların məhsuldarlığı ilə torpaqların xüsusiyyətləri arasında korrelyasiya əlaqəsinin müəyyən olunması. "Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyəti" VII qurultayı. Bakı İsmayıllı, 1998,s.28-29.
2. Eminov Z.N.,İsmayılov M.C.Böyük Qafqaz təbii vilayətində əhalinin yüksəklik qurşaqları üzrə yerləşməsinin landşaft-ekoloji əsasları. Azərbaycan Coğrafiya Cəmiyyətinin əsərləri,XII cild.Bakı: "Zərdabi LTD" MMC,2008, s.164-176.
3. Azərbaycan Respublikasının Altıağac Milli Parkı haqqında Əsasnamə.Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 noyabr tarixli 147 №-li Fərmanı.
4. Azərbaycan Respublikası coğrafiyası, 3 cilddə.I cild: Fiziki coğrafiya. Bakı:Avropa, 2014, s. 530.
5. Bayramova L.Ə.Xəzərin Azərbaycan sektorunda landşaft-torpaq xüsusiyyətlərinin müasir durumu. "Təbii sərvətlərin qiymətləndirilməsi və təbiətdən istifadə" elmi-praktiki konfransı. Bakı: El-Alianse s.342-345.

Орхан Сурхай оглы Гаджиев
Магистр, Азербайджанский Университет Кооперации
Улькар Халил кызы Махмудова
Доцент «Кафедры Экология и география»

Методы классификации и картирования ландшафта Хизинского административного района

Резюме

Цель исследования - Хызыский регион может похвастаться одним из самых удивительных творений природы: скалой Бешбармак, известной своей характерной формой, напоми-

нающей руку, устрашающе протянутую вдоль древнего караванного пути. Эта впечатляющая достопримечательность завораживает путешественников издалека и послужила источником множества историй и легенд. На вершине горы находится святилище Хидырзина, которое считается обителью бессмертного Хидыра.

Методология исследования – анализ, синтез, обобщение и т.п. в исследовательской работе. были использованы методы.

Практическое значение исследования - Эта территория, расположенная в красивом Алтыагач-Хызинском районе, имела историческое значение в период Ширваншахов. Здесь была построена дорога для облегчения движения караванов верблюдов между Шемахой и Губой через Алтыагаз. Алтагач служил местом отдыха путешественников и их верблюдов. Интересно, что раньше в качестве единицы измерения использовался термин «дерево», где одно дерево равно 7 километрам. После советской оккупации Азербайджана в 1920 году ряд сел Бакинского округа были включены в состав Хизии.

Результаты исследования - Важным аспектом современной охраны природы является признание особенностей изменений, происходящих в природных ландшафтах в результате деятельности человека, и стандартизация этих эффектов.

Оригинальность и научная новизна исследования - оценка хозяйственного значения морфологии, динамики, эволюции, геохимии, геофизики Хызинского административного района.

Ключевые слова: пейзаж, Хызы, природа, регион, карта, метод.

Orkhan Surkhay Hajiyev
Master, Azerbaijan Cooperation University
Ulkar Khalil gizi Mahmudova
Associate Professor “Department of Ecology and Geography”

Methods of classification and mapping of the landscape of Khizi administrative district

Summary

The purpose of the study - Khizı region boasts one of nature's most amazing creations: the Beshbarmaq rock, known for its distinctive shape reminiscent of a hand stretched eerily along an ancient caravan route. This awe-inspiring landmark fascinates travelers from afar and has inspired numerous stories and legends. On the top of the mountain is the shrine of Khidırzin, which is considered to be the abode of the immortal Khidır.

Research methodology - analysis, synthesis, generalization, etc. in research work. methods were used.

The practical significance of the study - This area, located in the beautiful Altyagac Khizi district, was of historical importance during the Shirvanshahs period. A road was built here to facilitate the movement of camel caravans between Shamakhi and Guba through Altyagaz. Altagach served as a resting place for travelers and their camels. It is interesting that in the past, the term tree was used as a unit of measurement, where one tree is equal to 7 kilometers. After the occupation of Azerbaijan by the Soviets in 1920, a number of villages of Baku District were included in the composition of Khiziya.

Results of the research - An important aspect of modern nature conservation is to recognize the characteristics of changes occurring in natural landscapes as a result of human activity and to standardize these effects.

Originality and scientific novelty of the research - evaluation of the economic significance of the morphology, dynamics, evolution, geochemistry, geophysics of the Khizi administrative region.

Key words: landscape, Khizi, nature, region, map, method.

II BÖLMƏ.
MALİYYƏ MÜNASİBƏTLƏRİ, İNVESTİSİYA, İNNOVASİYA AMİLLƏRİ

Bəyalı Xanalı oğlu ATAŞOV,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
elm və innovasiyalar üzrə prorektoru,
iqtisad elmləri doktoru, professor, Əməkdar elm xadimi
E-mail: bayali.atashov@aku.edu.az

Nizami Cəlal oğlu QAFAROV,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
Qiyabi şöbəsinin müdiri,
iqtisad elmləri doktoru, dosent
E-mail: qafarovnizami@mail.ru

Səbinə İzzət qızı VƏLİYEVA,
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Maliyyə və turizm işi” fakültəsinin dekanı,
iqtisad elmləri doktoru, dosent
E-mail: sivaliyeva77@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.003

KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA DÖVLƏT XƏRCLƏRİ: KREDİTLƏŞMƏ İLƏ OPTİMAL NİSBƏT VƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI İSTEHSALINA TƏSİRİ

Xülasə

Effektiv dövlət aqro-siyasəti balanslaşdırılmış olmalıdır, yəni dövlət büdcəsi təzyiqini azaltmaq üçün dövlət xərclərini azaltmaq və fermerləri kənd təsərrüfatı kreditlərindən istifadə etməyə təşviq etmək vacibdir. Dövlət xərclərinin azaldılması kənd təsərrüfatı bazarında qıtlığa səbəb olmamalıdır. Bu məqalənin məqsədi aqro-sektorda dövlət xərcləri və kreditlərin optimal nisbəti və kənd təsərrüfatı istehsalının dövlət maliyyələşdirilməsindən asılılığı əsasında hökumət aqro-siyasətinin transformasiyası istiqamətlərini əsaslandırmaqdır. Tədqiqat bazası FAOSTAT-da 2004-2021-ci illər üçün təqdim edilən, müxtəlif gəlir səviyyələrinə malik (Dünya Bankı) 10 ölkənin məlumatlarından ibarətdir. Hər bir ölkə üçün dövlət maliyyələşdirilməsi və aqrosektorda kreditləşdirmə arasında optimal (struktur modelləşdirmə metodu ilə müəyyən edilmiş) və faktiki nisbətlər, kənd təsərrüfatı istehsal indeksinə uyğun olaraq müqayisə edilir. Modelləşdirmə göstərir ki, dövlət vəsaitlərinin payı Almaniya, İsrail, İtaliya və Birləşmiş Krallıqda artırılmalı, Azərbaycan və Gürcüstanda isə azaldılmalıdır. Mövcud nisbət ABŞ, Rusiya, Türkiyə və Ukraynada isə optimaldır. Sabit effektli panel reqressiya modeli əsasında dövlət kənd təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinin real səviyyəsinin kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas növləri üzrə FAO İstehsal İndekslərindəki təsiri müəyyən edilmişdir. Əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal indekslərinə təsiri ən çox əkinçilik, ət və süd məhsulları üçün (dövlət maliyyələşdirilməsinin 1 milyon ABŞ dolları azaldılması müvafiq indekslərin 4,5, 3,47 və 3,79 xal azalmasına təhdid yaradır), orta dərəcədə dənli bitkilər və şəkər məhsulları üçün (müvafiq olaraq 2,69 və 2,11 xal) və ən az heyvandarlıq və qeyri-ərzaq məhsulları üçün (müvafiq olaraq 1,53 və 0,001 xal) təsir edir.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, kreditləşmə, dövlət siyasəti, xərclər, kənd təsərrüfatı bazarı, maliyyələşdirmə, optimallaşdırma, təsir, struktur modelləşdirmə, panel reqressiyası

JEL təsnifatı: Q10, Q13, Q14, E60, O13

Giriş

Dövlət siyasətləri, xüsusən də tənzimləmənin qida istehsalına, paylanmasına və istehlakına birbaşa təsir etdiyi kənd təsərrüfatı kimi sektorlarda istehlakçı bazarlarının dinamikasını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Kənd təsərrüfatı sektorunda istehlak bazarının tənzimlənməsində dövlət siyasətlərinin təsirini başa düşmək davamlı inkişafın, qida təhlükəsizliyinin və iqtisadi artımın təmin edilməsi üçün siyasətçilər, tədqiqatçılar və maraqlı tərəflər üçün olduqca vacibdir. Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yönəlmiş dövlət siyasətinin əsas elementi balansın qorunmasıdır. Bir tərəfdən dövlət büdcəsinə maliyyə təzyiqini azaltmaq üçün dövlət xərclərinin həcmini tədricən azaltmaq və fermerləri kənd təsərrüfatı kredit alətlərindən istifadəyə yönəltmək vacibdir, digər tərəfdən isə, dövlət xərclərinin azaldılması kənd təsərrüfatı sektorunun istehlak bazarında defisitə səbəb olmamalıdır.

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının (OECD) hesabatına görə, 2019-2021-ci illərdə 54 ölkədə kənd təsərrüfatı sektoruna verilən ümumi maliyyə dəstəyi 817 milyard ABŞ dolları təşkil etmişdir. Bu rəqəm 2018-2020-ci illərdəki (720 milyard ABŞ dolları) göstəricidən 13% çoxdur (İƏİT, 2022). Ayrılmış ümumi məbləğin üçdə ikisini Avropa İttifaqı və Amerika Birləşmiş Ştatları əldə edib. Lakin inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı sektoruna qeyri-dövlət maliyyə dəstəyinin artma tendensiyası da müşahidə olunur. Adətən, belə ölkələrdə kənd təsərrüfatına dəstək yükü dövlətin üzərinə düşür və büdcə vəsaitlərinin çatışmazlığı səbəbindən kredit resurslarının cəlb edilməsinə ehtiyac yaranır.

Kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərcləri və kreditləşdirmə arasındakı balans kənd təsərrüfatının sabitliyini, inkişafını və davamlılığını təmin etməklə yanaşı, fermerlərin və kənd icmalarının yaşayış vasitələrini dəstəkləyir (Joao & Castro, 2023). Kənd təsərrüfatı sektorunda dövlətin müdaxiləsi fermerlərin dəstəklənməsi, kənd təsərrüfatı infrastrukturunun yaxşılaşdırılması və məhsuldarlığın artırılması üçün çox vacibdir. Buna görə də, kənd təsərrüfatı sektorunda dövlət xərcləri və kreditləşdirmə arasındakı əlaqə və qarşılıqlı təsiri, eləcə də onların kənd təsərrüfatı istehsalına təsirini araşdırmaq çox vacibdir.

Kənd təsərrüfatında dövlət siyasətləri qiymət nəzarəti, subsidiyalar, ticarət qaydaları və qida təhlükəsizliyi standartları kimi geniş təşəbbüslər spektrini əhatə edir. Zolkover və digərləri (2022) və Tiutiunyk və digərləri (2023) kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı üçün vergi idarəçiliyi, makroiqtisadi sabitlik və iqtisadi artım arasında əlaqənin əhəmiyyətini vurğulayırlar. Müxtəlif elm adamları dövlət xərcləri ilə kənd təsərrüfatı kreditləri arasındakı optimal nisbətin tədqiqi ilə məşğul olurlar. Xüsusilə, Paspie və digərləri (2022) Filippin nümunəsində kənd təsərrüfatı istehsalının səviyyəsi ilə dövlət xərclərinin həcmi arasındakı əlaqə modelini işləyib hazırlamışdır. Eyni zamanda, tədqiq edilən determinantlar arasında birbaşa müsbət əlaqə aşkar edilmişdir. Bənzər nəticələr yalnız Hindistan və Nigeriya üçün əldə edilmişdir (De, 2018; Ken və Bidemi, 2016).

Bundan əlavə, kənd təsərrüfatını dəstəkləyən praktik dövlət siyasəti kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının təşviqi və kənd təsərrüfatı sektorunun innovativ inkişafının əsas komponenti kimi kompleks maliyyə təhlükəsizliyi arasında balans əldə etməlidir (Khalatur və digərləri, 2023a). Bununla belə, bunun qarşısını ala biləcək bir çox struktur maneələr mövcud ola bilər. Burada, xüsusilə, hava şəraiti və iqlim dəyişikliyi ilə bağlı risklər (Ali, 2021), qeyri-təkmil qanunvericilik, avadanlıqların mənəvi köhnəlməsi və aşınması (Tomilin və digərləri, 2023; Rakotoarisoa və Mapp, 2023) və korrupsiya və qeyri-qanuni sxemlərin yayılması nəticəsində yaranan struktur problemləri (Kaya, 2023; Bouchafaa və digərləri, 2023) qeyd edilə bilər.

Adətən, ölkələrin hökumətləri kənd təsərrüfatı subsidiyalarını fermerləri və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarını dəstəkləmək, əmtəə qiymətlərini stabilləşdirmək və ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün yönəldirlər. Bununla belə, bu subsidiyaların istehlak bazarlarının tənzimlənməsində effektivliyi müzakirə mövzusu olaraq qalır (Zhghenti, 2023). Dövlət subsidiyaları qısamüddətli dövrdə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmağa və istehlak qiymətlərini aşağı salmağa kömək etsə də, kənd təsərrüfatı sektorunda səmərəli bazar mexanizmlərini dəstəkləməkdə kənd təsərrüfatı investisiyaları və kreditləri də bərabər dərəcədə mühüm rol oynayır (Leonov və

digərləri, 2014; Tiutiunyk və digərləri, 2022). Bundan əlavə, dövlət subsidiyalarının kiçik fermerlərə təsiri iri kənd təsərrüfatı müəssisələri ilə müqayisədə daha dərindən araşdırılmalıdır (Kaya, 2023; Njegovenović, 2023; Mullens və Shen, 2023). Bazarda fermer məhsullarının çatışmazlığına səbəb ola biləcək qeyri-sabitliyin qarşısını almaq üçün dövlətlər ölkənin təbii şəraitinin və resurs təminatının xüsusiyyətlərini nəzərə alan və kənd təsərrüfatı sektoruna qeyri-dövlət kreditləşdirmə prosesinin aktivləşməsini nəzərə alan dövlət siyasəti hazırlamalıdırlar (Ngobeni və Muchopa, 2022). Jambo və Traub (2023), ərzaq təhlükəsizliyi məsələsinin xüsusilə kəskin olduğu üç Afrika ölkəsinin (Zambiya, Malavi və Cənubi Afrika) timsalında hökumətlərə daha böyük artıma töhfə verən məhsulların istehsalı xeyrinə dövlət xərclərinin prioritetinin dəyişdirilməsini tövsiyə edirlər.

Dövlətin ticarət siyasəti və kənd təsərrüfatı kreditləri kənd təsərrüfatı sektorunda bazar dinamikasına təsir edir. Bunlar rəqəmsal iqtisadiyyatın işləkliyi kontekstində (Melnyk və digərləri, 2019) resursların yenidən bölüşdürülməsinin konsentrasiyasına və səmərəliliyinə, maraqlı tərəflərin gözləntilərinə (Kuzior və digərləri, 2021, 2023), maliyyə, biznes və etibar dövrlərinin sinxronizasiyası səbəbindən tariflər və ticarət sazişlərinə (Kuzior və digərləri, 2022) də təsirsiz ötüşmür. Ticarətin liberallaşdırılması siyasəti bazarın səmərəliliyini və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətini artırmaqla yanaşı, yerli ərzaq sistemlərinin formalaşmasına təsir göstərərək və istehlakçıların seçimlərini nəzərə almayaraq kölgə iqtisadiyyatı sistemlərinin inkişafını təhdid edə və fermerləri qlobal bazar risklərinə məruz qoya bilər (Kobiyh və El Amri, 2023; Kobiyh və digərləri, 2023).

Qida məhsullarının təhlükəsizliyini təmin etmək və əhalinin bütün seqmentlərinin onların istehlakına sərbəst çıxışını təmin etmək (Guliyev, 2017; Lyeonov və digərləri, 2021; Gentsoudi, 2023) dövlətlərin istehlakçıların sağlamlığını qorumaq və kənd təsərrüfatı məhsullarına olan etibarı saxlamaq üçün əsas prioritetidir. Yüksək məhsul keyfiyyəti standartları və müntəzəm yoxlama protokolları, bir ölkənin qida təhlükəsizliyini təmin etmənin və nəticədə istehlakçı etibarını saxlamağın mühüm hissəsidir (Atashov, 2005; Richardson, 2023).

Kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını təmin etməyə yönəlmiş dövlət siyasəti, əlverişli biznes mühitinin formalaşması kontekstində ((Brychko və digərləri, 2023; Vasilyeva və digərləri, 2022; Khalatur və digərləri, 2023b) və ətraf mühitin qorunması istehlakçı seçimlərinin və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara olan bazar tələbinin formalaşmasında mühüm rol oynayır (Singh və Pandey, 2023). Orqanik məhsulların sertifikatlaşdırılması, aqro-ekoloji subsidiyalar, ekoloji təşviqlər və kənd təsərrüfatı məhsulları arasında yaşıl markaların yaradılması kimi təşəbbüslər (Starchenko və digərləri, 2021; Lyeonov və digərləri, 2021a) fermerləri ətraf mühitə ziyan vurma dərəcəsini azaltmağa və karbon və nitrat emissiyalarını azaltmağa kömək edən metodlardan istifadə etməyə təşviq edir (Ray, 2023). Bu məsələ əlavə (additiv) iqtisadiyyatın inkişaf dövründə xüsusilə aktuallaşıb (Sotnyk və digərləri, 2012; Sineviciene və digərləri, 2019). Müasir rəqəmsal informasiya texnologiyalarının inkişafı, kənd təsərrüfatı bizneslərində texnologiya transferi strategiyalarının həyata keçirilməsini və ənənəvi kənd təsərrüfatı üsullarının daha ekoloji istiqamətə yönəldilməsini mümkün edir. Bu, xüsusilə, ətraf mühit istehsalı probleminin ön planda olduğu sənaye bölgələrində nəzərə çarpır (Kuzior və Lobanova, 2020; Pakhnenko və Kuan, 2023). Sosial mühəndislik prinsipləri və eko-etiketləmə sxemləri barədə istehlakçıların məlumatlılığının artırılması istehlakçıları məlumatlı seçimlər etməyə gücləndirərək ekoloji siyasətlərin təsirini gücləndirir (Heiko və Yurochko, 2023) və fermerləri etik davranışı yaxşılaşdırmağa və cəmiyyətə hörmət etməyə təşviq edir (Bhandari, 2023).

Kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafına yönəlmiş dövlət siyasəti, dövlət xərclərini azaltmaqla sektorun sabitliyi və inkişafını təmin etmək arasında incə bir tarazlıq qurmalıdır. Əlavə olaraq, kənd təsərrüfatına balanslı dövlət dəstəyi bəzi kənd təsərrüfatı məhsullarının çatışmazlığının qarşısını alacaq bir neçə xüsusiyyəti (iqtisadi, sosial, ekoloji və resurs) nəzərə almalıdır.

Beləliklə, bu məqalənin məqsədi kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirilməsi üçün dövlət siyasətinin transformasiyası üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır. Bu təkliflər kənd təsərrüfatı sənayesində dövlət xərcləri və kreditlərin optimal nisbətini nəzərə almaqla və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsal dinamikasının dövlət maliyyələşdirilməsindən asılılığını araşdırmaqla həyata keçiriləcəkdir.

Bu tədqiqatın məlumat bazası dünya üzrə on ölkənin statistik məlumatlarından ibarətdir: Azərbaycan, Gürcüstan, Almaniya, İsrail, İtaliya, Rusiya Federasiyası, Türkiyə, Ukrayna, Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya, ABŞ. Bu ölkələr Dünya Bankı tərəfindən müxtəlif gəlir səviyyələrinə görə təsnif edilən bölgələri təmsil edir və lazımi statistik məlumatlar BMT-nin Qida və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) FAOSTAT verilənlər bazasında təqdim olunur. Bu təşkilat, 1961-ci ildən ən son mövcud olan ilədək 245-dən çox ölkə və ərazinin qida və kənd təsərrüfatı məlumatlarına pulsuz giriş təmin edir. Tədqiqat dövrü 2004-2021-ci illəri əhatə edir. Giriş məlumatlarının siyahısı Cədvəl 1-də təqdim olunmuşdur.

Cədvəl 1.

Giriş məlumatlarının təsviri

No.	Göstəricilərin təyinatları	Göstəricilərin tam adları
1	Gen_gov	Ümumi Xərclər (Ümumi Dövlət), milyon USD
2	Tot_cred	Ümumi Kredit, milyon USD
3	Agric	Kənd Təsərrüfatı Məhsulları İstehsalı İndeksi
4	Cer	Taxıl İstehsalı İndeksi
5	Crops	Bitkiçilik Məhsulları İstehsalı İndeksi
6	Liv	Heyvandarlıq Məhsulları İstehsalı İndeksi
7	Meat	Ət Yerli İstehsalı İndeksi
8	Milk	Süd Məhsulları İstehsalı İndeksi
8	Non Food	Qeyri-Ərzaq Məhsulları İndeksi
9	Sugar	Şəkər Qamışı İndeksi

Struktur modelləşdirmə metodologiyası “axın analizi” və “axın diaqramları”na əsaslanır və gizli dəyişənlərin qarşılıqlı təsiri əsasında formalaşan məlumat mühitinin təhlilini əhatə edir (Tsvetkov, 2012, 2014). Bu tədqiqatın əsasını təşkil edən göstəricilər terminologiyasını istifadə edərək, kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərcləri və kreditləşmə arasında optimal nisbəti müəyyən etmək üçün üç göstəriciyə əsaslanan struktur model qurmaq lazımdır: Gov, Cred və Agro. Bu göstəricilər cədvəl 1-dəki (Gen_gov, Tot_cred, Agric) açıq göstəricilər əsasında müəyyən edilir. Bu göstəricilər üçün sadələşdirilmiş struktur modelinin təsviri şəkil 1-də göstərilmişdir.

Struktur modelini qurmazdan əvvəl, açıq göstəricilər x riyazi gözlənti μ dəyəri və orta kvadratik meyl (sapma) σ dəyəri istifadə edilərək standartlaşdırılmalıdır. Məlumatların standartlaşdırılması formulu aşağıdakı kimidir (1):

$$Z = \frac{x - \mu}{\sigma} \qquad (1)$$

Burada, $\boldsymbol{Z}$ – göstəricinin standartlaşdırılmış dəyəri; $\boldsymbol{x}$ – göstəricinin ilkin dəyəri; $\boldsymbol{\mu}$ – göstəricinin riyazi gözləntisi; $\boldsymbol{\sigma}$ – göstəricinin standart meylidir (sapma).

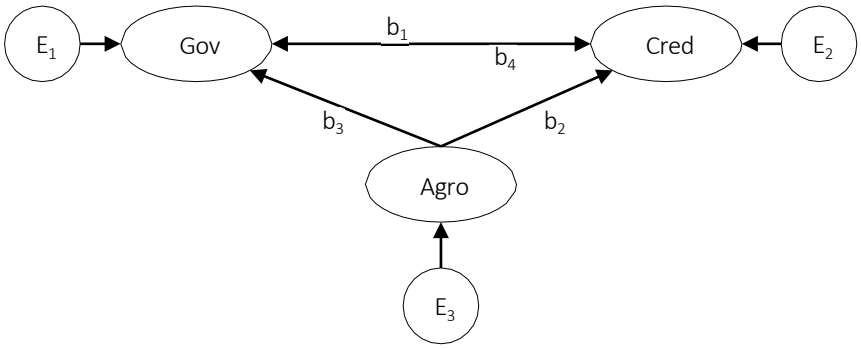
Struktur modelləşdirmə nəticəsində (2) və (3) tipində iki tənliklər sistemi əldə ediləcəkdir.

$$\begin{cases} Cred = b_2 Agro + b_1 Gov + E_2 \\ Gov = b_3 Agro + E_1 \\ Gen_gov = Gov + \varepsilon_1 \\ Tot_cred = Cred + \varepsilon_2 \end{cases} \qquad (2)$$

$$\begin{cases} Gov = b_3 Agro + b_4 Cred + E_2 \\ Cred = b_2 Agro + E_1 \\ Gen_gov = Gov + \varepsilon_1 \\ Tot_cred = Cred + \varepsilon_2 \end{cases} \qquad (3)$$

Kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət xərclərinin (Gov_{calc}) və kreditlərinin ($Cred_{calc}$) optimal simulyasiya edilmiş dəyərləri (4) və (5) tənlikləri ilə müəyyən edilir.

$$\begin{cases} Cred = b_2 Agro + b_1 Gov + E_2 \\ Cred^* = \dfrac{Gen_gov}{Cred} \cdot 100\%, \\ Cred_{calc} = \dfrac{Gen_gov}{\overline{Cred\ *}/100} \end{cases} \quad (4)$$

Qeyd: $\mathbf{b_1}$, $\mathbf{b_2}$, $\mathbf{b_3}$, və $\mathbf{b_4}$ – modelin struktur parametrləri,

$\boldsymbol{E_1}$, $\boldsymbol{E_2}$, və $\boldsymbol{E_3}$ – təsadüfi komponentlərdir.

Şəkil 1. Struktur modelinin ümumi qrafik təsviri.

$$\begin{cases} Gov = b_3 Agro + b_4 Cred + E_2 \\ Gov^* = \dfrac{Tot_cred}{Gov} \cdot 100\%, \\ Gov_{calc} = \dfrac{Tot_cred}{\overline{Gov\ *}/100} \end{cases} \quad (5)$$

Tədqiqatın ikinci mərhələsi dövlət tənzimləməsinin kənd təsərrüfatı sektorunun istehlak bazarına təsirini müəyyən edir. Bunun üçün 6-cı tip panel reqressiya modeli qurulmalıdır. Bu modeldə Kənd Təsərrüfatı İstehsalı İndeksləri müvafiq olaraq cədvəl 1-dəki asılı dəyişən rolunu və Gen_gov sərbəst dəyişən rolunu alternativ olaraq yerinə yetirəcək.

$$y_{it} = \alpha + Gen_{gov_{it}\beta} + v_{it}, \quad i = 1, \ldots, N, \quad t = 1, \ldots, T \quad (6)$$

Burada, i – göstəricilərin sayı; t – tədqiqat ili; α – sərbəst üzv; β – reqressiya əmsalı; v_{it} – reqressiya xətasıdır.

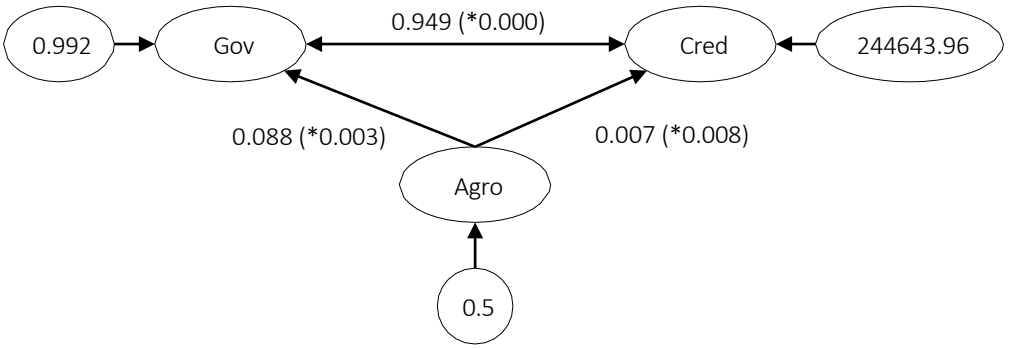
$$v_{it} = u_i + \varepsilon_{it}, \quad (7)$$

Burada, u_i – müşahidələrin fərdi təsirləri; ε_{it} – modelin qalıqlarıdır.

Bütün hesablamalar **Stata/SE 18.0** proqram təminatı kompleksi əsasında həyata keçirilmişdir.

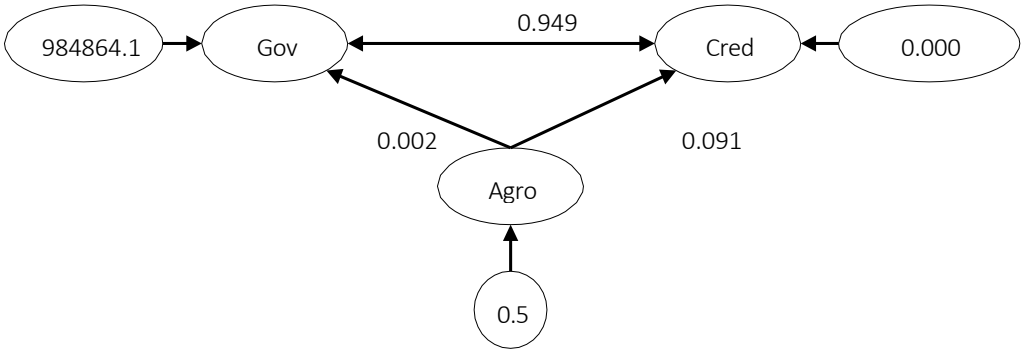
Qrafik olaraq, struktur modellərin aşağıdakı formaları vardır (bax şəkil 2 və şəkil 3).

Hər iki struktur modeldən əldə edilən parametrlər struktur tənliklər sistemini (8) və (9) qurmaq üçün istifadə edilmişdir.

Qeyd: * statistik əhəmiyyətlilik səviyyəsi 0.05.

Şəkil 2. Birinci struktur model.

Qeyd: * statistik əhəmiyyətlilik səviyyəsi 0.05.

Şəkil 3. İkinci struktur model.

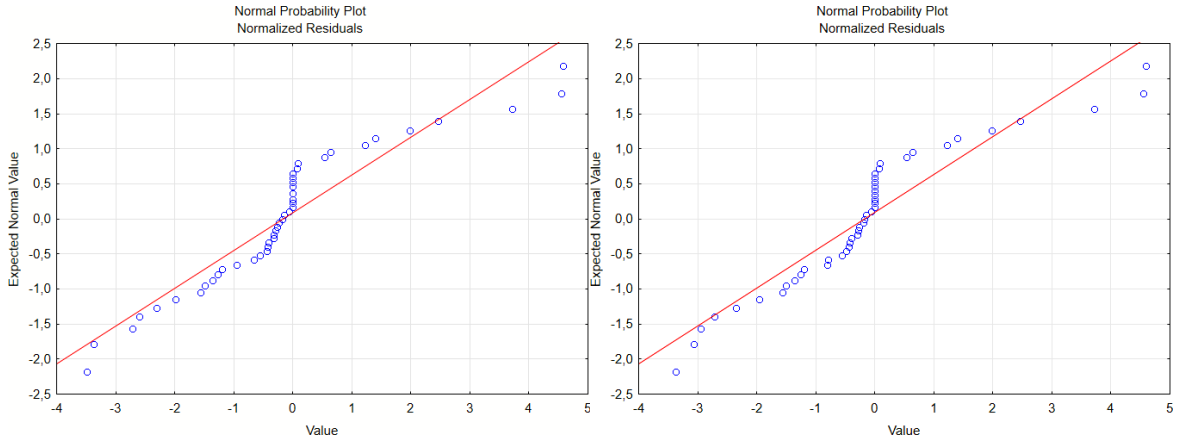
$$\begin{cases} Cred = 0.007\ Agro + 0.949\ Gov + 244643.96 \\ Gov = 0.088\ Agro + 0.992 \\ Gen_gov = Gov + 0.000 \\ Tot_cred = Cred + 0.5 \end{cases} \quad (8)$$

$$\begin{cases} Gov = 0.949\ Agro + 0.002\ Cred + 984{,}864.13 \\ Cred = 0.091\ Agro + 0.992 \\ Gen_gov = Gov + 0.000 \\ Tot_cred = Cred + 0.5 \end{cases} \quad (9)$$

Qurulmuş struktur modelin keyfiyyəti iki əsas meyar üzrə qiymətləndirilir: maksimum qalıq kosinusu və RMS indeksi. Bu, qalıqların paylanmasının normal qanunauyğunluğuna əsaslanır. Maksimum qalıq kosinusu meyarı iterasiya prosesinin yaxınlaşma keyfiyyətini ölçür. Əgər meyarın dəyəri sıfıra yaxınlaşırsa, bu halda proses uğurlu sayılır. RMS indeksi modelin uyğunluq

keyfiyyətini qiymətləndirməyə kömək edir. İndeks 0.05-dən aşağı olduğu halda, simulyasiya nəticələri keyfiyyətli hesab olunur.

Hər iki model üçün maksimum kosinus qalıq meyarı 0.447, RMS indeksi isə 0.141-dir. Bu dəyərlər əldə edilmiş struktur tənliklərinin parametrlərinin adekvatlığını təsdiq edir. Hər iki struktur model üçün simulyasiya qalıqlarının paylanmasının qrafik təsviri normal paylanmaya uyğunluğu təsdiqləyir (şəkil 4).

Birinci struktur model İkinci struktur model

Şəkil 4. Birinci və ikinci struktur modelləri üçün simulyasiya qalıqlarının paylanmasının qrafik təsviri.

Simulyasiya olunmuş struktur modellərin nəticələri statistik olaraq əhəmiyyətli olduğundan, kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət xərclərinin (Gov_{calc}) və kreditlərinin ($Cred_{calc}$) simulyasiya olunmuş dəyərləri aşağıdakı nisbətlərə əsasən (tənliklər (10) və (11)) hesablanıla bilər.

$$\begin{cases} Cred = 0.007\ Agro + 0.949\ Gov + 244{,}643.96 \\ Cred^{*} = \dfrac{Gen_gov}{Cred} \cdot 100\%, \\ Cred_{calc} = \dfrac{Gen_gov}{\overline{Cred\ *}/100} \end{cases} \tag{10}$$

$$\begin{cases} Gov = 0.949\ Agro + 0.002\ Cred + 984{,}864.13 \\ Gov^{*} = \dfrac{Tot_cred}{Gov} \cdot 100\%, \\ Gov_{calc} = \dfrac{Tot_cred}{\overline{Gov\ *}/100} \end{cases} \tag{11}$$

Cədvəl 2-də kənd təsərrüfatı sektorunun dövlət xərcləri (Gov_{calc}) və kreditləri ($Cred_{calc}$) həcmi arasındakı nisbətin cari və simulyasiya olunmuş dəyərləri təqdim olunur.

Ölkə	Dövlət xərcləri	Ümumi kredit	Dövlət xərcləri (calc)	Ümumi kredit (calc)	Təkliflər
Azərbaycan (UMI)	66.6	33.4	14.3	85.7	Məqsədli subsidiyaların azaldılması, kənd təsərrüfatı sektorunun səmərəliliyinin artırılması, bazar mexanizmin keçid, kənd təsərrüfatı infrastrukturuna investisiya.
Gürcüstan (UMI)	89.7	10.3	60.7	39.3	
Ukrayna (LMI)	57.4	42.6	52.7	47.3	
Almaniya (HI)	48.8	51.2	74.7	25.3	Büdcə vəsaitlərinin kənd təsərrüfatı sektorunda prioritetləşdirilməsi, siyasət islahatları, kiçik fermerlər üçün dövlət dəstəyi.
İsrail (HI)	32.7	67.3	74.7	25.3	
İtaliya (HI)	49.2	50.8	60.0	40.0	
Rusiya Federasiyası (UMI)	50.9	49.1	58.1	41.9	
Türkiyə (UMI)	50.5	49.5	57.4	42.6	
Birləşmiş Krallıq (HI)	24.9	75.1	81.4	18.6	
ABŞ (HI)	49.0	51.0	62.8	37.2	
Qeyd: LMI - aşağı orta gəlir, UMI - yuxarı orta gəlir, HI - yüksək gəlir.					

Araşdırılan bütün ölkələr üçün əldə edilən nəticələrə əsasən, ölkənin gəlir səviyyəsinə uyğun olaraq dövlət xərcləri və kənd təsərrüfatı sektoruna kreditlər arasında ümumi bir istiqamət dəyişikliyi tendensiyası müşahidə olunur. Belə bir qayda nəzərə çarpır – ölkənin gəlir səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, kənd təsərrüfatının dəstəklənməsi üçün dövlət büdcəsindən daha az vəsait xərclənir və daha çox kredit resursları cəlb olunur. Məsələn, Azərbaycanda dövlət xərclərinin və kənd təsərrüfatına kreditlərin orta səviyyəsi arasındakı nisbət müvafiq olaraq 66,6% və 33,4%-dir. Bu nisbət İsraildə – 32,7% və 67,3%, ABŞ-da – təxminən eyni, 49% və 51%-dir. Struktur modelləşdirmə istifadə edərək, bu ölkələrdə kənd təsərrüfatının inkişaf səviyyəsini nəzərə alaraq, dövlət xərcləri və kənd təsərrüfatına kreditlərin orta səviyyəsi arasında fərqli bir nisbət əldə edilmişdir: Azərbaycan – dövlət xərcləri 14,3% və kreditləşmə 85,7%, İsrail – müvafiq olaraq 74,7% və 25,3%, ABŞ – müvafiq olaraq 62,8% və 37,2%. 5-dən 7-ə qədər olan qrafiklər 2004-cü ildən 2021-ci ilə qədər bütün on ölkənin kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatında büdcə və kredit vəsaitlərinin faktiki və simulyasiya olunmuş həcmini göstərir.

Kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi səviyyəsi və kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsal indeksləri (cədvəl 3) arasındakı əlaqə panel reqressiya modelləşdirilməsi istifadə edilərək yoxlanılmalıdır.

Panel reqressiya modelinin nəticələrinə görə, kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi səviyyəsi kənd təsərrüfatı istehsalı indekslərinə ən əhəmiyyətli təsirə malikdir: Bitkiçilik Məhsulları İstehsalı İndeksi, Ət Məhsulları Yerli İstehsalı İndeksi və Süd Məhsulları İstehsalı İndeksi. Dövlət dəstəyi 1 milyon ABŞ dolları artdıqda, Bitkiçilik Məhsulları İstehsalı İndeksi 4.5 xal, Ət MəhsullarıYerli İstehsalı İndeksi 3.47 xal və Süd Məhsulları İstehsalı İndeksi 3.79 xal artacaq.

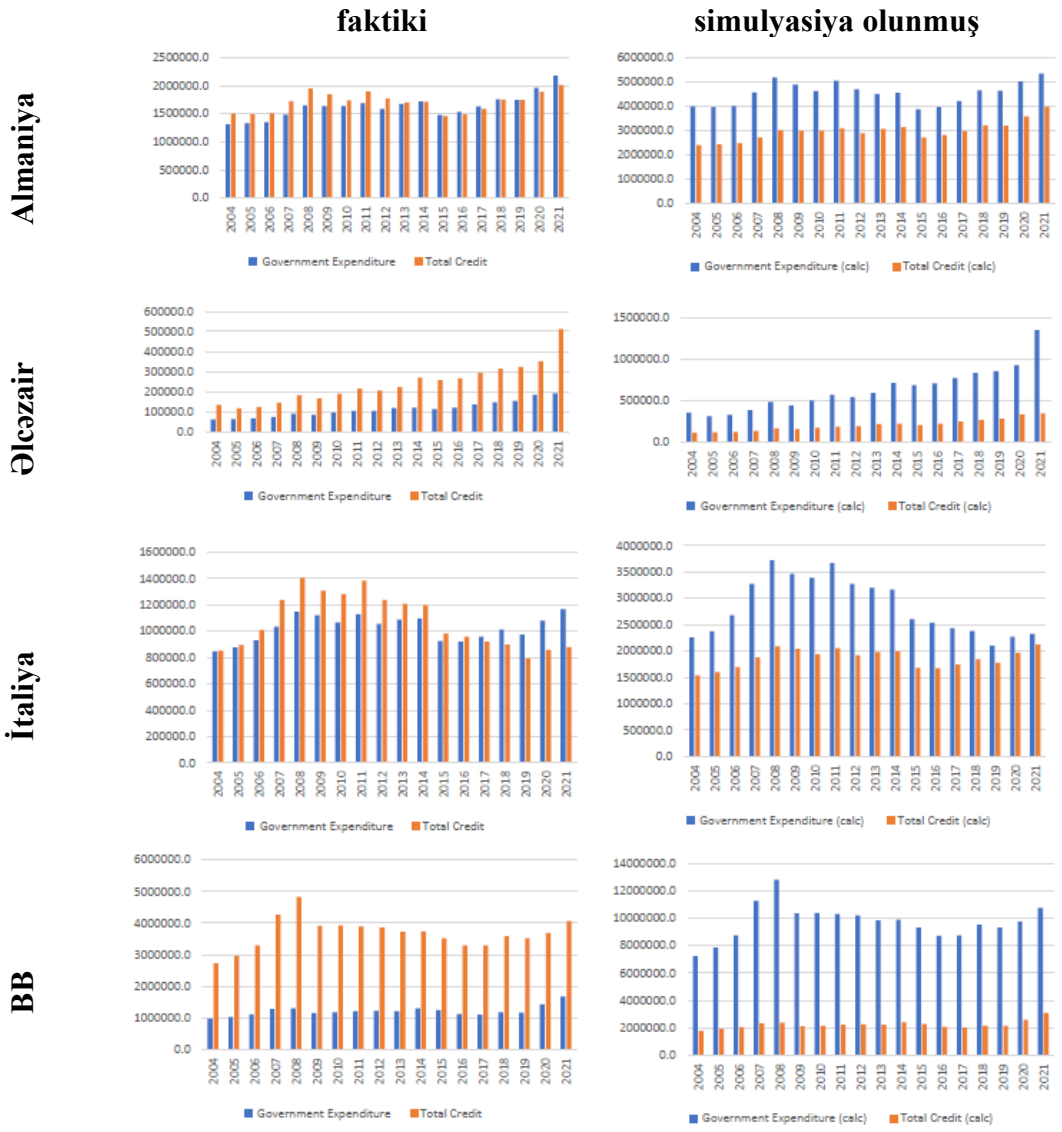
Dövlət dəstəyinin həcminin orta təsiri Taxıl İstehsalı İndeksi və Şəkər Bitkiləri İstehsalı İndeksi kimi göstəricilərdə müşahidə olunur. Dövlət dəstəyi 1 milyon ABŞ dolları artarsa, Taxıl İstehsalı İndeksi 2.69 xal, Şəkər Bitkiləri İstehsalı İndeksi isə 2.11 xal artar.

Cədvəl 3.

Kənd təsərrüfatının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi səviyyəsi ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsal indeksləri arasındakı əlaqənin panel reqressiya modelləşdirilməsinin nəticələri

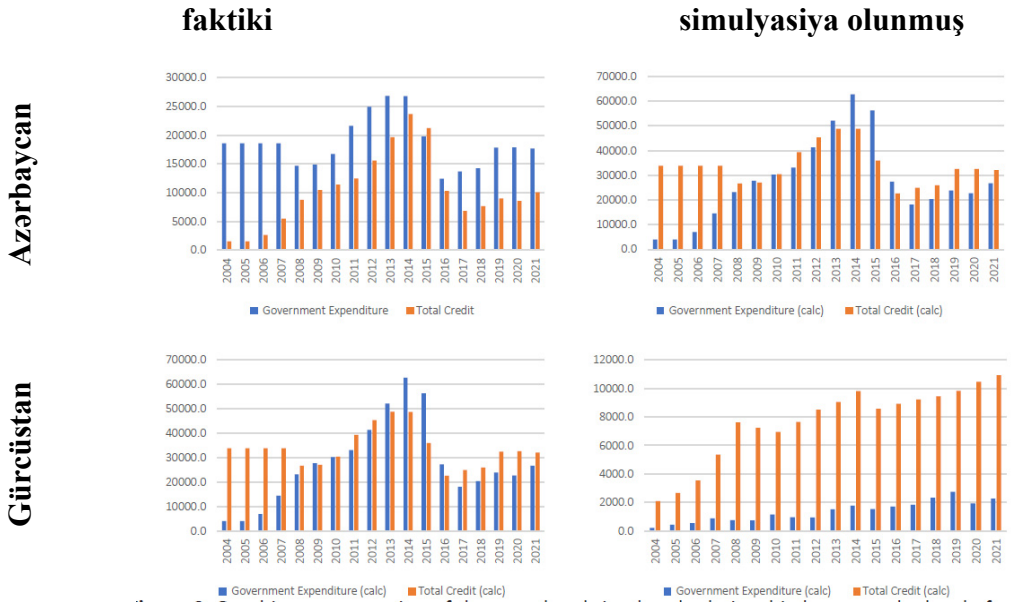
Sərbəst dəyişən	Asılı dəyişən variable	Reqressiya əmsalı	p-dəyəri	Modelin növü
	Cer	*2.69	0.00	
	Crops	*4.50	0.00	
	Liv	*1.53	0.04	
Gov	Meat	*3.47	0.02	Sabit effektlər
	Milk	*3.79	0.04	
	Non Food	*0.001	0.00	
	Sugar	*2.11	0.03	

Qeyd: * – statistik əhəmiyyətlilik səviyyəsi 0.05. Sabit təsirlər, panel reqressiyasının qurulması üçün sabit təsirlər modelindən istifadə edildiyini göstərir.

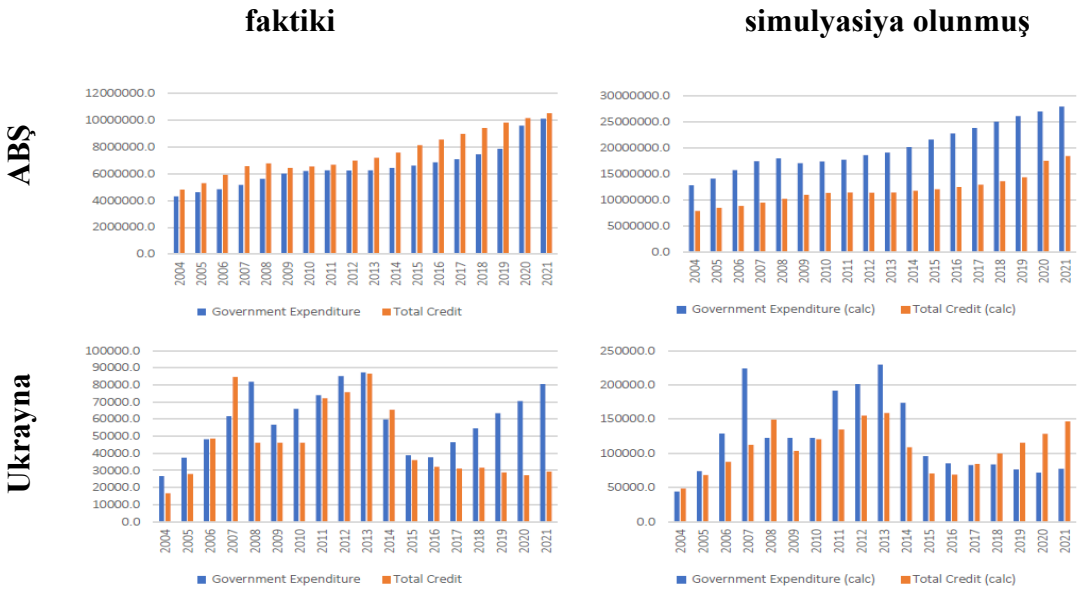

Şəkil 5. 2004–2021-ci illərdə Almaniya, İsrail, İtaliya və Böyük Britaniyada dövlət xərcləri səviyyəsi və kənd təsərrüfatı kreditləri arasındakı faktiki və simulyasiya olunmuş əlaqənin qrafik təsviri, %-lə (kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərclərinin artırılması zəruridir)

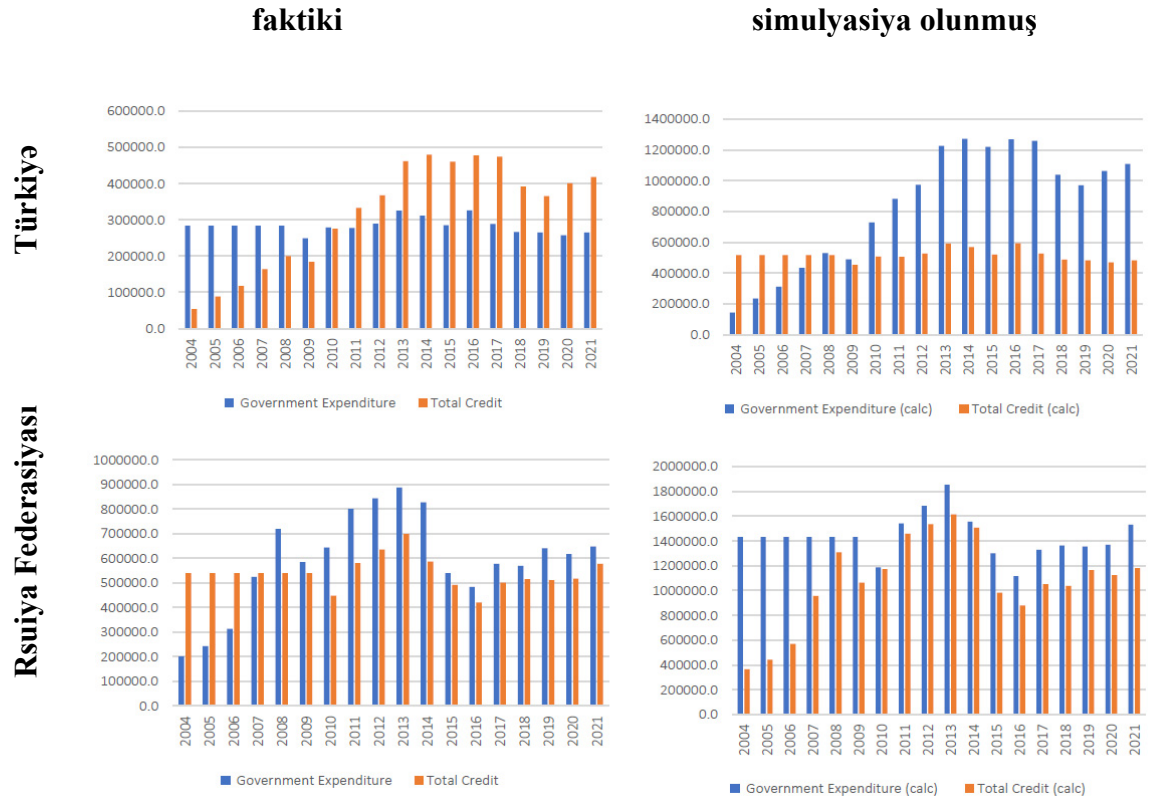
Dövlət dəstəyinin həcmi Heyvandarlıq Məhsulları İstehsalı İndeksi və Qeyri-Ərzaq Məhsulları İstehsal İndeksi kimi göstəricilərə ən az təsir göstərir. Dövlət dəstəyi 1 milyon ABŞ dolları artarsa, Heyvandarlıq Məhsulları İstehsalı İndeksi 1.53 xal, Qeyri-Ərzaq Məhsulları İstehsal İndeksi isə 0.001 xal artar.

Şəkil 6. 2004–2021-ci illərdə Azərbaycanda və Gürcüstanda dövlət xərcləri səviyyəsi ilə kənd təsərrüfatı kreditləri arasındakı faktiki və simulyasiya olunmuş əlaqənin qrafik təsviri, %-lə (kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərclərinin azaldılması zəruridir)

Şəkil 7. 2004–2021-ci illərdə ABŞ, Ukrayna, Türkiyə və Rusiya Federasiyasında dövlət xərcləri səviyyəsi ilə kənd təsərrüfatı kreditləri arasındakı faktiki və simulyasiya olunmuş əlaqənin qrafik təsviri, %-lə (kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərcləri təxminən eyni səviyyədədir)

Şəkil 7 (davamı). 2004–2021-ci illərdə ABŞ, Ukrayna, Türkiyə və Rusiya Federasiyasında dövlət xərcləri səviyyəsi ilə kənd təsərrüfatı kreditləri arasındakı faktiki və simulyasiya olunmuş əlaqənin qrafik təsviri, %-lə (kənd təsərrüfatı sektoruna dövlət xərcləri təxminən eyni səviyyədədir)

Çikov və digərləri (2023) kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin sintez göstəricisinin modelləşdirilməsi üçün neyron şəbəkələrə əsaslanan sistemli yanaşma işləyib hazırlamışdır. Əldə edilən kəmiyyət göstəricisi kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin linqvistik qiymətləndirməsidir. Hazırlanmış yanaşma kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafındakı dəyişiklikləri izləmək və nəzarət etmək üçün istifadə olunur və kənd təsərrüfatı müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini qiymətləndirməyə kömək edir. Bu, onların fəaliyyət imkanlarını genişləndirir, lakin araşdırılan sektorda rəqabətli mühitin yaradılması üçün uyğun şərait yaradan dövlət və qeyri-dövlət dəstəyinin təsirini nəzərə almaq lazımdır.

Nəticə

Bu məqalədə, dövlət xərcləri və kənd təsərrüfatı sənayesində kreditlərin optimal nisbətini nəzərə alaraq, kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyələşdirilməsi üçün dövlət siyasətinin dəyişdirilməsi üçün təkliflər işlənib hazırlanmışdır. Kənd təsərrüfatı istehsalının dinamikasının dövlət maliyyələşdirilməsindən asılılığı, iqtisadi inkişaf səviyyələri fərqli olan dünya üzrə on ölkənin nümunəsi ilə müəyyən edilmişdir.

Modelləşdirmənin nəticələrinə əsasən, Ukrayna dövlət dəstəyinin payını azaltmalı və kənd təsərrüfatı kreditlərinin həcmini 4.7% artırmalıdır. Azərbaycanda, Gürcüstanda, Rusiya Federasiyasında və Türkiyədə də dövlət maliyyələşdirilməsinin həcmini azaltmaq və kreditlərin səviyyəsini müvafiq olaraq 52.3%, 29%, 7.2% və 6.9% artırmaq zəruridir. Əksinə, Almaniya, İsrail, İtaliya, Böyük Britaniya və ABŞ dövlət maliyyələşdirilməsinin payını artırmalı və kənd təsərrüfatına verilən kreditlərin həcmini müvafiq olaraq 25.9%, 42%, 10.8%, 56.5% və 13.8% azaltmalıdır.

Dövlət tənzimləməsi üç istehsal indeksinə (Bitkiçilik Məhsulları İstehsalı İndeksi, Ət Məhsul-

ları Yerli İstehsalı İndeksi və Süd Məhsulları İstehsalı İndeksi) əhəmiyyətli təsir göstərir. Dövlət dəstəyi 1 milyon ABŞ dolları artırıldıqda, Bitkiçilik Məhsulları İstehsalı İndeksi 4.5 xal, Ət Məhsulları Yerli İstehsalı İndeksi 3.47 xal və Süd Məhsulları İstehsalı İndeksi 3.79 xal artacaq. Bu, kənd təsərrüfatı sektorunun bu sahələrinin dövlət dəstəyi baxımından kritik olduğunu göstərir. Dövlət maliyyələşdirilməsinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması və digər maliyyə mənbələri hesabına dəstəklərin vaxtında təmin edilməməsi halında, bu sahələrin çatışmazlıq təhlükəsi ola bilər. Digər tərəfdən, dövlət dəstəyinin Heyvandarlıq Məhsulları İstehsalı İndeksi və Qeyri-Ərzaq Məhsulları İstehsal İndeksi göstəricilərinə təsiri ən az hesab olunur. Dövlət dəstəyi 1 milyon ABŞ dolları artırıldıqda, Heyvandarlıq Məhsulları İstehsalı İndeksi 1.53 xal, Qeyri-Ərzaq Məhsulları İstehsal İndeksi isə 0.001 xal artacaq. Beləliklə, Heyvandarlıq və Qeyri-Ərzaq Məhsulları İstehsalı kənd təsərrüfatının kreditləşməsinin intensivləşdirilməsi istiqamətində aqrar sektorun maliyyələşdirilməsində islahatların aparılması və bununla da ölkə büdcəsinə maliyyə təzyiqinin azaldılması üçün əsas ola bilər.

Beləliklə, əldə edilən nəticələr ölkənin kənd təsərrüfatının iqtisadi inkişaf səviyyəsini və Kənd Təsərrüfatı İstehsalı İndekslərini nəzərə almaqla, onun maliyyələşdirmə həcmlərinə və mənbələrinə yenidən baxılmasının aktuallığını təsdiq etməyə imkan verir və ölkənin dövlət və kredit siyasətinin səmərəliliyinin və ədalətliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə gələcək tədqiqatların əsasını qoyur. Bu da gələcəkdə ərzaq təhlükəsizliyinin və istehlakçıların sabit rifahının təmin olunmasına töhfə verəcək.

MÜƏLLİF TÖHFƏLƏRİ:

Konseptuallaşdırma:	Bəyalı Ataşov, Səbinə Vəliyeva, Nizami Qafarov.
Məlumatların kuratoru:	Nizami Qafarov.
Formal təhlil:	Bəyalı Ataşov, Səbinə Vəliyeva.
Maliyyə təminatı:	Bəyalı Ataşov, Nizami Qafarov.
Tədqiqatçı:	Eldar Quliyev.
Metodologiya:	Bəyalı Ataşov, Səbinə Vəliyeva, Nizami Qafarov.
Layihə rəhbərliyi:	Səbinə Vəliyeva.
Resurslar:	Səbinə Vəliyeva.
Proqram təminatı:	Bəyalı Ataşov, Nizami Qafarov.
Məsul şəxs:	Səbinə Vəliyeva.
Qiymətləndirmə:	Bəyalı Ataşov, Nizami Qafarov.
Vizuallaşdırma:	Bəyalı Ataşov, Nizami Qafarov.
Müəllif – orijinal layihə:	Səbinə Vəliyeva, Nizami Qafarov.
Yazı – rəy və redaktə:	Bəyalı Ataşov.

ƏDƏBİYYAT

1. Atashov, B. (2005). Actual problems of food safety. Monograph (365 p.). Baku, Elm.
2. Bhandari, M. P. (2023). The fundamental principles of social sciences. Business Ethics and Leadership, 7(2), 73-86. https://doi.org/10.21272/bel.7(2).73-86.2023
3. Bouchafaa, B., Kherchi-Medjden, H., & Rouaski, K. (2023). Is wheat self-sufficiency in Algeria, a myth? SocioEconomic Challenges, 7(1), 52-58. https://doi.org/10.21272/sec.7(1).52-58.2023
4. Brychko, M., Bilan, Y., Lyeonov, S., & Streimikiene, D. (2023). Do changes in the business environment and sustainable development really matter for enhancing enterprise development? Sustainable Development, 31(2), 587-599. https://doi.org/10.1002/sd.2410
5. Chikov, I., Khaietska, O., Okhtova, Yu., Titov , D., Prygotsky, V., & Nitsenko, V. (2023). Modeling of the synthetic indicator of competitiveness of agricultural enterprises: a

methodological approach to the use of neural network tools. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 5(52), 222-242. https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.52.2023.4149
6. De, U. K. (2018). Public expenditure and agricultural production in Meghalaya, India: An application of bounds testing approach to co-integration and error correction model. Social Science Research Network. https://doi.org/10.2139/ssrn.3637238
7. FAOSTAT. (n.d.). Data. Retrieved from https://www.fao.org/faostat/en/#data
8. Gentsoudi, V. (2023). The impact of effective leadership on public sector's financial instruments: Empirical evidence from Greece. Business Ethics and Leadership, 7(2), 47-54. https://doi.org/10.21272/bel.7(2).47-54.2023
9. Guliyev, E. A. (2017). Global food security: Realities, callings and perspectives (352 p.). Cologne, University of Cologne.
10. Hadouga, H. (2023). Leadership in agriculture: Artificial intelligence for modelling and forecasting growth in the industry. Business Ethics and Leadership, 7(3), 13-19. https://doi.org/10.61093/bel.7(3).13-19.2023
11. Heiko, L., & Yurochko, T. (2023). Mother's perceptions of healthy diet for children in Ukraine. Health Economics and Management Review, 4(3), 22-33. https://doi.org/10.61093/hem.2023.3-02
12. Jambo, N., & Traub, L. (2023). An assessment on the impact of agricultural spending types on agricultural growth: A case for Zambia, Malawi, South Africa. Cogent Food & Agriculture, 9(1). https://doi.org/10.1080/23311932.2023.2221008
13. Joao, M. C., & Castro, A. (2023). The impact of agricultural credit on the growth of the agricultural sector in Angola. Sustainability, 15(20), Article 14704. https://doi.org/10.3390/su152014704
14. Kaya, H. D. (2023). The global crisis, government contracts, licensing and corruption. SocioEconomic Challenges, 7(4), 1-7. https://doi.org/10.61093/sec.7(4).1-7.2023
15. Kaya, H. D. (2023). The impact of the 2008–2009 global crisis on loan applications and access to finance. Financial Markets, Institutions and Risks, 7(2), 12-17. https://doi.org/10.21272/fmir.7(2).12-17.2023
16. Ken, O. N. K. E., & Bidemi, O. J. (2016). Dynamic effect of government spending on agricultural output in Nigeria. The International Journal of Social Sciences and Humanities Invention. https://doi.org/10.18535/ijsshi/v3i2.08
17. Khalatur, S., Kachula, S., Oleksiuk, V., Kravchenko, M., & Klymenko, S. (2023b). Anti-crisis management as a basis for the formation of a financial mechanism for the sustainable development of agricultural business. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 5(52), 413-432. https://doi.org/10.55643/fcaptp.5.52.2023.4169
18. Khalatur, S., Velychko, O., Oleksiuk, V., Kravchenko, M., & Karamushka, D. (2023a). Financial security as a component of ensuring innovative development of agricultural production. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 3(50), 341-356. https://doi.org/10.55643/fcaptp.3.50.2023.4050
19. Kobiyh, M., & El Amri, A. (2023). Inefficiency of financial markets and paths to the development of a modern financial theory. Financial Markets, Institutions and Risks, 7(2), 95-100. https://doi.org/10.21272/fmir.7(2).95-100.2023
20. Kobiyh, M., El Amri A., Oulfarsi, S., & Hilmi, Y. (2023). Behavioral finance and the imperative to rethink market efficiency. Financial Markets, Institutions and Risks, 7(4), 38-53. https://doi.org/10.61093/fmir.7(4).38-53.2023
21. Kuzior, A., & Lobanova, A. (2020). Tools of information and communication technologies in ecological marketing under conditions of sustainable development in industrial regions (through examples of Poland and Ukraine). Journal of Risk and Financial Management, 13(10), 238. https://doi.org/10.3390/jrfm13100238

22. Kuzior, A., Arefieva, O., Poberezhna, Z., & Ihumentsev, O. (2022). The mechanism of forming the strategic potential of an enterprise in a circular economy. Sustainability, 14(6), Article 3258. https://doi.org/10.3390/su14063258
23. Kuzior, A., Ober, J., & Karwot, J. (2021). Stakeholder expectation of corporate social responsibility practices: A case study of PWiK Rybnik, Poland. Energies, 14(11), Article 3337. https://doi.org/10.3390/en14113337
24. Kuzior, A., Postrzednik-Lotko, K. A., Smołka-Franke, B., & Sobotka B. (2023). Managing competences of Generation Y and Z in the opinion of the management staff in the modern business services sector. Sustainability, 15(7), Article 5741. https://doi.org/10.3390/su15075741
25. Leonov, S., Frolov, S., & Plastun, V. (2014). Potential of institutional investors and stock market development as an alternative to households’ savings allocation in banks. Economic Annals-XXI, 11-12, 65-68. Retrieved from https://ea21journal.world/index.php/ea-v146-16/
26. Lyeonov, S., Pimonenko, T., Chygryn, O., Reznik, O., & Gaynulina, R. (2021a). Green brand as a marketing instrument: Principle, features and parameters. International Journal of Global Energy Issues, 43(2-3), 147-165. Retrieved from https://ideas.repec.org/a/ids/ijgeni/v43y2021i2-3p147-165.html
27. Lyeonov, S., Vasilyeva, T., Bilan, Y., & Bagmet, K. (2021b). Convergence of the institutional quality of the social sector: The path to inclusive growth. International Journal of Trade and Global Markets, 14(3), 272-291. https://doi.org/10.1504/IJTGM.2021.115712
28. Melnyk, L., Derykolenko, O., Kubatko, O., & Matsenko, O. (2019). Business models of reproduction cycles for digital economy. CEUR Workshop Proceedings, 2393, 269-276. Retrieved from https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream-download/123456789/74617/1/Melnyk_Matsenko_Business_ Models_Digital_Economy.pdf
29. Mullens, D., & Shen, S. (2023). Sustainable and entrepreneurial: A path to performance improvements for family firms? SocioEconomic Challenges, 7(4), 54-65. https://doi.org/10.61093/sec.7(4).54-65.2023
30. Ngobeni, E., & Muchopa, C. L. (2022). The impact of government expenditure in agriculture and other selected variables on the value of agricultural production in South Africa (1983–2019): Vector Autoregressive Approach.Economies, 10(9), Article 205. https://doi.org/10.3390/economies10090205
31. Njegovanović, A. (2023). Financial evolution and interdisciplinary research. Financial Markets, Institutions and Risks, 7(1), 71-95. https://doi.org/10.21272/fmir.7(1).71-95.2023
32. OECD. (n.d.). Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2022. Retrieved from https://www.oecd.org/agriculture/topics/agricultural-policy-monitoring/government-support-to-agriculture-is-increasing.htm
33. Pakhnenko, O., & Kuan, Z. (2023). Ethics of digital innovation in public administration. Business Ethics and Leadership, 7(1), 113-121. https://doi.org/10.21272/bel.7(1).113-121.2023
34. Paspie, J., Solarte, J. G., & Balayan, A. G. (2022). Relationship between government expenditure on agriculture and agricultural production in the Republic of the Philippines. Retrieved fromhttps://www.researchgate.net/publication/361162911_Relationship_Between_Government_Expenditure_on_Agriculture_and_Agricultural_Production_in_the_Republic_of_the_Philippines
35. Rakotoarisoa, M. A., & Mapp, H. P. (2023). A non-parametric approach to determine an efficient premium for drought insurance. SocioEconomic Challenges, 7(1), 1-14. https://doi.org/10.21272/sec.7(1).1-14.2023
36. Ray, A. (2023). Addressing program sustainability: A time series analysis of the supplemental nutrition assistance program in the US. Business Ethics and Leadership, 7(4), 62-72. https://doi.org/10.61093/bel.7(4).62-72.2023

37. Richardson, K. (2023). Beekeeping role in enhancing food security and environmental public health. Health Economics and Management Review, 4(4), 69-79. https://doi.org/10.61093/hem.2023.4-06
38. Sineviciene, L., Kubatko, O. V., Sotnyk, I. M., & Lakstutiene, A. (2019). Economic and environmental performance of postcommunist transition economies. In M. Bilgin, H. Danis, E.Demir, & U. Can (Eds.), Eurasian Economic Perspectives. Eurasian Studies in Business and Economics, 11/1. Cham: Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-18565-7_10
39. Singh, S. N., & Pandey, A. (2023). Accomplishing sustainable development goals in India: A systematic literature review. Financial Markets, Institutions and Risks, 7(2), 80-87. https://doi.org/10.21272/fmir.7(2).80-87.2023
40. Sotnyk, I. M. (2012). Trends and problems in management of production and consumption dematerialization. Actual Problems of Economics, 134(8), 62-67. Retrieved from https://www.researchgate.net/publication/290540180_Trends_and_problems_in_management_of_production_and_consumption_dematerialization
41. Starchenko, L., Lyeonov, S., Vasylieva, T., Pimonenko, T., & Lyulyov, O. (2021). Environmental management and green brand for sustainable entrepreneurship. E3S Web of Conferences, 234. https://doi.org/10.1051/e3sconf/202123400015
42. Tiutiunyk, I., Cieśliński, W., Zolkover, A., & Vasa, L. (2022). Foreign direct investment and shadow economy: One-way effect or multiple-way causality? Journal of International Studies, 15(4), 196-212. https://doi.org/10.14254/2071-8330.2022/15-4/12
43. Tiutiunyk, I., Taranenko, V., Mazurenko, O., Artyukhov, A., & Yehorova, Y. (2023). International tax competition as an element of the country's marketing strategy. Innovative Marketing, 19(4), 297-309. https://doi.org/10.21511/im.19(4).2023.24
44. Tomilin, O., Krasnikova, O., Gechbaia, B., Zorya, S., Drobotya, Y., & Synytsia, Y. (2023). Risk management in the agrarian sector: Financial aspect. Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice, 4(51), 147-162. https://doi.org/10.55643/fcaptp.4.51.2023.4096
45. Tsvetkov, V. Ya. (2012). Information situation and information position as a management tool.European Researcher. Series A, 36, 12-1, 2166-2170. Retrieved from https://elibrary.ru/item.asp?id=18729674
46. Tsvetkov, V. Ya. (2014). Information units as the elements of complex models. Nanotechnology Research and Practice, 1(1), 57-64. Retrieved from https://elibrary.ru/item.asp?id=21807693
47. Vasilyeva, T., Yarovenko, H., Babenko, D., Kalicheva, N., Frolova, N., & Shylovtseva, N. (2022). The barycentric model of determining the sustainable growth determinants. Heritage and Sustainable Development, 4(2), 145-164. https://doi.org/10.37868/hsd.v4i2.148
48. Zhghenti, T. (2023). Sharing economy business models (SEBMs): A study of global archetypes and from local industries in Georgia. SocioEconomic Challenges, 7(4), 116-123. https://doi.org/10.61093/sec.7(4).116-123.2023
49. Zolkover, A., Tiutiunyk, I., Babenko., V., Melnychuk., M., Ivanchenkova., L., & Lagodiienko., N. (2022). The quality of tax administration, macroeconomic stability and economic growth: Assessment and interaction. Review of Economics and Finance, 20, 654-661. https://doi.org/10.55365/1923.x2022.20.76

Qeyd: oxucuların marağını nəzərə alaraq "Problems and Perspectives in Management" elmi jurnalının 2024-cü il 22-ci sayında ingilis dilində dərc olunmuş bu məqalə olduğu kimi Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Originaldan ixtibaslar üçün: http://dx.doi.org/10.21511/ppm.22(3).2024.06

Amirə Cabbar qızı İSMAYILOVA
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, doktorant
E-mail: amire1986@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.052

BEYNƏLXALQ MALİYYƏ-KREDİT TƏŞKİLATLARI İLƏ SƏMƏRƏLİ ƏMƏKDAŞLIĞIN YOLLARI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın spesifik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Tədqiqatın metodologiyası – Xarici borcların alınması və onların səmərəli idarə olunması üçün beynəlxalq təcrübələrdən istifadə yollarından bəhs edilmişdir. 01.01.2024-cü il tarixinə qədər Respublikamızın beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına borcu da araşdırılmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – aparılan araşdırma və təhlillər vasitəsilə sistemləşdirilən nəzəri və konseptual müddəalar, irəli sürülən təklif və tövsiyələr respublikamızın iqtisadiyyatında beynəlxalq maliyyə və kredit təşkilatlarının vəsaitlərindən istifadə prosesində, onların cəlb edilməsində, tənzimlənməsində, bu istiqamətdə proqramların hazırlanmasında, proqnozların tərtib olunmasında istifadə oluna bilər

Tədqiqatın nəticəsi – beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması ilə ölkəmizin beynəlxalq aləmdə müstəqil siyasət yeritməsinə, xarici təhlükələrdən qorunmasına, həm iqtisadi, həm də maliyyə təhlükəsizliyinin qorunmasına şərait yaradacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın prioritet istiqamətləri müəyyən edilmiş, əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması istiqamətində təkliflər irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları, xarici borc, ixrac kreditləri təminatı, iqtisadi proseslərin liberallaşdırılması, daxili maliyyə bazarlarının liberallaşması.

Giriş

Beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri və onu formalaşdıran sistem mahiyyət etibarı ilə bir çox qayda və qanunların məcmusundan ibarət olmaqla dünya iqtisadiyyatı üçün çox əhəmiyyətli olan vəzifə və funksiyaları yerinə yetirir. Bu qayda və qanunlar həm beynəlxalq kredit təşkilatları tərəfindən, həm də qarşılıqlı əməkdaşlıqda olan ölkələrin dövlət orqanları tərəfindən tənzimlənir. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə mövcud olan qaydaların əsas məqsədi beynəlxalq iqtisadi, maliyyə, kredit münasibətləri üzrə əməliyyatların yüngülləşdirilməsindən, asanlaşdırılmasından, sonda tərəflərin hər biri üçün zəruri səmərə səviyyəsini təmin etməkdən ibarətdir. Bu öz növbəsində ölkələrin iqtisadiyyatında dinamizmi təmin etməklə səmərəliliyin yüksəldilməsinə, ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı xarakterə malik olmasına, strateji məqsədlərin yerinə yetirilməsinə xidmət edir.

Qeyd olunan məqsədlərin yerinə yetirilməsi prosesində beynəlxalq maliyyə-kredit sistemi üzv ölkələrdə iqtisadiyyatda uzunmüddətli maliyyə münasibətlərinin həyata keçirilməsi üçün etibarlı bünövrə yaratmalı, maliyyə, valyuta, kredit, investisiya əməliyyatları üzrə hər hansı bir məhdudiyyətin olmasına imkan verməməli, hökumət tərəfindən və ya digər orqanlar tərəfindən proteksionist siyasətin aparılmasına yol verməməlidir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişaf tarixi göstərir ki, onun ən sabit dövrü İkinci Dünya müharibəsindən 70-ci illərə qədər olmuşdur. Ötən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq dünya iqtisadiyyatında maliyyə valyuta sistemi üçün beynəlxalq hesablaşmalarda pozulmalar xarakterik olmuş, bu isə öz növbəsində inflyasiya proseslərini gücləndirərək beynəlxalq valyuta-kredit münasibətlərində ziddiyyətli hallar yaratmışdır.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın perspektivlərini müəyyən etmək üçün bu münasibətlərin mövcud parametrlərini nəzərdən keçirmək lazımdır. Tərəfimizdən aparılan

araşdırmalar göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrdə beynəlxalq kreditləşmə mühüm xüsusiyyətlərə malik parametrlərin daşıyıcısıdır. Bu parametrlərə aid olan ən mühüm cəhətlərdən biri ondan ibarətdir ki, həmin ölkələr xarici vəsaitlərin əsas hissəsini güzəştli kreditlər və qaytarılması tələb edilməyən subsidiyalar şəklində alırlar. (1, səh 177)

Xarici borcların məqsədəuyğun olaraq qiymətləndirilməsi

Beynəlxalq aləmdə mövcud olan qaydalara görə güzəştli kreditlər və subsidiyalara iddia edən ölkələrin seçilməsi əsasən həmin ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi əsasında müəyyən edilir. Bir qayda olaraq güzəştli kreditlər az inkişaf etmiş ölkələr kateqoriyasına aid olanlara verilir. Eyni zamanda dinamik inkişaf edən yeni sənaye ölkələrinin kreditləşdirilməsi çox az bir səviyyədə Qərb ölkələrindən olan borcalanların kreditləşdirilməsi qaydalarından fərqlənir. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, güzəştli kreditlər ölkələrə onlarda mövcud olan siyasi və hərbi vəziyyət də nəzərə alınmaqla verilir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrdə mühüm cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələrin kreditləşdirilməsində istifadə oluna biləcək vahid bir sistem yoxdur. Təcrübə göstərir ki, hər bir ölkə üçün beynəlxalq kreditləşmə mexanizmi əsasən aşağıdakı əsas göstəricilər nəzərə alınmaqla formalaşır: ölkənin maliyyə, iqtisadi vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamika səviyyəsi; ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan iqtisadi konyunktura; ölkənin ödəməqabiliyyətlilik səviyyəsi; aparıcı donor ölkələrlə əməkdaşlıq səviyyəsi; beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə münasibətlərin səviyyəsi; ölkənin dünya ssuda kapitalı bazarındakı yeri və rolu; ölkənin beynəlxalq maliyyə institutları ilə münasibətlərdəki reytinqi və s.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının daha bir spesifik cəhəti ondan ibarətdir ki, əsasən onların fəaliyyəti nəticəsində formalaşan müasir dünya kredit sistemi dünya təsərrüfatına dərindən inteqrasiya olunmuş inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarında formalaşan spesifik şərait və tələblərə uyğunlaşdırılmışdır. Belə bir vəziyyət həm rəsmi kreditləşmə proseslərində, həm subsidiyaların verildiyi hallarda, həm də digər mənbələrdən kreditləşmə aparıldığı hallarda özünü göstərir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın daha bir spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditlərin əsas hissəsini və eləcə də subsidiyaları ölkələr həm beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından, inkişaf etmiş ölkələrdən, eləcə də dünya ssuda kapitalı bazarında donor kimi fəaliyyət göstərən həm ölkələrdən, həm də maliyyə institutlarından alırlar. Bu proses beynəlxalq kreditləşməni həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının mərkəz rolunu oynamaqla ölkələrin kreditləşdirilməsi mexanizminin formalaşmasına xidmət edir.

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq kreditlərin və subsidiyaların çox az bir hissəsi inkişaf etmiş ölkələr arasında qarşılıqlı kreditləşmə və yardım mexanizmi çərçivəsində fəaliyyətdə olur.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıq prosesinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm vasitələrindən biri də əməliyyatlar üzrə sığorta sisteminin tətbiq olunmasıdır. Belə ki, bu və ya digər ölkənin ödəmə qabiliyyətini itirdiyi halda baş verə biləcək risklərin səviyyəsini azaltmaq üçün kreditlərin sığortalanması sistemi tətbiq olunur. Bu sistemin forması belədir: ixtisaslaşmış sığorta şirkətləri ixrac kreditləri üzrə riskləri öz üzərinə götürür, borcalan ölkələrin ödəmə qabiliyyətində bu və ya digər səbəbdən problem yarandığı halda onların borc öhdəlikləri kreditorlara ödənir. (2, səh 17).

Təcrübə göstərir ki, ayrı-ayrı ölkələrdə ixrac kreditlərinin təminatı məsələləri müxtəlif orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Belə ki, Böyük Britaniyada ixrac kreditlərinin təminatı **İxrac kreditlərinin təminatı Dövlət Departamenti** tərəfindən icra olunur. Onlar ixracatçılara dəyə biləcək zərərlərin 85-100%-ni ödəmək kimi öhdəliyi götürürlər.

ABŞ-da belə bir funksiyanı **İxrac-İdxal bankı** yerinə yetirir. Bu bank dəyə biləcək zərərin 100% həcmdə ödənilməsi öhdəliyini götürür. Fransada isə analoji funksiyanı **Xarici iqtisadi əlaqələr üzrə Fransa Sığorta Şirkəti** yerinə yetirir. Bu şirkət də beynəlxalq münasibətlərdə yaranan zərərin 100% həcmdə ödənişini üzərinə götürür. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş Almaniyada analoji funksiyanı iki təşkilat, o cümlədən **“Hermes” Səhmdar Cəmiyyəti** və **İxrac kreditləri**

üzrə Nazirliklərarası Komitə yerinə yetirir. Bu təşkilatlar beynəlxalq əlaqələrdə yüksək reytinqi olmaqla dəyə biləcək zərərlərin tam həcmdə ödənilməsi öhdəliyini qəbul edirlər.

Beynəlxalq maliyyə-kredit münasibətləri üzrə əməliyyatların sığortalanması sisteminin əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, kreditin ixracatçısı sığorta ödənişləri üzrə öhdəliyi qəbul edən təşkilatlardan həmin ödənişlər üzrə vəsaitlərin vaxtında qaytarılması haqqında təminat alır. Məhz bu hal onlara çox rahat şəkildə əməliyyatları aparmağa imkan verir. Əgər idxalçıların fəaliyyətində ödəmə qabiliyyətinin itirilməsi halı baş verərsə, bu halda ixracatçı ona çatası vəsaitləri ödəniş üzrə təminatı öz üzərinə götürmüş təşkilatdan alır. Həmin təşkilat isə sonda problemi idxalçı ilə həll edir.

Ötən əsrin 50-ci illərinin sonundan başlayaraq beynəlxalq aləmdə ixracın maliyyələşdirilməsinin yeni üsulu tətbiq olunmağa başlamışdır. Bu, iri kapitalist ölkələrinin bankları tərəfindən xarici borcalanların tələblərinin bank kreditləşməsi vasitəsilə həyata keçirilməsi olmuşdur. Bu üsulun tətbiq olunmağa başlaması ilə bank kreditləşməsi ilə digər növ kreditləşmənin funksiyalarının özünəməxsus bölgüsü baş vermişdir. Bank kreditləşməsi bir qayda olaraq orta və iri layihələrin uzunmüddətli kreditləşməsinə, ikincisi isə qısamüddətli, böyük olmayan məbləğlərdə ifadə edilən sövdələşmələrin icra olunmasına yönəldilir.

Araşdırmalar göstərir ki, müasir dövrdə həm qlobal, həm də milli səviyyədə maliyyə bazarlarının institusional strukturunda əhəmiyyətli dəyişiklik baş vermişdir. Belə bir bazarlarda son dövrlərdə kommersiya banklarının rolu zəifləmiş, əksinə, investisiya banklarının rolu artmışdır. Bu əsasən onların spesifik əməliyyatları ilə bağlıdır.

Ötən əsrin 90-cı illərindən başlamış maliyyə xidmətləri bazarında yaranan, güclənən iki mühüm meyil BVF-nin materiallarında öz əksini tapmışdır. Həmin meyillərə aşağıdakılar aiddir:

- ənənəvi bank institutlarının müxtəlif növ maliyyə xidmətləri göstərən maliyyə şirkətlərinə transformasiya olunması. Hal-hazırda banklar çox fəal surətdə özləri üçün yeni fəaliyyət sferasına qoşularaq özlərinin maliyyə bazarında investisiya, sığorta və başqa əməliyyatlarını aparan strukturlarını formalaşdırırlar. Onlar aktivlərindən səmərəli şəkildə istifadə edərək beynəlxalq əməliyyatlara qoşulurlar;
- sərbəst pul vəsaitlərinin cəlb olunması və yerləşdirilməsi uğrunda bank və qeyri-bank maliyyə institutları arasında rəqabətin güclənməsi. Məlum olduğu kimi sərbəst pul vəsaitləri maliyyə bazarı iştirakçılarının öz fəaliyyətlərini genişləndirmək üçün əsas mənbələrdən biridir. Onun uğrunda rəqabət mübarizəsinin güclənməsi sonda bazarın ümumi inkişafını şərtləndirir.

Məlum olduğu kimi beynəlxalq maliyyə kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın ən mühüm istiqamətlərindən biri də **xarici borcların idarə olunmasının səmərəli bir sisteminin** yaranmasıdır. Təcrübə göstərir ki, ölkənin daxilində iqtisadi sabitliyin qorunması üçün vacib şərtlərdən biri də xarici borcun formalaşmış normalar çərçivəsində olmasıdır. Bu səbəbdən də xarici borcun həddən artıq olmasına yol vermək olmaz.

Beynəlxalq təcrübədən məlum olduğu kimi **xarici borcun idarə edilməsi sisteminin** mövcudluğu ölkə üçün xarici borcun strukturunun, həcminin tənzimlənməsi üçün zəruri olan hüquqi bazanı, eləcə də səmərəli fəaliyyət üçün inzibati, iqtisadi və digər tədbirlərin zəruri aspektlərini formalaşdırır. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, bu sistemin mövcud olması mühüm bir prinsipə əsaslanır. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkə iqtisadiyyatında yığımları tamamlayan, eləcə də borclu dövləti xarici valyuta ilə təmin edən xarici borclar bütün hallarda iqtisadi artımın yüksək və sabit templərinin təmin edilməsinə yönəldilməlidir.

Bunun üçün alınan borclar gələcəkdə də xarici valyutanın böyük axınını təmin etməlidir ki, xarici borc vaxtında xidmət göstərsin. Yəni bununla bağlı elə vəziyyət yaranmalıdır ki, xarici borcun artım tempi ölkənin həmin borcları qaytarmaq imkanlarından üstün olmasın.

Təcrübə göstərir ki, xarici borclarla əlaqədar olaraq böhran vəziyyəti o zaman yaranır ki, həmin borclar ölkə iqtisadiyyatında istehsal potensialını yaratmır, onu artırmır və digər məqsədlər üçün istifadə olunur. Digər məqsədlər dedikdə sosial proqramların maliyyələşməsinə və eləcə də tədiyyə balansı defisitinin bağlanmasına yönəldilir. Hər iki halda yeni dəyər yaradılmadığından, istehsal potensialına müsbət təsir etmədiyindən bu məsələdə problem yaranır.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıqda perspektiv üçün zəruri olan məsələlərdən biri də respublika iqtisadiyyatı üçün yeni kreditlərin alınmasıdır. Belə kreditlərin alınması perspektivdə strateji problemlərin həll olunmasına, Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarında fəaliyyətinin genişlənməsinə zəmin yaradır. Eyni zamanda bu perspektivdə ölkəmizin dünya maliyyə bazarına sərbəst çıxışını asanlaşdırar, avrobondların yerləşdirilməsinə, eləcə də xarici banklarla və beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə sindikatlaşdırılmış kreditlərin verilməsinə uyğun şərait yaradır.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrin səmərəliliyinin artırılması üçün mühüm məsələlərdən biri də **xarici borcların nəzarətsiz artımına yol verilməməsidir.** Xarici borcun nəzarətsiz artımı bu sistemin tənzimlənmə parametrini pozur, ödəmə qabiliyyəti böhranı yaradır, onun səviyyəsi artdıqca iqtisadi problemlər yolverilən çərçivələri aşır. Belə vəziyyətin qarşısının alınması üçün dünya təcrübəsində xarici borcların cari monitorinqi və nəzarəti sistemi tətbiq olunur. Bu sistem Xarici Borcların İdarə edilməsi Sisteminin tərkib hissəsi olmaqla yüksək əhəmiyyətə malikdir. Bu sistem müstəqil iqtisadi nəzarət orqanı kimi fəaliyyət göstərə bilər. Belə bir sistemin tətbiq olunması xarici borcun zəruri göstəricilərinin sistematik olaraq monitorinqinin aparılmasını, təhlilin təşkilini təmin etməlidir. Bu təhlil və monitorinq vasitəsilə əldə olunmuş nəticələr əsasında gələcək dövr fəaliyyəti üçün tövsiyələr hazırlanmalı, aidiyyatı orqanlara düzgün qərarlar hazırlanması üçün təqdim olunmalıdır. Belə bir yanaşma xarici borclardan səmərəli istifadə etmək üçün düzgün və operativ qərarların qəbul edilməsi üçün baza yarada bilər.

Təhlil edilən problemin həlli istiqamətində, yəni xarici borcun idarə edilməsində mühüm məsələlərdən biri də xarici borcun alınması, istifadəsi və borcun strukturu üzərində nəzarətin həyata keçirilməsidir. Belə bir nəzarətə aşağıdakı vacib məsələləri aid etmək olar: borcun alınması üçün zəruri mühitin olması; borcun alınması şərtləri; borc üzrə müəyyən edilmiş faizlərin dərəcələri; borc öhdəliyinin müddəti; borcun qaytarılma şərtləri; borcun təmin olunma şərtləri; borcun məqsədləri; borc üzrə yaranan milli öhdəliklərlə təsbit olunmuş və ya üzən məzənnənin faiz dərəcələri arasındakı tarazlıq səviyyəsi; borc öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi prosesində istifadə edilən valyuta növləri; öhdəliklər üzrə potensial risklərin bölüşdürülməsi və s.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də **iqtisadi proseslərin liberallaşdırılmasıdır.** Bu prosesin mühüm elementlərindən biri **daxili maliyyə bazarlarının liberallaşmasıdır**. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, liberallaşmanın güclənməsi nəticəsində kapital axınları üzərindən nəzarətin götürülməsi ölkə iqtisadiyyatında irimiqyaslı valyuta möhtəkirliyinə yol açır. Belə vəziyyətdə milli bank sistemi zəif olarsa, bu halda bu sistem böyük kapital axınlarının xaricə axınına dözə bilmir. Yaranmış vəziyyətlə bağlı olaraq Mərkəzi Bank ölkəyə kapital idxalına aid məhdudiyyətləri ləğv edərsə bu, iqtisadiyyatda bir sıra mənfi meyillər yarada bilər. Yaranan mənfi meyillər ölkənin xarici borcunun vəziyyətinə təsir etməklə tədiyyə balansının həssaslığını artırır. Beləliklə milli maliyyə bazarının liberallaşmasının mənfi meyilləri bu bazara möhtəkir və qeyri-sabit kapitalın axmasına səbəb olur.

Qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, ölkəmizdə perspektivdə xarici borcların idarə olunması siyasətinin əsas istiqaməti qısamüddətli borcların həcminin və strukturunun düzgün müəyyən olunmasından, milli maliyyə bazarını qlobal bazarlarla birləşdirən (xüsusən də qiymətli kağızlar bazarını) maliyyə kanallarının səmərəliliyinin təmin edilməsindən və s. ibarət olmalıdır. Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması baxımından qeyd edilən kateqoriyaya aid xarici borclar ümumi milli borcların 10% səviyyəsindən artıq olmamalıdır.

Xarici borcların idarə edilməsi sisteminin formalaşdırılması hər şeydən əvvəl onun qanunvericilik bazasının işlənib hazırlanmasından və qəbul edilməsindən başlayır. Hal-hazırda ölkəmizdə xarici borcların idarə olunması istiqamətində 1995-ci ildə qəbul edilmiş yalnız bir “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu mövcuddur. O zamandan keçən dövr ərzində yaranmış zərurətə görə yaxşı olardı ki, təkcə dövlət borcu deyil, onunla bağlı digər məsələləri əhatə

edən qanunlar paketi hazırlanıb qəbul edilərdi. Lakin nəzərə alsaq ki, hal-hazırda ölkəmizin sosial-iqtisadi inkişafında (beynəlxalq münasibətlərdə) dövlət sektoru dominant rolunu oynayır, bu halda birinci növbədə dövlət borcu haqqında daha təkmil qanun qəbul olunmasına ehtiyac vardır. Belə bir qanun həm dövlət borcları, həm də dövlətin təminat verdiyi borclar üzrə koordinasiya mərkəzi rolunu oynayan Maliyyə Nazirliyinin funksiyalarını dəqiq müəyyən etməlidir. Onlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- beynəlxalq kreditlərə zərurət səviyyəsinin müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq kreditlərin yönəldiləcəyi sahələrin, sektorların, layihələrin müəyyən edilməsi;
- kredit müqavilələrinin müddət və şərtlərinin müəyyən edilməsi;
- beynəlxalq maliyyə bazarlarından xarici borclar formasında vəsaitlərin cəlb olunması şərtlərinin öyrənilməsi;
- dövlətin xarici borclarının təkrar maliyyələşməsi imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- yeni xarici borcların təmiz saldosunun dövlət borcları limitinə nisbətinə nəzarət olunmaqla uyğunluğunun saxlanması;
- xarici dövlət borclarının alınmasının illik dövlət büdcəsi qanununun tələblərinə uyğunluğunun təmin edilməsi;
- xarici borcların idarə edilməsi, xidmətin təşkil edilməsi və onların qaytarılmasının təmin edilməsi.

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əlaqələrin səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün yuxarıda qeyd edilənlərin icra olunmasına ehtiyac vardır. Onların yerinə yetirilməsi milli miqyasda ölkədə iqtisadi sabitliyin yaranmasına, qlobal miqyasda isə ölkənin geoiqtisadi mövqeyinin möhkəmləndirilməsinə səbəb olar.

Tərəfimizdən aparılan araşdırma və təhlillər göstərir ki, respublikamızın beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına borcu 01.01.2024-cü il tarixə 3556,1 mln $ olmuşdur. Strukturuna nəzər saldıqda görürük ki, bu borcların 56,36%-i və ya 1933,2 mln $-ı Asiya İnkişaf Bankına, 27%-i, yəni 959,8 mln $-ı Dünya Bankına (o cümlədən 159,5 mln $-ı Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyasına, 800,3 mln $-ı isə Beynəlxalq Yenidənqurma və İnkişaf Bankına aiddir), 8,1%-i və ya 287,9 mln $-ı İslam İnkişaf Bankına, 7,7%-i və ya 275,1 mln $-ı Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankına, 2,84%-i və ya 100 mln $-ı Asiya İnfrastruktur İnvestisiya Bankına olan borclardan ibarətdir. (3)

Ölkəmizin beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından aldığı borcların məbləği getdikcə azalır. Bunun ən mühüm səbəblərindən biri ondan ibarətdir ki, ölkəmizin iqtisadi gücü və qüdrəti artdıqca xarici kreditlərə ehtiyacı azalır.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi üçün mühüm məsələlərdən biri də **investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi üçün alınan xarici kreditlərin bölgüsünün düzgün və səmərəli qaydasının** müəyyən edilməsidir. (4, səh 4).

Bu növ kreditlər ölkənin kredit təşkilatları arasında müsabiqə yolu ilə bölüşdürülməlidir. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq belə müsabiqədə xarici kreditlərin bölüşdürülməsində və istifadəyə nəzarətdə koordinator rolu oynayan Maliyyə Nazirliyinə daha yüksək səmərəlilik göstəricilərinə malik olan biznes planı və yüksək gəlirli investisiya layihəsini təqdim edənlərə üstünlük verilməlidir. Bu halda kreditlər müəssisə və təşkilatlara etibarlı girov təminatı əsasında verilməlidir.

Məqsədəuyğun bir hal olardı ki, “Dövlət borcu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa ölkənin özəl sektoruna cəlb edilən xarici kreditlər üzrə dövlət qarantiyasının, təminatının verilməsi haqda xüsusi bölmə əlavə edilərdi. Dövlət təminatı həmin kreditlər üzrə müəssisələrin uyğun səviyyədə biznes planı olduqda, kredit qabiliyyətliliyi təmin olunduqda, eyni zamanda kreditlərin həcmi, müddəti və digər şərtləri ölkədə aparılan iqtisadi siyasətin tələblərinə uyğun olduqda verilə bilər.

Beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq istiqamətində səmərəliliyin artırılmasının mühüm yollarından biri də **təminatsız borclar üzərində nəzarətin forma və üsulların, eləcə də prosedurların müəyyən edilməsidir**. Dünya təcrübəsində belə bir nəzarət valyuta nəzarəti formasında həyata keçirilir, eyni zamanda bu halda xarici kredit qeydiyyatı alınmır, qeydiyyat yalnız kreditlərin

limitləşdirilməsi qaydasında aparılır, paralel olaraq xarici borcların cəlb edilməsinə icazələrin alınması yolu ilə həll edilir.

Ölkəmizdə bu nəzarət, yəni təminatsız dövlət borclarının üzərində nəzarət Mərkəzi Bank tərəfindən həyata keçirilir. Bu nəzarət Mərkəzi Bankın funksiyasına aid olmaqla reallaşdırılır ki, onun da mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o hər şeydən əvvəl uçot xarakteri daşıyır və onun məqsədi təminatsız xarici borcların ümumi məbləğini müəyyən edərək ondan səmərəli istifadəni təmin etməkdən ibarətdir.

Hal-hazırda qüvvədə olan qanuna görə rezidentlərə müəyyən bir dövrə verilən, müəyyən məbləğdə olan, məsələn yüz min dollardan az olmayan və 180 gündən artıq müddətə verilən xarici kreditlər qeydiyyata alınır. Burada əsas məqsəd həmin kreditlərdən səmərəli şəkildə istifadə olunmasından, iqtisadiyyatda yeni dəyər yaradılmasından və s. müsbət meyillərin təmin edilməsindən ibarətdir.

Araşdırmalar göstərir ki, beynəlxalq kapitalın hərəkətində çoxsaylı xarici maliyyələşmə alətləri mövcuddur. İnkişaf etmiş ölkələr bir qayda olaraq xarici maliyyələşmə resurslarını iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə yönəldirlər. Belə resurslar həm iqtisadi dinamikanı sürətləndirir, həm daxildə yığımların artmasına səbəb olur, həm də sosial rifahın yaxşılaşmasını şərtləndirir.

Xarici maliyyələşmə mənbələrinə olan tələbat həcm və məqsədlərinə, eləcə də digər parametrlərinə görə fərqləndiyi kimi, həmin resurslar da tipi və mənbələrinə görə fərqlənirlər. Məlum olduğu kimi xarici maliyyələşmə alətlərinin iki tipi mövcuddur. Onlardan birincisi ölkənin borc öhdəliklərini artıran borc alətləri, digəri isə borc öhdəliyi yaratmayan qeyri-borc alətləridir.

Təcrübədən məlum olduğu kimi qeyri-borc alətləri bir qayda olaraq **subsidiyalardan** ibarət olur. Subsidiyalar ölkələrə həm beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları tərəfindən, həm ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən, həm də ayrı-ayrı investorlar tərəfindən inkişafı dəstəkləmək məqsədilə rəsmi kömək çərçivəsində təqdim edilir. Beynəlxalq təcrübədən məlum olduğu kimi subsidiyalar daha kasıb ölkələrə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi məqsədilə kömək formasında verilən vəsaitləri əsasən infrastruktur layihələrin icra olunmasına, sənayenin inkişaf etdirilməsinə, tədiyyə balansının tənzimlənməsinə, idxal əmtəələrinin, o cümlədən həyati əhəmiyyətə malik olan mal və xidmətlərin haqqının ödənilməsinə və s. yönəldilir.

Bəzi hallarda isə bu tip vəsaitlər sənayenin ayrı-ayrı sahələrinin, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının inkişaf etdirilməsinə, həmçinin infrastruktur layihələrin reallaşdırılmasına yönəldilir. Bu formada təqdim edilən subsidiyalar inkişaf etməkdə olan və daha yoxsul ölkələrdə fərqli istiqamətlərdə və fərqli məqsədlərlə istifadə olunur.

Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, investorlar öz vəsaitlərini daha çox gəlir gətirən layihələrə yatırmağa çalışırlar. Belə olan halda investor bilavasitə layihədə iştirak edərək investisiya ilə bağlı riskləri öz üzərinə götürür. İri investorlar bir qayda olaraq investisiya fəaliyyəti üçün iqtisadi inkişafında pozitiv perspektivlər olan ölkələri, eləcə də liberal investisiya siyasəti aparan ölkələri, həmçinin xarici investisiyaları qoruyan ölkələri seçirlər.

Praktiki fəaliyyətin nəticələri göstərir ki, investisiya fəaliyyəti ilə bağlı olaraq borc alətləri borcalan ölkə tərəfindən kreditlərin qaytarılması, faizlərin ödənilməsi ilə bağlı olaraq müqavilə öhdəliklərini öz üzərinə götürməsi ilə birbaşa bağlıdır. Bir qayda olaraq borcalan tərəf itkilər üzrə riskin ən zəif səviyyəsinə məruz qalır, çox hallarda isə ümumiyyətlə risklə üzləşmirlər. Bir çox hallarda investisiya layihəsi üzrə texnologiyaların və digər əmtəələrin alınması birbaşa maliyyələşmə mənbəyinə aid olur.

Beynəlxalq investisiya proseslərinin iştirakçısı olan ölkələrin maliyyə imkanları ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, makroiqtisadi göstəricilərin dinamika səviyyəsindən, ölkənin maliyyə potensialından, iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyindən, kredit qabiliyyətindən, aparılan iqtisadi siyasətin prioritetlərindən və s. asılı olur.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlıq prosesində borcalan ölkə tərəfindən tərəfdaşla birgə qarşılıqlı razılaşma yolu ilə maliyyə alətinin formasının seçilməsi gələcək fəaliyyət üçün istisnasız xüsusi əhəmiyyətə malik qərardır. Çünki fəaliyyət üçün seçilə biləcək hər bir alət

borcalan üçün fərqli maliyyə və hüquqi nəticələr yaradırlar.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarından alınan borclar vasitəsilə çox hallarda sənayeyə aid layihələr və eləcə də infrastrukturun yaradılması və təkmilləşdirilməsi layihələri maliyyələşdirilir. Onlar bir çox hallarda bir-biri ilə əlaqədar ola bilərlər. Kapital bazarı vəsaitləri vasitəsi ilə, məsələn istiqrazlar vasitəsi ilə tədiyyə balansı ilə əlaqədar problemlərin həlli üzrə ayrı-ayrı istiqamətlərdə layihələr maliyyələşdirilir. Eyni zamanda belə vəsaitlərdən konkret investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsində də istifadə olunur.

Nəticə

Qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, ölkəmizdə xarici investisiya axınlarının başladığı ilk dövrdə neft və qazın ixracının böyük həcmdə olduğu zaman Azərbaycan tərəfi həmin resursların axınlarının artırılması və onların lazım olan ölkələrə çatdırılması üçün güclü struktur yaratmalı idi. Dünya Bankı ölkəmizdə bu vəzifənin yerinə yetirilməsini həll etdi. Belə ki, Beynəlxalq Maliyyə Korporasiyası neft kəmərlərinin çəkilişini, Beynəlxalq İnkişaf Assosiasiyası isə köhnə müəssisələrin modernləşdirilməsini, resursların çıxarılmasını, mühafizəsini və istifadəsini təmin edə biləcək yeni zəruri binaların tikintisini həyata keçirdilər.

Əsrin Müqaviləsi bağlanarkən ölkəmizin və eləcə də müqavilənin iştirakçıları olan beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarının qarşısında mühüm bir problem dururdu. Onun mahiyyəti yaxın 20-25 il ərzində resurslardan səmərəli istifadə edərək, qeyri-neft sektorunun güclü, dinamik inkişaf etdirilməsindən, yoxsulluq probleminin aradan qaldırılmasından və gələcək nəslin həyat tərzinin yaxşılaşması üçün təminat yaratmaqdan və s. ibarət idi. Bunlar isə qarşılıqlı əməkdaşlığın səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətlərindən biri idi. Bu istiqamətdə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, fikrimizcə, bu gün də aktual olaraq qalır.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyini artıran mühüm istiqamətlərdən biri də **Dünya Bankı qrupunun** fəaliyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, Dünya Bankı qrupu ölkəmizdə iqtisadi siyasətin prioritetlərindən olan yoxsulluğun aradan qaldırılması ilə bağlı uzunmüddətli proqramların yerinə yetirilməsini, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsini, iqtisadiyyatın diversifikasiyası prosesinin genişləndirilməsini və sürətləndirilməsini, makroiqtisadi sabitliyin qorunmasını, səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsini, təhsil sisteminin beynəlxalq standartlar səviyyəsinə qaldırılmasını, xidmət infrastrukturunun yeni tələblərə uyğunlaşdırılmasını, əhalinin sosial təminatının yaxşılaşdırılmasını, ekoloji dayanıqlığın qorunmasını dəstəkləyərək maliyyələşmələr aparmış və aparmaqda davam edir. Bu əməkdaşlığın davam etdirilməsi ölkəmizin iqtisadiyyatının dayanıqlı və davamlı inkişaf etməsi üçün mühüm amillərdən birinə çevrilmişdir. Bu baxımdan da perspektivdə bu amildən istifadə olunması ölkəmiz üçün öz səmərəsini verəcəkdir.

Məlum olduğu kimi respublikamız təbii resurslarla zəngin olmaqla yanaşı, uzun tarixi olan elmi, tədqiqat, sənaye, mədəni və s. ənənələrə malikdir. Eyni zamanda ölkəmiz iri neft, qaz və digər minerallarının ixracatçısına çevrilmişdir. 1994-cü ildə “Əsrin müqaviləsi”ni bağlayaraq külli miqdarda xarici investisiyaları cəlb edən ölkəmiz geniş imkanlar yaradaraq ərzaq və istehlak mallarının, eləcə də kimya məhsullarının iri istehsalçısına çevrilmişdir.

İqtisadiyyatda əsas istiqaməti azad iqtisadiyyatın inkişafına yönəldərək ölkəmiz öz istehlak bazarını həm xarici ölkələrə, həm iri xarici şirkətlərə, həm də qonşu ölkələrin istehlakçılarına açıq elan etdi. Bu vəziyyət xarici tərəfdaşları, xarici iri şirkətlərə, beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatlarına özlərinin fəaliyyət miqyaslarını genişləndirməyə, rəqabətqabiliyyətliliklərini gücləndirməyə imkan yaratmışdır.

Azərbaycan Respublikası üçün qeyd edilən vəziyyət milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına, qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyasını yaratmış, potensial investorlar üçün rəqabətqabiliyyətli məhsullar istehsal edərək öz mövqeyini sübut etmiş, XXI əsrin əvvəllərindən iri neft və qaz ixracatçısına çevrilmişdir.

Beynəlxalq maliyyə-kredit təşkilatları ilə əməkdaşlığın səmərəliliyinin artırılması üçün yuxarıda qeyd olunan istiqamətlərdə fəaliyyətin genişləndirilməsi ölkəmizin həm geosiyasi, həm geoiqtisadi

məkanda mövqeyinin daha da möhkəmlənməsinə gətirib çıxaracaq. Bu isə öz növbəsində ölkəmizin beynəlxalq aləmdə müstəqil siyasət yeritməsinə, xarici təhlükələrdən qorunmasına, həm iqtisadi, həm də maliyyə təhlükəsizliyinin qorunmasına şərait yaradacaqdır.

16 fevral 2024-cü ildə "Fiç Reytingz" (Fitch Ratings - London – 16.02.2024) beynəlxalq kredit reytinq agentliyi Azərbaycan Respublikasının uzunmüddətli yerli və xarici valyutada reytinqini "BB+" səviyyəsində bir daha müsbət proqnozla təsdiqləmişdir. (5)

Agentliyin hazırladığı hesabatda qeyd olunur ki, Azərbaycanın güclü fiskal mövqeyi, aşağı suveren borcu, yüksək neft və qaz qiymətləri nəticəsində yığılmış iri həcmdə xarici valyuta aktivləri ölkənin reytinq üzrə proqnozunun artırılmasını şərtləndirib. Bütün bunlar dövlət başçısı cənab İlham Əliyevin əvəzolunmaz siyasətinin bariz nümunəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Вавилов А.П. Государственный долг: уроки кризиса и принципы управления. - М.:, Городец - издат" 2021, 405 стр.
2. Вавилов А.П. Внутренние проблемы внешнего долга. Коммерсант журнал. 2020. № 59, стр 15-24.
3. Aron R. Une Sosiologie des relations inbernationales Revue francaise de sosiologie. 1963. Vol. iv. N3
4. https://www.worldbank.org
5. https://www.fitchratings.com

Амира Джаббар гызы Исмаилова
Азербайджанский Университет Кооперации, докторант
E-mail: amire1986@mail.ru

С международными финансово-кредитными организациями пути эффективного сотрудничества

Резюме

Цель исследования – рассмотреть особенности сотрудничества с международными финансово-кредитными организациями.

Методология исследования – обсуждались способы использования международной практики приобретения внешних долгов и эффективного управления ими. Также исследована задолженность нашей республики перед международными финансово-кредитными организациями до 01.01.2024 года.

Прикладная значимость исследования – теоретические и концептуальные положения, систематизированные в результате проведенных исследований и анализа, предложенные предложения и рекомендации могут быть использованы в процессе использования средств международных финансово-кредитных организаций в экономике нашей республики, при их привлечении. и регулирования, при подготовке программ в этом направлении и при составлении прогнозов.

Результат исследования - за счет повышения эффективности сотрудничества с международными финансово-кредитными организациями, это создаст условия для реализации нашей страной независимой политики в международном мире, защитит ее от внешних угроз, а также защитит как экономическую, так и финансовую безопасность.

Оригинальность и научная новизна исследования – определены приоритетные направления сотрудничества с международными финансово-кредитными организациями, выдвинуты предложения в целях повышения эффективности сотрудничества.

Ключевые слова: международные финансово-кредитные организации, внешний долг, гарантирование экспортных кредитов, либерализация экономических процессов, либерализация внутренних финансовых рынков.

Amira Jabbar Ismailova
Azerbaijan University of Cooperation, PhD student
E-mail: amire1986@mail.ru

With international financial and credit institutions ways of effective cooperation

Summary

The purpose of the research - is to examine the specific features of cooperation with international financial credit organizations.

Methodology of the research – ways of using international practices for acquiring foreign debts and their effective management were discussed. The debt of our Republic to international financial credit organizations until 01.01.2024 was also investigated.

Application importance of the research - the theoretical and conceptual propositions systematized through the conducted research and analysis, proposed proposals and recommendations can be used in the process of using the funds of international financial and credit organizations in the economy of our republic, in their attraction and regulation, in the preparation of programs in this direction, in the preparation of forecasts.

The result of the research - by increasing the efficiency of cooperation with international financial credit organizations, it will create conditions for our country to implement an independent policy in the international world, protect it from foreign threats, and protect both economic and financial security.

The originality and scientific innovation of the research - the priority directions of cooperation with international financial and credit organizations have been determined, suggestions have been put forward in order to increase the efficiency of cooperation.

Key words: international financial credit organizations, foreign debt, guarantee of export credits, liberalization of economic processes, liberalization of domestic financial markets.

Samir Sahib oğlu MƏMMƏDOV
3 Saylı Regional Ekologiya və Təbii Sərvətlər İdarəsinin məsləhətçi-müfəttişi
Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.034

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNFLYASİYA VƏ ONUN İQTİSADİYYATIN PUL-KREDİT TƏNZİMLƏNMƏSİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - müasir şəraitdə pul siyasətinin həyata keçirilməsi prosesində inflyasiya proseslərinin mahiyyəti, rolu və əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodikasını – iqtisadi nəzəriyyənin müddəaları, dialektik məntiq, sistemli və kompleks yanaşma müddəaları, inflyasiya ilə əlaqədar qanun və qərarlar, milli və beynəlxalq uçot standartları,ölkə və xarici iqtisadçı alimlərin həmin məsələlərlə bağlı tədqiqat işləri təşkil edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - İnflasiyanın tənzimlənməsi siyasətinin aparılmasının vacibliyi, onun stabil saxlanılması və qarşııya çıxa biləcək problemlərin qarşısının alınması, antiinflasiya siyasətinin düzgün şəkildə aparılması məqalənin əsas tətbiqi əhəmiyyətidir.

Tədqiqatın nəticələri - İnflyasiyanın ən birinci və vacib səbəbi pul təklifinin artmasıdır. Bu əsasən monetaristlərin mövqeyidir və onların fikrincə, yüksək inflyasiyanı yalnız yüksək pul təklifi ilə idarə etmək olar.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Əsas növlər, inflyasiya proseslərinə təsir edən amillər, o cümlədən pul siyasətinin əsas göstəriciləri və riskləri müəyyən edilmişdir. Son illərdə inflyasiyanın dinamikası və onun pul siyasəti alətlərinə təsiri təhlil edilir. İnflyasiyanın dəyişməsi ilə işsizlik nisbətləri arasındakı əlaqəni ortaya qoyur, ölkədə inflyasiya proseslərinin və işsizliyin səviyyəsindən asılılığı əsaslandırılır. Həmçinin, iqtisadiyyatın pul-kredit tənzimlənməsinin əsas problemləri işıqlandırılır və müəyyən edilmiş problemlərin həlli üçün tədbirlər təklif edilir.

Açar sözlər: İnflyasiya, pul-kredit siyasəti, maliyyələşdirmə dərəcəsi, fiskal siyasət, ÜDM (ümumi daxili məhsul).

Giriş

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, iqtisadi nəzəriyyədə inflyasiya nəzəriyyəsindəki kimi pozğunluqların olacağı bir sahə yoxdur. İnflyasiya problemləri ilə müəyyən edilən qiymət artımı və pulun dəyərdən düşməsi məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olub. Xaricdə işlənib hazırlanmış çoxsaylı inflyasiya konsepsiyaları müəyyən dərəcədə konvensiya ilə iki növə bölünə bilər: təkfaktorlu və çoxfaktorlu. Birinci halda əsas diqqət böyük əksəriyyət tərəfindən təsiri tanınan amilin öyrənilməsinə yönəldilir: pul kütləsi, əməkhaqqı xərcləri, vergilərin səviyyəsi, dünya pul təklifi, məzənnə və s.

Ayrı-ayrı amillərin Azərbaycanda vəziyyətə təsirini, xüsusən də qeyri-adekvat vergi dərəcələrinin inflyasiyaya təsirini izah etmək üçün inflyasiyanın təkfaktorlu nəzəriyyələri faydalıdır. Əgər xaricdə və MDB ölkələrində optimal vergi dərəcəsi (Laffer əyrisi) ilə bağlı uzun-uzadı müzakirələr gedirdisə, onda Azərbaycanda bu problem lazımi peşəkar və siyasi müzakirələr aparılmadan həll olunub. Bundan əlavə, daxili qiymətləri dünya qiymətlərinə yaxınlaşdırmaqla, manatı dünya valyutalarına nisbətən ucuzlaşdırmaqla, xarici valyuta təklifini artırmaqla Azərbaycanda inflyasiya "idxal edilib".

İnflyasiyanın multifaktor konsepsiyaları mürəkkəbliyinə görə az işlənib. Onların arasında, fikrimizcə, C.Keynsin yaratdığı inflyasiya nəzəriyyəsinə üstünlük verilməlidir. Sonradan Keynsin ideyaları əsasında çoxsaylı konsepsiyalar, o cümlədən "tələb inflyasiyası" və "xərc inflyasiyası" qurulsa da, nəzəri baxımdan onlar Keynsin nəzəriyyəsi ilə müqayisədə prinsipial olaraq yeni heç nəyi ehtiva etmirdilər. Neoklassik məktəbin baxışlarından fərqli olaraq Keyns

pul kütləsinin hərəkətini və istehsalın inkişafı ilə bağlı qiymətləri və onunla əlaqəli olmayanları fərqləndirirdi. Keynsə görə, pul kütləsinin və qiymətlərin mülayim artımı ilə artan effektiv tələbin bir hissəsi iqtisadiyyatın inkişafını müəyyən edir. Digər hissəsi isə iqtisadi artımdan asılı olmayaraq qiymət səviyyəsinin artmasına səbəb ola bilər, yəni həqiqi inflyasiya üçün əsas ola bilər. Keyns nəzəriyyəsinin digər fundamental cəhəti artan əmtəə qiymətlərinin, əməkhaqqının, faiz dərəcələrinin və valyuta məzənnələrinin real qarşılıqlı təsiri nəticəsində inflyasiyanın öyrənilməsidir [2, s.33].

Ümumiyyətlə, qeyd etmək olar ki, inflyasiyanın bütün nəzəriyyələri bir-birini istisna etmir, əksinə, tamamlayır. Onlar iqtisadi həyatın bir hadisəsi kimi onun mürəkkəbliyi prosesini və nəzəri təhlilinin müxtəlif səviyyələrini əks etdirir. Onların hər biri ayrılıqda götürülərək mürəkkəb multifaktorial prosesin aspektlərindən birini səciyyələndirir. İnflyasiyanın müxtəlif növ pozuntular kimi başa düşülməsinə gəlincə, onu aradan qaldırmaq lazımdır.

Müasir inflyasiya anomaliya deyil, ictimai təkrar istehsal və inkişafa xas olan ziddiyyətlərin həm nəticəsi, həm də həlli yoludur. İnflyasiyanın mənbələrinin təkcə iqtisadi sahədə deyil, həm də ictimai-siyasi sferada, sosial həyat tərzində, müasir sənaye cəmiyyətinin fərdi və sosial psixologiyasında köklərə malik olduğunu deməyə əsas var. Bu o demək deyil ki, inflyasiya ilə barışmaq lazımdır, sadəcə olaraq, onunla təkcə pul və fiskal siyasətin qısamüddətli metodları ilə mübarizə aparılmamalıdır [8, s.36] Struktur yenidənqurma şəraitində bazar iqtisadiyyatının inkişafının postindustrial mərhələsinə keçidi təmin etmək üçün də dərin transformasiyalar zəruridir. Dünyada müşahidə olunan internetdən iqtisadi istifadənin genişlənməsi, rəqabətin güclənməsi, vahid istehsal xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması, texnologiyanın yenilənməsinin sürətlənməsi, yaxın illərdə yeni marketinq ideyalarının və peşələrinin meydana çıxması hesablamalara görə, tədqiqatçılara, mal və xidmətlərin qiymətlərinin azalması ilə əhalinin gəlirlərinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarır. Ola bilsin ki, əsrlərdən bəri davam edən inflyasiya problemi bu yolla həllini tapsın [10, s. 109].

İnflyasiya nəzəriyyəsinin praktiki istifadəsi onun ölçülməsi, elastikliyini müəyyən etmək, mülayim inflyasiyanın iqtisadi inkişafa təsirini müəyyən etmək və sonuncunu həqiqi inflyasiyadan ayırmaq mürəkkəbliyinə görə çətindir. Tədqiqatlar göstərir ki, aşağı inflyasiya, ən yaxşı halda, milli iqtisadiyyatın struktur restrukturizasiyası şəraitində iqtisadi artım üçün zəruri, lakin kafi olmayan şərtdir. Bir çox inkişaf etməkdə olan və inkişaf etmiş ölkələrdə yüksək inflyasiyanın iqtisadi artıma təsiri həlledicidir və aşağı templərlə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün zəif institusional və ya qanunvericilik bazasından daha az əhəmiyyətli maneə ola bilər.

Əsas problem həqiqi inflyasiyanın müəyyən edilməsi üçün mütləq və nisbi qiymətlərin dinamikasının müqayisəsidir. Əgər milli iqtisadiyyat inkişaf edirsə, o zaman yeni nəsil maşın, avadanlıq, istehlak mallarının və s.-nin istifadəsi nəticəsində qiymət artımları baş verə bilər.Daha məhsuldar əmək vasitələrindən və yüksək keyfiyyətli istehlak mallarından istifadə etmək, daha yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalına keçid deməkdir. [7, s.39].

Belə ki, tələbatın artması səbəbindən tikinti materiallarına qiymətlər qalxa bilər. Bu halda istehlakçı effekti tikinti materiallarının istehlak xüsusiyyətlərinin dəyişməsindən asılı olmayaraq, mənzil probleminin həllinin başqa səviyyəsinə keçiddən ibarətdir. Belə bir dəyişiklik müşahidə olunsa da, tikinti materiallarına artan tələbatı ödəmək üçün ümumilikdə qiymətlər tələblərə uyğun olaraq qalxır. [6, s.43].

Əmtəə qiymətlərindəki artımın inflyasiya komponentinin dəqiq ölçülməsi, görünür, qeyri-mümkündür. Antiinflyasiya siyasətinə haqq qazandırmaq baxımından bu, tələb olunmur. Keynsin yazdığı kimi, əməkhaqqını artırmaq qiymətləri aşağı salmaqdan daha asandır. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələr nisbi qiymətləri tənzimləməklə inflyasiya ilə mübarizə aparırlar. Eyni zamanda, əmtəə qiymətlərinin artımının bazar mexanizmlərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınır [3, s.97].

Klassik siyasi iqtisad daha sonra neoklassiklər və neoklassik sintezin nümayəndələri tərəfindən marksist nəzəriyyədə müxtəlif modifikasiyalarla təkrarlanan mücərrəd qiymət modelini irəli sürdü. Bu model təklif qiymətlərinin kortəbii olaraq tələb qiymətləri səviyyəsinə endirilməsi ilə tələb

və təklif qiymətləri arasında tarazlığın əldə oluna biləcəyi barədə yanlış fərziyyəni ehtiva edir. İdeal rəqabət bazarında tələb və təklif qiymətlərinin klassik sxem üzrə əlaqələndirilməsi mexanizmi ümumiyyətlə yoxdur: satıcıların və ya alıcıların heç biri heç bir yerdən götürülmüş sabit dəyər kimi görünən məhsulun qiymətini dəyişdirə bilmir. Qeyri-kamil rəqabət bazarında, bu sxemə görə, əmtəə istehsalçılarının qiymətləri nəinki yüksəltməyə, hətta tələbə uyğun olaraq aşağı salmağa kortəbii məcburiyyətinin “görünməz əli” mövcuddur. Reallıqda isə kütləvi şəkildə kortəbii qiymət endirimləri prinsipcə mümkün deyil. [2, s.67].

Canlı və təcəssüm olunmuş əməyin məhsuldarlığının aşkar artmasına baxmayaraq, göründüyü kimi, istehsal vahidinə xərclərin azaldılmasını və müvafiq olaraq bazar qiymətlərinin azalmasını təmin etməlidir, sonuncular durmadan artır. Üstəlik, dövlətin qiymət prosesinə ən az müdaxilə etdiyi dövrdə, yəni kortəbii “gözəgörünməz əl” üçün ən geniş imkanların olduğu dövrdə inflyasiya partlayışları və hətta hiperinflyasiya müşahidə edilir.

İnflyasiyalı qiymət artımları bazar iştirakçılarının iradəsi ilə baş verir. Qanunvericiliklə məhdudlaşdırılmayan şərtlər və qiymət mürəkkəbliyi şəraitində hər bir təsərrüfat subyekti özbaşına qiymətləri liberallaşdırmaq qərarına gəlir. O, təklif qiymətlərini tələb qiymətlərindən yüksək təyin edə bilər. Qısa müddətdə tələb adətən qiymətə qeyri-elastik olduğundan, qiymət artımının lideri tələb yeni, daha yüksək qiymətlə tarazlıq səviyyəsinə enməzdən əvvəl istehlakçı gəlirlərini öz xeyrinə yenidən bölüşdürməyə nail olur. Qiymət artımında liderlərin ardınca onların tərəf müqabilləri də inflyasiya yarışına qoşulur. Nəticədə, liderlər tərəfindən qaldırılan inflyasiya dalğası xərclərin artmasına səbəb olur və onlar artıq birtərəfli (yəni kortəbii) qiyməti aşağı sala bilmirlər [9, s.55].

Bazar qiymətlərinin müəyyənləşdirilməsinin real mexanizmi ondan ibarətdir ki, qiymətlərin aşağı salınması prosesində əvvəlki maya dəyəri artımının milli təsərrüfat zəncirlərinin həlqələrinə daxil olan bütün təsərrüfat subyektləri iştirak etməlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar qiymətlərinin yaradılması və tənzimlənməsi ilə bağlı müxtəlif nəzarət prosedurları işlənib hazırlanmışdır. Bir qayda olaraq, inkişaf etmiş ölkələr idxal etdikləri enerji resurslarının, metalların və digər məhsulların dünya bazarında qiymətlərinin mütləq azalmasına nail olurlar [11, s.29].

İnkişaf etmiş ölkələrin daxili əmtəə bazarlarında inflyasiya zamanı yaranan qiymət disbalansı adətən qiymət paritetlərinin tənzimlənməsi yolu ilə aradan qaldırılır. Eyni zamanda bərabərsizlik yaradan sənaye sahələrinin məhsullarının qiymətləri dondurulur ki, bu da disproporsionallıqdan zərər çəkmiş sənaye sahələrinin məhsullarının qiymətləri ilə müqayisədə onların nisbi ucuzlaşmasına səbəb olur. Sonunculara, öz növbəsində, qiymətləri icazə verilən inflyasiya dərəcəsi daxilində dəyişməyə “icazə verilir”[12, s.145].

Milli iqtisadiyyatın inkişafı və yüksəlişi daha çox Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi pul siyasətinin səmərəliliyindən asılıdır. Bu, kifayət qədər təsirli güc alətidir, onun köməyi ilə ölkəni böhrandan çıxara və ya əksinə, iqtisadiyyatda baş verən mənfi tendensiyaları daha da gücləndirə bilərsiniz. Pul siyasəti ilə bağlı səmərəli qərarların əsasını aşağı inflyasiya təşkil edir. İnflyasiya iqtisadi nəzəriyyədə və pul siyasətinin həyata keçirilməsində aktual problemdir. İnflyasiya “şişkinlik”, “genişlənmə”, yəni iqtisadi sistemdə qiymət artımına sabit tendensiya ilə xarakterizə olunan makroiqtisadiyyat fenomeni kimi müəyyən edilir. İnflyasiyanın pul siyasətinin həyata keçirilməsinə və ölkədə iqtisadi vəziyyətə təsirini müəyyən etmək üçün inflyasiyanın səviyyəsinin dinamikasının, ÜDM-in və işsizliyin dinamikasının təhlili aparılmalıdır.

2018-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında inflyasiya ardıcıl olaraq aşağı səviyyədə - 2,2-2,4% səviyyəsində qalır. İnflyasiya gözləntiləri isə əksinə, qeyri-sabit və qeyri-bərabərdir. Bu baxımdan onların qiymət konyunkturasının dəyişməsinə həssaslığını daha da azaltmaq lazımdır. 2018-ci ilin dekabr ayında illik inflyasiya 3,7% təşkil edib. Bu, ərzaq bazarlarında tələb və təklif balansındakı dəyişikliklərin nəticəsi idi. İnflyasiya göstəriciləri artır. Milli valyuta ilin əvvəlindən zəiflədiyi üçün müəssisələrin qiymət gözləntiləri yüksəldilib. İnflyasiya gözləntilərinin dinamikası müəyyən edilməyib. Fevralda inflyasiya 5%-ə yüksəlib. İnflyasiyanın artmasında ərzaq məhsullarının bahalaşması mühüm rol oynamış, əhalinin inflyasiya gözləntiləri bir qədər də yüksəlmişdir. 2019-cu ilin iyun ayında illik inflyasiya yavaşlayır və 2019-cu ildə 3,5% təşkil edir. 2019-cu il ərzində

inflyasiya gözləniləndən daha sürətlə yavaşladı. İlin əvvəlindən manat möhkəmlənir, ölkələrdə və ticarət tərəfdaşlarında inflyasiya səngiyir. İdxal mallarının bahalaşması səngiyib. 2019-cu ilin sonunda Ölkə Mərkəzi Bankı inflyasiyanın 2,9-3,2% olacağını proqnozlaşdırmışdı. [4, s.27].

2020-ci ilin əvvəlində inflyasiya proqnozlaşdırılandan daha sürətlə yavaşladı. Fevralda illik baza inflyasiyası 3,5% təşkil edib. İdxal mallarının bahalaşması rublun mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə məhdudlaşır. Məhdud tələb inflyasiyaya, o cümlədən xarici tələbata təsir göstərir. 2020-ci ilin yaz və yay aylarında inflyasiya səviyyəsi aşağı olaraq qalır və 2,7-3,1% təşkil edir. İnflyasiyanın bu səviyyəsinə səbəb koronavirus pandemiyasının təsirlərini yumşaltmaq və struktur məhdudiyyətləri aradan qaldırmaq üçün görülən tədbirlər olub. Bu dövrdə istehlak qiymətlərinin dinamikası heterojen olmuşdur. Bu, özünütəcrid rejiminin tədricən azaldılması kontekstində mal və xidmətlərin tədarükünün tədricən və qeyri-bərabər bərpası və azalmış tələbin reallaşması ilə bağlıdır. Dekabrda inflyasiya 4,9%-ə yüksəlib. Burada inflyasiya Mərkəzi Bankın proqnozundan yüksəkdir. Qiymətlərə təzyiq artıb. Koronavirus infeksiyasının yayılması təhlükəsindən işçilərin və onların məhsul və xidmətlərinin istehlakçılarının qorunması ilə bağlı müəssisələrin xərcləri artıb. Pandemiyanın təsiri ilə bağlı qeyri-müəyyənlik qalmaqdadır. 2021-ci ilin əvvəlindən inflyasiya səviyyəsi Azərbaycan Mərkəzi Bankının proqnozundan bir qədər yüksək olub. 2021-ci il fevralın 12-də inflyasiya 5,2% təşkil edib. İstehlak mallarının müəyyən kateqoriyalarında artım olduğu üçün inflyasiya gözləntiləri pandemiyadan əvvəlki dövrlə müqayisədə yüksək olaraq qalır. 11 iyun 2021-ci ildə inflyasiya proqnozlaşdırılan səviyyədən yüksək olub – 6%. 2021-ci il iyulun 23-də inflyasiya səviyyəsi 6,5%-ə, sentyabrda isə 6,74%-ə yüksəldilib. Buna səbəb istehsalın genişləndirilməsi imkanlarını xeyli üstələyən daxili tələbat idi. [1, s.43]

Ölkənin inkişafının və rifahının ən yaxşı göstəricisi ÜDM-dir. ÜDM-in səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, ölkənin inkişaf səviyyəsi də bir o qədər yüksəkdir. İqtisadi inkişafın ən aşağı səviyyəsi 2018-ci ildə müşahidə olunub.İnflyasiyanın səviyyəsi nəzərdə tutulan 4%-i ötməyib, iqtisadi inkişaf səviyyəsi gözləniləndən yüksək olub. 2019-cu ilin birinci yarısında ÜDM-in səviyyəsi ilə müqayisədə 2020-ci ilin birinci yarısında ÜDM-in səviyyəsinin azaldığını göstərir. Amma ümumilikdə 2019-cu ildə ÜDM-in artımı 2020-ci ildən yüksək olub. Mütləq ifadə ilə desək, 2019-cu ildə ÜDM 109,1 trilyon rubl, 2020-ci ildə isə 106,9 trilyon azn təşkil edib. 2019-cu ildə ÜDM-in artımına təsir mədənçıxarma və emal sənayesində əlavə dəyərdə müvafiq olaraq 2,7% və 1,6% artım olub. Pərakəndə və topdansatış ticarəti inkişaf etmişdir. 2021-ci ilin birinci yarısında Azərbaycanın ÜDM-i ötən ilin birinci yarısı ilə müqayisədə 4,8% artıb. Belə kəskin artım dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının inkişafı, sənaye istehsalının bərpası, yerli mallara istehlak tələbinin artması və dövlət sifarişləri üzrə xərclər ilə bağlıdır. “Bu, həm də koronavirus infeksiyası ilə mübarizə üçün tətbiq edilən məhdudlaşdırıcı tədbirlər və enerji resurslarına qlobal tələbatın azalması ilə bağlıdır”.

2021-ci ildə iqtisadi artıma nail olmaq üçün ölkə iqtisadiyyatının inkişafına təkan verən tədbirlər həyata keçirilib. Belə tədbirlər aşağıdakılardır:

1) Sahibkarlığa dövlət dəstəyi, yəni: müəssisələrə təmənnasız qrantlar, icarə haqqının möhlət verilməsi, lisenziya və icazələrin yenilənməsi;
2) 8,5 faizlə güzəştli kreditləşdirmə proqramı genişləndirilmişdir;
3) Yeni investisiya dövriyyəsinin başlanması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması;
4) Əhalinin gəlirlərini dəstəkləmək məqsədilə ölkə vətəndaşlarına aylıq ödənişlər;
5) Şirkətin kreditlərinin restrukturizasiyası üçün zəmanət fondunun yaradılması.

İşsizlik iqtisadi mühiti qiymətləndirmək üçün mühüm parametrdir. Ölkədə işsizlik səviyyəsi nə qədər yüksək olarsa, bank sektoruna ictimai maraq bir o qədər az olar və buna görə də pul siyasətinin bütövlükdə iqtisadiyyata hər hansı təsiri daha az nəzərə çarpacaqdır [1].

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatı böyüyür və iş yerlərinin sayı artır. Bu dövrdə inflyasiya aşağı səviyyədə qalıb, müvafiq olaraq 4,27% və 3,05%. 2020-ci ildə işsizlik səviyyəsində - 5,9% artım olub, inflyasiya da sürətlənib - 4,91%. İşsizlərin sayının artmasına karantin, pandemiya və bu səbəblərdən yaranan iqtisadi böhran təsir edib. Ölkədə işsizlik və inflyasiya arasındakı

əlaqənin təhlilinə əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı staqflyasiya fenomeni ilə xarakterizə olunur, yəni işsizliyin artması eyni vaxtda inflyasiyanın sürətinin artması ilə müşayiət oluna bilər. 2019-2020-ci illərdə işsizlik nisbətinin azalmasından sonra 2021-ci ildə işsizlərin sayında yenidən artım müşahidə olunub. İşsizlik səviyyəsi 10,3%-ə yüksəlib. Buna koronavirus infeksiyasının yayılması ilə bağlı məhdudiyyətlər kömək etdi. Bir çox müəssisə bağlandı. Əsasən gənclər işsiz qalıb. Yaponiya davamlı olaraq aşağı işsizlik səviyyəsini nümayiş etdirir. Yalnız 2020-ci ildə, əvvəlki 11 ildə ilk dəfə olaraq, işsizlik səviyyəsi davamlı olaraq yüksəldi. Məhdudiyyətlər, qeyri-sabit iqtisadi vəziyyət və əhali itkisi Doğan Günəş ölkəsini əsirgəmədi. Qeyd etmək lazımdır ki, Yaponiyadakı işsizliyin dinamikasını digər inkişaf etmiş ölkələrin dinamikası ilə müqayisə edəndə pandemiyanın nəticələri o qədər də kəskin olmayıb. Amerika iqtisadiyyatı koronavirus pandemiyası səbəbindən bağlanıb. 2020-ci ildə ABŞ-da işsizlik Böyük Depressiyadan bəri ən yüksək səviyyədə olub. [5, s.22].

Nəticə

Təhlillərə əsaslanaraq aşağıdakı nəticələri çıxarırıq: 2020-ci ilin birinci yarısında təkcə Azərbaycan Respublikasında deyil, digər inkişaf etmiş ölkələrdə də (ABŞ, Yaponiya, İtaliya) aşağı ÜDM artımı və işsizlik nisbətinin artması müşahidə edilmişdir. Dəyişikliklərə səbəb pandemiya dövründə iqtisadi inkişafın məhdudlaşdırılması olub. Əlavə etmək lazımdır ki, inflyasiya ilə istehsalın artımı arasında əlaqə zəifləyirsə, o zaman bu, pul siyasətinin imkanlarında özünü göstərir. İqtisadi ədəbiyyatda belə bir fikir var ki, bu cür dəyişikliklər inflyasiya hədəflənməsinə kütləvi keçiddən sonra formalaşmış sabit uzunmüddətli struktur xarakterlidir. Təhlillərə əsasən sübut edilmişdir ki, Azərbaycan Respublikasının işsizlik səviyyəsi inflyasiya səviyyəsinin əksi deyil, inflyasiya səviyyəsinin artması ilə yanaşı, işsizlik səviyyəsi də arta bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı Hesabatları. 2022.
2. C.M.Keynz. Məşğulluq, mənfəət və pulun ümumi nəzəriyyəsi. Bakı 2014. 297 s.
3. İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1,2. (RF əməkdar elm xadimi prof. i.e.d. Q.P.Juravlyovanın ümumi redaktəsi ilə). Moskva 2013. Bakı 2014. 277 s.
4. M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn - İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları‖ Bakı 2011. 200 s.
5. Ramiz Rzayev. Pul, Kredit və Banklar. Bakı-2014. 304 s.
6. Rasim Həsənov. "İqtisadi siyasət: metodologiya və praktika", Bakı: "İqtisad Universiteti" nəşriyyatı. (2014) 309 s.
7. Saleh Məmmədov. İnflyasiya və maliyyə bazarı Bakı-2018. 300 s.
8. Aliev A. A. Integratsiya investitsionnoy politiki i strategicheskogo razvitiya Azerbaydzhana [Integrating Investment Policy and Strategic Development in Azerbaijan], Vestnik Rossiyskogo ekonomicheskogo universiteta imeni G. V. Plekhanova [Vestnik of the Plekhanov Russian University of Economics], 2014, No. 4 (70), pp. 90–100. (In Russ.).
9. Anureev S. V. Denezhno-kreditnaya politika, disproportsii i krizisy, monografiya [Monetary and Credit Policy, Disproportions, Crises, monograph]. Moscow, KnoRus, 2009. (In Russ.). 296 s.
10. Keyns J. M. Obshchaya teoriya zanyatosti, protsenta i deneg [General Theory of Employment, Interest Rate and Money]. Moscow, EKSMO, 2007. (In Russ.). 408 s.
11. Kudrin A. Inflyatsiya: rossiyskie i mirovye tendentsii [Inflation: Russian and Global Trends], Voprosy ekonomiki [Issues of Economics], 2007, No. 10. (In Russ.). 186 s.
12. Ol'shevskiy V. Teoriya inflyatsii v Rossii: istoricheskiy aspect [Theory of Inflation in Russia: Historic Aspect], Voprosy ekonomiki [Issues of Economics], 2006, No. 1, pp. 39–49. (In Russ.).

Самир Сахиб оглы Мамедов
Консультант-инспектор Регионального
Управления Экологии и Природных Ресурсов № 3

Инфляция в Азербайджанской Республике и ее влияние на денежно-кредитное регулирование экономики

Резюме

Цель исследования. Целью исследования является изучение сущности, роли и значения инфляционных процессов в процессе реализации денежно-кредитной политики в современных условиях.

Методика исследования. В нем содержатся положения экономической теории, диалектическая логика, положения системного и комплексного подходов, законы и постановления, касающиеся инфляции,национальные и международные стандарты бухгалтерского учета, организуются исследовательские работы отечественных и зарубежных ученых-экономистов по этим вопросам.

Прикладное значение исследования. Важность проведения политики регулирования инфляции поддержание ее стабильности и предотвращение проблем, которые могут возникнуть правильное проведение антиинфляционной политики основное прикладное значение статьи.

Результаты исследования. Самая первая и важная причина инфляции-рост денежной массы. В основном это позиция монетаристов, и, по их мнению, высокой инфляцией можно управлять только с помощью высокой денежной массы.

Оригинальность и научная новизна исследования. Выделены основные виды, факторы, влияющие на инфляционные процессы, в том числе основные показатели и риски денежно-кредитной политики. Анализируется динамика инфляции за последние годы и ее влияние на инструменты денежно-кредитной политики. Он выявил связь между изменением инфляции и уровнем безработицы. Обоснована зависимость инфляционных процессов и уровня безработицы в стране. Также освещаются основные проблемы денежно-кредитного регулирования экономики и предлагаются меры по решению выявленных проблем.

Ключевые слова: инфляция, денежно-кредитная политика, ставка рефинансирования, Фискальная политика, ВВП (валовой внутренний продукт).

Samir Sahib Mammadov
Consultant-inspector of Regional Department of
Ecology and Natural Resources No. 3

Inflation in the Republic of Azerbaijan and its impact on monetary and credit regulation of the economy

Summary

The purpose of the study. The purpose of the study is to investigate the essence, role and importance of inflationary processes in the process of implementing monetary policy in modern conditions.

Research methodology. The provisions of the economic theory, dialectical logic, provisions of a systematic and complex approach, laws and decisions related to inflation, national and international accounting standards, constitute the research works of domestic and foreign economists related to these issues.

The applied significance of the study. The importance of conducting inflation regulation policy, keeping it stable and preventing problems that may arise, properly conducting anti-inflation policy is the main application importance of the article.

Results of the study. The first and most important cause of inflation is the increase in money supply. This is basically the position of monetarists, who believe that high inflation can only be controlled by a high money supply.

Originality and scientific innovation of research. The main types, factors affecting inflationary processes, including the main indicators and risks of monetary policy are defined. The dynamics of inflation and its impact on monetary policy instruments are analyzed in recent years. It revealed the relationship between changes in inflation and unemployment rates. The dependence of the inflationary processes and the level of unemployment in the country is justified. Also, the main problems of monetary and credit regulation of the economy are highlighted and measures are proposed to solve the identified problems.

Key words: Inflation, monetary policy, financing rate, fiscal policy, GDP (gross domestic product

Müşfiq Aqit oğlu QURBANOV
Bakı Avrasiya Universiteti, magistrant
mgurbanov1982@gmail.com,
Elman İbiş oğlu İBİŞOV
Elmi rəhbər: i.e.n., dosent
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.026

AZƏRBAYCANDA MÖVCUD BANK SİSTEMİNDƏ AUDİT FƏALİYYƏTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Azərbaycanın bank sistemində audit işinin təşkili ilə bağlı çoxşaxəli problemlərin araşdırılması və həlli istiqamətində tövsiyələrin verilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat zamanı sistemli yanaşma, iqtisadi-statistik təhlil, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli təhlil və qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – tədqiqatda əldə edilən nəticələrin, həmçinin irəli sürülən tövsiyələrin reallaşdırılması ölkəmizin bank sistemində şəffaf korporativ idarəetmənin formalaşmasına və risklərin idarə edilməsinin daha effektiv nəticələr verməsinə, habelə müvafiq sahədə requlyativ çərçivənin təkmilləşdirilməsinə müsbət təsir edəcəkdir.

Tədqiqatın nəticələri – Tədqiqatın əsas müddəaları və irəli sürülmüş elmi nəticələr bank sektorunun praktiki göstəriciləri ilə əsaslandırılmışdır. Bank sektorunda audit xidmətinə aid inkişaf trendləri təhlil edilməklə, ölkə banklarında risklərin idarə edilməsi sisteminə təsiri araşdırılmış, tətbiq edilən yeni tələblərin üstünlükləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – bank sektorunda audit xidmətinin təşkilinin effektivliyinin artırılması istiqamətində auditin potensial imkanları təhlil edilərək qiymətləndirilmiş və banklarda auditin fəaliyyəti üzrə beynəlxalq təcrübə araşdırılaraq, müasir tələblər və yeniliklər öyrənilmişdir.

Açar sözlər: audit, bank, risklərin idarə edilməsi, daxili audit, kənar audit, maliyyə, hesabat.

Giriş

Bank sektoru müasir Azərbaycan iqtisadiyyatının təməl daşı olmaqla, maliyyə vasitəçiliyini, kapitalın bölüşdürülməsini və iqtisadi artımı asanlaşdırır. Bu baxımdan, maliyyə institutlarının fəaliyyətinin daxili nəzarətinin və normativ tələblərə uyğunluğunun müstəqil qiymətləndirilməsini təmin edən audit mühüm rol oynayır.

Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə maliyyə sektorunun inkişaf etdiyi mövcud şəraitdə audit fəaliyyətinin rolu və əhəmiyyəti durmadan artır. Sahibkarlıq fəaliyyətinin bir növü olan auditor xidməti həm özü inkişaf edir, həm də bütövlükdə ölkədə sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində, iqtisadi inkişafın perspektivlərinin müəyyənləşdirilməsində getdikcə daha böyük rol oynamağa başlayır [1, səh. 301]. Müasir iqtisadi inkişaf şəraitində maliyyə subyektlərinin (kredit təşkilatları, sığorta və investisiya şirkətləri) daxili strukturu və xarici əlaqələri çoxşaxəliliyi və mürəkkəbliyi ilə səciyyələnir. Xüsusilə, Azərbaycanda iqtisadi tərəqqi fonunda maliyyə sektorunun inkişafı üçün əlverişli mühitin yaranması ilə əlaqədar maliyyə subyektlərində, o cümlədən bank sektorunda keyfiyyətli audit xidmətinin təmin edilməsi şəffaflığa və maliyyə sabitliyinə nail olunması baxımından aktualdır.

Banklarda daxili auditin strukturu və fəaliyyət istiqamətləri

Banklar maliyyə sistemində əsas hərəkətverici gücə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən, bank nəzarəti orqanının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri mövcud və potensial risklərin maliyyə sektoruna, o cümlədən banklara neqativ təsirlərinin minimallaşdırılmasına və maliyyə-bank sisteminə etimadın qorunmasına yönəlməlidir. Azərbaycan təcrübəsinə nəzər yetirsək, ölkədə bank-əsaslı maliyyələşmə modelinin mövcud olduğunu görərik. İqtisadiyyatın maliyyələşməsində bank siste-

minin aparıcı rolu qalmaqdadır. Bütövlükdə, 2023-cü ilin sonuna ölkənin maliyyə sisteminin aktivləri 60.8 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM-in 51%-nə (qeyri-neft ÜDM-inin 81%-nə) bərabərdir. Kredit təşkilatları (banklar və BOKT-lar) cəmi maliyyə sektorunun aktivlərinin 96.6%-nə (58.8 mlrd. manat) sahibdir [2, səh. 1].

Bütövlükdə, Azərbaycan bank sektoruna nəzər salsaq, əvvəlki illərlə müqayisədə 2023-cü il üzrə müsbət dinamika müşahidə edilmişdir. Belə ki, 2023-cü ildə əvvəlki illə müqayisədə təkcə bank sektorunun aktivləri 4,5% (2,1 mlrd. manat) artaraq 49,2 mlrd. manat təşkil etmişdir (qeyri-neft ÜDM-inin 63,3%-i) [3, səh. 2].

Cədvəl 1

Bank sisteminin inkişaf dinamikası və dayanıqlığı

Əsas göstəricilər	2019	2020	2021	2022	2023
Aktivlər, mln. manat	32 723	32 055	38 462	47 055	49 178
artım tempi, faizlə	10.9	-6.1	20	22.3	4.5
Kapital, mln. manat*	4 583	4 669	4 969	5 622	6 063
artım tempi, faizlə	12.5	1.7	5.7	13.1	7.8

**balans kapitalı*

Mənbə: *Mərkəzi Bankın rəsmi saytından (www.cbar.az) istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Bankın daxili audit xidmətinin əməkdaşları bankın risklərinin müəyyən edilməsində, qiymətləndirilməsində və qarşısının alınması sahəsində önəmli rol oynayırlar. Bu baxımdan, daxili audit funksiyası bankın inkişaf dinamikasını mütəmadi nəzarətdə saxlamaqla, neqativ trendləri araşdırmalı, potensial riskləri təhlil etməli və bankın inkişafı üçün yaranan təhdidlərin aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq tövsiyələr verməlidir. Banklarda risklərin idarə edilməsi və mitiqasiya tədbirlərinin vaxtında və keyfiyyətlə icrası banklarda audit funksiyasının məsuliyyətini artırır. Tənzimləmə mühiti dinamik olduğundan daxili auditorlar banka qanun və qaydalardakı dəyişikliklərdən xəbərdar olmağa və öz təcrübələrini müvafiq qaydada tənzimləməyə dəstək verir. Bu nöqteyi-nəzərdən bankda daxili nəzarət vasitələrinin formalaşdırılması xüsusi əhəmiyyətə malikdir [4, səh. 86]. Banklarda audit xidmətlərinin Mərkəzi Bankın tapşırıq və tövsiyələrinin icrasına nəzarəti vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin sənədlərində bank nəzarəti orqanlarına qarşılıqlı maraq doğuran məsələlər üzrə bankların daxili audit xidmətləri ilə sıx əlaqə saxlamaq tövsiyə edilir. Eyni zamanda, bank nəzarəti orqanı belə əlaqəni qurarkən bankın daxili audit xidmətinin fəaliyyətinin təşkilini, o cümlədən onun statusunu və səlahiyyətlərini diqqətlə araşdırmalıdır. Bank nəzarəti orqanı ilə bankın daxili audit xidməti arasında qarşılıqlı fəaliyyət çərçivəsində hər iki tərəf bu qarşılıqlı əlaqənin onların müstəqilliyinə və statusuna mənfi təsir göstərmə ehtimalını istisna etməlidir, çünki tərəflərin vəzifə və məsuliyyətləri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Bank nəzarəti orqanı daxili audit xidmətinin fəaliyyətini yoxlamalar vasitəsilə də daima və tənqidi formada qiymətləndirməlidir. Bank nəzarəti orqanı ilə bankın daxili audit xidməti arasında münasibətlər konstruktiv və şəffaf olmalıdır. Bir qayda olaraq, belə münasibətlərin yaradılmasının təşəbbüskarı kimi bank nəzarəti orqanı çıxış edir.

Bank nəzarət orqanı bankın daxili audit funksiyası ilə daimi əlaqədə olmalıdır: (1) hər iki tərəfin müəyyən etdiyi risk sahələrini müzakirə etmək üçün; (2) bankın risklərin idarə edilməsi tədbirlərini başa düşmək üçün; (3) aşkar edilmiş zəif cəhətlərin aradan qaldırılması məqsədilə bankların fəaliyyətinə nəzarət üçün [5, səh. 9].

Bank nəzarəti üzrə Bazel Komitəsinin tələblərinə əsasən daxili audit risklərin idarə edilməsinin aşağıdakı aspektlərini əhatə etməlidir [5, səh. 14]:

- bazar, kredit, likvidlik, faiz dərəcəsi, əməliyyat və hüquqi risklər daxil olmaqla risklərin idarə edilməsi funksiyasının təşkili;

- risk iştahının qiymətləndirilməsi, risklərin idarə edilməsi funksiyası tərəfindən qəbul edilən məsələlər və qərarların eskalasiyası və hesabatlılığı;
- bankın fəaliyyəti nəticəsində yaranan bütün risklərin müəyyən edilməsi, ölçülməsi, qiymətləndirilməsi, nəzarət edilməsi, cavablandırılması və hesabatların verilməsi üçün risklərin idarə edilməsi sistemlərinin və proseslərinin adekvatlığı;
- istifadə olunan məlumatların dəqiqliyi, etibarlılığı və tamlığı daxil olmaqla, risklərin idarə edilməsi üzrə informasiya sistemlərinin bütövlüyü;
- risk modellərinin təsdiqi və saxlanması, o cümlədən bu cür modellərdə istifadə olunan məlumat mənbələrinin ardıcıllığının, vaxtlılığının, müstəqilliyinin və etibarlılığının yoxlanılması.

Daxili auditorlar çirkli pulların yuyulması fəaliyyətlərinin müəyyən edilməsi və qarşısının alınması və müştərilərin lazımi müayinəsinin təmin edilməsi üçün bankın proseslərini nəzərdən keçirirlər. Məlumatların məxfiliyinin artan əhəmiyyəti ilə auditorlar müştəri və işçi məlumatlarının təhlükəsiz şəkildə idarə olunmasını təmin etmək üçün bankın məlumatlarının qorunmasına dair qanunlara və qaydalara uyğunluğunu qiymətləndirirlər. Daxili audit funksiyaları dəyişən risklər və tənzimləmə mühitləri ilə əlaqədar daim inkişaf etməlidir. Daxili audit prosesinin özünün mütəmadi olaraq qiymətləndirilməsi onun keyfiyyətliliyini, effektivliyini və aktuallığını təmin etməyə xidmət edir [6, səh. 26].

Azərbaycan bank sektorunda daxili audit funksiyası mütərəqqi beynəlxalq təcrübə nəzərə alınaraq risklərin idarə edilməsi sisteminin üçüncü müdafiə xətti kimi müəyyən edilmişdir. O, bankın və onun nüfuzunun qorunması üçün Müşahidə Şurasına və İdarə Heyətinə bankın daxili nəzarət və risklərin idarə edilməsi sisteminin keyfiyyəti və effektivliyi ilə bağlı müstəqil dəstək xidmətini təmin edən vacib element kimi çıxış edir.

Qeyd edək ki, üç müdafiə xətti konsepsiyası risklərin idarə edilməsi sistemində və ümumi idarəetmədə geniş şəkildə qəbul edilmiş çərçivədir. Bu çərçivədə daxili audit funksiyası beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olaraq üçüncü müdafiə xətti hesab edilir, bankın daxili nəzarəti və risklərin idarə edilməsi sisteminin effektivliyinin təmin edilməsində həlledici rol oynayır.

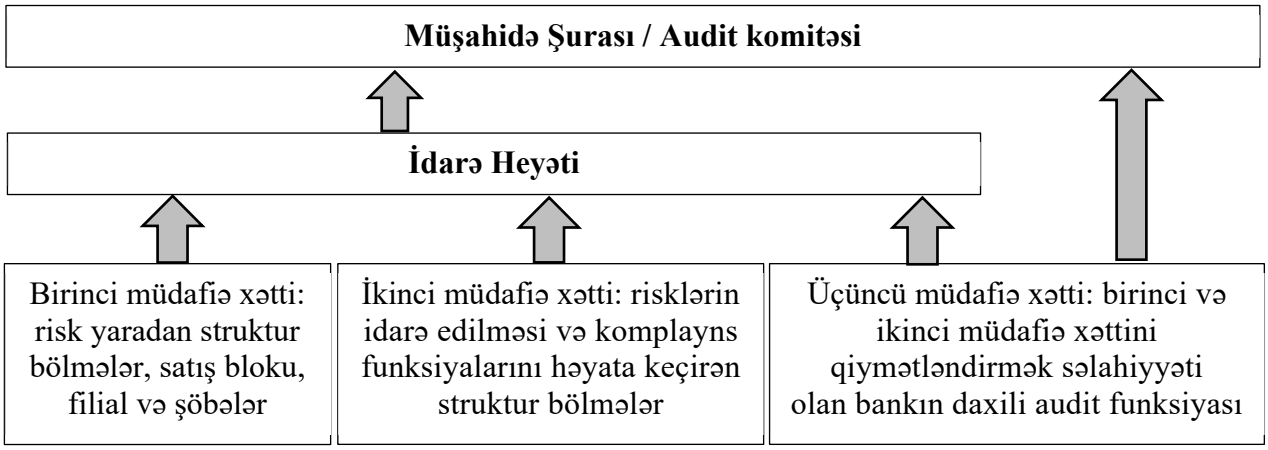
Ümumiyyətlə, üç müdafiə xətti banklarda risklərin idarə edilməsi sisteminin strukturunu təşkil edir. Bu struktur bankda onun əməliyyatlarının növü, həcmi, fəaliyyətinin xüsusiyyətləri və mühiti, mürəkkəbliyi və üzləşdiyi risklər nəzərə alınmaqla yaradılır. Banklarda üç müdafiə xəttinin strukturu aşağıdakı qaydada formalaşdırılır [7, səh. 6]:

- birinci müdafiə xətti: fəaliyyətləri banka birbaşa risklər yaradan və məhsul, xidmət, fəaliyyət, proses və sistemlər üzrə risklərin ilkin mərhələdə müəyyənləşdirilməsi, qiymətləndirilməsi, idarə edilməsi, hesabatlılığı və monitorinqinə məsul struktur bölmələr, o cümlədən bankın filial və şöbələri daxildir;
- ikinci müdafiə xətti: bankda risklərin idarə edilməsi və komplayns funksiyalarını həyata keçirən struktur bölmələr daxildir;
- üçüncü müdafiə xətti: birinci və ikinci müdafiə xəttini qiymətləndirmək səlahiyyəti olan bankın daxili audit funksiyasını həyata keçirən struktur bölməsi daxildir.

Banklarda daxili audit xidmətinin strukturu bankın fəaliyyətinin həcmindən və mürəkkəblik dərəsindən asılı olaraq formalaşdırılır. Banklarda daxili audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə birbaşa cavabdeh struktur Audit Komitəsi və daxili audit departamentidir. Daxili audit departamenti bankın həcmindən asılı olaraq bir neçə daxili şöbələrdən ibarət ola bilər və ya kiçik həcmli banklarda daxili audit şöbəsi/bölməsi yaradıla bilər. Daxili audit fəaliyyətinə məsul struktur bölmə (departament, şöbə və ya bölmə) bankın Audit Komitəsinin təsdiq etdiyi iş planına uyğun olaraq daxili auditi həyata keçirir.

Daxili audit üzrə struktur bölmə audit fəaliyyətini həyata keçirərkən bu sahədə qüvvədə olan qanunvericilik aktlarına və normativ xarakterli sənədlərə əməl etməlidir:

- “Daxili audit haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu

Qrafik 1. Üç müdafiə xətti

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

- Azərbaycan Mərkəzi Bankının “Banklarda korporativ idarəetmə standartları” və digər normativ-hüquqi sənədləri
- Bankın daxili audit xidmətinin əsasnaməsi
- Daxili Auditorlar İnstitutu tərəfindən müəyyən edilmiş peşə standartları, prinsiplər, təlimatlar və qaydalar

Müasir bankçılıq ənənələrinin yüksək sürətlə inkifaşı və yeni çağırışlar daxili auditorlara qarşı tələbləri artırır. Daxili audit bölməsində təmsil olunan auditorlar və mütəxəssislər yüksək texniki biliklərə (xüsusilə İT, ödəniş sistemləri və xidmətləri, modelləşdirmə və s. sahələr üzrə) və təcrübəyə malik olmalıdır. Xüsusi hallarda, texniki bilik və bacarıq tələb edən sahələr üzrə daxili audit departamenti kənar xidmətlərdən (bankın kənar auditoru istisna) də istifadə edə bilər. Bu yolla aparılan audit işinin keyfiyyəti və effektivliyinə daxili audit departamenti özü məsuliyyət daşıyır. Daxili audit işində daim obyektivliyin qorunmasını təmin etmək və yarana biləcək hər hansı subyektiv yanaşma ehtimallarını istisna etmək üçün daxili audit xidmətinin daxilində işçilərin mütəmadi rotasiyası aparılır. Rotasiya ilə bağlı qaydalar bankın daxili audit üzrə siyasəti ilə müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının “Banklarda korporativ idarəetmə standartları”na əsasən daxili audit xidmətinin fəaliyyət istiqamətləri ilə bağlı minimum sahələr müəyyən edilmişdir. Bütövlükdə, banklarda daxili audit müxtəlif fəaliyyətlərin qaydalara, siyasətlərə və qabaqcıl təcrübələrə uyğunluğunu təmin etmək üçün onların sistematik və müstəqil yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Əsas məqsəd rəhbərliyə və maraqlı tərəflərə daxili nəzarət, risklərin idarə edilməsi və korporativ idarəetmə proseslərinin effektivliyinə inamın təmin edilməsidir [8, səh. 6].

Daxili audit yoxlamasının yekunlarına əsasən nəticələr və tövsiyələr barədə daxili audit hesabatı hazırlanır. Hesabatda audit tapıntıları göstərilir və dəqiq faktlarla əsaslandırılır. Audit hesabatı yoxlanılan sahə üzrə güclü, zəif və təkmilləşdirilməli sahələri əks etdirməlidir. Daxili audit departamenti audit hesabatı ilə bağlı İdarə Heyəti tərəfindən görülən tədbirlərin nəticələrini izləməli və ildə azı iki dəfə tövsiyələrin icra vəziyyəti barədə bankın Audit Komitəsinə və Müşahidə Şurasına hesabat verməlidir. Habelə, müəyyən edilmiş problemlərin aradan qaldırılması üçün düzəldici tədbirlərin görülməsini təmin etməlidir.

Banklarda kənar audit fəaliyyətinə dair tələblər

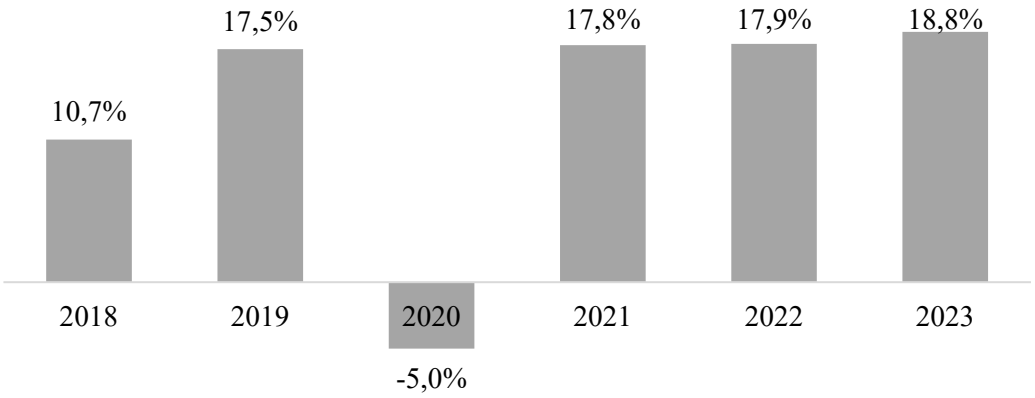
Bankların maliyyə əməliyyatlarının şəffaflığının, dəqiqliyinin və uyğunluğunun təmin edilməsində kənar audit rolu mühüm əhəmiyyət daşıyır. Banklarda kənar audit fəaliyyəti maraqlı tərəflərə maliyyə məlumatlarının etibarlılığı, daxili nəzarətin effektivliyi və tənzimləyici tələblərə uyğunluğu ilə bağlı əminlik təmin etmək və bununla da bank sisteminə inamı artırmaq məqsədi

daşıyır. Azərbaycanın bank sektorunda kənar auditə dair tələblər “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “Banklar haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının (AMB) “Bankların və xarici bankların yerli filiallarının kənar auditinin aparılmasına dair tələblər haqqında Qaydalar”ı, Auditorlar Palatasının müvafiq normativ xarakterli sənədləri və Beynəlxalq Audit Standartları (BAS) ilə tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikasında kənar audit fəaliyyəti ilə Auditorlar Palatası tərəfindən verilən lisenziya əsasında ölkə ərazisində auditor xidmətini göstərmək hüququ əldə edən fiziki şəxslər və öz nizamnaməsində yeganə fəaliyət sahəsi kimi bu xidmət növünü göstərən hüquqi şəxslər məşğul ola bilər. Ölkə qanunverciliyinə əsasən kənar audit fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsrlər sərbəst auditor, hüquqi şəxslər isə auditor təşkilatı kimi təsnifləşdirilir. Auditorlar Palatası tərəfindən dövlət qeydiyyatına alınan sərbəst auditorlar və auditor təşkilatlarının lisenziya müddəti 5 il müəyyən edilir [9, səh. 4].

Kənar auditorlar bankların əməliyyatlarının, maliyyə hesabatlarının və risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin müvafiq tənzimləyici orqan (AMB) tərəfindən müəyyən edilmiş qaydalara və beynəlxalq standartların tələblərinə uyğun olmasını təmin edirlər [10, səh. 3]. Kənar auditin apardığı yoxlamalardan biri kimi defolt riskinin qarşısını almaq üçün kredit əməliyyatlarının auditini qeyd edə bilərik. Bankda kredit əməliyyatlarının auditi tənzimləyici tələblərə, risklərin idarə edilməsi praktikasına və daxili siyasətlərə riayət olunmasını təmin etmək üçün kredit fəaliyyəti ilə bağlı proseslərin və nəzarətin qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Kredit prosedurlarının düzgün icrasının təmin edilməsi bankların kredit qoyuluşuna adekvat təsir edən amillərdəndir. Bu istiqamətdə əvvəlki illərlə müqayisədə Azərbaycanın bank sistemində ümumi tendensiya müsbət olmuşdur. Belə ki, 2023-cü il ərzində bank sektorunun maliyyə vasitəçiliyinin genişləndirilməsi və kredit əlçatanlığının artırılması istiqamətində görülmüş tədbirlər nəticəsində kredit qoyuluşlarında aktivlik yüksəlmişdir. 2023-cü ildə bankların kredit portfeli 18,3% və ya 3,6 mlrd. manat artmışdır. 2023-cü ildə bankların istehlak portfeli 20,6%, ipoteka portfeli 21,6%, biznes portfeli isə 16,2% artmışdır. BOKT-lar daxil olmaqla ümumi kredit qoyuluşlarının qalıq məbləği 18.8% və ya 3,8 mlrd. manat artaraq 23,9 mlrd. manatı üstələmişdir [11, səh. 4].

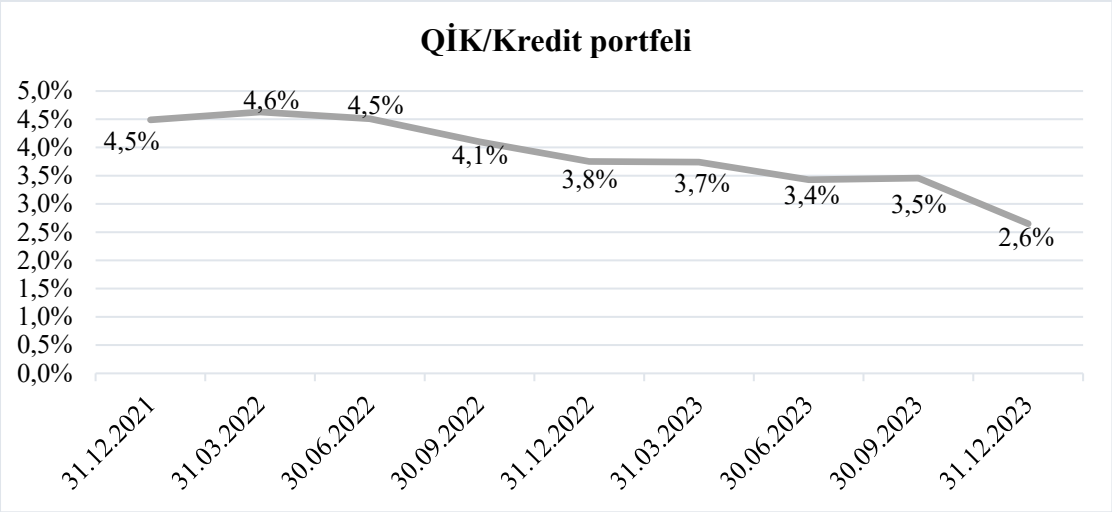

Qrafik 2. Kredit qoyuluşlarının dəyişimi, *faizlə* (banklar və BOKT)

Mənbə: *Mərkəzi Bankın rəsmi saytından (www.cbar.az) istifadə etməklə müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Kredit qoyuluşu ilə bağlı 2018-ci ildən 2023-cü ilədək olan göstəriciləri müqayisə etdikdə 2020-ci ildə kredit qoyuluşunun mənfi tendensiya üzrə getdiyini müşahidə edirik. Bu hal, 2020-ci ildə COVİD-19 pandemiyası ilə əlaqədar olmuşdur. Məlum olduğu kimi, pandemiya dövründə iqtisadi fəallığın aşağı düşməsi, pandemiya ilə əlaqədar ölkədə tətbiq edilən məhdudiyyətlər bankların kreditləşmə fəaliyyətinə mənfi təsir göstərmişdir. Lakin 2021-ci ildən başlayaraq, sektor post-pandemiya dövrünə qədəm qoymuş, kredit qoyuluşu əhəmiyyətli səviyyədə artmış və iqtisadi aktivlik bərpa edilmişdir.

Auditor tərəfindən kredit riskinin idarə edilməsi sisteminin və bu sahədə tənzimləyici-normativ bazanın qiymətləndirilməsi bankın qeyri-işlək kredit portfelinin həcminin minimuma endirilməsinə xidmət edir. Bu baxımdan, bankların qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri sağlam kredit portfelinin təmin edilməsindən ibarətdir. Azərbaycan bank sektorunun qeyri-işlək kredit portfeli üzrə son 3 (üç) ilin göstəricilərinə nəzər salsaq, bu istiqamətdə müsbət dinamika müşahidə edilməkdədir [12, səh. 6].

Qrafik 3. Qeyri-işlək kredit (QİK) portfelinin ümumi kredit portfelinə nisbəti

Mənbə: *Mərkəzi Bankın “Bankların qeyri-işlək kreditlərinin strukturu barədə məlumat”ı (www.cbar.az) əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Qrafikdən göründüyü kimi, bankların qeyri-işlək kredit porfelinin həcmi 2021-ci ilin 31 dekabrı ilə müqayisədə 2023-cü ilin sonuna 1.9 faiz bəndi azalaraq, 4.5%-dən 2.6%-ə enmişdir. Bu müsbət trendlər Mərkəzi Bankın tənzimləyici-nəzarət funksiyalarının səmərəliliyi ilə yanaşı, həm bankların risklərin idarə edilməsinə həssas yanaşmasının, həm də audit prosedurlarının effektivliyinin nəticəsidir. Belə ki, bankda kredit əməliyyatlarının auditinin uğurunu təmin etmək üçün auditorlar tərəfindən əsas maraqlı tərəflərlə, o cümlədən idarəetmə və tənzimləyici orqanlarla səmərəli kommunikasiya və əməkdaşlıq vacibdir.

Nəticə

Auditin nəticələri rəsmi audit hesabatında ümumiləşdirilir. Audit zamanı aşkar edilmiş səhvlər, pozuntular və ya nəzarət çatışmazlıqları aydın şəkildə qeyd olunur. Aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması və hesabat proseslərinin və nəzarətin təkmilləşdirilməsi məqsədilə düzəldici tədbirlərin görülməsi üçün tövsiyələr verilir. Audit nəticələri və tövsiyələri bank rəhbərliyi ilə müzakirə edilməlidir ki, onlar nəticələri başa düşsünlər və müvafiq tədbirlər görməyə hazır olsunlar. Rəhbərlik tərəfindən qaldırılan hər hansı sual və ya narahatlıqlar auditor tərəfindən həll edilməli və aydınlıq gətirilməlidir.

Kənar auditin tövsiyələrinin icrasına daxili auditor nəzarət edir. Proses daxili auditor tərəfindən izlənilir və aşkar edilmiş çatışmazlıqların aradan qaldırılması istiqamətində irəliləyişlərə nəzarət edilir. Düzəliş tədbirlərinin vaxtında icra edilməsi və hesabat proseslərində və nəzarətdə olan hər hansı zəifliklərin effektiv şəkildə aradan qaldırılması təmin edilir.

Auditorlar bank sektorunun müvafiq qanun və qaydalara, beynəlxalq standartlara uyğunluğunu təmin etmək üçün bankın əməliyyatlarını nəzərdən keçirirlər. Bu baxış bankın əməliyyatlarının qanuni və normativ tələblərə uyğun aparılmasını təmin edir, bankın maliyyə itkisi, likvidlik, hüquqi və nüfuz risklərinin azaldılmasına kömək edir.

Bütövlükdə, daxili audit fəaliyyətində aydın və effektiv ünsiyyət çox vacibdir. Auditorlar öz tapıntılarını, nəticələrini və tövsiyələrini bankın İdarə Heyəti və Müşahidə Şurasına çatdıraraq,

düzəldici tədbirlərin vacibliyinin başa düşülməsini və həyata keçirilməsini təmin etmiş olurlar. Banklarda kənar audit fəaliyyəti maliyyə hesabatlarının və daxili nəzarətin müstəqil qiymətləndirilməsini əhatə edir. Kənar baxışı təmin etməklə kənar auditorlar risklərin idarə edilməsinə töhfə verir və bank sektorunda şəffaflığı təşviq edir.

Azərbaycan qanunvericiliyinə əsasən banklar öz kənar auditorlarını seçmək azadlığına malikdirlər, lakin bu seçim audit prosesinin bütövlüyünü və müstəqilliyini təmin etmək üçün müəyyən qaydalara və tənzimləmələrə tabedir. Belə ki, auditorun seçimi zamanı Bankın Audit Komitəsi tərəfindən müəyyən edilmiş tələblər və bank nəzarəti orqanının müvafiq tənzimləyici çərçivələri nəzərə alınmalıdır. Eyni zamanda, seçilmiş auditor MHBS üzrə biliklərə, bank sektorunun və digər maliyyə institutlarının auditi üzrə təcrübəyə sahib olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, İ.M. Audit (dərslik) /İ.M.Abbasov. - Bakı: Bakı Biznes Universiteti, - 2007.- 528 s.
2. Əsas makroiqtisadi göstəricilər, https://cbar.az/page-41/macroeconomic-indicators
3. Bank sektorunun icmalı, https://cbar.az/page-188/credit-institutions
4. Bayramov, Q.S. Müəssisələrin idarəetmə sistemində daxili auditin rolu. / – Bakı: Nağıl evi, – 2013., 196 səh.
5. The internal audit function in banks - Consultative document, Basel Committee on Banking Supervision, 2012, URL:https://www.bis.org/publ/bcbs210.pdf
6. “Cinayət yolu ilə əldə edilmiş əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, 30 dekabr 2022-ci ildə qəbul edilmişdir (5 dekabr 2023-cü il tarixində olan əlavə və dəyişikliklər). URL: https://e-qanun.az/framework/53369
7. “THE IIA’S THREE LINES MODEL”, 2020. URL:https://www.theiia.org/globalassets/documents/resources/the-iias-three-lines-model-an-update-of-the-three-lines-of-defense-july-2020/three-lines-model-updated-english.pdf
8. Azərbaycan Mərkəzi Bankının “Banklarda korporativ idarəetmə Standartları”, 28 avqust 2023-cü ildə təsdiq edilmişdir. URL: https://e-qanun.az/framework/55125
9. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu // 16 sentyabr 1994-cü ildə qəbul edilmişdir (26 dekabr 2023-cü il tarixində olan əlavə və dəyişikliklər). URL: https://e-qanun.az/framework/9236
10. Azərbaycan Mərkəzi Bankının “Bankların və xarici bankların yerli filiallarının kənar auditinin aparılmasına dair tələblər haqqında Qaydalar”ı, 28 fevral 2007-ci ildə təsdiq edilmişdir. URL: https://e-qanun.az/framework/15080
11. Bankların kredit portfelinin strukturu barədə məlumat, https://cbar.az/page-188/credit-institutions
12. Bankların qeyri-işlək kreditlərinin strukturu barədə məlumat, https://cbar.az/page-188/credit-institutions

Мушфиг Агит оглы Гурбанов
магистрант, Бакинский Евразийский Университет,
mgurbanov1982@gmail.com,
Эльман Ибиш оглы Ибишов
Научный руководитель к.е.н., доцент

Анализ и оценка аудиторской деятельности в действующей банковской системе Азербайджана

Резюме

Целью исследования является исследование и предоставление рекомендаций по решению многоплановых проблем, связанных с организацией аудиторской работы в банковской системе Азербайджана.

Методология исследования – В ходе исследования использовались системный подход, экономико-статистический анализ, логическое обобщение, сравнительный анализ и методы группировки.

Значимость применения исследования – реализация полученных в ходе исследования результатов, а также выдвинутых рекомендаций окажет положительное влияние на формирование прозрачного корпоративного управления в банковской системе нашей страны и более эффективных результатов управления рисками, а также по совершенствованию нормативной базы в соответствующей сфере.

Результаты исследования – Основные положения исследования и предлагаемые научные выводы обоснованы практическими показателями банковского сектора. Путем анализа тенденций развития аудиторской службы в банковском секторе исследовано влияние на систему управления рисками в банках страны, определены преимущества новых требований.

Оригинальность и научная новизна исследования – в целях повышения эффективности организации аудиторских услуг в банковской сфере проанализированы и оценены потенциальные возможности аудита, а также исследован международный опыт аудиторской деятельности в банках. изучены современные требования и инновации.

Ключевые слова: аудит, банк, управление рисками, внутренний аудит, внешний аудит, финансы, отчетность.

Mushfig Agit Gurbanov
Master, Baku Eurasian University,
mgurbanov1982@gmail.com,
Elman Ibish Ibishov
Scientific supervisor: Doctor of philosophy in economics, assistant professor

Analysis and assessment of audit activity in the current banking system in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to investigate and provide recommendations for solving multifaceted problems related to the organization of audit work in the banking system of Azerbaijan.

Methodology of the research – Systematic approach, economic-statistical analysis, logical generalization, comparative analysis and grouping methods were used during the research.

The applied importance of the research – the realization of the results obtained in the research, as well as the recommendations put forward, will have a positive effect on the formation of transparent corporate governance in the banking system of our country and more effective results of risk management, as well as on the improvement of the regulatory framework in the relevant field.

Findings of the study – The main provisions of the study and the proposed scientific conclusions are justified by the practical indicators of the banking sector. By analyzing the development trends related to the audit service in the banking sector, the impact on the risk management system in the country's banks was investigated, and the advantages of the new requirements were determined.

The originality and scientific novelty of the research – in order to increase the effectiveness of the organization of audit services in the banking sector, the potential opportunities of the audit were analyzed and assessed, and the international experience of the audit activity in banks was investigated, modern requirements and innovations were studied.

Key words: audit, bank, risk management, internal audit, external audit, finance, reporting.

Samir İsrafil oğlu AĞAYEV
doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ORCİD İD 0009-0004-4560-8113
samiragayev062@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.032

SAHİBKARLIQ FƏALİYYƏTİNDƏ “İNNOVASİYA - İNVESTİSİYA” TANDEMİ: REALLIQLAR VƏ İMKANLAR

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə sistemli baxışın təmin olunması, subyektlər üzrə müfəssəl informasiya imkanlarından istifadənin qiymətləndirilməsi, sahibkarlıq fəaliyyətində innovasiya tədbirlərinin icrasının zəruriliyinin müşahidə altına alınması və onun nəticələrinin təcrübi tətbiqinin çoxamilli araşdırmalara məruz qoyulması, investisiya proseslərinə müraciət olunmanın əsaslandırılmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası – müşahidə, qruplaşdırma, müqayisəli təhlil və zəncirvari əlaqə metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri – sahibkarlıq fəaliyyətinin mütəşəkkil qaydada təşkili zamanı müraciət olunan iqtisadi, istehsal və digər yenilənmələr üzrə yekunların öyrənilməsi, həmin innovasiyaların istehsal və ümumi iqtisadi mərhələlərə təsirinin qiymətləndirilməsi, bəhs olunan yöndə investisiya mənbələrinin araşdırılması və zəruri istiqamətlərə yönəldilməsinin təhlilindən ibarətdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti – ölkənin iqtisadi sisteminin sahələri və subyektləri üzrə innovasiyaların layihələndirilməsi və reallaşması, onların həyata keçirilməsinə istiqamətləndirilmiş investisiyaların smetalaşdırılması imkanlarının öyrənilməsidir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – sahibkarlıq fəaliyyətinin icra olunmasında “innovasiya – investisiya” tandeminin oynadığı rolun və tutduğu yerin qiymətləndirilməsi, həmin müstəvinin fəaliyyətə tətbiqi nəticəsində yarana bilən situasiyaların qiymətləndirilməsi.

Açar sözlər: sahibkar, sahibkarlıq fəaliyyəti, innovasiya, innovasiya amilləri, investisiya.

Giriş

Müasir iqtisadi inkişaf mərhələsi cəmiyyətin hərtərəfli tərəqqisini tələb etməkdədir. Bu sırada sahibkarlıq fəaliyyəti aparıcı yerlərdən birini tutmaqdadır. Belə ki, çağdaş dövrümüzdə sahibkarlıq fəaliyyəti yeni ideyaların yaradılması, düşüncə və təfəkkür tərzlərinin fəaliyyət sferasına “köçürülməsi” ilə müşayiət olunur [8, səh. 105].

Sahibkarlıq fəaliyyətinin fərqli yönlərdə araşdırmaları nəzərdə tutulmaqdadır. Onların sırasında təchizat, tədarükat, nəqliyyat, logistika, istehsal, reallaşdırma və digər “mərkəzlərin” fəaliyyətlərini sadalamaq mümkündür. Hər bir istiqamət spesifik cəhətlərlə fərqlənməkdədir. Onlar fərdi qaydada bəlli işlərin və vəzifələrin icrası üzrə ixtisaslaşmaqdadır. Onlarla bağlı fərdi yanaşmaların tənzimləmə, planlaşdırma, marketinq kimi istiqamətlər üzrə nümayışı də qanunauyğun və əsaslandırılmışdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin öyrənilməsi digər komponentlərin qarşılıqlı əlaqə və asılılıqlarına diqqət yetirilməsini tələb etməkdədir. Bu sırada mülkiyyət-iqtisadi sahə, hazır məhsulun növ-tərkib ifadələri, iştiraketmə-təmsilçilik, birbaşa və dolayı əlaqələndirmə və ya vasitəçilik və s. yönlər üzrə münasibətləri öncül olaraq qəbul etmək yerinə düşərdi.

Fəaliyyətin mütərəqqi şəkildə təşkili və həyata keçirilməsi, yeni məhsul (iş, xidmət) növlərinin istehsalının mənimsənilməsi, yeni texnikadan istifadə və müasir texnologiyaların tətbiqi kimi addımlara müraciət olunma sahibkarlıq subyektləri tərəfindən həyata keçirilsə də, “səbəb – nəticə” əlaqələndirilməsinin tələblərindən irəli gəlməkdədir.

Düzgün təşkil olunan sahibkarlıq fəaliyyəti qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyət mexanizmlərinin məcmusu kimi çıxış etməkdədir. Onların vahid məqsədə xidmət etməsi və biri-digərini tamamlaması, bu zaman səmərəlilik, ahəngdarlıq, optimallıq kimi prinsiplərin tələblərinə riayət olunması sahib-

karlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsində zəruri şərtlərdən hesab olunmaqdadır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin real vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlili çoxsaylı amillərin cəlbi və əlaqəli araşdırmaların icrası nəticəsində mümkün olur ki, bunlardan biri də yenilikçilik fəaliyyətinin mövcudluğu, onun intensivliyi hesab olunmaqdadır. Tədqiqatlar haqqında bəhs olunan göstəricilərin sistemli və kompleks şəkildə həyata keçirilməsini tələb etməkdədir.

Sahibkarlıq fəaliyyəti və yenilikçilik

Sahibkarlıq fəaliyyəti özünün məqsədləri və onlara nailolma yolları, imkanları və reallıqları, maddi, qeyri-maddi və maliyyə resursları, təchizat (tədarük), istehsal (xidmət) və satış fəaliyyəti, nəhayət, gəlir əldə etmək istəyi ilə fərqlənən işgüzar istiqamət hesab olunmaqdadır. Bəhs olunan reallıqların hər biri özünəməxsus “sistem“ləri tərənnüm etdirməkdədir.

İstehsal-fəaliyyət komponentləri və istiqamətləri məzmun etibarı ilə fərdiləşdirilmiş və biri-digərinin davamı olan “manqalar” kimi çıxış etməkdədir. Hər bir manqa artıq bəlli şəkildə formalaşdırılmış (artıq klassikləşən) fəaliyyətin təzahürü kimi çıxış etməkdədir.

İnnovativ inkişaf kursunu seçmış sahibkarlıq subyektləri istər konkret istehsal, istərsə də ümumilikdə təsərrüfat fəaliyyətinin gedişatında yeniliklərin yer almasına çalışırlar. Müxtəlif səbəblərdən irəli gələn transformasiya və təkmilləşmələr digər aparıcı komponentlər və fəaliyyətlərlə tərənnüm olunmaqdadır:

1) maliyyə, texniki-texnoloji, təşkilati amillərin mövcudluğu və icra olunacaq yenilikçi işlərə uyğunluğu;
2) alınan nəticələrin spesifik təsnifləşdirmələrə məruz qoyulması;
3) məhsul, vasitə və üsul, xidmət (iş) və digər elementlərin fərdiləşdirilməsi;
4) onların hər birinin özünəməxsus xarakteristikalarla ifadə olunması və s. [3, səh. 21].

Məzmun etibarı ilə yenilənmə kiçik və ya irihəcmli ola bilər. Yaranmış vəziyyət yeniliyi edən tərəfin hərəkətlərini nizamlamaqdadır. Hazırlanmış və reallaşdırılmış, təcrübədə tətbiqini mümkün edən yeniliklərin smeta sənədləri məbləğlərindən asılı olaraq təsnifləşdirilməkdədir. Həmin yeniliklər əsaslı olduqda, onlara patentlərin alınması mümkündür.

Digər tərəfdən detal və konstruksiyaların üzərində edilən dəyişikliklər kiçik maliyyə resurslarına başa gəlsə də (maliyyə baxımından az əhəmiyyətli olsa da), istər avadanlıqların məhsuldarlıq ifadələrinə, istərsə də əmək məhsuldarlığına birbaşa və ya dolayı təsirlə fərqlənə bilər.

Nəzərdən yayınmamalıdı ki, innovasiyalar birbaşa istehsal proseslərinin tamını və ya ayrı-ayrı komponentlərini əhatə etməklə yanaşı, təchizat-tədarükat sisteminin, yaxud nəqliyyat-logistika və reallaşdırma sistemlərinin fərqli elementlərinə aidiyyatı ilə də fərqlənə bilər [7, səh. 53].

Göründüyü kimi, istehsal (xidmət) subyektlərində yenilikçiliyin tədqiqat altına alınması üfuqi və şağuli istiqamətdə icra olunan innovasiyaları sərgiləmiş olur. Onlar iqtisadi sistemin sahəsi, məzmun, təsərrüfat vahidinə və ya onun istənilən bölməsinə aidiyyat, maliyyələşmə forması və həcmi və digər əlamətlər baxımından fərqlənməkdədir.

İnnovasiyaların tərkib elementləri kimi yeni məhsulun yaradılması, bəhs olunan yöndə elmi-tədqiqat işlərinin icrası və mütərəqqi texnologiyaların tətbiqi əsasında fəaliyyət mərhələlərinin kəmiyyət-keyfiyyət dəyişikliklərinə məruz qalması, istehsal imkanlarının və sahələrinin genişləndirilməsi, onun növ-çeşid ifadələrinin artırılması, həmçinin təchizat proseslərində yeni növ xammal və materiallardan istifadənin mümkünlüyü, satış-hesablaşma proseslərində istehlakçıları məmnun edəcək yenilikçi üsul, mexanizm və vasitələrə müraciət olunması qəbul olunmaqdadır.

Parantez açaraq bir nüansı qeyd edək ki, yeni texnologiyaların işlənib hazırlanması və tətbiqi zamanı sahibkarların hər biri idarə etdikləri müəssisələrin texnoloji üstünlüklərindən istifadə etməyə çalışmalıdırlar.

İnnovasiyalar və əlaqəli investisiyalar

İnnovasiyalar ölkə miqyaslı fəaliyyəti əks etdirməklə yanaşı sahibkarlıq fəaliyyətinin səviyyəsində icra olunan fəaliyyətləri də əks etdirə bilər. Əgər makrosəviyyəli (ölkə, region miqyaslı) innovasiyalar əsasən tənzimləmə, təşkilatlanma, elektron-hesablama və proqramlaşdırma alət və vasitələri, sahə yaxud region miqyaslı xidmətləri xarakterlidirsə, mikrosəviyyəli yenilənmələr

istehsal və xidmət subyektləri üzrə elmi-araşdırma, texniki-texnoloji təchizat və digər yönləri əhatə etməkdədir [6, səh. 289].

İnnovasiyalara sahibkarlıq kontekstindən yanaşılması bir çox xüsusiyyətlərlə tərənnüm olunmaqdadır. Amerikalı iqtisadçı Yozef Şumpeterin 1912-ci ildən bəri “yetirməsi” olan innovasiya günümüzdə özünün dəqiq məzmunu, sistemliliyi və kompleksliliyi ilə fərqlənməkdədir. Böyük İqtisadi Ensiklopediyada qeyd olunduğu kimi, “innovasiya – texnika və texnologiyanın yeni növlərini təmin edəcək bir proses kimi vəsaitlərin iqtisadiyyatda yerləşdirilməsi kimi başa düşülməkdədir. Geniş mənada innovasiya elmi-texniki, intellektual potensialı səfərbər edərək, səmərəliliyi və digər iqtisadi fərqlənmələrə nail olunmanı əhatə edən məqsədyönlü tədbirlər sistemidir. Texnologiya istehsalı sferasında və idarəetmədə yeniliyi ifadə edən latın mənşəli isim kimi innovasiya yeniləşmə mənasında şərh olunur” [9, səh. 9].

2020-2022-ci illər üzrə statistik informasiyalar istehsal, iqtisadi və digər innovasiyaların müxtəlif səbəblər üzrə təsnifləşdirilməsini sərgiləməkdədir. Onların illər üzrə məbləğləri 110-286 milyon manat intervalında tərəddüd etmişdir.

İnnovasiyaların icra olunması və tətbiqi sahəsində sənaye aparıcı mövqedə durmaqdadır. Digər tərəfdən isə həmin subyektlər üzrə innovasiyalar baxımından onların texnoloji hissəsi sahibkarlar tərəfindən daha cazib və fəaliyyəti sürətlə irəli aparan amil kimi qəbul olunandır. Məsələyə “sənaye sahəsi – texnoloji innovasiyalar” aspektindən yanaşdıqda ilk növbədə cədvəl 1-in məlumatlarına diqqət yetirmək məqsədəuyğun olardı.

Cədvəl 1.

Fəaliyyət növləri və tətbiqi istiqamətləri üzrə texnoloji innovasiyalara çəkilən xərclər, min manat

Göstəricilər	2005	2010	2015	2020	2021	2022
Bütün sənaye	**53273,0**	**8139,0**	**35179,1**	**35919,8**	**5848,3**	**22540,4**
O cümlədən:						
1. yeni məhsulların, xidmətlərin, yeni proseslərin tətbiqi və işlənməsi	853,5	2550,8	13283,3	7000,0	3262,1	3462,4
2. texnoloji innovasiyalar ilə əlaqədar maşın və avadanlığın alınması	1782,0	5052,7	12764,5	15292,7	447,0	1869,1
3. yeni texnologiyaların alınması	50630,0	-	3022,1	1754,5	39,1	16083,7
4. proqram vəsaitlərinin alınması	-	-	859,5	8497,7	108,2	923,7
5. yeni məhsulların buraxılışı üçün istehsal layihələşdirilməsi, digər istehsala hazırlıq növləri və ya onların istehsalı üzrə yeni xidmətlərin və ya metodların tətbiqi	4,6	300,1	5202,0	3000,0	1500,0	1,5

Mənbə: [11].

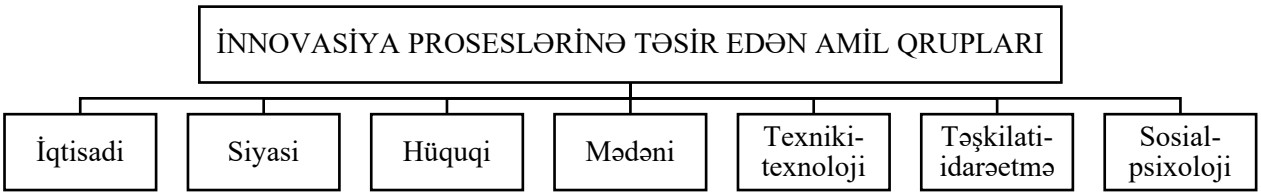
Cədvəl 1-in məlumatları əsasında ilk növbədə qeyd oluna bilər ki, 2005-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə innovasiya xərclərinin səviyyəsi 2,4 dəfə azalmışdır. Digər tərəfdən, bütün sənayenin tərkibində “yeni texnologiyaların alınması” maddəsinin böyük xüsusi çəkiyə malik olması tədqirəlayiq haldır. Amma müqayisələr göstərir ki, bir tərəfdən həmin maddənin həcmi 2005-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə 34546,3 min manat azalmış, onun xüsusi çəki ifadəsi isə 2005-ci ildəki 95%-dən 2022-ci ildə 71,4%-ə enmişdir. Daha dərin təhlillər təsir amilləri sırasında obyektiv amillərlə yanaşı subyektiv amillərin olduğuna da diqqəti çəkməkdədir.

Öz növbəsində yeni məhsulların və xidmətlərin istehlakının növ-çeşid, istiqamət və digər yönlər üzrə zənginləşdirilməsi məqsədilə yenilənmələrə xərcləmələr səviyyəsində də vəziyyət heç də arzuolunan kimi qiymətləndirilə bilməz. Düzdür, 2005-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə bu göstərici üzrə 4,1 dəfəlik artım müşahidə olunsa da, lakin həmin istiqamətin 2022-ci ildəki səviyyəsinin 2015-ci illə müqayisədə 3,9 dəfə, 2020-ci illə müqayisədə 2,0 dəfə gerilədiyinə şahidlik etməkdəyik.

İnnovasiyalara mane olan amillər

İnnovasiya xarakterli fəaliyyətlər “lokal” xarakter daşımamaqdadırlar. Belə ki, istənilən işlərin icrası onlarla əlaqəli şəkildə fəaliyyəti təmin olunan komponent və elementlərin ahəngdar fəaliyyətinə şərait yaradılmalıdır. Bu sırada eyni zamanda nəzərdən yayınmamalıdır ki, innovasiya proseslərinə təsir edən istənilən amil müsbət məqamları ilə yanaşı mənfi təsirləri ilə də tərənnüm oluna bilər. Ona görə də hər hansı amilin seçilməsi, onun ümumilikdə digər amillərlə birgə istifadəsinin nə dərəcədə səmərəli, məqsədyönlü olması, bəzi amillərin imkanlarının kəmiyyət səviyyələri üzrə optimal ölçülərinin aydınlaşdırılması, bu istiqamətdə icra olunan digər əlaqəli işlər innovasiya proseslərinə təsir edən amilləri xarakterizə etməkdədir.

Ümumiyyətlə, subyektlərdə icra olunan innovasiya proseslərinə təsir edən amillər elmi-araşdırma müstəvisində nümunəvi qaydada aşağıdakı kimi təsnifləşdirilə bilər (sxem 1.).

Sxem 1. İnnovasiya proseslərinə təsir edən amil qrupları

Mənbə: [10, səh. 84].

Sxem 1-dən də aydın olduğu kimi, innovasiya proseslərinə təsir edən aparıcı qrupları yeddi istiqamət üzrə təsnifləşdirmək olar. Onların hər biri öz məcmuları daxilində yeniləşdirmə proseslərinə töhfələrini verməkdədir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin innovativ qiymətləndirilməsində onun inkişafına təsir edən amillərlə yanaşı bu işlərə mane olan faktorlar da mövcuddur. Rəsmi statistik informasiyalarda maneə faktorları üç qrupda birləşdirilməkdədir: ümumi iqtisadi, lokal istehsal və digər amillər. Öz növbəsində maneə amillərinin bölmələri aşağıdakılardır:

a) əsas və ya həlledici amillər;

b) əhəmiyyətli amillər;

c) az əhəmiyyətli amillər.

Bəhs olunan yöndə həqiqi təcrübi vəziyyətin aydınlaşdırılması məqsədilə maneə olan amillərin sənaye sahəsindəki dinamik qruplaşdırmalarına baxaq (cədvəl 2).

Cədvəl informasiyası ancaq miqdar ifadəsində təqdim edildiyi üçün onların dəyərcə qiymətləndirilməsi mümkün deyildir. Bununla belə zərurət yarandıqda sənaye subyektləri tərəfindən lazımi hesablama-qiymətləndirmələr icra oluna bilər. Bununla belə ümumiləşdirilmiş ifadələrə müraciət olunarsa, ilkin qiymətləndirmə aşağıdakı şəkli ala bilər (cədvəl 3).

Cədvəl 2.

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər

Göstəricilər	İnnovasiyalara mane olan amilləri aşağıdakı kimi dəyərləndirən müəssisələrin sayı								
	əsas və ya həlledici			əhəmiyyətli			az əhəmiyyətli		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022	2020	2021	2022
İqtisadi amillər									
öz pul vəsaitinin kifayət qədər olmaması	13	10	9	27	32	25	8	10	10
dövlət tərəfindən maliyyə yardımının kifayət qədər olmaması	8	5	4	7	8	5	15	18	21
təzə məhsullara ödəniş qabiliyyətli tələbatın aşağı olması	3	2	3	16	13	13	9	18	14
yeniliklərin dəyərinin yüksək olması	4	5	4	17	22	20	6	15	13
yüksək iqtisadi risk	5	11	11	14	20	22	10	6	6
təzə məhsullara çəkilən xərclərin əvəzinin ödənilməsi müddətlərinin uzun olması	3	2	6	10	12	11	19	27	26
İstehsal amilləri									
müəssisənin innovasiya potensialının aşağı olması	7	10	11	12	13	10	8	5	3
ixtisaslı işçilərin çatışmaması	3	3	2	11	12	10	19	17	21
yeni texnologiyalar haqqında informasiyanın çatışmaması	3	3	2	10	7	6	11	19	17
müəssisələr tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi	3	1	1	13	17	15	8	12	8
satış bazarları haqqında informasiyanın çatışmaması	1	1	1	6	15	13	12	12	10
digər müəssisələr və digər elmi təşkilatlar ilə kooperasiya üçün imkanların olmaması	-	-	-	3	5	2	16	22	21
Digər amillər (səbəblər)									
daha əvvəlki innovasiyalar nəticəsində təzə məhsullara ehtiyacın olmaması	-	-	-	10	13	11	12	8	5
innovasiya fəaliyyətini tənzimləyən və həvəsləndirən qanunvericilik və normativ-hüquqi sənədlərin olmaması	1	4	3	10	11	11	6	5	3
innovasiya prosesi müddətinin qeyri-müəyyən olması	1	1	1	5	5	3	13	15	12
innovasiya infrastrukturunun (vasitəçilik, informasiya, hüquq, bank və s.xidmətlərinin) inkişaf etməməsi	1	2	1	13	14	10	7	6	4
texnologiyalar bazarının inkişaf etməməsi	2	1	1	7	7	5	13	12	9

Mənbə: [12].

Cədvəl 3.

Sənaye müəssisələrində innovasiyalara mane olan amillər

İllər	Ümumi	İqtisadi	İstehsal	Digər
“əsas və ya həlledici amillər” qrupu üzrə				
2020	58 (100%)	36 hal (62,1%)	17hal (29,3%)	5 hal (8,6%)
2021	60 (100%)	34 hal (56,7%)	18 hal (30%)	8 hal (13,3%)
2022	59 (100%)	36 hal (61,0%)	17hal (28,8%)	6 hal (10,2%)
“əhəmiyyətli amillər” qrupu üzrə				
2020	191 (100%)	91 hal (47,6%)	55 hal (28,8%)	45 hal (23,6%)
2021	214 (100%)	95 hal (44,4%)	69 hal (32,2%)	50 hal (23,4%)
2022	181 (100%)	85 hal (47,0%)	56 hal (30,9%)	40 hal (22,1%)
“az əhəmiyyətli amillər” qrupu üzrə				
2020	185 (100%)	67 hal (36,2%)	67 hal (36,2%)	51 hal (27,6%)
2021	214 (100%)	94 hal (43,9%)	74 hal (34,6%)	46 hal (21,5%)
2022	203 (100%)	90 hal (44,3%)	80 hal (39,4%)	33 hal (16,3%)

Mənbə: cədvəl 2-nin məlumatları əsasında hazırlanmışdır.

Hər üç amil üzrə illərin nəticələrində 2021-ci ildə amillərin say nəticələrinin ən yüksək olduğu müşahidə edilməkdədir. Belə vəziyyət əsasən iqtisadi (xüsusi maliyyə vəsaitlərindəki çatışmazlıq (31,0%), innovativ yeniliklərin dəyər (21,8%) və risklilik səviyyəsinin (20,7%) yüksəkliyi və s.) və istehsal (innovasiya potensialının yetərsizliyi (19,4%) və peşəkar işçilərin çatışmazlığı (18,3%), subyektlər tərəfindən yeniliklərin qəbul edilməməsi (25,0%) və satış-mübadilə məkanları haqqında məlumatlandırmanın məhdudluğu (18,9%) və s.) “əhəmiyyətli” amillərinin hesabına mümkün olmuşdur. Bununla yanaşı “digər amillər” qrupunda vasitəçilik, hüquq, bank, məlumatlandırma və digər istiqamətlərdəki infrastruktur şəbəkəsində yenilənmələrin demək olar ki, yer almaması həmin qrupda 37 əhəmiyyətli halla (27,4%) təmsil olmaqdadır. Həmin qrupda “az əhəmiyyətli” kimi qiymətləndirilən innovasiya proseslərinin qeyri-müəyyənliyi istiqamətindəki 40 hal (30,7%) da mövcuddur. Fikrimizcə, təsnifatda göstərilən istiqamətlər öz növbəsində təhlilin məzmununu da ifadə etməkdədir.

İnnovasiya prosesləri özündə fərqli sferalarda yenilənmələri ifadə etsə də, lakin onların təcrübi müstəvidə heç də həmişə hamar olmadığı təsdiqlənməkdədir. Bəhs olunan yöndə bir çox amil mövcuddur ki, onlar innovasiya proseslərinə mane olan amillər qrupunda yer almışdır. Bölmələr üzrə innovasiya qrupları nəzərə alınmaqla həmin amillərin tərkib ifadələrini aşağıdakı kimi ifadə etmək mümkündür:

1. “əsas və həlledici amillər” qrupu üzrə:

✓ 2020-ci ildə innovasiyalara mane olan fakt sayı 58 olmuşdur ki, onlardan da 36 hal (və ya 62,1%) iqtisadi amillərin, 17 hal (və ya 29,3%) istehsal amillərinin, və 5 hal (və ya 8,6%) digər amillərin payına düşmüşdür;

✓ 2021-ci ildə mane olan amillərin ümumi sayında (60 hal) artım baş vermiş, və amil qrupları üzrə “say - xüsusi çəki” aspektində məlumatlar aşağıdaki kimi olmuşdur: 34 hal (56,7%), 18 hal (30%) və 8 hal (13,3%);

✓ Öz növbəsində həmin amil qrupunun 2022-ci ildəki vəziyyəti ümumi həcmdə 59 halla xarakterizə olunur ki, onlardan da iqtisadi amillərin payına 36 hal (61,0%), istehsal amillərinin – 17 hal (28,8%) və digər amillərin – 6 hal (10,2%) düşməkdədir;

2. “əhəmiyyətli amillər” qrupu üzrə:

✓ 2020-ci ildə innovasiyalara mane olan fakt sayı 191 olmuşdur ki, onlardan da 91 hal (və ya 47,6%) iqtisadi amillərin, 55 hal (və ya 28,8%) istehsal amillərinin, və 45 hal (və ya 23,6%) digər amillərin payına düşmüşdür;

✓ 2021-ci ildə mane olan amillərin ümumi sayında (214 hal) artım baş vermiş, və amil qrupları üzrə “say - xüsusi çəki” aspektində məlumatlar aşağıdaki kimi olmuşdur: 95 hal (44,4%), 69 hal (32,2%) və 50 hal (23,4%);

✓ Həmin amil qrupunun 2022-ci ildəki vəziyyəti ümumi həcmdə 181 halla xarakterizə olunur ki, onlardan da iqtisadi amillərin payına 85 hal (47,0%), istehsal amillərinin – 56 hal (30,9%) və digər amillərin – 40 hal (22,1%) düşməkdədir;

3. “az əhəmiyyətli amillər” qrupu üzrə:

✓ 2020-ci ildə innovasiyalara mane olan fakt sayı 185 olmuşdur ki, onlardan da 67 hal (və ya 36,2%) iqtisadi amillərin, 67 hal (və ya 36,2%) istehsal amillərinin, və 51 hal (və ya 27,6%) digər amillərin payına düşmüşdür;

✓ 2021-ci ildə mane olan amillərin ümumi sayında (214 hal) artım baş vermiş, və amil qrupları üzrə “say - xüsusi çəki” aspektində məlumatlar aşağıdaki kimi olmuşdur: 94 hal (43,9%), 74 hal (34,6%) və 46 hal (21,5%);

✓ Həmin amil qrupunun 2022-ci ildəki vəziyyəti ümumi həcmdə 203 halla xarakterizə olunur ki, onlardan da iqtisadi amillərin payında 90 hal (44,3%), istehsal amillərinin – 80 hal (39,4%) və digər amillərin – 33 hal (16,3%) fiksasiya olunmaqdadır.

Hesablamalardan göründüyü kimi, innovasiyaların reallaşmasına mane olan amillər əsasən mikromiqyaslılığı ilə fərqlənməkdədir. Bununla belə həmin faktlardan hər biri istehsalın, məhsuldarlığın və digər göstəricilərin geriləməsinə, bir çox iqtisadi və sosial göstəricilərin səviyyəsinin azalmasına, nəticədə isə ölkənin və ya regionların büdcələrinə daxil olması nəzərdə tutulan vəsaitlərində kəsirin müşahidəsinə yol açmaqdadır.

Nəticə

İnnovasiyalar istənilən ölkənin iqtisadi və sosial quruluşunda, onun texniki və texnoloji səviyyələrində irəliləmələrində, transformasiya və təkmilləşdirmə proseslərində mühüm təkanverici amillərindən hesab olunmaqdadır. İstehsalların səviyyələrinin yüksəlməsi, işçi heyətinin daha peşəkar səviyyədə öhdəsində olan vəzifələri icra etməsi, hasil (istehsal) edilən məhsulların istehlakçıların tələblərinin daha əhatəli şəkildə ödəməsi innovasiya proseslərinə gedilməsinin əsas səbəblərindəndir.

Fərqli yönlər üzrə müşahidə və qiymətləndirmə altına alınan innovasiya fəaliyyəti kifayət qədər şaxələndirilmiş və fərdi bloklar şəklində tərənnüm olunan sistemi əks etdirməkdədir. Ştimullaşdırıcı, tənzimləyici, təkmilləşdirici, transformativ və digər xarakerlərlə ifadə olunan makromiqyaslı innovasiyalar bəzi hallarda ölkənin iqtisadi, o cümlədən sosial sferalarının inkişaf yönünə həlledici təsirlərlə fərqlənməkdədir.

İnnovasiyalar digər xüsusiyyətlərlə yanaşı xərc elementi kimi də çıxış etməkdədir. Onların həyata keçirilməsi müxtəlif mənbəli investisiyalar hesabına mümkündür. Öz növbəsində məqsədli kapital qoyuluşlarını ifadə edən investisiyalar daxili quruluş, yönəldilən istiqamət (obyekt) və digər amillər baxımından təsnifləşdirilməkdədir.

Haqqında bəhs olunan və “innovasiya - investisiya” müstəvisinə aidiyyatı ilə fərqlənən müddəalar tədqiqatın əhatə dairəsinə dəlalət edir. Öz növbəsində yenilənməyə və mütərəqqiləşməyə yönələn fəaliyyətin reallaşması investisiyalarsız, yəni görülən işlərə görə edilən xəclərin maliyyələşdirilməsinin zəmini olmadan mümkün deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B. və b. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. Bakı: Nasir, 2002, 446s.
2. Atakişiyev M.C., Abbasov H.M., Abbasova N.M. Mikro və makroiqtisadiyyat. Bakı: Azərnəşr, 2010, 508s.
3. Bağırov M.S.Makroiqtisadi tarazlıq: problemlər, qiymətləndirmə və təhlil fəaliyyəti. Naxçıvan: Əcəmi, 2023, 216s.
4. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002, 618s.

5. Quliyev T.Ə. Menecmentin (idarəetmənin) əsasları. Bakı: Qərənfil. 2006, 591s.
6. Hüseynov T.H. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı: Elm, 2015, 466s.
7. Mahmudov C.İ., Bağırsoylu H.Q. Sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılması. Naxçıvan: Əcəmi, 2019, 264s.
8. Mahmudov C.İ. Biznes: əsasları, təşkili və idarəedilməsi. Dərs vəsaiti, Naxçıvan, İdeya, 2011, 272 səh.
9. Səmədzadə Z.Ə. Böyük İqtisadi Ensiklopediya. III cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2012, 608 səh.
10. Устинов В.А. Управление инновационной деятельностью в процессе создания новой техники, освоения производства новой продукции. М., ГАУ, 2012, 329 стр.
11. stat.gov.az/source/industry/az/019_4
12. stat.gov.az/source/industry/az/019_5

Самир Исраил оглы Агаев
Докторант, АКУ

Тандем «Инновация - Инвестиция» в предпринимательской деятельности: реалии и возможности

Резюме

Цель исследования – обеспечение системного подхода в претворении в жизнь предпринимательской деятельности, оценивание возможностей использования возможной информации по субъектам, взятие под наблюдение необходимости выполнение инновационных мероприятий в предпринимательской деятельности, вовлечение практического применения их результатов многофакторным исследованиям, обоснование обращения к инвестиционным прцессам.

Методология исследования – использование методов наблюдения, группирования, сопоставительного анализа и цепных отношений.

Результаты исследования – изучение результатов по экономическим, производственным и другим новшествам, обращенным во время организации по всесторонним правилам предпринимательской деятельности, оценивание влияния этих инноваций на производственных и общеэкономических стадиях, исследование инвестиционных источников в этом направлении, проведение необходимых анализационных работ

Практическое значение исследования – проектирование и реализация инноваций по отраслям и субъектам экономической системы страны, изучение возможностей смет инвестиций, направленных на претворение в жизнь по инновациям.

Оригинальность и научная новизна исследования – оценивание роли и занимаемого места тандема «инновация - инвестиция» при выполнении предпринимательской деятельности, оценивание ситуаций, возможных при применении этой плоскости деятельности на практике.

Ключевые слова: предприниматель, предпринимательская деятельность, инновация, инновационные факторы, инвестиция.

Samir İsrail Agayev
Doctoral student of AKU

"Innovation - Investment" tandem in entrepreneurial activity: realities and opportunities

Summary

The purpose of the study is to provide a systematic view of the implementation of entrepreneurial activity, to evaluate the use of detailed information opportunities for subjects, to

observe the necessity of implementing innovation measures in entrepreneurial activity and to subject the practical application of its results to multifactorial research, to justify the application to the investment process.

Methodology of the research - using observation, grouping, comparative analysis and chain link methods.

The results of the research - study of conclusions on economic, production and other innovations applied during the organized organization of entrepreneurial activity, evaluation of the impact of those innovations on production and general economic stages, investigation of investment sources in the mentioned direction and analysis of directing them in the necessary directions

The practical significance of the research – the design and implementation of innovations in the fields and subjects of the country's economic system, the study of the possibilities of estimating investments directed to their implementation .

The originality and scientific novelty of the research - assessment of the role and place of the “innovation-investment” tandem in the implementation of entrepreneurial activity, assessment of the situations that may arise as a result of the application of that level to activity.

Keywords: entrepreneur, entrepreneurial activity, innovation, innovation factors, investment.

Elnur Zakir oğlu VƏLİZADƏ
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı
Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
Qərbi Kaspi Universitetinin "Maliyyə və menecment" kafedrasının müəllimi, i.f.d.
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.016

İNNOVASİYA FƏALİYYƏTİ VƏ ONUN STİMULLAŞDIRILMASI METODLARI ARASINDA QARŞILIQLI ASILILIQ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - innovasiya fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması metodları arasında qarşılıqlı asılılığın tədqiqidir.

Tədqiqatın metodolgiyası -tədqiqat işində təhlil, sintez, müqayisəli, statistik, müşahidə, tarixi və müqayisəli üsullardan istifadə edilmişdir. İşin elmi nəticələrinə nail olmaq üçün sistemli, proses, resurs və effektiv yanaşmalardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbqiqinin əhəmiyyəti- innovasiya fəaliyyəti ilə onun stimullaşdırılması üsulları arasında qarşılıqlı asılılığa dair tədqiqatlar innovasiya mədəniyyətini necə inkişaf etdirmək, iqtisadi artımı sürətləndirmək, resursları səmərəli bölüşdürmək, riskləri idarə etmək, təşkilati fəaliyyəti artırmaq, istedadları cəlb etmək və saxlamaq yollarını daha dərindən başa düşmək üçün vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri - İnnovasiya fəaliyyəti və onun stimullaşdırılması üsulları bir-birindən dərin asılıdır. İnnovasiya fəaliyyəti yeni məhsulların, xidmətlərin və ya proseslərin inkişaf etdirilməsi prosesinə aiddir, stimullaşdırma metodlarına isə innovasiyanı təşviq etmək üçün hazırlanmış siyasətlər, təşviqlər və dəstək sistemləri daxildir. Hökumət qrantları, vergi güzəştləri, tədqiqat və təkmilləşdirmə (R&D) maliyyələşdirilməsi və əqli mülkiyyətin qorunması kimi effektiv stimullaşdırma üsulları maliyyə risklərini azaltmaqla və yaradıcı səyləri təşviq etməklə innovasiyalar üçün əlverişli mühit yaradır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Bugünkü sürətlə inkişaf edən biznes mənzərəsində innovasiyalar çox vaxt rəqabət üstünlüyünün əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Tədqiqat şirkətlərə həvəsləndirmə, mədəniyyətin qurulması və ya əməkdaşlıq kimi innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasının müxtəlif üsullarının onların innovasiya etmək və rəqabətdən qabaqda qalmaq qabiliyyətinə necə təsir etdiyini anlamağa kömək edir.

Açar sözlər: innovasiya, innovasiya fəaliyyəti, tədqiqat və təkmilləşdirmə.

Giriş

Mürəkkəbliyi, yüksək payları və əhəmiyyətli kapital qoyuluşları ilə səciyyələnən neft və qaz sənayesi müvəffəqiyyət və davamlılığı təmin etmək üçün ciddi və səmərəli layihə idarəetməsi tələb edir. Bu effektivliyə nail olmaq üçün mərkəzi olan layihənin idarə edilməsinin fəaliyyətini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş möhkəm göstərici sisteminin tətbiqidir. Bu kontekstdə göstərici sistemi layihənin icrasının başlanmasından tamamlanmasına qədər müxtəlif aspektləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunan kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri toplusudur. Bu göstəricilər layihələrin səmərəliliyini, effektivliyini və ümumi uğurunu ölçmək üçün hərtərəfli çərçivə təqdim edərək, daha yaxşı qərarların qəbul edilməsini və strateji planlaşdırmanı asanlaşdırır. Layihələrin çox vaxt irimiqyaslı, coğrafi cəhətdən səpələnmiş və ekoloji təhlükələrdən tutmuş dəyişkən bazar şərtlərinə qədər risklərlə dolu olduğu neft-qaz sektorunda dəqiq müəyyən edilmiş göstərici sisteminin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Xərclərin səmərəliliyi, vaxtın idarə edilməsi, keyfiyyətə nəzarət və təhlükəsizlik performansı kimi əsas fəaliyyət göstəriciləri (KPI) layihənin bütövlüyünü qorumaq və məqsədlərin müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər çərçivəsində yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, resursdan istifadə, ətraf mühitə təsir və maraqlı tərəflərin məmnunluğu ilə bağlı ölçülər layihənin daha geniş nəticələri

və uzunmüddətli həyat qabiliyyəti haqqında daha dərin fikirlər təklif edir. Bu göstəriciləri sistematik şəkildə izləməklə neft və qaz şirkətləri potensial problemləri erkən müəyyən edə, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdıra və yolda qalmaq üçün düzəldici tədbirlər həyata keçirə bilərlər. Bu proaktiv yanaşma təkcə layihənin nəticələrini yaxşılaşdırmır, həm də yüksək rəqabətli sənayedə davamlı təkmilləşdirməni və rəqabət üstünlüyünü dəstəkləyir. Bundan əlavə, yaxşı strukturlaşdırılmış göstərici sistemi layihənin idarə edilməsi təcrübələrini tənzimləyici tələblər və sənaye standartları ilə uyğunlaşdırır və bununla da davamlılığı və korporativ məsuliyyəti təşviq edir. Xülasə, göstərici sistemi neft və qaz sənayesində layihələrin idarə edilməsində mükəmməlliyə nail olmaq üçün zəruridir [1].

İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması iqtisadi artımın və rəqabətqabiliyyətliliyin stimullaşdırılmasının mühüm aspektidir və hökumətlər çox vaxt innovasiya üçün əlverişli mühitin yaradılmasında əsas rol oynayırlar. İnnovasiyaları stimullaşdırmaq üçün dövlətin tətbiq etdiyi iki əsas üsul maliyyə stimulları və qrantlar kimi birbaşa müdaxilələr və hüquqi bazaların və dəstək strukturlarının yaradılmasını əhatə edən dolayı tədbirlərdir. Hökumətlərin innovasiyaları birbaşa stimullaşdırmasının əsas yollarından biri tədqiqat və inkişaf fəaliyyətlərinə maliyyə dəstəyi verməkdir. Tədqiqat və inkişaf qrantları innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün müəssisələrə, tədqiqat institutlarına və startaplara maliyyə təmin edir. Bu fondlar prototiplərin hazırlanması, texniki-iqtisadi əsaslandırma və texnologiyanın qəbulu da daxil olmaqla bir sıra fəaliyyətləri əhatə edə bilər. İnnovasiya ekosisteminə kapital daxil etməklə hökumətlər davamlı təkmilləşdirmə və kəşf mədəniyyətini inkişaf etdirərək risk götürməyi və təcrübə aparmağı təşviq edirlər. Vergi stimulları hökumətlərin innovasiyaları stimullaşdırmaq üçün istifadə etdiyi digər birbaşa üsuldur. Uyğun Ar-Ge xərcləri üçün vergi kreditləri və ya ayırmalar təklif etməklə hökumətlər innovasiya fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərin maliyyə yükünü azaltmağı hədəfləyirlər. Bu stimullar biznesin tədqiqat və inkişafa sərmayə qoyması üçün güclü motivasiya rolunu oynayır, çünki onlar təkcə ümumi xərcləri azaltmır, həm də uğurlu innovasiyaların maliyyə gəlirlərini artırır [5]. Bəzi hökumətlər kiçik və orta müəssisələrə (KOB) innovasiya çekləri verən proqramlar həyata keçirirlər. Bu vauçerlər konsaltinq, texniki ekspertiza və ya tədqiqat obyektlərinə giriş kimi xüsusi innovasiya ilə bağlı xidmətlər üçün geri alına bilər. KOMları birbaşa dəstəkləməklə hökumətlər innovasiyada inklüzivliyi təşviq edir və biznesin geniş spektrinin innovasiya ekosistemində iştirak edə bilməsini təmin edir. Patentlər, ticarət nişanları və müəllif hüquqları da daxil olmaqla güclü əqli mülkiyyət hüquqlarının yaradılması və tətbiqi innovasiyaların qorunmasının əsas dolayı üsuludur. Hökumətlər müəyyən müddət ərzində novatorlara öz yaradıcılıqlarına müstəsna hüquqlar verən hüquqi çərçivələr yaradırlar. Bu qoruma təkcə ixtiraçıları və yaradıcıları yeniliklərindən pul qazanmağa imkan verməklə həvəsləndirmir, həm də şirkətlərin rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün yeniliklər etməyə həvəsləndirildiyi rəqabət mühitini gücləndirir. İnnovasiyaya dolayı dəstək təhsilə və bacarıqların inkişafına sərmayə qoyuluşunu da əhatə edir. Hökumətlər STEM (elm, texnologiya, mühəndislik və riyaziyyat) təhsilini innovasiya üçün vacib olan sahələrdə davamlı olaraq ixtisaslı mütəxəssislərlə təmin etmək üçün təşviq edir. Hökumətlər yaxşı təhsilli və bacarıqlı işçi qüvvəsini inkişaf etdirməklə dolayı yolla ölkənin ümumi innovativ potensialına töhfə verirlər. Güclü infrastrukturun qurulması və saxlanması innovasiyaları dəstəkləmək üçün çox vacibdir. Hökumətlər innovasiyaların çiçəklənməsi üçün əlverişli mühiti təmin edən tədqiqat obyektlərinə, texnoparklara və inkubatorlara investisiya qoyurlar. Ən müasir laboratoriyalara, birgə iş yerlərinə və qabaqcıl texnoloji infrastruktura çıxış tədqiqatçılar və biznesin inkişafı üçün zəruri resursları təmin etməklə dolayı yolla innovasiyaları stimullaşdırır [2]. Hökumətlər innovasiyaları asanlaşdıran tənzimləyici çərçivələr və sənaye standartları yaradır. Aydın və dəstəkləyici qaydalar yeni məhsul və xidmətlərin bazara çıxarılması prosesini sadələşdirə, innovatorlar üçün maneələri azalda bilər. Əksinə, dəqiq müəyyən edilmiş standartlar qarşılıqlı fəaliyyət və uyğunluğu təmin edir, bir çox oyunçunun üzərində qura biləcəyi ümumi təməl yaratmaqla innovasiyaları həvəsləndirir.

Birbaşa və dolayı metodların birləşməsi hökumətlərin innovasiya fəaliyyətini stimullaşdırmaq və qorumaq üçün vahid yanaşmasını əks etdirir. Birbaşa müdaxilələr bizneslər və tədqiqatçılar üçün dərhal maliyyə dəstəyi və stimullar təmin edir, dolayı tədbirlər isə uzun müddət ərzində innovasiyaları inkişaf etdirən ekosistem yaradır. Həm birbaşa, həm də dolayı yanaşmaları nəzərə alan balanslaşdırılmış və hərtərəfli strategiya iqtisadi artıma və sosial tərəqqiyə təkan verən canlı innovasiya mənzərəsini inkişaf etdirmək istəyən hökumətlər üçün vacibdir.

Daim inkişaf edən biznes və texnologiya mənzərəsində innovasiya uğurun təməl daşıdır. İnnovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması çox vaxt müəssisələrin ənənəvi büdcə ayırmalarından kənarda maliyyə resursları tələb edir. Xüsusi fondlar və maliyyə bazarı mənbələri kimi büdcədənkənar maliyyələşdirmə mexanizmləri innovasiya təşəbbüsləri üçün zəruri kapitalın təmin edilməsində əsas rol oynayır. Bu məqalə büdcədənkənar maliyyələşdirmə vasitəsilə innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması üsullarını və müəssisələrin bu müxtəlif maliyyə mənbələrindən necə istifadə edə biləcəyini araşdırır. Müəssisələr innovasiya fəaliyyətinə həsr olunmuş daxili xüsusi fondlar yarada bilərlər. Bu vəsaitlər təşkilat daxilində kreativlik və təcrübə mədəniyyətinin formalaşmasına yönəlmiş büdcədənkənar maliyyələşdirmə mexanizmi kimi xidmət edir. Bu fondlara töhfələr müxtəlif mənbələrdən, o cümlədən mənfəətin bir hissəsi, əldən çıxarılma gəlirləri və ya strateji tərəfdaşlıqlardan daxil ola bilər. Müəssisələr öz mənfəətlərinin bir hissəsini innovasiya ehtiyatlarının yaradılmasına ayıra bilərlər. Bu ehtiyatlar tədqiqat və inkişaf (R&D) layihələri, pilot proqramlar və digər innovativ səylər üçün xüsusi olaraq ayrılmış maliyyə yastığı rolunu oynayır. Bu yanaşma innovasiyalar üçün davamlı daxili maliyyə axınını təmin edir, rəqabətli bazarda irəlidə qalmaq üçün proaktiv yanaşmanı təşviq edir. Strateji tərəfdaşlıq yolu ilə xüsusi fondların yaradılması büdcədənkənar maliyyələşdirmənin başqa bir yoludur. Müəssisələr innovasiyaya həsr olunmuş birgə fondlar yaratmaq üçün sənaye həmkarları, tədqiqat institutları və ya hətta hökumət orqanları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Bu tərəfdaşlıqlar təkcə kapital qoymur, həm də müxtəlif təcrübələr gətirir, innovasiya ekosistemini genişləndirir və birgə layihələr üçün uğur şanslarını artırır. Maliyyə bazarından xarici maliyyələşdirməyə çıxış innovasiya fəaliyyətlərini genişləndirmək istəyən müəssisələr üçün strateji addımdır. Müəssisələrin innovativ axtarışları üçün büdcədənkənar maliyyələşdirməni təmin etmək üçün müxtəlif maliyyə alətləri və mexanizmləri mövcuddur [3]. Vençur kapitalı startaplar və yüksək inkişaf edən müəssisələr üçün büdcədənkənar maliyyələşdirmənin ümumi mənbəyidir. VC firmaları kapital müqabilində kapital təmin edərək, perspektivli innovativ ideyaları olan şirkətlərə sərmayə qoyur. Bu maliyyələşdirmə modeli müəssisələrə ani borclanmadan əhəmiyyətli vəsait əldə etməyə imkan verir ki, bu da onu innovasiyanın ilkin mərhələsində olanlar üçün əlverişli seçim edir. Mələk investorlar, adətən yüksək xalis sərvətli şəxslər, kapital və ya konvertasiya edilə bilən borc müqabilində startaplara və kiçik bizneslərə kapital verirlər. Büdcədənkənar maliyyələşdirmənin bu yanaşması xüsusilə cəlbedici və pozucu yenilikləri olan müəssisələr üçün faydalıdır. Mələk investorlar tez-tez masaya təkcə kapital deyil, həm də sənaye anlayışları, mentorluq və dəyərli şəbəkələr gətirirlər. Rəqəmsal əsrdə kraudfandinq platformaları innovasiyalar üçün büdcədənkənar maliyyələşdirmənin məşhur vasitəsi kimi ortaya çıxdı. Müəssisələr öz innovativ layihələrini geniş auditoriyaya nümayiş etdirə bilər və bu təşəbbüsləri dəstəkləməkdə maraqlı olan şəxslər vəsait ayıra bilərlər. Crowdfunding yalnız kapital təmin etmir, həm də müəyyən bir yeniliyə bazar marağını təsdiqləmək üçün bir yol kimi xidmət edir. Daha böyük müəssisələr innovasiya üçün vəsait toplamaq üçün istiqrazların buraxılması variantını araşdıra bilərlər. İstiqraz bazarına daxil olmaqla, müəssisələr sabit faiz dərəcələri ilə uzunmüddətli maliyyələşdirməni təmin edə bilərlər. Bu üsul onlara davamlı innovasiya təşəbbüslərini dəstəkləyərək uzun müddət ərzində resursları strateji şəkildə bölüşdürməyə imkan verir.

Büdcədənkənar maliyyələşdirmə kapitalın mənbələrini şaxələndirir, ənənəvi büdcə ayırmalarından asılılığı azaldır. Bu diversifikasiya müəssisələrə çoxsaylı maliyyə axınının onların təşəbbüslərini dəstəkləməsini təmin etməklə innovasiya ilə bağlı riski azaltmağa kömək edir. Büdcədənkənar maliyyələşdirməyə çıxış müəssisələrə illik büdcə dövrü tərəfindən qoyulan məhdudiyyətlər olmadan innovativ layihələri həyata keçirmək üçün çeviklik təmin edir [56, p.102]. Bu

çeviklik bazar imkanlarına və dəyişən texnoloji mənzərələrə tez cavab verməyə imkan verir. Büdcədənkənar maliyyələşdirmə, xüsusən də vençur kapitalı kimi xarici mənbələrdən müəssisələrə əhəmiyyətli innovasiyaları təşviq etmək potensialına malik yüksək təsirli, yüksək riskli layihələri həyata keçirməyə imkan verir. Cəsarətli təşəbbüslər üçün bu qabiliyyət müəssisələri rəqabətli bazarlarda fərqləndirə bilər. Büdcədənkənar maliyyələşdirmədən əlavə resurslar hesabına müəssisələr innovativ məhsul və xidmətlərin inkişafını və kommersiyalaşdırılmasını sürətləndirə bilərlər. Bu sürətlə bazara çıxma vaxtı rəqabət üstünlüyü əldə etmək üçün kritik amil ola bilər. Müəssisə kapitalı firmaları və ya strateji ittifaqlarla tərəfdaşlıq kimi birgə maliyyələşdirmə modelləri çox vaxt kapitaldan əlavə faydalar gətirir. Müəssisələr innovasiya imkanlarını zənginləşdirərək, xarici tərəfdaşların təcrübəsindən və şəbəkələrindən istifadə edə bilərlər.

Xarici mənbələrdən, xüsusən də səhm investisiyaları vasitəsilə maliyyələşdirmə mövcud maraqlı tərəflər üçün mülkiyyət hüququnun azalması ilə nəticələnə bilər. Müəssisələr vəsaitlərin təmin edilməsi və nəzarətin saxlanması arasında mübadiləleri diqqətlə qiymətləndirməlidirlər. İnnovasiya təbii olaraq risklər daşıyır və bütün layihələr uğur qazana bilməz. Müəssisələr uğursuzluq potensialını nəzərə almalı və onların maliyyə vəziyyətinə təsirini azaltmaq üçün risklərin idarə edilməsi strategiyaları yaratmalıdırlar. Maliyyələşdirmə üçün kənar təşkilatlarla əməkdaşlıq edərkən, maraqların və məqsədlərin uyğunluğunu təmin etmək çox vacibdir. Aydın ünsiyyət və dəqiq müəyyən edilmiş razılaşmalar innovasiya layihəsinin icrası zamanı yarana biləcək münaqişələrin qarşısını almağa kömək edir. İnnovasiya dinamik və resurs tutumlu bir işdir və büdcədənkənar maliyyələşdirmə müəssisələrə innovativ axtarışlarını gücləndirmək üçün vasitələr təqdim edir. İstər daxili xüsusi fondlar, strateji tərəfdaşlıqlar, vençur kapitalı və ya kraudfanding vasitəsilə, büdcədənkənar maliyyələşdirmənin müxtəlif mənbələri müəssisələrə iddialı layihələrə başlamağa, dağıdıcı texnologiyalar kəşf etməyə və öz sənayelərində ön sıralarda yer almağa imkan verir. Bu maliyyələşdirmə mexanizmlərindən strateji istifadə etməklə müəssisələr innovasiya mənzərəsinin çətinliklərini həll edə və rəqəmsal iqtisadiyyatda dayanıqlı artıma təkan verə bilərlər.

İş dünyasının dinamik mənzərəsində innovasiya inkişafın, rəqabət qabiliyyətinin və uzunmüddətli uğurun əsas sürücüsü kimi seçilir. İnnovasiya fəaliyyətini effektiv şəkildə stimullaşdırmaq üçün müəssisələr təkcə yaradıcılıq mədəniyyətini inkişaf etdirməklə yanaşı, həm də innovativ axtarışlar üçün maddi stimullar təmin edən strategiyalardan istifadə etməlidirlər [1]. Bu məqalə innovativ məhsullar üçün həvəsləndirmə sistemlərinin, qabaqcıl təşkilati strukturların və biznes və akademik institutlar arasında informasiya boşluğunu aradan qaldırmaq üçün vahid innovasiya reyestrinin yaradılmasını əhatə edən müəssisələr daxilində innovativ fəaliyyətin həvəsləndirilməsi üsullarını araşdırır. Güclü həvəsləndirmə sisteminin yaradılması müəssisələri innovativ məhsulların inkişafına diqqət yetirməyə həvəsləndirmək üçün çox vacibdir. Bu sistemlər müxtəlif formalarda ola bilər, uğurlu innovasiya təşəbbüsləri üçün maddi mükafatlar və tanınma təmin edir. Müvəffəqiyyətli innovasiya nəticələri ilə əlaqəli bonuslar, mənfəətin bölüşdürülməsi və ya səhm opsionları kimi maliyyə stimullarının təklif edilməsi güclü motivasiya rolunu oynayır. Maliyyə mükafatlarını innovasiya uğurları ilə birbaşa əlaqələndirməklə, müəssisələr işçiləri yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına fəal töhfə verməyə təşviq edir. İnnovativ nailiyyətlərin tanınması mədəniyyətinin yaradılması vacibdir. Mükafatlar, ictimai təşəkkürlər və ya innovasiya mövzulu tədbirlər vasitəsilə fərdlərin və ya komandaların tanınması qürur və nailiyyət hissini artırır. Bu, təkcə mövcud innovatorları həvəsləndirmir, həm də başqalarını öz yaradıcı ideyalarına töhfə verməyə ruhlandırır. Uğurlu innovasiya layihələrində iştirak edən işçilər üçün karyera yüksəlişi imkanlarının təmin edilməsi innovativ töhfələrə verilən dəyəri gücləndirir. Təşviqatlar, innovasiya komandalarında liderlik rolları və ya gələcək layihələrə rəhbərlik etmək imkanı müəssisənin innovasiyaları təşviq etmək öhdəliyi ilə uyğunlaşan karyera yolu yaradır [3, s.37]. Təşkilatın strukturu onun innovasiya qabiliyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. İnnovativ fəaliyyəti stimullaşdırmaq üçün müəssisələr əməkdaşlığı, çevikliyi və davamlı təkmilləşdirməyə diqqəti təşviq edən qabaqcıl təşkilati strukturları tətbiq edə bilərlər. Təkmil təşkilati strukturun əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir: Müxtəlif bacarıqlara və perspektivlərə malik şəxsləri bir araya

gətirən çarpaz funksional komandaların yaradılması innovasiyanın təşviqi üçün vacibdir. Bu komandalar layihələr üzərində əməkdaşlıq edə, fikirləri paylaşa və mürəkkəb problemləri həll etmək üçün kollektiv təcrübələrindən istifadə edə bilərlər. Təşkilat daxilində xüsusi innovasiya laboratoriyalarının və ya mərkəzlərinin yaradılması eksperimentlər və ideyaların yaradılması üçün ayrılmış yer təmin edir. Bu ixtisaslaşdırılmış bölmələr ənənəvi biznes əməliyyatlarının məhdudiyyətləri olmadan tədqiqat və təkmilləşdirmə, prototipləşdirmə və yeni konsepsiyaların sınaqdan keçirilməsinə diqqət yetirə bilər [4]. Çevik iş metodologiyalarının qəbulu müəssisələrə dəyişən bazar tələblərinə və texnoloji irəliləyişlərə tez reaksiya verməyə imkan verir. İterativ inkişaf və müntəzəm əks əlaqə dövrələri kimi çevik təcrübələr davamlı innovasiya üçün vacib olan uyğunlaşma və davamlı öyrənmə mədəniyyətini təşviq edir. Sahibkarlıq subyektləri ilə elm və təhsil müəssisələri arasında informasiya boşluğunu aradan qaldırmaq üçün müəssisələr vahid innovasiya reyestrini yarada bilərlər. Bu reyestr davam edən tədqiqatlar, mövcud texnologiyalar və əməkdaşlıq imkanları haqqında məlumat üçün mərkəzləşdirilmiş repozitor kimi xidmət edir. Vahid innovasiya reyestrinin əsas komponentlərinə aşağıdakılar daxildir: İnnovasiyalar reyestrində elm və təhsil müəssisələrinin ekspertizası, tədqiqat maraqları və imkanları haqqında ətraflı məlumatlar olmalıdır. Eynilə, o, müəssisələrin innovasiya ehtiyaclarını, problemlərini və layihələrini kataloqlamalıdır. Bu hərtərəfli məlumat bazası region və ya sənaye daxilində innovasiya mənzərəsinin vahid görünüşünü təmin edir. Biznes və akademik qurumlar arasında əməkdaşlığı asanlaşdıran rəqəmsal platformalar və ya portalların yaradılması vacibdir. Bu platformalara layihənin uyğunlaşdırılması xüsusiyyətləri, müzakirələr üçün forumlar və tədqiqat nəticələrinin mübadiləsi mexanizmləri daxil ola bilər. Bu cür əməkdaşlıq məkanları sinerjiləri gücləndirir və birgə innovasiya layihələri üçün tərəfdaşlıqları asanlaşdırır.

Nəticə

İnnovasiya fəaliyyəti ilə onu stimullaşdırmaq üçün istifadə olunan üsullar arasında qarşılıqlı asılılıq ictimai tərəqqinin və iqtisadi inkişafın əsasında duran dinamik və simbiotik əlaqədir. Kəşfiyyatımız vasitəsilə biz insan yaradıcılığı və ixtiraçılığı ilə idarə olunan innovasiya fəaliyyətinin onun fəaliyyət göstərdiyi mühit tərəfindən necə formalaşdığını və imkan verdiyinin şahidi olduq. Siyasi stimullardan tutmuş institusional dəstəyə qədər çoxlu stimullaşdırma üsulları ilə müəyyən edilən bu mühit innovasiya toxumlarının kök saldığı və çiçəkləndiyi münbit torpaq kimi xidmət edir. Ən başlıcası, araşdırmamız bu əlaqənin bir istiqamətli olmadığını ortaya qoydu. Stimullaşdırma üsulları resursların təmin edilməsi, risklərin azaldılması və əməkdaşlığın təşviq edilməsi yolu ilə innovasiyaların stimullaşdırılmasında əsas rol oynasa da, innovasiyanın nəticələri də öz növbəsində bu metodları formalaşdırır və təkmilləşdirir. Uğurlu innovasiyalar, stimullaşdırma strategiyalarının effektivliyinə dair anlayışlar təklif edən və yaranan ehtiyac və imkanlarla daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün uyğunlaşmalara təkan verən meyar rolunu oynayır. Bundan əlavə, biz innovasiya fəaliyyəti ilə stimullaşdırma metodları arasındakı qarşılıqlı əlaqənin milli sərhədləri aşdığını və texnologiya və səhiyyədən tutmuş təhsil və kənd təsərrüfatına qədər müxtəlif sektorları əhatə etdiyini qəbul etdik. Qlobal miqyasda bir-biri ilə əlaqəli dünyada ideyalar, resurslar və ən yaxşı təcrübələrin mübadiləsi innovasiyaların çarpaz tozlanmasını asanlaşdırır, kollektiv bilik fondunu zənginləşdirir və qlobal miqyasda tərəqqiyə təkan verir. Sürətli texnoloji tərəqqi, ictimai təlatümlər və ekoloji çağırışlarla səciyyələnən 21-ci əsrin mürəkkəbliklərində naviqasiya etdikcə, bu qarşılıqlı asılılığı anlamaq və inkişaf etdirmək getdikcə həyati əhəmiyyət kəsb edir. İnkişaf edən şərtlərə cavab olaraq stimullaşdırma üsullarını uyğunlaşdırmaq və təkmilləşdirməklə yanaşı, innovasiyaları inkişaf etdirən ekosistemi inkişaf etdirməklə biz dövrümüzün aktual problemlərini həll etmək və gələcək nəsillər üçün daha parlaq gələcək qurmaq üçün insan yaradıcılığının dəyişdirici gücündən istifadə edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Globerman S., Shapiro D. Global Foreign Direct Investment Flows: The Role of Governance Infrastructur. New York: Oxford University Press, 2018.
2. Hymer S. The International Operations of National Firms: A Study of Direct Foreign Investment. Cambridge: MIT Press, 2019.
3. John W. Sustainable Development. Hong Kong: Routledge, 2017.
4. Kachur R. Economic Development. Mohyla: Mohyla Academy, 2018.
5. Kevin H. The Political Economy of Special Economic Zones in China. London: Zhang, 2015.
6. Mary A.D. Sustainable Development. Chicago: Bloomsbury Publishing, 2018.
7. Moran T.H. Foreign Direct Investment and Development: The New Policy Agenda for Developing Countries and Economies in Transition. Washington: Institute for International Economics, 2020.
8. Ota T. Sustainable Development. Tokyo: Toyo University, 2017.

Эльнур Закир оглы Велизаде
магистрант Западно-Каспийского Университета
Наргиз Шамиль кызы Халыкова,
преподаватель кафедры «Финансы и менеджмент»
Западно-Каспийского Университета, д.э.ф.

Взаимосвязь инновационной активности и методов ее стимулирования

Резюме

Цель исследования – изучить взаимозависимость инновационной активности и методов ее стимулирования.

Методика исследования – в исследовательской работе использовались анализ, синтез, сравнительный, статистический, наблюдательный, исторический и сравнительный методы. Для достижения научных результатов работы использовались системный, процессный, ресурсный и эффективный подходы.

Важность применения исследования – исследования взаимозависимости инновационной деятельности и методов ее стимулирования важны для более глубокого понимания того, как развивать культуру инноваций, ускорять экономический рост, эффективно распределять ресурсы, управлять рисками, повышать организационную эффективность, привлекать и сохранить талант.

Результаты исследования - Инновационная деятельность и методы ее стимулирования глубоко взаимозависимы. Инновационная деятельность относится к процессу разработки новых продуктов, услуг или процессов, а методы стимулирования включают политику, стимулы и системы поддержки, предназначенные для поощрения инноваций. Эффективные стимулы, такие как государственные гранты, налоговые льготы, финансирование исследований и разработок (НИОКР) и защита интеллектуальной собственности, создают благоприятную среду для инноваций за счет снижения финансовых рисков и поощрения творческих начинаний.

Оригинальность исследований и научные инновации - В современном быстро меняющемся бизнес-среде инновации часто являются ключевым фактором конкурентного преимущества. Исследования помогают компаниям понять, как различные методы стимулирования инновационной деятельности, такие как стимулирование, формирование культуры или сотрудничество, влияют на их способность внедрять инновации и опережать конкурентов.

Ключевые слова: инновации, инновационная деятельность, исследования и разработки.

Elnur Zakir Valizade
Master's student at Western Caspian University
PhD Nargiz Shamil Khaligova,
"Finance and management" department
teacher of the Western Caspian University.

Interdependence between innovation activity and methods of its stimulation

Summary

The purpose of the research - is to study the interdependence between innovation activity and methods of its stimulation.

Research methodology - analysis, synthesis, comparative, statistical, observational, historical and comparative methods were used in the research work. To achieve the scientific results of the work, systematic, process, resource and effective approaches were used.

Importance of research application - research on the interdependence between innovation activity and methods of its stimulation is important for a deeper understanding of how to develop a culture of innovation, accelerate economic growth, efficiently allocate resources, manage risks, increase organizational performance, and attract and retain talent.

Research results - Innovation activity and methods of its stimulation are deeply interdependent. Innovation activity refers to the process of developing new products, services, or processes, while stimulation methods include policies, incentives, and support systems designed to encourage innovation. Effective incentives, such as government grants, tax breaks, research and development (R&D) funding, and intellectual property protection, create an enabling environment for innovation by reducing financial risks and encouraging creative endeavors.

Research originality and scientific innovation – In today's fast-paced business landscape, innovation is often a key driver of competitive advantage. Research helps companies understand how different methods of stimulating innovation activity, such as incentives, culture building or collaboration, affect their ability to innovate and stay ahead of the competition.

Key words: innovation, innovation activity, research and development.

Эльдар Нариман оглы ЗЕЙНАЛЛЫ
Докторант Института Экономики
Министерства Науки и Образования
Азербайджанской Республики
E-mail: eldar.narimanoglu@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.010

РОЛЬ СОВРЕМЕННЫХ ИННОВАЦИЙ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Резюме

Цель исследования - исследовать влияние современных инноваций на повышение конкурентоспособности промышленных предприятий.

Методология исследования - в статье использован системный и комплексный подход к исследуемой проблеме, а также методы обобщения и оценки.

Значимость исследования - полученные результаты могут быть использованы для решения теоретических и практических задач, связанных с повышением конкурентоспособности промышленных предприятий.

Результаты исследования - заключаются в разработке предложений и рекомендаций по повышению роли современных инноваций в повышении конкурентоспособности промышленных предприятий с учетом современного уровня развития страны.

Оригинальность и научная новизна исследования - в результате анализа глобального опыта в области решения обсуждаемых в статье проблем были разработаны подходы, соответствующие требованиям современных условий. Проанализированы направления повышения конкурентоспособности промышленных предприятий, выдвинуты предложения и рекомендации по инновационному развитию данной сферы.

Ключевые слова: промышленность, экономика, риск, управление рисками, риск-менеджмент, оценка рисков.

Введение

В условиях рыночной экономики для успешного роста промышленного производства особое значение приобретает задача создания конкурентоспособных предприятий и продукции. Вопросы улучшения конкурентоспособности компаний и отраслей, безусловно, являются приоритетом национальной экономики. Конкурентоспособные предприятия способствуют росту экономики, увеличению занятости и улучшению качества жизни населения. На современном этапе развития ведущих отраслей экономики ключевым фактором стала научно-техническая революция, под воздействием которой обновляется база производства и потребления, совершенствуется производимая продукция, и разрабатываются - новые виды продукции [1,с.120]. Эта тенденция приводит к увеличению производительности труда и снижению издержек, что положительно сказывается на глобальной конкурентоспособности. Путь развития с внедрением инноваций является самой верной стратегией. В настоящее время инновационные инициативы местных промышленных предприятий по-прежнему редко направлены на поддержку конкурентной борьбы, которая становится все более сложной.

Основные особенности повышения конкурентоспособности промышленных предприятий

Все факторы внешней среды можно классифицировать на две основные группы: те, которые непосредственно влияют на функционирование предприятия (включая заинтересованные стороны предприятия), и те, которые оказывают косвенное воздействие на его

деятельность (факторы внешней среды организации). Эти факторы оказывают разноплановое воздействие на деятельность предприятия, создавая как возможности, так и угрозы для его развития. Прямое влияние, оказываемое поставщиками и потребителями, формирует условия для гибкой адаптации предприятия к изменяющимся требованиям рынка. Косвенные факторы, такие как экономическая и политическая ситуация, требуют стратегического планирования и долгосрочных решений.

В условиях рыночной экономики для успешного роста промышленного производства особенно важной становится задача создания конкурентоспособных предприятий и продукции. Повышение конкурентоспособности компаний и отраслей, безусловно, играет ключевую роль в национальной экономике. Это связано с тем, что конкурентоспособные предприятия способствуют росту экономики, увеличению занятости и улучшению качества жизни населения. В текущей фазе развития ведущих отраслей экономики научно-техническая революция выступает основным фактором, благодаря которому обновляется производственная и потребительская база, совершенствуется существующая продукция и создаются новые её виды. Эта тенденция способствует увеличению производительности труда и снижению издержек производства, что в конечном итоге повышает конкурентоспособность предприятий на глобальном рынке. Постоянные инновации и внедрение новых технологий позволяют предприятиям быстро реагировать на изменения в спросе и предлагать потребителям продукцию высокого качества по конкурентным ценам. Инновационный путь развития представляет собой единственно возможную стратегию. На данный момент инновационные проекты азербайджанских промышленных предприятий по-прежнему редко нацелены на поддержку конкурентной борьбы, которая становится всё более сложной. Тем не менее, успешная реализация инновационных проектов может привести к значительным улучшениям в качестве продукции и услуг, предоставляемых предприятиями. Инновации позволяют предприятиям не только улучшать существующие продукты, но и создавать принципиально новые предложения, которые могут удовлетворять потребности клиентов более эффективно, чем предложения конкурентов. Освоение новых видов продукции предприниматели считают самым важным результатом инновационной деятельности промышленных предприятий. Однако влияние этих мероприятий остается незначительным и пока не отразилось на объективных показателях конкурентоспособности промышленной продукции как на национальных, так и на международных рынках. Причины этого могут быть связаны с недостаточной интеграцией инновационных процессов в общую стратегию предприятия, а также с отсутствием необходимой инфраструктуры и поддержки. Для эффективного внедрения инновационной политики необходимо осуществить комплекс научных и организационно-технических действий, основные из которых следующие:

- Создание концепции развития инновационной деятельности и инфраструктуры предприятия с определением долгосрочных стратегических целей и методов их реализации в контексте формирования инновационной экономики.
- Создание программы инновационного развития предприятия, представляющей собой подробный документ, который определяет ресурсы, исполнителей и сроки проведения комплекса мероприятий, направленных на достижение целей инновационного роста.
- Включение ключевых положений программы инновационного развития в стратегию социально-экономического развития предприятия

Интеграция этих мер в стратегическое планирование позволит предприятиям быстрее реагировать на изменения во внешней среде, а также повысит их адаптивность к новым технологическим и экономическим условиям. Стратегической целью развития инновационной деятельности и создания инновационной системы предприятия должно стать комплексное развитие производства до уровня, который обеспечивает его конкурентоспособность на глобальном рынке. Достижение этой цели требует системного подхода к управлению

инновациями, включающего анализ текущих тенденций, прогнозирование будущих изменений и разработку адаптивных стратегий.

Системный подход к управлению инновациями должен включать следующие элементы:

• Анализ потребностей и возможностей: выявление ключевых областей, в которых инновации могут принести наибольшую пользу. Это может включать анализ текущих проблем и слабых мест предприятия, а также изучение лучших практик и достижений конкурентов.

• Планирование и разработка инноваций: создание четкой стратегии, включающей цели, задачи, ресурсы и сроки реализации инновационных проектов. Это может включать разработку новых технологий, продуктов или бизнес-моделей, а также оптимизацию существующих процессов и структур.

• Внедрение и контроль: реализация запланированных инновационных проектов и мониторинг их выполнения. Важно регулярно оценивать прогресс и вносить необходимые коррективы, чтобы обеспечить достижение поставленных целей.

• Оценка и адаптация: анализ результатов внедрения инноваций и оценка их влияния на конкурентоспособность предприятия. Это может включать анализ финансовых показателей, отзывов клиентов и других ключевых метрик. Используя полученные данные, можно корректировать стратегию и планировать дальнейшие инновационные мероприятия.

Предприниматели рассматривают освоение новых видов продукции как наиболее значимый результат инновационной деятельности промышленных предприятий. Однако роль этих мероприятий незначительна и пока не сказалась на реальных оценках уровня конкурентоспособности промышленной продукции как на внутреннем, так и на внешнем рынках [2, с. 220]. Проблема заключается в том, что многие предприятия не в полной мере используют потенциал инноваций для повышения своей конкурентоспособности. Они часто сталкиваются с проблемами, такими как недостаток финансовых ресурсов, недостаточная квалификация персонала и отсутствие необходимых технологий. Для успешного внедрения инновационной политики необходимо осуществить набор научных и организационно-технических мер, основные из которых следующие:

- Формирование концепции развития инновационной деятельности и инфраструктуры предприятия с определением долгосрочных стратегических целей и методов их достижения в контексте формирования инновационной экономики.
- Создание программы инновационного развития предприятия, являющейся целевым документом, определяющим ресурсы, исполнителей и сроки реализации мероприятий, направленных на достижение целей инновационного роста.
- Интеграция ключевых положений программы инновационного развития в стратегию развития предприятия в социально-экономическом плане.

Эти меры должны быть подкреплены адекватным финансированием и поддержкой со стороны государства, чтобы обеспечить устойчивое развитие и конкурентоспособность на международной арене. Стратегической целью развития инновационной деятельности и формирования инновационной системы предприятия должно быть комплексное развитие производства до уровня его конкурентоспособности в мире [3,с,12-21]. Это требует интеграции инновационных процессов во все уровни управления предприятием и обеспечения их взаимодействия с другими элементами производственной и организационной структуры. Инновация (новшество, нововведение) может быть определена как внедрение новых идей в рамках различных сфер деятельности предприятия, направленных на его хозяйственное развитие [4,с.170-172]. В соответствии с таким подходом можно определить нижеперечисленные типы инноваций, которые непосредственно влияют на функционирование организации и ее конкурентоспособность. Инновации могут быть разной природы, начиная от новых технологических решений и заканчивая изменениями в организационной структуре и бизнес-процессах.

- Технические инновации — позволяют фирме улучшить характеристики своих това-

ров и услуг, что делает их более конкурентоспособными по сравнению с аналогичными предложениями на рынке.

- Производственные (технологические) инновации — дают компании возможность внедрять новые энергосберегающие технологии, повышающие производительность. Эти инновации приводят к созданию как ценовых, так и неценовых конкурентных преимуществ, а также влияют на взаимодействие с контрагентами по цепочке создания стоимости из-за изменения потребности в производственных услугах.
- Рыночные инновации — открывают компании доступ к новым клиентам и рынкам, увеличивая объем продаж. Это способствует более широкому применению ценовых методов конкуренции и позволяет воздействовать на поставщиков через увеличение предложения аналогичных услуг на новых рынках.
- Информационные инновации — направлены на совершенствование внутренней среды организации, что повышает эффективность внутренних процессов и позволяет быстрее реагировать на изменения внешних факторов в сравнении с другими участниками рынка.
- Управленческие инновации — помогают принимать более быстрые и точные управленческие решения, что дает конкурентное преимущество.
- Экономические (финансовые) инновации — позволяют более эффективно управлять финансовыми ресурсами предприятия, повышая его конкурентоспособность за счет увеличения финансовой независимости и возможности финансирования мероприятий, направленных на укрепление конкурентной позиции.

Эффективная реализация этих инноваций требует от предприятия постоянного мониторинга рыночных тенденций и гибкости в адаптации к изменяющимся условиям. Важно также учитывать обратную связь от клиентов и партнёров для своевременной корректировки внедряемых инноваций.

Благодаря этим инновациям предприятие может создавать конкурентоспособные товары (услуги), а также повышать собственный уровень конкурентоспособности за счет активной инновационной деятельности. Имея арсенал возможных нововведений, менеджмент компании должен определить возможность его применения, на основе степени новизны, масштаба инновации, взаимодействия данного изменения в производственно-хозяйственной структуре предприятия [5,с.211]. Это также включает оценку рисков, связанных с внедрением инноваций, и разработку стратегий по их минимизации. Таким образом, инновационная деятельность играет решающее значение в повышении конкурентоспособности предприятий и обеспечении их устойчивого развития в условиях динамично меняющейся внешней среды. Для достижения успеха предприятиям необходимо систематически подходить к управлению инновациями, интегрировать их в общую стратегию и организационную структуру, а также активно сотрудничать с внешними партнерами и государственными органами. Кроме того, успешное внедрение инноваций требует постоянного анализа и адаптации, чтобы своевременно реагировать на изменения во внешней среде и эффективно использовать возникающие возможности. Только так предприятия смогут обеспечить свое лидерство на рынке и устойчивое развитие в долгосрочной перспективе.

Заключение

Таким образом, суммируя два предыдущих результата, была показана также связь между инновациями и конкурентоспособностью. Основной мыслью данного умозаключения является то, без использования инновационных технологий в современной бизнес среде невозможно обеспечить тот уровень конкурентоспособности, чтобы выходить на международный рынок и добиться там успеха. Именно наличие инновационного потенциала может помочь Азербайджану полностью интегрироваться в международную торговлю и перейти из ранга развивающихся стран в стан развитых. Для этого, конечно, нужны и такие факторы как эффективное государственное регулирование и уровень образования и наличия

специалистов, но практика показывает, что в этом случае Азербайджан двигается в правильном направлении. При этом наличие природных ресурсов не обязательно при наличии инновационных технологий, что доказывает нам Япония на своем примере.

ЛИТЕРАТУРЫ

1. Еремеева. Н. В. Конкурентоспособность товаров и услуг. Москва: Наука, 2006, 155 с.
2. Зборина И.М. Конкурентоспособность организации (учебное пособие). Москва: Прогресс, 2016, 257 с.
3. Мазилкина Е.И. Основы управления конкурентоспособностью, Москва: Наука, 2013, с. 12-21.
4. Маврина И.А, Мокроносов А.Н. Конкуренция и конкурентоспособность. Москва: Наука, 2017, 187 с.
5. Каплина О.Н. Оценка конкурентоспособности предприятия на основе процессного подхода. Москва, Экономика, 2005, 341 с.

Eldar Nəriman oğlu ZEYNALLI
Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
İqtisadiyyat İnstitutunun doktorantı
e-mail: eldar.narimanoglu@gmail.com

Müasir iqtisadi şəraitdə sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində müasir innovasiyaların rolu

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində müasir innovasiyaların təsirini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası - məqalədə araşdırılan problemə sistemli və kompleks yanaşma, ümumiləşdirilmə və qiymətləndirilmə metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – ümumiləşdirilmiş yekunlardan sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə ilə bağlı yaranmış çətinliklərin aradan qaldırılmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – ölkənin müasir inkişaf səviyyəsi nəzərə alınmaqla sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində müasir innovasiyaların rolunun artırılması üzrə təklif və tövsiyələrin hazırlanmasından ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – məqalədə baxılan problemlərin həlli üzrə müasir təcrübə tədqiq olunmaqla iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğun yanaşmalar formalaşdırılmışdır. Sənaye müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri təhlil edilmiş, bu sahənin innovasiyalı inkişafı ilə bağlı təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: sənaye, iqtisadiyyat, risk, risklərin idarə olunması, risklərin qiymətləndirilməsi

Eldar Nariman ZEYNALLİ
Doctorant of İnstitue of Economics of the
Ministry of Science and Education
of the Republic of Azerbaijan
E-mail: eldar.narimanoglu@gmail.com

The role of modern innovations on increasing the competitiveness of industrial enterprises in modern economic conditions

Summary

The purpose of the study is to investigate the impact of modern innovations on increasing the competitiveness of industrial enterprises.

Research methodology - this article employs a systematic and integrated approach to the problem under investigation, incorporating methods of generalization and evaluation.

The significance of the study - the results obtained can be used to solve theoretical and practical problems related to increasing the competitiveness of industrial enterprises.

The results of the research consist in the development of proposals and recommendations for enhancing the role of modern innovations in increasing the competitiveness of industrial enterprises, taking into account the current level of development of the country.

The originality and scientific novelty of the research - this study forms approaches based on an analysis of global experiences in addressing the problems discussed in the article, aligning them with the demands of contemporary conditions. The directions of increasing the competitiveness of industrial enterprises are analyzed, proposals and recommendations for the innovative development of this area are put forward.

Key words: industry, economy, international standard, management system, competitiveness, performance indicators.

III BÖLMƏ.
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT, İNSAN RESURSLARININ VƏ LAYİHƏLƏRİN İDARƏ EDİLMƏSİ

Mirzəbala Təbrik oğlu POLADOV
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, doktorant
e-poçt: mirze.poladov@list.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.025

YENİ İQTİSADİ MEXANİZM: 4-CÜ SƏNAYE İNQİLABI VƏ ONUN İNSAN RESURSLARININ İDARƏ EDİLMƏSİNƏ TƏSİRLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – 4-cü Sənaye inqilabının və rəqəmsallaşmanın İnsan resurslarının idarə edilməsi funksiyalarına təsirini üzə çıxarmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqatda metod kimi keyfiyyətli məzmun təhlilindən istifadə edilmiş və bir çox araşdırmaya müraciət edilmişdir. Sənaye 4.0 çərçivəsində HRM funksiyalarında ortaya çıxan təcrübələr analiz olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Aydındır ki, beynəlxalq idarəetmə ədəbiyyatında xeyli sayda mənbələr əvvəllər tədqiqat predmeti kimi tədqiq edilməmiş, təhlillər aparılmamışdır. Tədqiqatın əhəmiyyəti milli və toplanmış məlumatlar çərçivəsində mövcud boşluğu doldurmaq, şirkətlərə təsir edən rəqəmsallaşma tətbiqləri, rəqəmsallaşma ilə İR arasındakı əlaqəni daha aydın şəkildə açmaqdır.

Tədqiqatın nəticəsi – 4-cü Sənaye inqilabının təsirlərini nəzərə alaraq, şirkətlərdə baş verə biləcək dəyişikliklərə qabaqcadan hazır olmağa kömək olacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – rəqəmsallaşma və Sənaye 4.0 tətbiqləri iş həyatına getdikcə daha çox daxil olur. Bu sahəyə uyğun HR təcrübələrinin tətbiqi ilə onlar təşkilatlara yerləşdiriləcək və idarəetmə ehtiyacı, bu iki sahə arasındakı əlaqə daha aydın şəkildə ortaya qoyula bilər. Tədqiqat bu baxımdan olduqca vacibdir.

Açar sözlər: insan resursları, mexanizm, sənaye inqilabı, rəqəmsallaşma, insan resursları funskiyaları.

Giriş

4-cü Sənaye inqilabı bugünün və gələcəyin ən vacib məsələlərindən biridir. Rəqəmsallaşma həyatın bütün sahələrinə təsir etməyə başlamışdır. Rəqəmsallaşmanın təsiri qlobal epidemiya dövründə daha çox hiss olundu: HES kodunu həyatımıza daxil etdi, bir çox işçi evdən işləyib və işləməyə davam edir və insanlar bir-biri ilə kompüterləri vasitəsilə ünsiyyət qururlar. Uzaqdan görüşə bilirlər. Rəqəmsallaşmadan müəssisələr və onların funksiyaları da təsirlənəcək, istehsal sistemlərini buna uyğun tənzimləyəcəklər, işçilərini ixtisar etməli olacaqlar. Onların xərcləri azalacaq, mənfəətləri və məhsuldarlığı artacaq. Buna uyğunlaşa bilməyən müəssisələr qısa müddətdə yox olacaq. Bu harmoniya müəssisələr və onların işçiləri üçün tələb olunur. İşçilərin və işçi namizədlərinin gələcəyi ilə bağlı qeyri-müəyyənliyi aradan qaldırıb siləcək ən vacib funksiyalar İRİE-dir.

4-cü Sənaye inqilabı

Tədqiqatın mövzusu Sənaye 4.0-ın ortaya çıxması ilə İnsan Resurslarının funksiyalarının necə dəyişdiyini və forma aldığını, hansı dəyişənlərin olduğunu aşkar etmək, insan resursları funksiyalarına necə təsir etdiyini müəyyən etməkdir. Məqsəd Sənaye 4.0 və rəqəmsallaşmanın İnsan Resurslarının idarə edilməsi funksiyalarına təsirini yaxşılaşdırmaqdır. Bu mövzunun seçilməsinin səbəbi Sənaye 4.0-ın HRM-ə diqqət yetirməsidir. Bu əlaqənin təsirlərini ortaya qoyan məhdud sayda araşdırmalar var. Tədqiqatın sualı: “Sənaye 4.0-ın HRM funksiyalarına təsiri nədir?”.

Sənaye 4.0-ın müəssisələrdə yaratdığı dəyişikliklər və inkişaf(mikro səviyyədə) aşağıdakılardır:

- İdarəetmə baxımından; Təsvirin yüksəldilməsi, missiya və vizyonun inkişafı,davamlılıq, təşkilatın inkişafı və komanda işinə vurğu, işdən çıxarılması, işçilərin məmnunluğunun artırılması;
- Maliyyə baxımından; artım və mənfəətin artırılması, kapitalın çıxarılması və yeni investisiyaların edilməsi, tərəfdaş və səhmdarlara daha çox dividend vermək;
- Xərc baxımından; Nəzarət və bütün xərclərin azaldılması ilə, aşağı baha başa gələn, lakin sərfəli qiymətə satıla bilən yüksək keyfiyyətli hazır məhsul istehsalının həyata keçirilməsi;
- İstehsal baxımından; İstehsalda və kütlədə insan-maşın əməkdaşlığının təmin edilməsi İstehsalın artırılması, başqa sözlə; səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılması, optimal istehsalın və onun davamlılığının təmin edilməsi;
- Satış və Marketinq baxımından; üstün rəqabət gücü əldə edərək bazar payı, bazarı artırmaq və ya hakim olmaq, həm müştəri tələblərini, həm də ehtiyaclarını ödəmək keyfiyyəti və qiymət, istənilən və satış sonrası qarşılanan xidmətlər (xidmət, paylama, ehtiyat hissələri və dəyişdirmə xidmətləri) və hər növ fəaliyyətin inkişafı;
- Tədqiqat və İnkişaf baxımından; Ar-Ge fəaliyyətlərinə daha çox diqqət yetirilir, İKT-dən (İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyaları) daha çox faydalanmaq, yeniliyə daha çox önəm vermək kimi üstünlükləri var.

Hazırda ətrafdakı cihazlarla İP rabitəsini həyata keçirən qurğular və qarşılıqlı məlumat mübadiləsi yolu ilə ağıllı şəbəkə yaratmış cihazların yayılması və bu cihazların bir çox tətbiqə daxil edilməsi ilə yaranan texnologiyanın adı "IoT-Internet of Things"dir. Xidmətlərin interneti, internet vasitəsilə xidmət satıcılarına xidmətlər göstərən, xidmətlərin göstərilməsinə imkan verən və biznes modelləri və xidmət tələb edən system və İnfrastrukturlardan ibarətdir. Böyük verilənlər ümumi istifadə olunan proqram alətləri tərəfindən tutulur və idarə olunur. Emal qabiliyyətindən kənar olan məlumat dəstlərini təsvir edən termindir. Böyük məlumat (Big Data) termini həm idarə olunan verilənlərin növünə, həm də onları saxlamaq və emal etmək üçün istifadə olunan alətlərə aiddir. İstifadə olunan texnologiya üçün müəyyən edilir. Təhlil mürəkkəbliyi ilə məşğul olmaq və ondan dəyər yaratmaq, böyük həcmli məlumat yeni texnologiya yaratmaq üçün kommersiya imperativi ilə birləşmiş və avtomobil sinfinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Bu başlıq altında Sənaye 4.0-ın HRM-ə təsirini aşağıdakı kimi göstərə bilərik.

a) İşin analizi

- Prosesin birinci mərhələsində aparılan iş təhlilinin forma şərtləri işçilər üçün dəyişəcək;
- Hərəkət və Zaman Tədqiqi;
- İş Analizi çərçivəsində hərəkət zamanı tədqiqatını robotlara uyğunlaşdırmaq və müşahidə etmək, üsula endirmək lazım gələcək;

b) İşdən çıxarılacaq kadrlar

- Tələbin proqnozlaşdırılması çərçivəsində ixtisar olunacaq kadrların planlaşdırılmasını vaxtında etmək lazımdır.

c) Yeni Planlaşdırma Mərhələsi

- Planlaşdırma prosesində robotların alınması, inkişafı və ya istismarının dayandırılması.

ç) Xidmət Sektorunda İşçilər

- Xidmət sektorunda çalışanların robotlar və ya fərdlər olacağı; institusional quruluş, ehtiyac kimi xüsusiyyətlərə görə planlaşdırılması lazım olan məsələlər arasında olacaq.

Rajnai və Kocsis-in 2017-ci ildə Sənaye 4.0, rəqəmsallaşdırma, robotlar və süni texnologiya mövzusunda çıxışı zəkanın əmək bazarı riskləri adlı araşdırmasında müəssisələr üçün tövsiyə edilən HR sistemi strategiyalar və tədbirlər aşağıdakılardır:

1) HR-nin strateji planlaşdırılması;

2) Sənaye 4.0-ı hədəfləyən yeni işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi, istedadlar üçün rəqabət hazırlamaq;

3) İşçilərin saxlanılması və yenidən hazırlanması;

4) Yeni təşkilat və iş modellərinin hazırlanması və tətbiqi.

d) Süni intellekt

- Rəqəmsallaşmanın işə qəbul və seçimə təsiri aşağıdakılardır: Süni intellekt sayəsində tətbiqlərin daha sürətli və daha səmərəli işlənməsi və yoxlanılması mümkün olacaqdır. İş axtaranlar indi öz profillərini sosial media saytlarında (LinkedIn, Monster kimi) yerləşdirirlər. İşəgötürənlər üçün namizədləri aşkar etmək daha asan oldu, çünki onlar paylaşılır. Halbuki internet sayəsində ərizələr yerli namizədlərlə məhdudlaşmır, həm də beynəlxalq miqyasda mövcuddur [8, s 131].

Fəaliyyətin (performansın) idarə edilməsi

Fəaliyyətin idarə edilməsi çərçivəsində fəaliyyətin qiymətləndirilməsi konsepsiyası; rəhbərlik və məsləhət xidmətləri göstərir, biznes fəaliyyəti haqqında məlumat verir və işçilərin öz vəzifə təlimatlarında və təhlillərindəki standartlara cavab verməsini təmin edir. İşçilərin uyğun səviyyədə ahəngdar işlədiyini qiymətləndirərək onlara rəy verir. Bundan əlavə, performansın qiymətləndirilməsi nəticələri, işçilərin təlimi və inkişafı planlaşdırılmasında istifadə edilməlidir. Təlim siyasətlərini və proqramlarını təhlil etmək və işçilərin bacarıqlarını idarə etmək, habelə HR tələblərini qiymətləndirmək və seçki proseslərinin səmərəli keçirilməsi və fəaliyyət göstərməsi təmin ediləcək.

HRM konsepsiyası indi ağıllı istehsal sistemlərinin və Sənaye 4.0-ın transformasiyasındadır. Bunun əvəzinə insan kapitalının idarə edilməsi konsepsiyasından istifadə olunur. Bundan əlavə, işçilərə aydın vəzifə təlimatları çatdırılır və işçilər gözləntilər barədə məlumatlandırılır. Beləliklə, müəssisələrdəki performans gözləntiləri işçilərə açıq şəkildə çatdırılır. Menecerlər mövcud insan resurslarının fəaliyyətinin təhlilinə cavabdehdirlər. Bu qiymətləndirmə prosesində ədalətli qiymətləndirmə vacibdir, sistem mükafatlandırır və işçilər xüsusi iş standartlarına və məqsədlərinə nail olmaq üçün məsuliyyət daşıyırlar. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsinin əsas məqsədlərindən biri müəssisələrin qiymətləndirilməsi, innovasiya prosesinə hazırlaşması və eyni zamanda davamlı inkişafı dəstəkləməkdir.

Sənaye 4.0 prosesində işçilərə qarşı davranışa əsaslanan yanaşmalar sərgilənməlidir, işçilərin öyrənmə və inkişaf yanaşması, bundan əlavə, nəticəyönümlü yanaşmalara diqqət yetirməklə fəaliyyətin proqnozlaşdırılması sistemi qurulmalıdır. Bu yolla işçiləri haqqında mütəmadi olaraq rəy alırlar, Performans nəticələrinin proqnozlaşdırılmasına əlavə olaraq, cari fəaliyyətin qiymətləndirilməsi, fəaliyyətin əsaslı, kəmiyyət və obyektiv qiymətləndirilməsi tətbiq edilməlidir. Fərdi performans, qrup performansı və təşkilati performans zamanı işçilər öz nailiyyətlərinə görə qiymətləndirilməli və lazım gəldikdə mükafatlandırılmalıdırlar. Süni intellekt texnologiyaları ilə şirkətlər işçiləri haqqında çoxlu məlumatlara malikdirlər. Ancaq çox məlumatın olması vacib deyil. Həqiqətən vacib olan mövcud məlumatlardan düzgün istifadə etməkdir. Süni intellekt texnologiyalarından istifadə və işçilərin müvafiq məlumatlarının qiymətləndirilməsi ilə hərtərəfli performans qiymətləndirilməsi sistemi quraşdırıla bilər. Performansın qiymətləndirilməsi sisteminin nəticəsi olaraq orta performans xal müəyyən edilir. Bundan əlavə, kadrların gələcək fəaliyyətinin necə olacağı ilə bağlı proqnozlar verir. Fəaliyyətin qiymətləndirilməsi prosesinin sonunda orta performans standartlarından aşağı olan işçilər hansı sahələrdə qiymətləndirilir? Onun qeyri-kafi olduğu sahələr müəyyən edilir. Süni intellekt işçilərin çatışmadığı sahələri əhatə edir. Menecerə hesabat verir. Müntəzəm fasilələrlə təkrarlanmalı olan performans qiymətləndirmə prosesi nəticəsində işçilərin qeyri-kafi olduğu və təkmilləşdirilməsinə ehtiyac olduğu müəyyən edilir. İstiqamətləri müəyyən etmək mümkün olacaq. Təkmilləşdirmə göstərməyən işçilərə xitam verilə bilər. İnsan resursları departamentində çalışanların fəaliyyəti süni şəkildə həyata keçirilir. Zəka texnologiyasının ölçülməsinə gəldikdə, ilk növbədə süni intellekt insan resursları mütəxəssislər tərəfindən tələb olunan xüsusiyyətlərə və meyarlara uyğun olaraq proqramlaşdırılır [11, s 25].

Karyera və istedadların idarə olunması

Karyera və istedadın idarə edilməsi müəssisələrə işçilərinin potensialını inkişaf etdirməyə və düzgün mövqelərə yerləşdirməyə kömək edir. Texnologiyanın sürətli inkişafı və rəqəmsal transformasiyanın təsiri ilə karyera və istedad idarəçiliyi də əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı.

Biznes, texnologiya təklif etdiyi imkanlardan istifadə edərək karyera və istedad idarəçiliyinə yeni bir ölçü qatır.

Dördüncü sənaye inqilabında əvvəllər qeyd olunan məsələlərə əlavə olaraq transformasiya, işçilərin uğur qazanmasında onların yaradıcılıq qabiliyyəti vacibdir. Yeni texnologiyalar, yeni məhsullar və yeni iş üsulları ilə dəyişiklik proseslərində uğurlu olmaq üçün yaradıcılıq qabiliyyətinə sahib olmaq lazımdır. Belə yaradıcı proseslərdə proqram təminatı, robot texnologiyaları, süni intellekt və alqoritmlər ön plana çıxır. Bununla belə, maşınlar insanlar qədər yaradıcıdır. Baş verəcək transformasiyanın sürəti və xarakteri sektorlar arasında dəyişir. Bu transformasiya prosesində insan resursları artıq faktiki biznes zəkasına malik olmaqla yanaşı, texnoloji savadlılığa və digər idrak bacarıqlarına ehtiyac duymur. Transformasiyadan sonra işçilərin yeni texnologiyadan istifadə etməsi tələb olunur. Onun istifadəsində yaradıcılıq, çeviklik, problem həlletmə bacarığı, cəsarət və təşəbbüskarlıq kimi qabiliyyətlər ön plana çıxır. Bu transformasiya dövründə hətta menecerlərin də müəyyən səviyyədə proqram təminatı hazırlamaq bacarığına malik olması vacibdir. Bu, tələblərdən biridir. Bu məqsədlə biznes və namizədlərin insan resurslarının seçilməsi yetərli və bacarıqlı namizədlərin işə götürülməsi, onlardan səmərəli istifadə edilməsi, aparılan təhlillərə əsasən onların sərişdə və bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi də sərişdə məsələsini əhatə edir. Bu, müəssisələr üçün əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü təmin edəcəkdir [9, s 131].

Əməkhaqqı və ödənişlərin idarə edilməsi

Texnologiyanın sürətli inkişafı müəssisələrin bir çox iş proseslərinə təsir göstərmiş, həmçinin əməkhaqqı və ödənişlərin idarə edilməsi sahəsində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Ənənəvi əməkhaqqı və ödənişlərin idarə edilməsi prosesləri əl ilə və vaxt aparan proseslər tələb etsə də, texnologiyanın təklif etdiyi yeniliklər bu prosesləri avtomatlaşdırır və onları daha səmərəli edir. Əməkhaqqının idarə edilməsi müəssisələr üçün çox mürəkkəb məsələdir. Ən inkişaf etmiş bizneslərdə belə əməkhaqqının idarə edilməsi proseslərində insan resursları iştirak edir. Bu amildən ötəri xətalar baş verə bilər. Süni intellekt alətlərindən istifadə edərək səhvlərin aşkarlanması ənənəvi əməkhaqqı sistemindən müasir əməkhaqqı sisteminə keçmə ehtimalını minimuma endirmək lazımdır. Bu proses nizam və dəqiqlik tələb edir, hansı ki, süni intellekt bu kontekstdə o müəssisələr üçün xilaskar kimi görünür. Əməkhaqqının müəyyən edilməsi prosesinin süni intellekt texnologiyası ilə alqoritmik və avtomatik olması faydalıdır [6, s 13].

Hər bir işçinin tərcümeyi-halında işə qəbul zamanı göstərilən bütün məlumatlar, psixometrik test nəticələri, təlim və inkişaf prosesində işçinin hansı təlimlər keçdiyi, təlimin səmərəli olub-olmamasının nəticələri və onun fəaliyyətdə əks olunub-olunmaması, işçinin böyük miqdarda məlumatların əlaqələndirilməsi, xüsusi bacarıqlar tələb olunur. Bütün bu məlumatlar toplanır. Bu məlumatların xaricində, maaşların idarə edilməsi prosesi ilə birlikdə əmək haqqı müəyyən edilərkən işçilər də onların fəaliyyəti ilə bağlı mütəmadi olaraq məlumatlandırılırlar. Geribildirim almaq lazımdır. Alınan bu rəydən asılı olaraq işçilərin əməkhaqqı müəyyən edilə bilər. Süni intellektin köməyi ilə kompensasiyaların idarə edilməsi prosesi təşkilatlar üçün inzibati funksiyadan çox strateji qərarların qəbulu prosesinə vasitəçi ola bilər.

İş Həyatının Keyfiyyətinin Yaxşılaşdırılması

Texnologiyanın sürətli inkişafı iş həyatının keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün bir çox imkanlar təklif edir. İş həyatının keyfiyyəti iş mühitində işçilərin məmnunluğunun artırılması, məhsuldarlığın artırılması, iş balansının təmin edilməsi və iş şəraitinin yaxşılaşdırılması kimi amillərdən ibarətdir. Sənaye 4.0 transformasiyası bizneslərə çoxlu faydalar verəcək. Bunlardan biri dəyişən istehsal yanaşması nəticəsində ortaya çıxan çevik istehsal sistemləridir. Bu, insanlardan, robotlardan və virtual personajlardan ibarət hibrid və ya hibrid komandaların yaradılmasıdır. Hibrid komandalarda komanda üzvlərinin fərqli xüsusiyyətlərindən istifadə edərək, resursların məhdud olduğu yerlərdə mövcud komanda üzvləri müvəqqəti olaraq bir-birini əvəz edə bilərlər. İnsan elementi zəka qabiliyyətlərinə və dəyişən ətraf mühit şəraitinə sürətli uyğunlaşmasına görə bu komandaların ən vacib komponentidir. Avtomatlar isə təkrarlanan, monoton, fiziki güc tələb edən və insanların

yerinə yetirə bilməyəcəyi təhlükəli işlərin öhdəsindən gəlirlər. Virtual simvollar insanlar və robot komandası üzvləri arasında interfeys və ya əlaqədir [7, s 56].

İş həyatında çeviklik

Qlobal böhran (COVID-19), texnoloji inkişaflar, dünya iqtisadiyyatında müşahidə olunan böyük dəyişiklik nəticəsində daha da çətinləşən yeni rəqabət şəraiti bütün tərəflərə təsir etməklə yaradıcı və yeni həllər gətirir. Dünyanın bütün iqtisadiyyatlarına dərindən təsir edir. Bizneslərə təsir edən bu dəyişiklik sahələri əhəmiyyətli struktur dəyişikliklərinə səbəb olur. Beləliklə, müəssisələrdə prosesi, səmərəliliyi, məhsuldarlığı və məşğulluğu artırır. İnkişaf, sənayeləşmə və rəqabət qabiliyyətinin artırılması istiqamətində mühüm addımlar atılır. Bu struktur dəyişiklikləri və transformasiyaları ilə yanaşı, biznes sistemləri də dəyişir. Təşkilat yenidən strukturlaşdırılır. Nəticədə, çeviklik yanaşmaları ilə qeyri-standart məşğulluq üsulları da ortaya çıxır [4, s 39].

Zaman Çevikliyi

Elastikliyin ən vacib növü zaman çevikliyidir və xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrdə geniş tətbiq olunur. Vaxt çevikliyinin məqsədi mövcud iş saatlarını azaltmaqdır. Bu proses çərçivəsində iş saatları çevik olmalı və ənənəvi gündəlik iş saatlarını əvəz etməlidir; Qeyri-müəyyən müddətə bağlanan əmək müqavilələri ləğv edilir. Xüsusilə işəgötürənlər xərclərin azaldılması üçün effektiv üsul kimi çevik iş sistemlərinə üstünlük verirlər [7, s 56].

Çevik saatlar

Bu iş növündə işçilər nə qədər vaxt və hansı müddətdə işləyəcəklərinə qərar verirlər. Bu vəziyyət müəssisənin müəyyən etdiyi qaydalara uyğun olaraq işçilərə şamil edilir və müəyyən olunmuş vaxt çərçivəsində işin başlanğıc və bitmə vaxtlarını seçmək imkanı verir.

Qısaldılmış iş həftələri

Sıxılmış iş həftələri sistemində iş vaxtı sıxılır və həftəlik iş saatları dəyişdirilmədən həftəlik iş saatları və günləri azalır. Nəticədə klassik həftəlik iş vaxtı 5-6 iş günü əvəzinə 3-4 iş günü təşkil edir. Bir iş günü və ya daha az müddətə qısalır. Başqa sözlə, 40 saatlıq orta həftəlik iş vaxtının sistemdə 3-4 iş gününə sıxılması sual altındadır. Bu sistemdə həftəlik iş saatlarını azaltmadan daha qısa müddətdə işləyə bilərsiniz. Burada vacib məqam standart həftəlik iş vaxtıdır. Hesablanmış 5-6 gün əvəzinə eyni işi standarta uyğun olmayan vaxtda 3-4 gün ərzində etmək olar [5, s 62].

Nəticə

Bu əsas məlumatlara əsaslanaraq, Sənaye 4.0-ün ən çox təsir etdiyi funksiya işə qəbul olsa da, onun ən az təsir etdiyi funksiyalar HR Metrikləri və Sağlamlıq və Təhlükəsizlik olmuşdur. İşəgötürmənin ən çox təsirlənən funksiya olmasının səbəbləri, Sənaye 4.0-ün bu funksiyanı necə dəyişəcəyi və namizədlərin bundan necə təsirlənəcəyi maraqlıdır. Bu təbiidir, çünki bütün şirkətlərin əsas marağı işləri necə aparacaqları və hal-hazırkı şərtlərə uyğun olan namizədlərin tapılmasıdır. Performans qiymətləndirmə aşağıdakı səbəblərə görə ən çox təsirlənən ikinci funksiyadır: deyilə bilər: HRM-də IoT-nin gələcək mümkün tətbiqlərini və nəticələrini araşdırıla bilməsi, Big Data sayəsində işçilər haqqında olan məlumatların asanlıqla analiz oluna bilməsi 4-cü Sənaye İnqilabının təsirindən biridir. Sənaye 4.0: sərt və yumşaq bacarıqlara malik olmağı tələb edir. Məsələn, hər bir konkret iş və ya proses haqqında texniki məlumatı özündə birləşdirən məlumat, İT bilik və imkanları, təşkilati və proses anlayışı, müasir interfeyslərlə qarşılıqlı əlaqə, yeni texnologiyalara, təhlükəsizlik və məlumatlara etibar etmək bacarığı mühafizə şüuru, yeni rollara və iş mühitlərinə uyğunlaşmaq üçün çeviklik, davamlı fənlər, fənlərarası öyrənmə, fənlərarası əməkdaşlıq, mürəkkəblik və abstraksiya ilə məşğul olmaq bacarığı. Sənaye 4.0 ilə insan sağlamlığı üçün çox təhlükəli olan və işçilərin yerinə robotlardan istifadə edilir, hətta bəzi sektorlarda (kimya, boya, iplik, mədənçıxarma və tikinti) insan sağlamlığına zərərliliyin mühafizəsi təmin edilə bilər.

Eyni zamanda, işçilər bu növ təlim vasitəsilə biznes, onun məhsulu və baxışı haqqında daha çox məlumat əldə edə bilərlər. Yeni tətbiq olan eynəklər məşqdə iştirak edə bilməyənlər üçündür. Bu həm də işçilər üçün alternativdir. Lenovo bu pilotu digər bazarlarda da tətbiq etməyi,

ofislərində və saytlarında yerləşdirməyi və korporativ müştərilərinə təqdim etməyi planlaşdırır. Artıq rəqəmsallaşmanın bir nümunəsi olan və haqqında çox öyrənilməmiş Sənaye 4.0 ilə bəlkə də heç bir insan müdaxiləsi olmayacaq. Onlar süni intellekt olmadan işləyəcəklər. Robotlardan başqa işçilər üçün tələb olunan qeydlər aparılacaq. Robotların qeydi də saxlanıla bilər və ya robotlar haqqında digər məlumatlar saxlanıla bilən sistem (məsələn, Robot və ya Maşın Resursları İnformasiya Sistemi) və ya qarışıq işçi Resursları İnformasiya Sistemi adlı sistem yaradıla bilər. Sənaye 4.0-ün HR funksiyalarına təsiri ilə bağlı gələcək tədqiqatlarda bütün funksiyaları əhatə etmək üçün nəzəri tədqiqatlara deyil, praktik tədqiqatlara diqqət və yer verilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Alioti, G. (2018). FIM-CISL vs. Industry 4.0, International Union Rights, 25(3), 18-19.
2. Armstrong, S.J.; Hird, A. (2011). Cognitive style and entrepreneurial drive of new and mature business owner-managers. The Journal of Business and Psychology, 24, ss.419–430.
3. Barreto, L.; Amaral, A.; Pereira, T. (2017). Industry 4.0 Implications in Logistics: An Overview. Procedia Manufacturing,, 13, 1245–1252
4. Birkel, S. H. and Hartmann, E. (2019). Impact of IoT challenges and risks for SCM, Supply Chain Management, Vol. 24, No. 1, pp. 39-61.
5. Bozlar, T. (2018). 4. sanayi devriminin işgücü piyasasına olası etkileri. İŞKUR, İstihdamda 3İ Dergisi, 27, 62-67.
6. Erol, S., Jäger, A., Hold, P., Ott, K. and Sihn, W. (2016), Tangible industry 4.0: a scenario-based approach to learning for the future of production, Procedia CIRP, Vol. 54, ss. 13-18
7. Gobble, M. M. (2018). Digitalization, digitization, and innovation, ResearchTechnology Management, 61:4, ss.56-59
8. Güven, B. (2015). İnsan kaynakları yönetiminde bilgi yönetim sistemleri. B.Aksu, B.Güven (Ed.), Lojistik sektöründe insan kaynakları yönetimi uygulamaları, ss.131-146
9. Kağnıcıoğlu, D. (2013). Çalışma İlişkileri. R. Geylan, H. Z. Tonus (Ed.), İnsan Kaynakları Yönetimi, 208-244, Eskişehir:Anadolu Üniversitesi.
10. Kurulgan, M. (2020). İnsan Kaynakları Planlaması. H. Z. Tonus, D. Paşaoğlu Baş, (Ed.). İnsan Kaynakları Yönetimi, 73-102.
11. Müller, M. J. (2019). Assessing the barriers to Industry 4.0 implementation from a workers' perspective. IFAC-PapersOnLine, 52 (13), 21-29.

Мирзабала Тебрик оглы Поладов
Докторант Азербайджанский Государственный
Университет Нефти и Промышленности
e-mail: mirze.poladov@list.ru

Новый экономический механизм: четвертая промышленная революция и ее последствия для управления человеческим ресурсом

Резюме

Цель исследования - 4. Выявить влияние промышленной революции и цифровизации на функции управления человеческими ресурсами.

Методология исследования – В качестве метода исследования использовался качественный контент-анализ, и были проведены консультации со многими исследованиями. В рамках Индустрии 4.0 был проанализирован появляющийся опыт в функциях УЧР.

Практическая значимость исследования – Важность исследования очевидна в рамках национальных и собранных данных, которые достигают большого количества источников в международной литературе по менеджменту, данная область ранее не изучалась как предмет исследования, был проведен анализ, чтобы заполнить существующий разрыв,

приложения цифровизации, влияющие на компании, и взаимосвязь между цифровизацией и IR должны быть выявлены более четко.

Результатом исследования – Учитывая последствия 4-й промышленной революции, это поможет компаниям заранее подготовиться к возможным изменениям.

Оригинальность и научная новизна исследования - Приложения цифровизации и Индустрии 4.0 все чаще входят в деловую жизнь. При применении практик управления персоналом, соответствующих этой сфере, они будут размещены в организациях и потребность в менеджменте, взаимосвязь между этими двумя областями может быть более четко выявлена. В этом отношении исследования чрезвычайно важны.

Ключевые слова: человеческие ресурсы, механизм, промышленная революция, цифровизация, функции человеческих ресурсов.

Mirzabala Tabrik Poladov
PhD, Azerbaijan State University of Oil and Industry
e- mail: mirze.poladov@list.ru

The new economic mechanism: the 4th industrial revolution and its implications on human resource management

Summary

The purpose of the research – 4th To reveal the impact of the Industrial revolution and digitization on Human resource management functions.

Methodology of the research – qualitative content analysis was used as a method in the study and many studies were consulted. Within the framework of Industry 4.0, the emerging experiences in HRM functions were analyzed

The practical importance of the research – The importance of the research is clear within the framework of national and collected data, which reach a large number of sources in the international management literature, the field has not been studied before as a research subject, analyzes have been carried out, to fill the existing gap, digitalization applications affecting companies, and the relationship between digitalization and IR should be revealed more clearly. The results of the research – Considering the effects of the 4th Industrial revolution, it will help companies to be prepared in advance for the changes that may occur.

The originality and scientific novelty of the research – digitalization and Industry 4.0 applications are increasingly entering business life. With the application of HR practices appropriate to this field, they will be placed in organizations and the need for management, the relationship between these two fields can be more clearly revealed. Research is extremely important in this regard.

Key words: human resources, mechanism, industrial revolution, digitization, human resources functions.

Elməddin Hilal oğlu ƏLİZADƏ
Qərbi Kaspi Universitetinin magistrantı

Nərgiz Şamil qızı XALIQOVA
Qərbi Kaspi Universitetinin "Maliyyə və menecment" kafedrasının müəllimi, i.f.d.
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.012

NEFT-QAZ KOMPANİYALARINDA LAYİHƏLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ SƏMƏRƏLİLİYİNİ MÜƏYYƏN EDƏN GÖSTƏRİCİLƏR SİSTEMİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - neft-qaz kompaniyalarında layihələrin idarə olunmasının səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər sisteminin tədqiqidir.

Tədqiqatın metodolgiyası - tədqiqat işində təhlil, sintez, müqayisəli, statistik, müşahidə və tarixi üsullardan istifadə edilmişdir. İşin elmi nəticələrinə nail olmaq üçün sistemli, proses, resurs və effektiv yanaşmalardan istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbqiqinin əhəmiyyəti - Neft və qaz şirkətlərində layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər üzrə tədqiqat resursların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılması, risklərin azaldılması, performansın yaxşılaşdırılması, qərarların qəbul edilməsini asanlaşdırmaq, davamlı təkmilləşdirməyə təkan vermək və maraqlı tərəflərlə şəffaf ünsiyyəti təşviq etmək üçün vacibdir.

Tədqiqatın nəticələri- Neft və qaz şirkətlərində layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün göstəricilər sistemi müxtəlif ölçülər üzrə fəaliyyəti qiymətləndirmək üçün nəzərdə tutulmuş hərtərəfli ölçüləri əhatə edir. Əsas fəaliyyət göstəriciləri (KPI) büdcə məhdudiyyətlərinə riayət etməyi ölçən xərclərin səmərəliliyini əhatə edir; vaxtın idarə edilməsi, layihə cədvəllərinə riayət olunmasının qiymətləndirilməsi; keyfiyyətə nəzarət, məhsulun müəyyən edilmiş standartlara cavab verməsini təmin etmək; və yüksək riskli neft və qaz sektorunda mühüm əhəmiyyət kəsb edən təhlükəsizlik performansı.

Tədqiqatın orjinallığı və elmi yeniliyi - Neft və qaz layihələri çox vaxt irimiqyaslı və mürəkkəbdir, çoxsaylı maraqlı tərəfləri, mürəkkəb logistikanı və əhəmiyyətli maliyyə investisiyalarını cəlb edir. Tədqiqat bu cür mürəkkəb layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini dəqiq ölçən xüsusi göstəriciləri müəyyən etməyə kömək edir.

Açar sözlər: neft-qaz kompaniyaları, layihə, layihənin idarə edilməsi

Giriş

Mürəkkəbliyi, yüksək payları və əhəmiyyətli kapital qoyuluşları ilə səciyyələnən neft və qaz sənayesi müvəffəqiyyət və davamlılığı təmin etmək üçün ciddi və səmərəli layihə idarəetməsi tələb edir. Bu effektivliyə nail olmaq üçün mərkəzi olan layihənin idarə edilməsinin fəaliyyətini qiymətləndirmək və təkmilləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuş möhkəm göstərici sisteminin tətbiqidir. Bu kontekstdə göstərici sistemi layihənin icrasının başlanmasından tamamlanmasına qədər müxtəlif aspektləri qiymətləndirmək üçün istifadə olunan kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri toplusudur. Bu göstəricilər layihələrin səmərəliliyini, effektivliyini və ümumi uğurunu ölçmək üçün hərtərəfli çərçivə təqdim edərək, daha yaxşı qərarların qəbul edilməsini və strateji planlaşdırmanı asanlaşdırır. Layihələrin çox vaxt irimiqyaslı, coğrafi cəhətdən səpələnmiş və ekoloji təhlükələrdən tutmuş dəyişkən bazar şərtlərinə qədər risklərlə dolu olduğu neft-qaz sektorunda dəqiq müəyyən edilmiş göstərici sisteminin əhəmiyyətini qiymətləndirmək olmaz. Xərclərin səmərəliliyi, vaxtın idarə edilməsi, keyfiyyətə nəzarət və təhlükəsizlik performansı kimi əsas fəaliyyət göstəriciləri (KPI) layihənin bütövlüyünü qorumaq və məqsədlərin müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər çərçivəsində yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün vacibdir. Bundan əlavə, resursdan istifadə, ətraf

mühitə təsir və maraqlı tərəflərin məmnunluğu ilə bağlı ölçülər layihənin daha geniş nəticələri və uzunmüddətli həyat qabiliyyəti haqqında daha dərin fikirlər təklif edir. Bu göstəriciləri sistematik şəkildə izləməklə neft və qaz şirkətləri potensial problemləri erkən müəyyən edə, resursların bölüşdürülməsini optimallaşdıra və yolda qalmaq üçün düzəldici tədbirlər həyata keçirə bilərlər. Bu proaktiv yanaşma təkcə layihənin nəticələrini yaxşılaşdırmır, həm də yüksək rəqabətli sənayedə davamlı təkmilləşdirməni və rəqabət üstünlüyünü dəstəkləyir. Bundan əlavə, yaxşı strukturlaşdırılmış göstərici sistemi layihənin idarə edilməsi təcrübələrini tənzimləyici tələblər və sənaye standartları ilə uyğunlaşdırır və bununla da davamlılığı və korporativ məsuliyyəti təşviq edir. Xülasə, göstərici sistemi neft və qaz sənayesində layihələrin idarə edilməsində mükəmməlliyə nail olmaq üçün zəruridir.

Neft-qaz kompaniyalarında layihələrin idarə olunmasının səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər sistemi

Xərclərin Performans İndeksi (CPI) xərclərin idarə edilməsinin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün layihənin idarə edilməsində istifadə olunan əsas performans göstəricisidir. Qazanılmış dəyəri (EV) faktiki xərclə (AC) müqayisə edərək layihənin maliyyə nəticələrini təmsil edən nisbətdir. CPI üçün formula belədir [2]:

$$CP = \frac{EV}{AC}$$

Böyük kapital qoyuluşlarının ümumi olduğu neft və qaz layihələri kontekstində İQİ layihənin xərcləri nə dərəcədə yaxşı idarə etməsinin həlledici göstəricisi ola bilər. Xərc Performansı İndeksini necə şərh etmək olar:

1. CPI = 1: Əgər CPI 1-ə bərabərdirsə, bu, layihənin tam olaraq planlaşdırıldığı kimi yerinə yetirildiyini göstərir. Qazanılan dəyər faktiki xərclə mütənasibdir və bu, xərclərin büdcəyə uyğun olduğunu göstərir.

2. CPI > 1: 1-dən böyük CPI ümumiyyətlə yaxşı hesab olunur. Bu o deməkdir ki, layihə çəkilmiş faktiki xərclərdən daha çox dəyər qazanır və bu, xərc səmərəliliyini göstərir. Neft və qaz sənayesində bu o demək ola bilər ki, layihə xərcləri səmərəli idarə edir və yerinə yetirilən işlərin dəyəri faktiki xərclərdən artıqdır.

3. CPI < 1: 1-dən az olan İQİ artıq xərclərə işarə edir. Qazanılan dəyər faktiki xərcdən azdır və bu, layihənin planlaşdırıldığı qədər səmərəli olmadığını göstərir. Layihələrin yüksək kapital tutumlu ola biləcəyi neft və qaz sektorunda, 1-dən az olan İQİ layihənin büdcədə nəzərdə tutulmuş xərcləri aşdığını göstərə bilər.

CPI xərclərin səmərəliliyi ilə bağlı anlayışlar təqdim etsə də, layihənin performansını hərtərəfli başa düşmək üçün onunla yanaşı, Cədvəl Performans İndeksi (SPI) və ümumi layihə cədvəli kimi digər layihə idarəetmə ölçülərini də nəzərə almaq vacibdir.

Qazanılmış Dəyər (EV) planlaşdırılmış və ya büdcədə nəzərdə tutulmuş xərclərlə müqayisədə yerinə yetirilən işlərin dəyərini qiymətləndirmək üçün neft və qaz sənayesi də daxil olmaqla layihənin idarə edilməsində istifadə olunan kritik göstəricidir. Qazanılmış Dəyər tamamlanan işin büdcə dəyəri baxımından layihənin gedişatının kəmiyyət ölçüsünü təmin edir. Qazanılmış Dəyər (EV) üçün formula belədir:

EV=% of completion (tamamlama%)×Budget at Completion (BAC) (tamamlanma tarixində büdcə)

Başqa sözlə, Qazanılmış Dəyər faktiki olaraq tamamlanan işin büdcə dəyərinin əksidir. Layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyi kontekstində Qazanılmış Dəyəri belə şərh etmək olar [7]:

1.EV = Faktiki Xərc (AC): Əgər Qazanılmış Dəyər Faktiki Xərclə bərabərdirsə, bu, layihənin tam olaraq planlaşdırıldığı kimi irəlilədiyini göstərir. Tamamlanmış işin dəyəri çəkilmiş faktiki xərclərə uyğundur.

2.EV > AC: Əgər Qazanılmış Dəyər Faktiki Xərcdən böyükdürsə, bu, layihənin xərc səmərəliliyi baxımından yaxşı performans göstərdiyini göstərir. Tamamlanmış işin dəyəri faktiki xərcləri üstələyir və bu, resursdan səmərəli istifadəni təklif edir.

3.EV < AC: Əgər Qazanılmış Dəyər Faktiki Xərcdən azdırsa, bu, layihənin planlaşdırıldığı kimi qənaətcil olmadığını göstərir. Tamamlanmış işin dəyəri faktiki məsrəflərdən azdır və bu, potensial xərclərin artıqlığını göstərir.

Böyük kapital layihələrinin ümumi olduğu neft və qaz sənayesində Qazanılmış Dəyər tez-tez layihənin icrasının hərtərəfli görünüşünü təmin etmək üçün Xərc Performansı İndeksi (CPI) və Cədvəl Performans İndeksi (SPI) kimi digər layihə idarəetmə göstəriciləri ilə yanaşı istifadə olunur.

Cədvəl Performans İndeksi (SPI) cədvəlin icrasının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün layihənin idarə edilməsində istifadə olunan əsas performans göstəricisidir. O, Qazanılmış Dəyər İdarəetmə (EVM) sisteminin bir hissəsidir və layihənin planlaşdırılmış cədvəlinə nə dərəcədə əməl etdiyinə dair məlumat verir. Böyük və mürəkkəb layihələrin ümumi olduğu neft və qaz şirkətləri kontekstində SPI qrafikin səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün xüsusilə dəyərlidir. SPI üçün formula belədir:

$$SPI = \frac{EV}{PV}$$

Burada [3]:

- (EV) (Qazanılmış dəyər) faktiki yerinə yetirilən işin dəyəridir.
- (PV) (Planlı Dəyər) yerinə yetirilməsi planlaşdırılan işin dəyəridir.

Neft və qazda layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyi kontekstində Cədvəl Performans İndeksini necə şərh etmək olar [8]:

1. SPI = 1: Əgər SPI 1-ə bərabərdirsə, bu, layihənin tam olaraq planlaşdırıldığı kimi irəlilədiyini göstərir. Görülən işlərin dəyəri planlaşdırılan dəyərə uyğundur və bu, layihənin qrafikə uyğun olduğunu göstərir

2.SPI > 1: 1-dən böyük SPI ümumiyyətlə müsbət hesab olunur. Bu o deməkdir ki, layihə tamamlanan iş üçün əvvəlcə planlaşdırıldığından daha çox dəyər qazanır. Bu onu deməyə əsas verir ki, layihə qrafiki qabaqlayır və vaxt baxımından səmərəli fəaliyyət göstərir.

3.SPI < 1: Əgər SPI 1-dən azdırsa, bu, layihənin qrafikdən geri qaldığını göstərir. Görülən işin dəyəri planlaşdırılandan azdır və bu, layihənin müddətində potensial gecikmələri və ya səmərəsizliyi göstərir.

Layihənin vaxtında çatdırılmasının vacib olduğu neft və qaz sənayesində SPI layihə menecerləri üçün qrafik performansını qiymətləndirmək və idarə etmək üçün dəyərli göstəricidir. O, qrafik dəyişikliklərinin aktiv şəkildə müəyyən edilməsinə imkan verir, lazım gəldikdə layihəni yenidən işə qaytarmaq üçün vaxtında düzəlişlər etməyə imkan verir.

Qeyd etmək vacibdir ki, SPI layihənin icrasının hərtərəfli görünüşünü təmin etmək üçün Xərc Performansı İndeksi (CPI) və Qazanılmış Dəyər (EV) kimi digər layihə idarəetmə göstəriciləri ilə birlikdə istifadə edildikdə ən mənalıdır. Layihə menecerləri məlumatlı qərarlar qəbul etmək və lazım olduqda düzəldici tədbirlər görmək üçün tez-tez bu ölçüləri kollektiv şəkildə təhlil edirlər.

Planlaşdırılan Dəyər (PV) layihənin idarə edilməsində, xüsusən Qazanılmış Dəyər İdarəetmə (EVM) kontekstində istifadə olunan əsas göstəricidir. O, müəyyən bir vaxta qədər görülməsi planlaşdırılan işin təxmin edilən dəyərini əks etdirir və həmçinin Planlaşdırılmış İşin Büdcə Dəyəri (BCWS) adlanır. Planlaşdırılan Dəyər düsturu belədir:

PV = % of planned work completed (başa çatdırılmış planlaşdırılan iş) × Budget at Completion (BAC) (tamamlanma tarixində büdcə)

Xüsusilə neft və qaz şirkətlərində layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyi kontekstində Planlaşdırılmış Dəyərin şərh edilməsi [5]:

1. PV = Faktiki Xərc (AC): Əgər Planlaşdırılan Dəyər Faktiki Xərclə bərabərdirsə, bu, layihənin tam olaraq planlaşdırıldığı kimi irəlilədiyini göstərir. Tamamlanmış planlaşdırılmış işlərin dəyəri çəkilmiş faktiki xərclərə uyğundur.

2. PV > AC: Əgər Planlaşdırılan Dəyər Faktiki Xərcdən böyükdürsə, bu, layihənin planlaşdırılan işlərin tamamlanması baxımından vaxtından əvvəl olduğunu göstərir. Bu, səmərəliliyin

müsbət əlaməti ola bilər, çünki layihə verilmiş xərc üçün əvvəlcə planlaşdırılandan daha çox dəyər verir.

3. PV < AC: Əgər Planlaşdırılan Dəyər Faktiki Xərcdən azdırsa, bu, layihənin planlaşdırılan işlərin tamamlanması baxımından qrafikdən geri qaldığını göstərir. Bu, layihənin icrasında potensial səmərəsizlikləri və ya gecikmələri göstərə bilər [1].

Böyük və mürəkkəb layihələrin ümumi olduğu neft və qaz sənayesində Planlaşdırılmış Dəyər layihənin hərtərəfli qiymətləndirilməsini təmin etmək üçün çox vaxt Qazanılmış Dəyər (EV) və Xərc Performansı İndeksi (CPI) kimi digər EVM göstəriciləri ilə birlikdə istifadə olunur.

Qeyd etmək vacibdir ki, Planlaşdırılan Dəyər layihə performansını qiymətləndirmək üçün xərc, cədvəl və əhatə məlumatlarını birləşdirən daha geniş Qazanılmış Dəyər İdarəetmə (EVM) sisteminin tərkib hissəsidir. EVM layihələrin monitorinqi və nəzarəti üçün dəyərli vasitədir, xüsusən də neft və qaz sektorunda olduğu kimi, səmərəli xərclərin idarə edilməsi və vaxtında çatdırılmanın vacib olduğu sənayelərdə.

Faktiki Xərc (AC) layihənin idarə edilməsində, xüsusən Qazanılmış Dəyər İdarəetmə (EVM) kontekstində mühüm göstəricidir. AC, müəyyən bir vaxta qədər yerinə yetirilən işi tamamlamaq üçün çəkilən ümumi xərcləri təmsil edir. Faktiki xərcin düsturu sadədir:

AC= Görülmüş işin ümumi dəyəri

Layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyi kontekstində, xüsusən də neft və qaz şirkətlərində Faktiki Xərclərin şərhi [4]:

1. AC = Planlaşdırılan Dəyər (PV): Faktiki Dəyər Planlaşdırılan Dəyərə bərabərdirsə, bu, layihənin büdcəyə uyğun olduğunu göstərir. Görülən işlərin faktiki dəyəri planlaşdırılan maya dəyərinə uyğundur.

2. AC < Planlaşdırılan Dəyər (PV): Əgər Faktiki Dəyər Planlaşdırılan Dəyərdən azdırsa, bu, xərclərin səmərəliliyini göstərir. Layihə ilkin olaraq görülən iş üçün nəzərdə tutulduğundan az xərclənir. Bu, resursdan səmərəli istifadənin müsbət göstəricisi ola bilər.

3. AC > Planlaşdırılan Dəyər (PV): Faktiki Dəyər Planlaşdırılan Dəyərdən böyükdürsə, bu, xərclərin artıq olmasını təklif edir. Layihə, tamamlanan iş üçün əvvəlcə planlaşdırılandan daha çox xərcləyir. Bu, səmərəsizliyə və ya gözlənilməz xərc artımına işarə edə bilər.

Layihələrin çox vaxt böyük və kapital tutumlu olduğu neft və qaz sənayesində, layihənin büdcə məhdudiyyətləri daxilində qalmasını təmin etmək üçün Faktiki Xərclərin monitorinqi çox vacibdir. Layihənin maliyyə fəaliyyətinin hərtərəfli görünüşünü təmin etmək üçün adətən Qazanılmış Dəyər (EV) və Xərc Performans İndeksi (CPI) kimi digər EVM ölçüləri ilə yanaşı istifadə olunur.

Layihənin idarə edilməsində, xüsusən də neft və qaz sektorunda səmərəlilik çox vaxt yalnız qiymət baxımından deyil, həm də cədvəl və əhatə dairəsi ilə ölçülür. Buna görə də, layihənin ümumi fəaliyyətini qiymətləndirmək üçün faktiki xərc tez-tez digər əsas göstəricilərlə birlikdə təhlil edilir. Neft və qaz sənayesində kompleks layihələrin uğuru üçün səmərəli xərclərə nəzarət və idarəetmə vacibdir.

İnvestisiya gəliri (ROI) investisiyanın gəlirliliyini onun dəyərinə nisbətən qiymətləndirən maliyyə göstəricisidir. ROI özü layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyinin birbaşa göstəricisi olmasa da, layihənin maliyyə uğurunu qiymətləndirmək üçün mühüm ölçüdür. Neft və qaz şirkətləri kontekstində böyük kapital layihələri çox vaxt əhəmiyyətli investisiyalar tələb edir və ROI bu investisiyaların səmərəliliyini və effektivliyini ölçmək üçün istifadə edilə bilər. ROI üçün formula belədir:

ROI = (Xalis Mənfəət/ Ümumi İnvestisiya)×100

ROI-ni və onun neft və qaz sənayesində layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyinə uyğunluğunun şərhi [6]:

1. Müsbət ROI: Müsbət ROI layihənin ümumi investisiyaya nisbətən mənfəət əldə etdiyini göstərir. Bu, layihənin maliyyə gəliri baxımından səmərəli olduğunu göstərir. Müsbət ROI ümumiyyətlə arzuolunandır və layihənin şirkətin ümumi maliyyə sağlamlığına töhfə verdiyini göstərir.

2. Mənfi ROI: Mənfi ROI layihənin ümumi investisiyasını ödəmək üçün kifayət qədər gəlir gətirmədiyini göstərir. Bu, səmərəsizliyə, gözlənilməz xərclərə və ya qeyri-adekvat gəlir əldə etməyə işarə edə bilər. Layihələrin tez-tez əhəmiyyətli kapital xərclərini əhatə etdiyi neft və qaz sənayesində mənfi ROI narahatlığa səbəb ola bilər və əlavə təhlil və düzəldici tədbirlər tələb edə bilər.

3. Müqayisələr və Qiymətləndirmələr: ROI sənaye göstəriciləri və ya şirkətin daxili hədəfləri ilə müqayisədə daha mənalı olur. Fərqli layihələrin ROI-ni və ya sənaye standartları ilə müqayisə etmək layihənin nisbi səmərəliliyi və uğuru haqqında fikirlər verə bilər.

4. Risklərin nəzərə alınması: ROI layihə riskləri kontekstində şərh edilməlidir. Neft və qaz sektorundakı bəzi layihələrin daha uzun geri ödəmə müddətləri və ya daha yüksək xas riskləri ola bilər. Buna görə də, hərtərəfli risk təhlili ROI qiymətləndirməsini müşayiət etməlidir.

Qeyd etmək vacibdir ki, ROI dəyərli maliyyə göstəricisi olsa da, vahid bir anlayış əldə etmək üçün o, Qazanılmış Dəyər, Xərc Performansı İndeksi (CPI) və Cədvəl Performans İndeksi (SPI) kimi digər layihə idarəetmə göstəriciləri ilə birlikdə istifadə edilməlidir. Əlavə olaraq, ROI hesablamaları layihənin maliyyə dayanıqlığının daha dəqiq təsvirini təmin etmək üçün əməliyyat və texniki xidmət xərcləri daxil olmaqla layihənin bütün həyat dövrünü nəzərə almalıdır.

Resursdan istifadə irimiqyaslı layihələrin çox vaxt əhəmiyyətli insan və maddi resursların cəlb olunduğu neft və qaz şirkətlərində layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyinin mühüm aspektidir. Resurslardan istifadənin monitorinqi və optimallaşdırılması xərclərə nəzarət etmək, layihə cədvəllərini saxlamaq və layihənin ümumi uğurunu təmin etmək üçün vacibdir. Layihənin idarə edilməsinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün istifadə edilə bilən resursdan istifadə ilə bağlı əsas göstəricilər bunlardır [2]:

1. Resursdan istifadə dərəcəsi:

Resursdan istifadə dərəcəsi = Faktiki İş SaatlarıMövcud İş Saatları x100

- Şərh: Bu metrik layihə fəaliyyətləri üçün faktiki istifadə olunan mövcud iş saatlarının faizini ölçür. Daha yüksək istifadə nisbəti resurslardan daha səmərəli istifadəni göstərir.

2. Əmək Məhsuldarlığı:

- Əmək Məhsuldarlığı = Çıxış (Bacarılan İşGiriş (İş Saatları) \Nəticə (Bacarılan İş)

- Şərh: Bu göstərici əmək vəsaiti vahidinə görə görülən işin həcmini ölçməklə əmək ehtiyatlarının səmərəliliyini qiymətləndirir. Yüksək əmək məhsuldarlığı resursdan səmərəli istifadəni təklif edir.

3.Avadanlıqdan istifadə:

- Avadanlıqdan istifadə = Faktiki İş Saatları\Mövcud İş Saatları x 10

- Şərh: Ağır maşın və ya avadanlıqları əhatə edən layihələr üçün bu metrik avadanlığın faktiki istifadə olunduğu mövcud iş saatlarının faizini ölçür. Avadanlıqdan maksimum istifadə layihənin ümumi səmərəliliyinə kömək edir.

Resurslardan səmərəli istifadə iş yüklərinin tarazlaşdırılması, həddən artıq bölüşdürülmənin qarşısının alınması və müəyyən edilmiş məhdudiyyətlər daxilində layihə məqsədlərinə nail olmaq üçün resursların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılmasıdır. Bu göstəricilərin mütəmadi olaraq monitorinqi layihə menecerlərinə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, lazım gəldikdə resursların bölüşdürülməsini tənzimləməyə və neft-qaz sənayesində layihənin ümumi səmərəliliyini artırmağa kömək edir.

Nəticə

Yekun olaraq qeyd edək ki, neft-qaz şirkətlərində layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini müəyyən etmək üçün indikator sisteminin tətbiqi sənayenin özünəməxsus mürəkkəblikləri və problemlərini həll etmək üçün vacibdir. Bu cür sistemlər qiymət, vaxt, keyfiyyət, təhlükəsizlik və ətraf mühitə təsir daxil olmaqla kritik ölçülər üzrə performansı qiymətləndirmək üçün strukturlaşdırılmış və obyektiv vasitələr təqdim edir. Əsas performans göstəricilərindən (KPIs) istifadə etməklə, bu sistemlər şirkətlərə məlumatlara əsaslanan qərarların qəbul edilməsini və strateji

düzəlişləri asanlaşdıraraq, öz layihə idarəetmə təcrübələri haqqında hərtərəfli məlumat əldə etməyə imkan verir. Güclü göstərici sisteminin faydaları sadəcə performans izlənilməsindən kənara çıxır. Onlar səmərəsizlikləri və təkmilləşdirilməli olan sahələri müəyyən etməklə davamlı təkmilləşdirmə mədəniyyətini inkişaf etdirir, beləliklə, proaktiv idarəetmə və tezdüzəldici tədbirlər həyata keçirməyə imkan verir. Bu, təkcə layihələrin vaxtında və büdcə daxilində çatdırılmasını təmin etmir, həm də onları daha geniş təşkilati məqsədlər və tənzimləyici tələblərlə uyğunlaşdırır. Bundan əlavə, təhlükəsizlik və ətraf mühit göstəricilərinə diqqət sənayenin davamlı və məsuliyyətli əməliyyatlara sadiqliyini vurğulayır ki, bu da müasir sosial şüurlu bazarda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir. Bundan əlavə, maraqlı tərəflərin məmnunluq göstəricilərinin inteqrasiyası uzunmüddətli uğur üçün vacib olan investorlar, tərəfdaşlar və icma ilə müsbət münasibətlərin saxlanmasına kömək edir. Layihənin qiymətləndirilməsi üçün şəffaf və hesabatlı çərçivə təmin etməklə, göstərici sistemi bütün maraqlı tərəflər arasında inam yaradır. Əslində, effektiv göstərici sistemi neft-qaz sektorunda uğurlu layihələrin idarə edilməsinin təməl daşıdır. O, şirkətləri riskləri idarə etmək, performansı optimallaşdırmaq və əməliyyatlarında mükəmməlliyə nail olmaq üçün lazım olan alətlərlə təchiz edir. Sənaye inkişaf etməyə davam etdikcə, layihələrin idarə edilməsinin səmərəliliyini sistematik şəkildə ölçmək və təkmilləşdirmək bacarığı aparıcı şirkətlər üçün əsas fərqləndirici olaraq qalacaq, innovasiyalara təkan verəcək və rəqabət üstünlüyünü qoruyub saxlayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Livingston A. Social Policy in Developing Countries. London: Routledge and Kegan Paul, 2017.
2. Maas H. Project Management in Oil and Gas Companies, London: Prentice Hall, 2021.
3. Marc M., Paul R.K., Maurice O. Modern Management. London: Pearson. 2018.
4. Martinez L. Project Management. Madrid: Random House, 2019.
5. Maugeri L. The Age of Oil: The Mythology, History, and Future of the World's Most Controversial Resource. Westport: Praeger, 2023.
6. Mitchell T. Carbon Democracy: Political Power in the Age of Oil. London: Verso, 2022.
7. O'Sullivan M. Windfall: How the New Energy Abundance Upends Global Politics and Strengthens America's Power. New York: Simon & Schuster, 2020.
8. Robinson P. Modern Management. Melbourne: Melbourne University Press, 2019.

Эльмаддин Хилал оглы Ализаде
магистрант Западно-Каспийского Университета
Наргиз Шамиль кызы Халыкова
преподаватель кафедры «Финансы и менеджмент»
Западно-Каспийского Университета, д.э.ф.

Система показателей, определяющая эффективность управления проектами в нефтегазовых компаниях

Резюме

Цель исследования - изучить систему показателей, определяющих эффективность управления проектами в нефтегазовых компаниях.

Методика исследования – в исследовательской работе использовались анализ, синтез, сравнительный, статистический, наблюдательный, исторический и сравнительный методы. Для достижения научных результатов работы использовались системный, процессный, ресурсный и эффективный подходы.

Значимость применения исследования - Исследование показателей, определяющих эффективность управления проектами в нефтегазовых компаниях, важно для оптимизации

распределения ресурсов, снижения рисков, повышения производительности, облегчения принятия решений, стимулирования постоянного совершенствования и содействия прозрачному общению с заинтересованными сторонами.

Результаты исследования - Система показателей определения эффективности управления проектами в нефтегазовых компаниях включает в себя комплексный комплекс показателей, предназначенных для оценки эффективности по различным измерениям. Ключевые показатели эффективности (KPI) включают экономическую эффективность, которая измеряет соблюдение бюджетных ограничений; тайм-менеджмент, оценка соблюдения графиков проекта; контроль качества, обеспечивающий соответствие продукции установленным стандартам; и показатели безопасности, что имеет решающее значение в нефтегазовом секторе высокого риска.

Оригинальность исследований и научные инновации - Нефтегазовые проекты зачастую являются крупномасштабными и сложными, с участием множества заинтересованных сторон, сложной логистикой и значительными финансовыми инвестициями. Исследования помогают определить конкретные показатели, которые точно измеряют эффективность управления такими сложными проектами.

Ключевые слова: нефтегазовые компании, проект, управление проектом.

Elmaddin Hilal oglu Alizadeh
Master's student at Western Caspian University
PhD Nargiz Shamil Khaligova
"Finance and management" department
teacher of the Western Caspian University

A system of indicators that determines the efficiency of project management in oil and gas companies

Summary

The purpose of the study - is to study the system of indicators that determine the efficiency of project management in oil and gas companies.

Research methodology - analysis, synthesis, comparative, statistical, observational, historical and comparative methods were used in the research work. To achieve the scientific results of the work, systematic, process, resource and effective approaches were used.

Significance of Research Application- Research on indicators that determine project management efficiency in oil and gas companies is important to optimize resource allocation, reduce risk, improve performance, facilitate decision making, drive continuous improvement, and promote transparent communication with stakeholders.

Findings of the study- The system of indicators to determine the efficiency of project management in oil and gas companies includes a comprehensive set of measures designed to evaluate performance on various dimensions. Key performance indicators (KPIs) include cost effectiveness, which measures adherence to budget constraints; time management, assessment of adherence to project schedules; quality control, ensuring that the product meets the established standards; and safety performance, which is critical in the high-risk oil and gas sector.

Research originality and scientific innovation - Oil and gas projects are often large-scale and complex, involving multiple stakeholders, complex logistics and significant financial investments. Research helps identify specific indicators that accurately measure the effectiveness of managing such complex projects.

Key words: oil and gas companies, project, project management.

Dilrüba Adil qızı PAŞAYEVA
Bakı Biznes Universitetinin baş müəllimi, doktorant
e-mail: dilruba_pashayeva_1988@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.009

MOBİL RABİTƏ ŞİRKƏTLƏRİNDƏ RƏQƏMSAL AUDİTİN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi. Tədqiqat rabitə müəssisələrində müasir rabitənin əsasını təşkil edən mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal auditin inkişaf edən mənzərəsini araşdırır. Məqsəd yaranan tendensiyaları müəyyən etmək və bu təşkilatlarda səmərəliliyi, şəffaflığı və hesabatlılığı artırmaq üçün rəqəmsal audit təcrübələrinin potensialını qiymətləndirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası. Tədqiqat metodologiyası rabitə vasitələri ilə əlaqəni təmin edən və rəqəmsal auditlə məşğul olan mütəxəssislərlə ekspert müsahibələrinin birləşməsindən istifadə edir. Tədqiqatda həmçinin, müqayisəli təhlil üsulundan istifadə edilir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti onun mobil rabitə şirkətləri daxilində rəqəmsal audit üçün ən yaxşı təcrübələrin inkişafına verdiyi töhfədən ibarətdir. Bu, təkmilləşdirilmiş resurs bölgüsünə, risklərin azaldılmasına və nəticədə daha effektiv kommunikasiya strategiyalarına gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatın nəticələri. Tədqiqat nəticələrinin rəqəmsal audit alətləri və proseslərinin tətbiqi üçün çərçivə təmin edəcəyi gözlənilir, bu yanaşma ilə bağlı problemlər və imkanlar haqqında anlayışları aşılayır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi. Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun mobil rabitə şirkətlərində spesifik kontekstinə yönəlməsindədir. Aparılacaq tədqiqatlar sürətlə inkişaf edən bu sahədə rəqəmsal audit təcrübələrinin inkişafına töhfə verə bilər.

Açar sözlər: rəqəmsal audit, rabitə müəssisələri, mobil rabitə şirkətləri, şəffaflıq, hesabatlılıq, effektiv kommunikasiya strategiyaları.

Giriş

Xidmət sektorunda ən qabaqcıl sahə kimi dayanan rabitə müəssisələri geniş şəbəkələr arasında məlumatın davamlı mübadiləsinə və yayılmasına rəhbərlik edir. Mobil rabitə şirkətləri hər yerdə olan portativ cihazlar şəbəkəsi vasitəsilə daimi əlaqə yaratmaqla bu sahədə əsas qüvvə kimi ortaya çıxır. Bu daimi əlaqə elmi möcüzələrə əsaslanır. Mobil şəbəkələr siqnal ötürülməsi üçün elektromaqnit spektrinin bir hissəsi olan radio dalğalarından istifadə edir. Bu dalğalar dəqiq müəyyən edilmiş fiziki qanunlara uyğun olaraq yayılır və mühəndislər bu biliklərdən istifadə edərək optimal antenanın yerləşdirilməsi və siqnal gücü ilə mobil qüllələr dizayn edirlər. Kodlaşdırma və modulyasiya üsullarında irəliləyişlər vasitəsilə onlar fizikanın qoyduğu məhdudiyyətlər çərçivəsində məlumatların səmərəli ötürülməsini təmin edərək, qüsursuz mobil rabitəni təmin edir. Eyni zamanda işığın dalğa təbiətindən və rəqəmsal modulyasiyadan istifadə etməklə, mobil rabitə mühəndisləri radio dalğalarını informasiya daşıyıcılarına çevirərək, geniş məsafələrdə daimi məlumat axınına imkan yaradıblar [1].

Mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal audit

Rəqəmsal inqilab, xüsusən də mobil rabitə şirkətləri üçün telekommunikasiya mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmişdir. Mobil məlumatlara və onlayn xidmətlərə etibar artdıqca, rəqəmsal kommunikasiya kanallarının effektivliyini və təhlükəsizliyini təmin etmək əsas məsələyə çevrilir. Bu, güclü rəqəmsal audit təcrübələrinin həyata keçirilməsini tələb edir. Rəqəmsal audit, bu kontekstdə, potensial zəiflikləri müəyyən etmək və müvafiq qaydalara uyğunluğu təmin etmək üçün mobil rabitə şirkətlərinin rəqəmsal infrastrukturunun, proseslərin və nəzarət vasitələrinin sistematik və hərtərəfli müayinəsini nəzərdə tutur. Mobil rabitə şirkətlərində auditlər şəbəkə bütövlüyünün

və maliyyə sağlamlığının təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Statistik nümunə götürmə və məlumatların təhlili üsullarından istifadə etməklə, auditorlar faktura məlumatlarında anomaliyaları müəyyən edir, potensial saxtakarlıqları və ya səmərəsizliyi aşkar edirlər. Bu, gəlirləri qoruyur və maliyyə itkilərinin qarşısını alır. Bundan əlavə, auditlər xidmət səviyyəsi razılaşmalarına riayət olunmasını qiymətləndirmək üçün fərziyyə testindən istifadə edərək zənglərin tamamlanma dərəcələri və paket itkisi kimi şəbəkə performans göstəricilərini qiymətləndirir. Bu da öz növbəsində optimal şəbəkə funksiyasını və istifadəçi təcrübəsini təmin edir. Bu kontekstdə rəqəmsal audit potensial zəiflikləri müəyyən etmək və müvafiq qaydalara uyğunluğu təmin etmək üçün mobil rabitə şirkətlərinin rəqəmsal infrastrukturunun, proseslərinin və nəzarətinin sistemli və hərtərəfli yoxlanılmasını nəzərdə tutur. Bu riskləri proaktiv şəkildə həll etməklə, mobil rabitə şirkətləri həssas müştəri məlumatlarını qoruya, kiberhücumlardan yaranan maliyyə itkilərinin qarşısını ala və biznes modellərini dəstəkləyən etimadı qoruya bilər[2].

Mobil rabitə şirkətlərində inkişaf edən risk mənzərəsi

Mobil rabitə şirkətləri daim genişlənən təhlükə mənzərəsi ilə xarakterizə olunan dinamik mühitdə fəaliyyət göstərir. Burada bəzi əsas narahatlıq sahələri var:

• Kibertəhlükəsizlik təhdidləri: Mobil şəbəkələr getdikcə daha çox kiberhücumlar, o cümlədən məlumatların pozulması, zərərli proqramların infiltrasiyası və xidmətdən imtina (DoS) hücumları ilə hədəflənir. Zəif rəqəmsal gigiyena təcrübələri bu riskləri daha da artıra bilər [3].

• Fırıldaqçılıq və sui-istifadə: SİM-in dəyişdirilməsi, zənglərin oğurlanması və mobil pul fırıldaqları kimi fırıldaqçılıq fəaliyyətləri mobil rabitə şirkətləri və onların müştəriləri üçün əhəmiyyətli maliyyə itkiləri yaradır [4].

• Qaydalara uyğunluq: Telekommunikasiya sənayesi məlumatların məxfiliyi, şəbəkə təhlükəsizliyi və istehlakçıların müdafiəsi ilə bağlı kompleks qaydalar şəbəkəsinə tabedir. Tələblərə əməl edilməməsi böyük cərimələrə və mobil rabitə şirkətinin nüfuzuna ziyan vura bilər [5].

• İnkişaf edən texnologiyalar: 5G və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi yeni texnologiyaların inteqrasiyası ənənəvi audit metodologiyalarının adekvat şəkildə həll edə bilməyəcəyi əlavə təhlükəsizlik problemlərini təqdim edir [6].

Bu ortaya çıxan risklər mobil rabitə şirkətləri daxilində rəqəmsal təhlükəsizlik tədbirlərinin davamlı qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsinin vacibliyini vurğulayır.

Mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal auditin üstünlükləri

Hərtərəfli rəqəmsal audit strategiyası mobil rabitə şirkətləri üçün çoxlu üstünlüklər təklif edir:

- Riskin azaldılması: Rəqəmsal infrastruktur, proseslər və nəzarətlərdə zəiflikləri müəyyən etməklə, mobil rabitə şirkətləri riskləri azaltmaq və bahalı insidentlərin qarşısını almaq üçün fəal addımlar ata bilər [7].
- Təkmilləşdirilmiş səmərəlilik: Rəqəmsal audit vasitələri gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdıra bilər ki, bu da resursların daha səmərəli bölüşdürülməsinə və təkmilləşdirilmiş əməliyyat effektivliyinə imkan verir [8].
- Təminat strategiyası: Müntəzəm rəqəmsal auditlər mobil rabitə şirkətlərinə müvafiq məlumatların məxfiliyinə, təhlükəsizliyinə və maliyyə qaydalarına riayət olunmasını yoxlamağa kömək edir və uyğunsuzluq cəzaları riskini azaldır [9].
- Gücləndirilmiş müştəri güvəni: Güclü rəqəmsal təhlükəsizlik təcrübələri öz şəxsi məlumatlarını və maliyyə əməliyyatlarını MM-lərə həvalə edən müştərilər arasında inam və güvən hissi yaradır [10, 11].

Bundan əlavə, rəqəmsal audit tapıntıları şəbəkə təkmilləşdirmələri, təhlükəsizlik sərmayələri və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı strateji qərarların qəbul edilməsinə məlumat verə bilər.

Mobil rabitə şirkətlərində müqayisə və təhlil

Cədvəl 1-də dörd aparıcı MM-də (A şirkəti, B şirkəti, C şirkəti və D şirkəti) rəqəmsal audit təcrübələrinin müqayisəli təhlili təqdim edilir. Bu bölmə “mükəmməl” kəsişən müqayisə yanaşmasından istifadə edir, yəni o, müəyyən vaxtda mövcud təcrübələrin şəklini təqdim edir.

Cədvəl 1.

Mobil rabitə müəssisələrində rəqəmsal audit təcrübələrinin müqayisəsi

Xüsusiyyətlər	A şirkəti	B şirkəti	C şirkəti	D şirkəti
Rəqəmsal Audit Tezliyi	İllik	İkiillik	Üçillik	Davamlı**
Auditin əhatə dairəsi	şəbəkə təhlükəsizliyi və məlumat məxfiliyi	şəbəkə təhlükəsizliyi, məlumat məxfiliyi və maliyyə nəzarətləri	şəbəkə təhlükəsizliyi, məlumat məxfiliyi, maliyyə nəzarətləri və tənzimləmə uyğunluğu	şəbəkə təhlükəsizliyi, məlumat məxfiliyi, maliyyə nəzarətləri, tənzimləmələrə uyğunluğu və üçüncü tərəf riskinin idarə edilməsi
Audit metodologiyası	əsasən daxili auditlər	xarici validasiya ilə daxili auditlər	xarici validasiya və sızma testi ilə daxili auditlər	daxili auditlər, xarici validasiya, penetrasiya testi və davamlı monitorinq
Rəqəmsal audit alətləri	məhdud istifadə	orta istifadə	geniş istifadə	ən müasir avtomatlaşdırma və ai inteqrasiyası
Hesabat və təmir	məhdud təqiblə əsas hesabatlar	fəaliyyət planları ilə ətraflı hesabatlar	təmizləmə, izləmə və idarəetmə icması ilə kompleks hesabatlar	real vaxt siqnalları və insidentlərə cavab protokolları

Mənbə: cədvəl müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

Cədvəl 1-dən göründüyü kimi D mobil şirkəti rəqəmsal auditə ən qabaqcıl yanaşma nümayiş etdirir, hərtərəfli əhatə dairəsində davamlı qiymətləndirmələr aparır, daxili və xarici təcrübənin birləşməsindən istifadə edərək qabaqcıl texnologiyadan istifadə edir. Bu proaktiv yanaşma risklərin erkən aşkarlanmasına və azaldılmasına imkan verir.

- Təkmilləşdirilmiş qərar qəbuletmə: Rəqəmsal audit tapıntıları mövcud təhlükəsizlik tədbirlərinin effektivliyinə dair dəyərli fikirlər təqdim edə və təkmilləşdirilməli sahələri müəyyən edə bilər. Məlumata əsaslanan bu yanaşma şəbəkənin təkmilləşdirilməsi, təhlükəsizlik sərmayələri və yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı strateji qərarlar haqqında məlumat verə bilər [12].

Məsələn, audit xüsusi şəbəkə konfiqurasiyasında zəiflikləri aşkarlaya bilər və bu, D şirkəti təhlükəsizlik yamaqlarına və ya aparat təkmilləşdirmələrinə investisiya qoymağa vadar edə bilər. Bundan əlavə, rəqəmsal auditlər 5G və IoT kimi yeni texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı riskləri qiymətləndirməyə kömək edə bilər və onların həyata keçirilməsi strategiyaları ilə bağlı məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Çoxsaylı üstünlüklərə baxmayaraq, mobil rabitə şirkətlərində güclü rəqəmsal audit proqramının həyata keçirilməsi müəyyən problemlər yaradır:

✓ Xərc problemi: İxtisaslı kadrlara, qabaqcıl rəqəmsal audit alətlərinə və xarici təcrübəyə sərmayə qoymaq mobil rabitə şirkətləri üçün baha başa gələ bilər [13].

✓ Resurs məhdudiyyətləri: Mobil rabitə şirkətləri hərtərəfli rəqəmsal auditlər aparmaq üçün lazımi təcrübəyə malik insan resursları baxımından məhdudiyyətlərlə üzləşə bilər.

✓ İnteqrasiya problemləri: Rəqəmsal audit alətləri və proseslərini mövcud İT infrastrukturuna problemsiz şəkildə inteqrasiya etmək mürəkkəb bir iş ola bilər [14].

✓ Məlumat məxfiliyi narahatlıqları: Rəqəmsal auditlər həssas məlumatların əldə edilməsini, məlumatların məxfiliyinə güclü nəzarəti və müvafiq qaydalara ciddi riayət etməyi tələb edə bilər [15].

Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün mobil rabitə şirkətləri aşağıdakıları nəzərdən keçirə bilər:

✓ Mərhələli icra: Rəqəmsal audit prosedurlarının əsas dəsti ilə başlamaq resurslar və ekspertizanın icazəsi kimi əhatə dairəsini və mürəkkəbliyini tədricən genişləndirmək.

✓ Əməkdaşlıq: Ən yaxşı təcrübələri bölüşmək və səmərəli əməliyyatlar üçün kollektiv təcrübədən istifadə etməklə digər mobil rabitə şirkətləri və ya sənaye assosiasiyaları ilə tərəfdaşlıq etmək.

✓ Bulud əsaslı əməliyyatlar: Bulud əsaslı rəqəmsal audit alətləri miqyaslılığı, qənaətcilliyi və mövcud infrastrukturla asan inteqrasiyanı təklif edə bilər.

✓ Məlumatların anonimləşdirilməsi texnikaları: Effektiv rəqəmsal auditlərə imkan verərkən həssas müştəri məlumatlarını qorumaq üçün məlumatların anonimləşdirilməsi üsullarından istifadə etmək.

Mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal auditin gələcəyi

Mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal auditin gələcəyi davamlı yenilik və uyğunlaşma ilə xarakterizə olunur. Bəzi əsas tendensiyaları nəzərdən keçirək:

- Avtomatlaşdırma və süni intellekt: Süni intellektin (AI) və maşın öyrənməsinin (ML) rəqəmsal audit alətlərinə inteqrasiyası real vaxt rejimində monitorinq, avtomatlaşdırılmış risk identifikasiyası və proqnozlaşdırıcı analitikaya imkan verəcək və təhlükəsizliyin idarə edilməsinə daha proaktiv yanaşmaya gətirib çıxaracaq.
- Davamlı monitorinq: Dövri auditlərdən uzaqlaşaraq, mobil rabitə şirkətləri çox güman ki, şəbəkə fəaliyyəti və potensial təhlükəsizlik təhdidləri haqqında real vaxt anlayışlarını təmin edən davamlı monitorinq əməliyyatlarını qəbul edəcəklər.
- Üçüncü tərəf risklərin idarə edilməsinə diqqət yetirək: Tərəfdaşların və təchizatçıların getdikcə mürəkkəbləşən ekosistemi ilə Mobil rabitə şirkətləri öz rəqəmsal audit diqqətini üçüncü tərəf risklərinin idarə edilməsini əhatə edəcək şəkildə genişləndirməli və bütün təchizat zəncirinin təhlükəsizliyini təmin etməlidirlər.
- Tənzimləmə landşaftı: Qaydalar yaranan rəqəmsal təhdidləri həll etmək üçün təkmilləşdikcə, Mobil rabitə şirkətləri rəqəmsal audit təcrübələrini yeni tələblərə cavab verməyi təmin etmək üçün uyğunlaşdırmalıdırlar.

Nəticə

Rəqəmsal audit mobil rabitə şəbəkələrinin təhlükəsizliyinin və uyğunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Hərtərəfli və proaktiv rəqəmsal audit strategiyasını qəbul etməklə, Mobil rabitə şirkətləri riskləri azalda, səmərəliliyi artıra, müştərilərin etibarını gücləndirə və rəqəmsal gələcəyi ilə bağlı əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə bilər. Təhdid mənzərəsi inkişaf etməyə davam etdikcə, rəqəmsal audit təcrübələrində davamlı innovasiya və uyğunlaşma mobil rabitə şirkətlərində rəqəmsal dövrün çətinlikləri və imkanlarını idarə etmək üçün çox vacib olacaqdır.

Mobil rabitə şirkətləri üçün rəqəmsal mənzərə daim inkişaf edir, yeni problemlər və imkanlar yaradır. Rəqəmsal auditə proaktiv yanaşmanı mənimsəməklə, mobil rabitə şirkətləri bu dinamik mühitdə daha çox inamla hərəkət edə bilərlər.

Nəticə olaraq, rəqəmsal audit sadəcə uyğunluq məşqi deyil; rəqəmsal əsrdə uğur üçün kritik təməl daşı kimi xidmət edir. Rəqəmsal auditə öz korporativ strategiyalarında üstünlük verməklə, mobil rabitə şirkətləri müştəriləri və maraqlı tərəfləri üçün maksimum dəyər yaradaraq, əməliyyatları üçün təhlükəsiz, möhkəm və gələcəyə davamlı zəmin yarada bilər. Texnologiya inkişaf etməyə davam etdikcə, rəqəmsal audit metodologiyalarında davam edən tədqiqat və təkmilləşdirmələr mobil rabitə şirkətlərinin ənənəvi iqtisadiyyatdan qabaqda olması və daim dəyişən rəqəmsal dünyada inkişaf etməsi üçün çox vacib olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Institute of Electrical and Electronics Engineers (IEEE): https://www.ieee.org
2. Jones, D. və Garcia, S. (2021). Mobil rabitə şirkətlərində maliyyə risklərinin azaldılmasında rəqəmsal auditin rolu. Beynəlxalq Mühasibat Uçotu və Maliyyə İdarəetmə Jurnalı (IJAFM), səh. 30-45.
3. Mittal, S. C. və Kim, D. (2018). Mobil rabitə şəbəkələrində kibertəhlükəsizlik. https://www.-springer.com/series/15797
4. Goyal, S., Srivastava, V., Sahoo, A. K. (2016). Mobil telefon təhlükəsizliyinə dair sorğu: Zəifliklər, hücumlar və əks tədbirlər. https://ieeexplore.ieee.org/document/9491840

5. Beynəlxalq Telekommunikasiya İttifaqı (BTİ). (2020). Qlobal Kibertəhlükəsizlik İndeksi (GCI). https://www.itu.int/en/ITU-D/Cybersecurity/Pages/global-cybersecurity-index.aspx
6. Hassi, M., Alamri, A., Hamida, F. B., & Hamdi, M. (2020). 5G və IoT inteqrasiyasının təhlükəsizlik aspektləri: sorğu. https://cradlepoint.com/resources/blog/5g-iot-security-network-slicing-ztna-and-other-things-you-need-to-know/
7. PricewaterhouseCoopers (PwC). (2022). The Global Digital Trust Insights 2022. https://riskproducts.pwc.com/resources/2022-global-digital-trust-insights/
8. Deloitte. (2021). Rəqəmsal daxili audit: gələcək üçün yol xəritəsi. https://www.-deloitte.com/us/en/pages/advisory/topics/future-of-internal-audit.html
9. KPMG. (2020). Rəqəmsal dünyada daxili auditin inkişaf edən rolu. https://kpmg.com /xx/en/home/services/advisory/risk-consulting/internal-audit-risk/future-of-internal-audit.html
10. Azərbaycan Respublikası Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyi (AzƏTA). (2021). Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Sahəsində Strategiya (2021-2025-ci illər).
11. Məmmədov, Z. (2019). Mobil operatorlarda informasiya təhlükəsizliyi məsələləri. İnformasiya təhlükəsizliyi jurnalı. Elmi-metodiki jurnal.
12. Əliyev, T., Hüseynov, N. (2018). Müasir risklərin idarə edilməsi və daxili auditin rolu. Məqalə
13. Grant Thornton LLP. (2019). Rəqəmsal audit inqilabı: İnkişaf etməkdə olan texnologiyalar daxili audit mənzərəsini necə dəyişdirir.
14. Daxili Auditorlar İnstitutu (IIA). (2020). Rəqəmsal dünya üçün daxili audit imkanları. Təlimatlar toplusu.
15. Avropa İttifaqının Kibertəhlükəsizlik Agentliyi (ENISA). (2020). 5G şəbəkələrinin kibertəhlükəsizliyi: Üzv dövlətlər üçün tövsiyələr.
16. Qeybullayev, A. M. (2017). Azərbaycan Respublikasında informasiya təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi və onun hüquqi bazası.

Дильруба Адиль кызы Пашаева
Старший преподаватель Бакинского Университета Бизнеса,
докторант
электронная почта: dilruba_pashayeva_1988@mail.ru

Перспективы развития цифрового аудита в компаниях мобильной связи

Резюме

Цель исследования. В исследовании изучается развивающаяся среда цифрового аудита в компаниях мобильной связи, который является основой современных коммуникаций на предприятиях связи. Цель состоит в том, чтобы выявить новые тенденции и оценить потенциал практики цифрового аудита для повышения эффективности, прозрачности и подотчетности в этих организациях.

Методология исследования. В методологии исследования используется сочетание экспертных интервью с экспертами, занимающимися цифровыми аудитами, и контактов со СМИ. В исследовании также используется метод сравнительного анализа.

Прикладное значение исследования. Прикладная значимость исследования заключается в его вкладе в разработку лучших практик цифрового аудита в компаниях мобильной связи. Это может привести к улучшению распределения ресурсов, снижению рисков и, в конечном итоге, к более эффективным коммуникационным стратегиям.

Результаты исследования. Ожидается, что результаты исследования обеспечат основу для применения инструментов и процессов цифрового аудита, помогая лучше понять проблемы и возможности, связанные с этим подходом.

Оригинальность и научная новизна исследования. Оригинальность и научная новизна исследования заключается в его ориентации на конкретный контекст компаний мобильной связи. Проведенное исследование может способствовать развитию практики цифрового аудита в этой быстро развивающейся области.

Ключевые слова: цифровой аудит, предприятия связи, компании мобильной связи, прозрачность, подотчетность, эффективные коммуникационные стратегии.

Dilruba Adil gizi Pashayeva
Senior lecturer of Baku Business University,
doctoral student
e-mail: dilruba_pashayeva_1988@mail.ru

Development perspectives of digital audit in mobile communication companies

Summary

The purpose of the research. The study explores the evolving landscape of digital auditing in mobile communications companies, which is the backbone of modern communication in communications enterprises. The goal is to identify emerging trends and assess the potential of digital audit practices to increase efficiency, transparency, and accountability in these organizations.

Research methodology. The research methodology uses a combination of expert interviews with experts engaged in digital audits and media contacts. The research also uses the method of comparative analysis.

Applied significance of the research. The applied significance of the study lies in its contribution to the development of best practices for digital auditing within mobile communications companies. This can lead to improved resource allocation, risk reduction, and ultimately more effective communication strategies.

Results of the study. The research findings are expected to provide a framework for the application of digital audit tools and processes, instilling insights into the challenges and opportunities associated with this approach.

Originality and scientific novelty of research. The originality and scientific novelty of the research lies in its focus on the specific context of mobile communication companies. The research to be conducted can contribute to the development of digital audit practices in this rapidly developing field.

Keywords: digital audit, communication enterprises, mobile communication companies, transparency, accountability, effective communication strategies.

Nigar Ağabala qızı GÜLMALIYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin doktorantı
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.028

BİZNES MÜHİTİNİN TƏHLİLİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ-METODİKİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – biznes mühitinin təhlilinin nəzəri-metodiki bazasının qiymətləndirilməsi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat prosesində müşahidə, müqayisəli təhlil, abstraksiya, sintez, riyazi modelləşdirmə və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – əsaslandırılan müddəalar biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsi prosesində istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – müasir biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodiki təminatının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – müasir biznes mühitinin təhlilində modelləşdirmə və rəqəmsallaşmanın üstünlüklərindən istifadə imkanları aşkar edilmiş, onların reallaşdırılması yolları göstərilmişdir.

Açar sözlər: metodika, biznes mühiti, modelləşdirmə, təhlil, rəqəmsallaşma.

Giriş

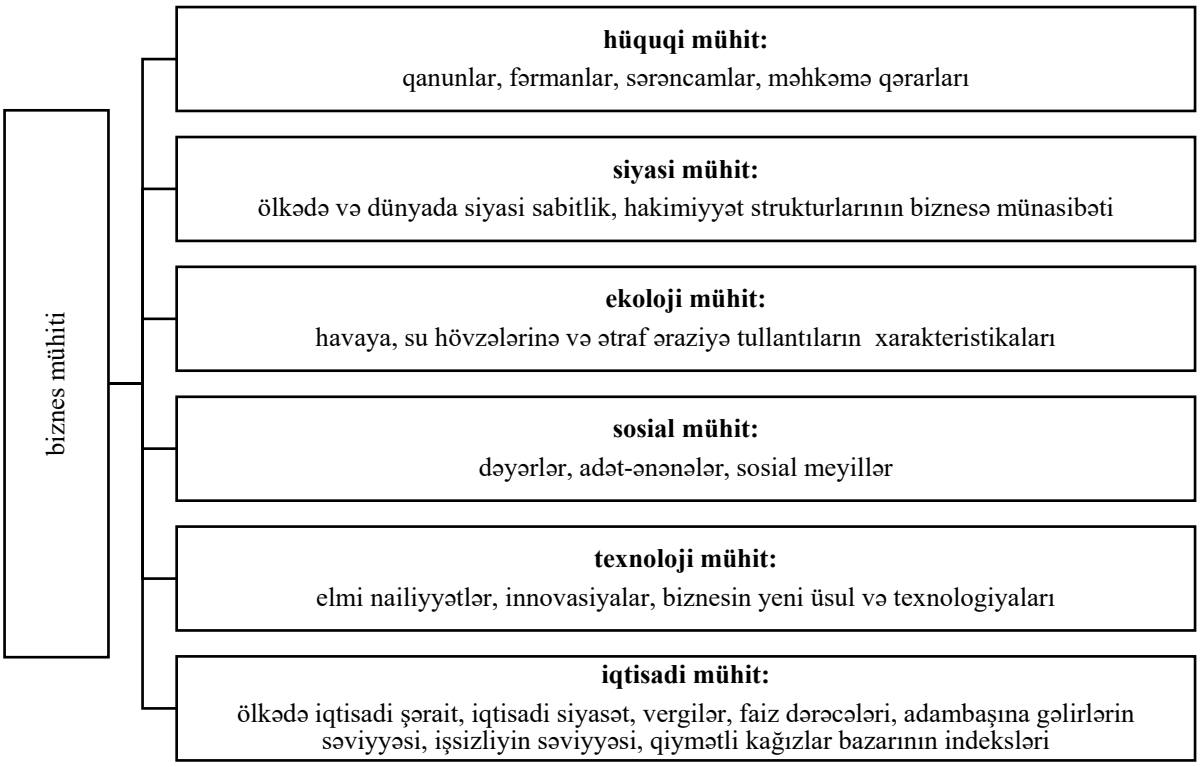
Müasir biznesin idarə edilməsi üzrə qərar qəbul edilərkən, istisnasız olaraq biznes subyektinin fəaliyyət göstərdiyi və ya göstərəcəyi biznes mühiti mümkün olduğu dərəcədə əhatəli və detallı qiymətləndirilməlidir. Bu halda, ilk növbədə həmin mühitin əhatə etdiyi ərazinin istehsal və resurs potensialı, inkişafın strateji istiqamətlərini müəyyən edən dövlət siyasətinin prioritetləri və rəqəmsal mühitin tələbləri nəzərə alınır. Biznes mühitinin rəqabət qabiliyyəti diaqnostika edilməli, burada istehsal, elmi-texniki, infrastruktur, informasiya, kadr və s. potensialı dəyərləndirilməlidir. Sadalananlarla yanaşı biznes mühitində iqtisadi fəallıq səviyyəsini şərtləndirən digər komponentlər də kifayət qədər təfərrüatlı əhatə edilməlidir. Onu da qeyd edək ki, sadalanan məsələlər kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Göstərilənlər biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodiki məsələlərinin aktual olduğunu söyləməyə əsas verir.

Biznes mühitinin təhlilinin metodiki bazasına baxış

Biznes mühitini təhlil etmək üçün onu hüquqi, siyasi, iqtisadi, ekoloji, sosial və texnoloji mühitlərin kəsişməsi, həmin tərkib hissələrinin sistemli, qarşılıqlı əlaqəli və bir-birini tamamlayan mühiti kimi qəbul etmək olar (şəkil 1).

Yeri gəlmişkən, son dövrlərə qədər həmin komponentlər sırasında ekoloji mühitin qeyd edilməməsi faktına diqqət verilməlidir. Məlum olduğu kimi, həmin dövrdə biznes mühitinin dayanıqlı inkişaf tələblərinə uyğunlaşması obyektiv zərurət kimi qəbul edilmirdi. Yaşıl iqtisadi münasibətlərə keçid bu prosesdə dövlətin simasında cəmiyyətin maraqlarını təmin edən addımlar atmasını nəzərdə tutur. Odur ki, ekoloji tələblərə riayət olunması biznes mühitinin keyfiyyətinin mühüm xarakteristikası kimi qəbul edilməlidir.

Biznes mühitinin təhlili onu təşkil edən siyasi, hüquqi, sosial, texnoloji və əlbəttə, iqtisadi və ekoloji komponentlərin müvafiq metodika əsasında tədqiqini tələb edir. Biznes subyektlərinin fəaliyyətinin prioritetləri, siyasi, hüquqi, sosial, ekoloji və texnoloji amillərlə yanaşı onların bilavasitə çalışdığı konkret mühitlə müəyyən edilir. Haqqında danışılan prioritetlər müəyyən edilərkən nəzərə alınır ki, “ən böyük faydanı biznes mühitinin verdiyi imkanları reallaşdıra bilən və onun təhdidlərindən ən az itki ilə çıxan biznes subyektləri əldə edir” [1].

Şəkil 1. Biznes mühitini təşkil edən komponentlər

Biznes mühiti həm fəaliyyətdə olan, həm də yeni yaradılan biznes subyektlərinin uğurlarına birbaşa təsir edir. Əlbəttə, yeni yaradılan biznes subyektin fəaliyyətində biznes mühitinin yerini və rolunu müəyyən etmək üçün layihəyəqədərki hazırlıq və layihələndirmə işlərinə xüsusi diqqət verilməlidir. Bu və digər halda biznes subyektinə biznes mühit amillərinin təsirini təhlil etmək və proqnozlaşdırmaq lazım gəlir. Biznes mühitinin səmərəlilik meyarları ilə qiymətləndirilməsi zamanı onun biznes subyekti ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu nəzərə alınmalıdır. Başqa sözlə, biznes subyektləri də biznes mühitinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilir. Təbii ki, həmin təsir, rəqəmsallaşma və digər amillərlə yanaşı biznes subyektlərinin təşkilatlanma səviyyəsi ilə bağlıdır.

Biznes mühitinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalar müxtəlifdir. Yanaşmaların müxtəlifliyi, əhəmiyyətli dərəcədə biznes mühitinin təhlilə cəlb edilən xarakteristikalarındakı fərqlərlə, habelə tədqiqatçının öz qarşısına qoyduğu məqsədlərlə və həmçinin rəqəmsal mühitin tələbləri baxımından müvafiq verilənlər bazasının vəziyyəti ilə əlaqədardır. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodiki bazasının təcrübədə yoxlanılaraq təkmilləşdirilməsi imkanları da, ilk növbədə məhz verilənlər bazasının mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri ilə şərtlənir.

Biznes mühitinin əsas xarakteristikalarına, son dövrlərə qədər mürəkkəblik və stabillik aid edilirdi [2, s. 119-147]. Müraciət edilən mənbədə biznes mühitinin mürəkkəbliyi dedikdə onun birbiri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan və biznes subyektinə təsir göstərən çoxlu sayda müxtəlif elementlərdən ibarət olduğu nəzərdə tutulur. Stabillik xarakteristikası isə biznes mühitində baş verən dəyişikliyin sürətində, daha doğrusu, həmin sürətin dinamik mühitlə müqayisədə aşağı olmasında ifadə olunur.

Sonrakı tədqiqatlarda biznes mühitinin xarakteristikalarına dinamiklik, amillərin qarşılıqlı əlaqəliliyi, turbulentlik və s. aid edilmişdir. Sadalanan xarakteristikaların daxil edilməsi biznesin idarə edilməsinə tələblərin daha da ciddiləşməsi fonunda baş verdi. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi “biznes mühitinin turbulentliyi – buradakı dəyişikliklərin qeyri-müəyyənliyi və gözlənilməzliyinin yüksək dərəcəsidir və bu əsasən menecerlərin davamlı dəyişikliklərin qarşılıqlı əlaqə

zəncirlərini vaxtında görə bilməməsi ilə əlaqədardır” [3, s. 120]. Biznes mühitinin dinamikliyi normativ-hüquqi bazada, maliyyələşmə şərtlərində, tələbdə, istehlakçıların davranışında və s. baş verən yüksək tezlikli dəyişikliklərlə bağlı olur.

Maliyyə resurslarına çıxışın vəziyyəti iqtisadi fəallığın səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir və biznes mühitinin qiymətləndirilməsində nəzərə alınmalı mühüm amillərdəndir. Bununla belə bir sıra tədqiqatçılar bu fikirdədirlər ki, təkcə maliyyələşmə amilini önə çəkməklə, daha doğrusu mövcud biznes mühitində yalnız maliyyələşdirmənin həcmini artırmaqla, biznes subyektlərinin fəallığını yüksəltmək çətindir. Problemin həlli üçün biznesin institusional mühitində mütərəqqi meyillərə uyğun dəyişikliklər etmək zəruridir [4, s.45].

Son onilliklərdə texnoloji inkişaf amilinin biznes mühitinin dinamikliyində, xüsusilə innovasiyalı biznes fəaliyyətində artan rolu müşahidə olunur [5, s. 41-63]. Müxtəlif mənbələrdə, gözlənildiyi kimi biznes mühitinin dinamikliyini şərtləndirən dəyişikliklərin fərqli şəkildə səciyyələndirilməsinə rast gəlinir. Bununla belə, dinamikliyə münasibətdə aşağıdakı ümumiləşdirilmiş yanaşmanı məqbul hesab etmək olar: biznes mühitində dəyişikliklərin tezliyi (yəni tempi); 2) dəyişikliyin növlərindəki fərq (yəni müxtəliflik qabiliyyəti); 3) nəzərdən keçirilən dəyişiklik çərçivəsində prosesin fərqli reaksiyası (sabitlik və ya qeyri-sabitlik) [6].

Bir sıra mənbələrdə biznes mühitinin qiymətləndirilməsi zamanı işgüzar fəallıq, rəqabət mühitinin durumu və istehlakçı əhval-ruhiyyəsi kimi komponentlərə diqqət yetirilməsi tövsiyə olunur [7]. Biznes mühitin, xüsusilə regional çərçivədə təhlili məqsədi ilə institusional yanaşmanı, daha doğrusu matris institusional modelinin qurulmasını məhsuldar hesab edən yanaşma, təcrübi baxımdan, zənnimizcə, diqqətəlayiqdir [8].

Kreativ yanaşmaların üstünlük təşkil etdiyi şəraitdə biznes mühitinin qiymətləndirilməsində koqnitiv yanaşmadan istifadə halları artmaqdadır. Həmin yanaşmalar biznes subyektlərinin bu və ya digər biznes mühitində uğur qazanması məqsədi ilə istehlakçıların emosiya və arzularını dərk etmək və onları idarə etmək üçün müəyyən imkanlar yaradır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda elmi-nəzəri müddəalar işlənsə də, təcrübi nəticələr arzu edilən səviyyədə deyildir. Aşağıdakı mənbədə biznes mühitinin qiymətləndirilməsində koqnitiv yanaşmanın insanlar-situasiya və motivasiya üçlüyündə əlaqələrin dərk edilməsinə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur [9, s. 433-438].

Biznes mühitinin təhlilində koqnitiv yanaşmanın digər aspekti kimi biznes subyekti daxilində səlahiyyətlərin optimal bölgüsünün əldə edilməsi imkanları tədqiq edilmişdir [10]. Qeyri-səlis məntiqin digər imkanlarından istifadə də müvafiq tədqiqatların perspektivli istiqaməti hesab edilir.

Aşağıdakı mənbədə regional miqyasda biznes mühitinin tədqiqi üçün inkişafın əsas amillərinin identifikasiyası məqsədi ilə, ierarxiyanın təhlili üsulunu tətbiq etməyə cəhd etmişlər [11]. Ən mürəkkəb qərarların işlənib hazırlanması və qəbulu problemlərinə sistemli yanaşma üçün istifadə edilən riyazi alət kimi ierarxiyanın təhlili üsulu biznes mühitinin tədqiqinin məqsəd, meyarlar və alternativləri əhatə edən ierarxiyanın qurulmasından başlayır [12]. Növbəti mərhələlərdə biznes mühitinin maddi və qeyri-maddi amillərinin təsirinin qiymətləndirilməsi prosesində arqumentlərin əsaslandırılması zamanı intuitiv səviyyə imkanları da nəzərdən keçirilir. Sonda ierarxiya üzrə prioritetlər sintez olunur və əsas məqsəd - biznes mühitinin iqtisadi fəallıq və dayanıqlıq meyarları üzrə səciyyələndirilməsi baxımından alternativ həllərin prioritetləri hesablanır. Prioritetin ən yüksək qiymətinin əldə olunduğu alternativ ən yaxşı variant hesab edilir.

Biznes mühitində, xüsusilə müasir dövrdə qeyri-müəyyənlik yüksəkdir. Onun entropiyasının müəyyən edilməsi, biznes subyektinin qarşılaşa biləcəyi təhdidlərin öncədən qiymətləndirilməsi, informasiyanın assimmetriyasının minimuma endirilməsi biznes mühitinin səciyyələndirilməsinin mühüm aspektləridir.

Biznes mühitinin qiymətləndirilməsində modelləşdirmə

Biznes mühitinin qiymətləndirilməsində modelləşdirmənin imkanlarından istifadə perspektivli istiqamətlərdəndir. Həmin mühitdəki qeyri-müəyyənlik onun bazar təbiəti ilə bağlıdır və məhz modelləşdirmə çoxvariantlı yanaşmaya, nəticə etibarı ilə daha yaxşı variantın seçilməsinə imkan verir.Biznes subyektlərinin ölçüləri (mikro, kiçik, orta və iri biznes təmsilçiləri fərqləndirilməklə)

nəzərə alınmaqla biznes mühitinin qiymətləndirilməsi, hər şeydən əvvəl mikro, kiçik və orta biznes üçün nəzərdə tutulmuş imtiyaz və güzəştlərin iqtisadi fəallığa təsiri araşdırılmalıdır. Həmin məsələyə daha sonra baxılacağını nəzərə alaraq, bildiririk ki, aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi Qərb ölkələrində tətbiq edilən metodikalarda kiçik biznes, biznes mühitinin qiymətləndirilməsi üçün baza hesab edilir [13, s. 95–110].

Kiçik və orta biznesin sosial- iqtisadi inkişafın dayanıqlığına mühüm təsirə malik olması fikri bir çox mütəxəssislər və tədqiqatçılar tərəfindən dəstələnir. Aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi "iqtisadi artımın innovasiyalı modelinə yönəlmiş modernləşmə strategiyası obyektiv olaraq kiçik biznes və ilk növbədə innovativ, istehsal və ixracyönümlü biznes üçün artan rola malikdir. Məhz kiçik və orta ölçülü biznes subyektləri biznesin ən kreativ seqmenti kimi milli iqtisadiyyatların davamlı inkişafı üçün zəmin yaradır" [14]. Eyni zamanda, biznes subyektinin sinergetik effekt yaratmağa imkan verən zəruri ölçülərə malik olmasının iqtisadi inkişafın dinamikasına nəzərəçarpacaq təsir göstərdiyi də nəzərdən qaçmamalıdır. Qeyd olunanların biznes mühitinin təhlili metodikasında nəzərə alınması zəruriliyi diskussiya obyekti olmasa da, bunun təcrübi həlli həm metodiki, həm də informasiya çətinlikləri ilə qarşılaşır.

İnvestisiya axınları, xüsusilə birbaşa investisya axını biznes mühitinin vəziyyətinin qiymətləndirilməsində mühüm göstərici sayılmalıdır. Dövlətin tənzimləyici tədbirləri və ölkəyə investisiya axını arasında əlaqə mövcuddur. İqtisadi fəallığı dəstəkləyən tədbirlər və birbaşa investisiya axınları arasında, bir çox hallarda düz mütənasiblik müşahidə olunur. Bu və digər amillərin nəzərə alındığı tədqiqatlarda biznes mühitinin keyfiyyəti və investisiya axınları arasında birbaşa asılılığın olduğu göstərilir [15, s. 831–839].

Ölkədə (regionda) biznes mühitinin qiymətləndirilməsində indeks-reytinq yanaşması kifayət qədər geniş tətbiq olunur. Bu yanaşma vahid qaydada hesablanan göstərici əsasında ölkədə biznes mühitini müqayisəli qiymətləndirməyə və investorları cəlb etməyə imkan verir. Haqqında danışılan göstərici qismində - ölkədə biznes mühitinin rəqabət qabiliyyətini əks etdirən - əhalinin gözlənilən ömür müddəti, təhsilə sərf olunan illərin orta sayında ifadə olunan əhalinin savadlılıq səviyyəsi və adambaşına düşən ÜDM-də ifadə olunan(alıcılıq qabiliyyəti pariteti ilə müəyyən edilən) yaşayış səviyyəsi kimi göstəricilər əsasında hesablanan insan inkişafı indeksi daha çox istifadə olunur [16].

Biznesin inkişaf səviyyəsinin, iqtisadi vəziyyətin, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin, müvafiq təhlükəsizliyin təmin edilməsinin, şəxsi azadlıqların təminatının, təhsil və səhiyyəsin səviyyəsinin, sosial kapitalın inkişafının qiymətləndirilməsini nəzərdə tutan ölkənin çiçəklənmə indeksi [17] də kifayət qədər geniş tətbiq edilir. Beynəlxalq miqyasda daha geniş tətbiq edilən indikatorlardan biri də, Dünya Bankının 300-dən çox göstərici üzrə ayrı-ayrı ölkələr üzrə hesabladığı "biznesin aparılması indeksi"dir. Həmin indeks iqtisadiyyatın, biznesin, dövlət idarəçiliyinin, infrastrukturun inkişafı vəziyyətini səciyyələndirir [18]. Cari vəziyyətin və dinamikanın səciyyələndirilməsində inteqral göstəricilərdən istifadə təcrübəsinin geniş yayılmasının səbəblərindən biri, həmin göstəricilərin müqayisəli təhlil imkanlarının məqbul səviyyədə olmasıdır.

Biznes mühitinin təhlili, bu mühitdə biznes subyektlərinin qarşılaşdığı əsas problemlərini aşkara çıxarmağa kömək etməlidir. Postsovet məkanı ölkələrində biznes suryektlərinin qarşılaşdığı əsas problemlərə aşağıdakılar aid edilir: inflyasiya, müqavilə öhdəliklərinə əməl etməyin çətinliyi, tələbin aşağı düşməsi, logistik və maliyyə problemləri və s. [19].

Biznes mühitinin innovasiyalı fəaliyyət baxımından əlverişliyi məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif aspektlərdə araşdırılır. Aşağıdakı mənbədə innovativ, yaradıcı və rasionallıq baxımından biznes proseslərinin yenidən dizaynı və yaxşılaşdırılması problemləri tədqiq olunmuşdur [20]. Haqqında danışılan tədqiqatda çoxkriteriyalı yanaşma diqqəti cəlb etsə də, qeyd etməliyik ki, yenilik (xüsusilə davamlı yaradıcılıq) və rasionallıq aspektlərinə birgə baxış, heç də həmişə arzuolunan nəticəni verməyə bilər.

Biznes mühitinin innovasiyalara açıqlığı və innovasiyalı fəaliyyəti dəstəkləməsi dövlətin innovasiya siyasəti ilə bağlıdır. Aşağıdakı mövqe ilə razılaşmağı məqsədəuyğun hesab edirik ki,

“dövlətin innovasiya siyasəti təkcə büdcədən innovasiyaların birbaşa maliyyələşdirilməsinə deyil, həm də biznesin inkişafına və innovasiyaya həvəsləndirilməsinə yönəldilməlidir. Hökumətin maliyyələşdirilməsi ilə injinirinqin fəal inkişafının, innovativ işləmələrin kommersiyalaşdırılmasının, marketinq və beynəlxalq satışın dəstəklənməsi məqsədəuyğundur” [21, s.44].

Biznes mühitinin innovasiyalı fəaliyyət üçün əlverişliliyində yüksək ixtisaslı kadr təminatının yaxşılaşdırılması vacib məsələdir. Bununla belə, unutmaq olmaz ki, biznes subyektinin elmi tədqiqatlara, təcrübi araşdırmalara və kadr hazırlığına vəsait ayırma imkanları, əhəmiyyətli dərəcədə onların ölçüləri ilə əlaqədardır. İnnovasiyalı biznes proseslərdə kadr hazırlığı xərclərinin xüsusi çəkisi və biznes mühitinin keyfiyyəti arasında korrelyasiya asılılığından danışmaq olar [22].

Biznes subyektinin uğurunu şərtləndirən və bilavasitə biznes nühitinə bağlı olan mühüm amillər qismində müvafiq mənbələrdə aşağıdakılar önə çəkilir: “tələb olunan kapitalın miqdarı (əlyetənlik, aşağı risk); bazar müxtəlifliyi (kiçik bazar sektorlarının mövcudluğu); böyük şirkətlər tərəfindən rəqabətin dərəcəsi; bazara giriş tələbləri (inzibati, qanunvericilik və s.); kadrların sayına və ixtisas səviyyəsinə aşağı tələblər; dəstəkləyici infrastrukturun (aqreqatorlar, nəqliyyat və s.) mövcudluğu; binalara aşağı tələblər (yeri, ölçüsü, keyfiyyəti)” [23].

Biznes mühitinin dinamikada qiymətləndirilməsi biznes prosesinin riyazi modelləşdirilməsi məsələsinə gətirilə bilər. Lakin aşağıdakı mənbədə göstərildiyi kimi “biznes prosesinin müxtəlif aspektlərini qeyd edən və nəzərə alan çoxsaylı modelləşdirmə üsulları mövcuddur. Həmin modellərin az bir hissəsi sonrakı kəmiyyət təhlilinə imkan verir və onlardan yalnız bir neçəsi yaxşılaşdırma prosesini strukturlaşdırmağa imkan verir” [24].

Biznes proseslərin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə qurulan və reallaşdırılan modellər sistem əmələ gətirməklə son məhsulun istehsalına hazırlıq, istehsal, xidmət və istehlak sferasını əhatə edən qarşlıqlı əlaqəli bloklardan ibarətdir. Həmin blokların giriş, çıxış və digər komponentləri, xüsusilə texnoloji baxımdan ciddi surətdə fərqlənə bilir. Dəyər zəncirinin müəyyən halqalarını və onaların yaxşılaşdırılması imkanlarını aşkara çıxarmağa kömək etməklə biznes proseslərin modellər sistemi ümumi və kifayət qədər formallaşmış məqsədə xidmət edir. Modelləşdirmə, nəzəri baxımdan çoxvariantlı inkişaf ssenarilərini müqayisəli qiymətləndirməyə imkan verməklə məqsədə doğru hərəkətdə risklərin optimal idarə edilməsi üçün yolları müəyyən etməlidir. Təcrübədə bu xeyli dərəcədə mürəkkəb hesab edilən məsələdir və biznes subyektinin əsasən mənfəətin maksimumlaşdırılmasında ifadə olunan məqsədə doğru hərəkətində qarşılaşacağı risklərin ehtimalı və idarə olunması imkanlarının kəmiyyətcə qiymətləndirilməsini tələb edir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, biznes proseslərində yüksək gəlir, əksər hallarda yüksək risklərlə müşayiət olunur. Başqa sözlə, biznes proseslərinin kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirilməsi prosesində risklərin və uğurların (şansların) nisbətini optimallaşdıran modellərin qurulması və reallaşdırılması məsələləri aktuallaşır.

Bu baxımdan, biznes mühitində proseslərin şans və risklərin kompleks kriteriyası üzrə maksimumlaşdırılmasını nəzərdə tutan model bazasında təhlili və proqnozlaşdırılması məqsədəuyğundur [25]. Biznes proseslərin şans və risklərin kompleks kriteriyası üzrə maksimumlaşdırılması meyarı belə təqdim olunur:

$$\text{“R\&Ch} = \beta_{Ch}Ch - \beta_R R \quad (1)$$

burada, **Ch и R –** baxılan biznes prosesinə aid tam proqnozlaşdırılan şanslar və riskləri; **$\beta Ch \geq 0$ и $\beta R \geq 0$** - biznes prosesinin sahibi nöqteyi-nəzərindən şans və risklərin nisbi vacibliyi əmsallarını ifadə edir.

Biznes proseslərdə tam şansların **Ch** və risklərin **R** kəmiyyətləri şansların **$M_{Ch,k}$ (k = 1, 2, ..., L)** maddi ölçülərinin (gəlir, mənfəət, satışdan daxilolmalar) və risklərin (itkilər, zərərlər) **MR,k (k = 1, 2, ..., K)** məcmusu kimi müəyyən edilir.

Tam şanslar **Ch** və risklər **R** aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Ch = \sum_{k \in L} M_{Ch,\,k}\, P_{Ch,k} \quad (2)$$

$$R = \sum_{k \in K} M_{R,\,k}\, R_{P,\,k} \quad (3)$$

$P_{Ch,k}$ və $P_{R,k}$ şansların və risklərin ehtimallarıdır” [25].

"Şanslar-risklər" (R&Ch) (1)–(3) kompleks meyarının dəyərini maksimuma çatdıran istehsal biznes prosesinin optimallaşdırma modeli istehsalı təmin edən c1, c2, ..., sm qiymətləri ilə kənardan alınmış x1, x2, ..., xm istehsal amillərinin qeyri-mənfi həcmlərinin tapılmasına yönəldilmişdir:

$$\mathbf{R\&Ch = \beta_{Ch}\sum_{k\in L} M_{Ch,\,k}\, P_{Ch,k} - \beta_{Ch}\sum_{k\in K} M_{R,\,k}\, R_{P,\,k} \rightarrow max\ (4)}$$

İstehsal amillərinin alınması üçün gələcək məcmu xərclərin bütün biznes prosesi üçün ayırdığı maliyyə resurslarından İ çox olmaması ehtimalı aşağıdakı kəmiyyətdən az olmayacaqdır:

$$\mathbf{P\ \{c_1\, x_{1+}\, c_2\, x_2 + ... + c_m\, x_m + \leq I\} \geq p\ (5)"}$$

[25]. Müraciət edilən mənbədə göstərildiyi kimi (5) ifadəsi biznes prosesinə dair ekspert proqnozuna inam dərəcəsini əks etdirən subyektiv ehtimaldır. Şərh edilən modelin reallaşdırılmasında rəqəmsal alətlərin istifadəsi, məhz verilənlərin təhlili və yenidən strukturlaşdırılması imkanları ilə bağlıdır.

İndi isə biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsində ekspert və bilik mühəndisinin birgə iştirakı məsələlərinə baxaq. Təhlil və qiymətləndirmənin alqoritmi və onun reallaşdırılması üçün zəruri verilənlər bazasının olmadığı hallarda ekspert qiymətləndirməsi biznes subyekti sahibinə biznes proseslərə mümkün olduqca obyektiv baxmağa və bəzi xarakteristikaları korrektə etməyə kömək edir. Süni intellekt biznes mühitinin təhlili və qiymətləndirilməsinin metodiki təminatında get-gedə daha əhəmiyyətli yer tutmaqdadır. Süni intellektin imkanlarının reallaşdırılmasında ekspert sistemlərinin və bilik bazalarının birgə istifadəsinin təmin edilməsində bilik mühəndisi mühüm yer tutur. Odur ki, bilik mühəndisliyinin biznes mühitinin təhlilində rolunun artacağı şübhə doğurmur.

Biznes analitikası, məlum olduğu kimi, biznes fəallığının və deməli, biznes mühitinin keyfiyyətinin tədqiqinin rəqəmsal mühitdə reallaşdırla bilən texnologiyasıdır. Biznes subyektinin məhz analitika sayəsində əldə etdiyi nəticələr həm subyektin, həm də onu əhatə edən mühitin səmərəliliyini qiymətləndirməyə yardımçı olur. Bu gün böyük verilənlər texnologiyaları sayəsində biznes analitikası inkişafının yeni keyfiyyət səviyyəsinə çıxmaqdadır. Yeni imkanlar, bu və ya digər dərəcədə biznes mühitinin inkişaf perspektivlərinə münasibət bildirməyə yardımçı olacaqdır.

Nəticə

Müasir biznes mühitinin təhlilinin nəzəri-metodiki bazası yeni reallıqların tələblərinə tam cavab vermir. Həmin bazanın təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini, ilk növbədə innovasiyalı inkişaf tələblərinə uyğunlaşmaq və rəqəmsal mühitin üstünlüklərindən yararlanmaq zərurəti müəyyən edir. Biznesin inkişafının çoxvariantlı ssenarilərinin qurulması üçün biznes mühitinin modelləşdirilməsi imkanları aşkar edilməli və onların reallaşdırılmasının vasitə və istiqamətləri müəyyən edilməlidir. Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi sayəsində biznes mühitinin təhlilinin nəzəri-metodiki bazasının təkmilləşdirilməsi üçün yaranan yeni imkanlar biznes analitikasını işçi alətə çevirməyi tələb edir. Həmin tələblərə lazımı səviyyədə cavab verən biznes subyektlərinin uğur qazanmaq ehtimalı kifayət qədər yüksəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Кузавко А. С. Анализ методик выявления закономерностей формирования и оценки бизнес-среды региона // Вопросы управления. 2019. № 3 (39). С. 129-139
2. Чайлд Дж. Организационная структура, внешняя среда и показатели деятельности организации: роль стратегического выбора // Теория организации: хрестоматия / пер. с англ.; под ред. Т. Н. Клеминой. СПб., 2009. С. 119—147
3. Забазнова Т. А. Сущность бизнес-среды и предпринимательской среды в сельских территориях // Пространство экономики. 2009. №2-2. URL: https:// cyberleninka.ru/article/n/suschnost-biznes-sredy-i-predprinimatelskoy-sredy-v-selskih-territoriyah (дата обращения: 26.02.2024). с.118-124

4. Александрин Ю.Н. Оценка качества бизнес-среды малого предпринимательства в регионе: институциональный и методический аспекты // Региональная экономика: теория и практика. 2012. №4. с. 42-50
5. Kozłowski R., Matejun M., Dynamic Business Environment as a Source of Technology Entrepreneurship Development – a Case Study, [in:] Grzybowska K., Wyrwicka M. (eds.), Knowledge Management and Organizational Culture of Global Organization, Publishing House of Poznan University of Technology, Poznan 2011, pp. 41-63
6. Дафт Ричард Л. Теория организации. М.:ЮНИТИ-ДАНА, 2006,736 с.
7. Golinelli, R. And G. Parigi (2004), “Consumer Sentiment and Economic Activity: A Cross Country Comparison”, *Journal of Business Cycle Measurement and Analysis*, vol. 2004/2, https:// doi.org/ 10.1787 /jbcma-v2004-art10-en
8. Decision Matrix Analysis. https://www.mindtools.com/aksic2i/decision-matrix-analysis
9. José C. Sánchez, Tania Carballo and Andrea Gutiérrez. The entrepreneur from a cognitive approach.Psicothema 2011. Vol. 23, nº 3, pp. 433-438 www.psicothema. Com
10. Жайлауов, Ерлан & Белик, Елена & Денисов, Игорь. (2019). Представление бизнес-модели как когнитивной системы. Russian Journal of Innovation Economics. 9. 1525. 10.18334/vinec.9.4.41356
11. Munizu M., Damang K., Armayah Asdar M., Brasit N. A study on priority factors of competitiveness and performance of manufacturing companies using Analytical Hierarchy Processes (AHP) // IOP Conference Series: Earth and Environmental Science. Vol. 235. (Issue 1). 2019
12. Андрейчиков А. В., Андрейчикова О. Н. Анализ, синтез, планирование решений в экономике. М.: Финансы и статистика, 2004. 464 с.
13. Belás J., Demjan V., Habánik J., Hudáková M., Sipko J. The business environment of small and medium-sized enterprises in selected regions of the Czech Republic and Slovakia// Ekonomie a Management. Vol. 18 (1). 2015. P. 95–110
14. Александрин Ю. Н. Методика оценки качества бизнес-среды малого предпринимательства на региональном уровне // Известия ВУЗов ЭФиУП. 2012. №1. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/metodika-otsenki-kachestva-biznes-sredy-malogo-predprinimatelstva-na-regionalnom-urovne
15. Fabus M. Business environment analysis based on the Global Competitiveness Index (GCI) and Doing Business (DB): Case study Slovakia // Journal of Security and Sustainability Issues. Vol. 7. Issue 4. 2018. P. 831–839
16. Human Development Indices and Indicators [электронный ресурс]. URL: http://hdr.undp.org/en/global-reports
17. The legatum prosperity index 2023. URL: https://www.prosperity.com/feed/executivesummary-1
18. Doing business: measuring business regulations. URL: http://russian.doingbusiness.org/ru/reports/g lobal-reports/doing-business-2023
19. https://www.rbc. ru/economics/ 01/04/2022/6246cda19a79474f19c5 ba86
20. Мерзляк,А.В. (2015). Совершенствование бизнес-процессов инновационных предприятий. Креативная экономика, 9(11), 1351–1370. doi: 10.18334/ce.9.11.2168
21. Кондрашов Олег, Лапко Борис. Инновационная среда в системе экономического развития // Наука и инновации. 2020. №12 (214). URL: https://cyberleninka.ru/article/n/innovatsionnaya-sreda-v-sisteme-ekonomiches-kogo-razvitiya, с.38-44
22. Умнов В.А., Плюхина А.А. Условия развития и критерии успешности предприятий малого и среднего бизнеса // Вестник РГГУ. Серия «Экономика. Управление. Право». 2022. №3-2. URL: https://cyberleninka. ru/article/n/usloviya-razvitiya-i-kriterii-uspeshnosti-predpriyatiy-malogo-i-srednego-biznesa

23. Теоретические и практические аспекты развития предпринимательства в России / Под ред. В.А. Умнова. М.: ИНФРА-М, 2021. 164 с.
24. Vergidis, Kostas & Tiwari, Ashutosh & Majeed, Basim. (2008). Business Process Analysis and Optimization: Beyond Reengineering. Systems, Man, and Cybernetics, Part C: Applications and Reviews, IEEE Transactions on. 38. 69 - 82. 10.1109/TSMCC.2007.905812
25. Мадера, А. Г. (2015). Математическое моделирование и оптимизация бизнес-процессов на основе комплексного критерия «шансы — риски». *Российский журнал менеджмента*, *13*(4), 51–68. извлечено от https://rjm.spbu.ru/article/view/165

Нигяр Агабала кызы Гюльмалиева
Докторант Азербайджанского Университета Кооперации

Теоретико-методические аспекты анализа и оценки бизнес-среды

Резюме

Успешная деятельность субъектов предпринимательства связана с оценкой бизнес-среды. Уровень анализа и оценки бизнес-среды зависит от совершенства методологической базы. Цель исследования – оценить теоретическую и методологическую основу анализа бизнес-среды и определить направления ее совершенствования. В процессе исследования использовались методы наблюдения, сравнительного анализа, абстракции, синтеза, математического моделирования и логического обобщения. Прикладная значимость исследования – обоснованные положения могут быть использованы в процессе анализа и оценки бизнес-среды. Результаты исследования – определены направления совершенствования методического обеспечения анализа и оценки современной бизнес-среды. Оригинальность и научная новизна исследования – при анализе современной бизнес-среды выявлены возможности использования преимуществ моделирования и цифровизации, а также показаны пути их реализации.

Ключевые слова: методология, бизнес-среда, моделирование, анализ, цифровизация.

Nigar Agabala Gulmalieva
Doctoral student at Azerbaijan Cooperation University

Theoretical and methodological aspects of analysis and assessment of the business environment

Summary

The successful activities of business entities are associated with an assessment of the business environment. The level of analysis and assessment of the business environment depends on the perfection of the methodological base. The purpose of the study is to evaluate the theoretical and methodological basis for analyzing the business environment and determine areas for its improvement. During the research, methods of observation, comparative analysis, abstraction, synthesis, mathematical modeling and logical generalization were used. Applied significance of the study - substantiated provisions can be used in the process of analyzing and assessing the business environment. The results of the study - directions for improving methodological support for the analysis and assessment of the modern business environment have been identified. Originality and scientific novelty of the research - when analyzing the modern business environment, the possibilities of using the advantages of modeling and digitalization are identified, and ways of their implementation are shown.

Key words: methodology, business environment, modeling, analysis, digitalization.

IV BÖLMƏ.
BEYNƏLXALQ TİCARƏT, NƏQLİYYAT VƏ LOGİSTİKA

Zəhra İsa qızı SƏMƏDOVA
i.f.d., dos. Bakı Dövlət Universiteti
zaxra.samedova@hotmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.040

QLOBAL TİCARƏT SAZİŞLƏRİNİN BEYNƏLXALQ LOGİSTİKA ƏMƏLİYYATLARINA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qlobal ticarət sazişlərinin beynəlxalq logistika sektorunda səmərəliliyə, infrastruktura və texnoloji irəliləyişlərə necə təsir etdiyini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın metodologiyası müxtəlif qlobal ticarət müqavilələri ilə idarə olunan texnoloji irəliləyişlərin tədqiqini və infrastruktur layihələrinin təhlilini əhatə edir.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti qlobal ticarət müqavilələri ilə asanlaşdırılan infrastruktur və texnoloji irəliləyişlərdən istifadə etməklə bizneslərin logistik əməliyyatlarını necə optimallaşdıra, səmərəliliyi artıra və xərcləri azalda biləcəyinə dair fikirlərindədir.

Tədqiqatın nəticələri qlobal ticarət sazişləri ilə beynəlxalq logistika sektorunda infrastruktur, əməliyyat səmərəliliyi və texnoloji innovasiyalardakı təkmilləşdirmələr arasında əhəmiyyətli əlaqəni ortaya qoyur.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi qlobal ticarət sazişlərinin beynəlxalq logistika sektorunun müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən infrastrukturun inkişafı, əməliyyat dəyişiklikləri və texnoloji irəliləyişlərə necə təsir etdiyini hərtərəfli araşdırmasındadır.

Açar sözlər: ticarət sazişləri, beynəlxalq logistika, qlobal.

Giriş

Qlobal ticarət müqavilələri ölkələr arasında ticarət şərtlərini, tarifləri və investisiyaları diktə edən ölkələr arasında müzakirə edilən müqavilələrdir. Bu müqavilələr tariflər, idxal kvotaları və ixrac məhdudiyyətləri kimi maneələri azaltmaqla və ya aradan qaldırmaqla beynəlxalq ticarəti asanlaşdırmaq məqsədi daşıyır. Onlar ikitərəfli (iki ölkə arasında) və ya çoxtərəfli (birdən çox ölkəni əhatə edən) ola bilər.

Qlobal ticarət müqavilələrinin məqsədi sadəcə iqtisadi əməliyyatlardan kənara çıxır; onlar iqtisadi əməkdaşlığı təşviq etmək, siyasi sabitliyi gücləndirmək və mədəni mübadiləni gücləndirmək üçün nəzərdə tutulub. Ticarət sazişləri ölkələrin ümumi qaydalara və standartlara riayət etmələrini təmin edən çərçivə təmin edir və bununla da beynəlxalq ticarətlə bağlı qeyri-müəyyənliyi və riski azaldır [2, s.290].

Qlobal ticarət müqavilələri konsepsiyası zamanla əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etmişdir. Tarixən ticarət ayrı-ayrı ölkələr tərəfindən verilən birtərəfli qərarlarla idarə olunurdu və çox vaxt proteksionist siyasətlə nəticələnirdi. İkinci Dünya müharibəsinin nəticələri 1947-ci ildə Tariflər və Ticarət üzrə Baş Sazişin (GATT) yaradılması ilə əməkdaşlıq yanaşmasına doğru dəyişikliyi qeyd etdi. Bu çoxtərəfli sazişin məqsədi tarifləri və digər ticarət maneələrini azaltmaqla beynəlxalq ticarəti təşviq etmək idi. GATT nəhayət, 1995-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatı (ÜTT) ilə əvəz olundu ki, bu da hazırda qlobal ticarət qaydalarına nəzarət edir və ticarətin mümkün qədər hamar, proqnozlaşdırıla bilən və sərbəst hərəkətini təmin edir.

Beynəlxalq ticarətdə ticarət sazişlərinin əhəmiyyəti

Qlobal ticarət müqavilələri proqnozlaşdırıla bilən və şəffaf ticarət mühiti yaratmaqla beynəlxalq ticarətin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Onlar qlobal ticarət əməliyyatlarının səmərəliliyini və effektivliyini artıran çoxsaylı üstünlükləri təmin edir.

1. Tariflərin və Ticarət Maneələrinin Azaldılması: Ticarət müqavilələrinin əsas məqsədlərindən biri tarifləri və digər ticarət maneələrini azaltmaq və ya aradan qaldırmaqdır. Bu ucuzlaşma idxal olunan malların maya dəyərinin aşağı düşməsinə, onların daxili bazarlarda daha rəqabətli olmasına gətirib çıxarır. Məsələn, Şimali Amerika Azad Ticarət Müqaviləsi (NAFTA) ABŞ, Kanada və Meksika arasında əksər tarifləri ləğv etdi və bu ölkələr arasında ticarəti əhəmiyyətli dərəcədə artırdı.

2. Qaydaların Standartlaşdırılması: Ticarət müqavilələri tez-tez üzv ölkələr arasında qaydaları və standartları uyğunlaşdırır, biznes üçün uyğunluq prosesini sadələşdirir. Bu standartlaşdırma hər bir bazarda müxtəlif qaydalara riayət etməklə bağlı mürəkkəbliyi və xərcləri azaldır. Avropa İttifaqı (Aİ) müxtəlif ticarət sazişləri vasitəsilə Aİ daxilində və xaricində asan ticarəti asanlaşdıran məhsul və xidmətlər üçün ümumi standartlar müəyyən etmişdir.

3. Təkmilləşdirilmiş Bazar Girişi: Ticarət müqavilələri giriş maneələrini aradan qaldırmaqla bizneslər üçün yeni bazarlar açır. Bu artan giriş şirkətlərə müştəri bazalarını genişləndirməyə və gəlir axınlarını şaxələndirməyə imkan verir. Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı üzrə Hərtərəfli və Mütərəqqi Saziş (CPTPP) üzv ölkələrə Asiya-Sakit Okean regionunda geniş bazara çıxışı təmin edən ticarət sazişinin nümunəsidir.

4. Təkmilləşdirilmiş İnvestisiya İmkanları: Ticarət müqavilələri çox vaxt xarici investisiyaları qoruyan və investorlar üçün sabit mühit təmin edən müddəaları ehtiva edir. Bu müdafiələr biznesləri üzv ölkələrə sərmayə qoymağa təşviq edir, iqtisadi artıma və iş yerlərinin yaradılmasına səbəb olur. Məsələn, NAFTA-nı əvəz edən Amerika Birləşmiş Ştatları-Meksika-Kanada Sazişinə (USMCA) güclü investisiyaların qorunması tədbirləri daxildir.

5. Mübahisələrin Həlli Mexanizmləri: Ticarət müqavilələri adətən üzv ölkələr arasında ticarət mübahisələrinin həlli üçün mexanizmlər yaradır. Bu mexanizmlər münaqişələrin həlli və həlli, ticarət müharibələri ehtimalının azaldılması və daha sabit ticarət mühitinin dəstəklənməsi üçün strukturlaşdırılmış prosesi təmin edir. ÜTT-nin mübahisələrin həlli sistemi belə mexanizmin bariz nümunəsidir [5, s.752].

Logistika əməliyyatları üçün ticarət müqavilələrinin əhəmiyyəti

Ticarət müqavilələri malların və xidmətlərin sərhədlər arasında daşındığı mühiti formalaşdırmaqla logistik əməliyyatlara dərin təsir göstərir. Ticarət müqavilələrinin logistika əməliyyatları üçün əhəmiyyətini aşağıdakı məqamlarla başa düşmək olar.

1. Sadələşdirilmiş Gömrük Prosedurları: Ticarət müqavilələri çox vaxt gömrük prosedurlarını və sənədləşdirmə tələblərini sadələşdirir, sərhədyanı ticarətlə bağlı vaxtı və xərcləri azaldır. Sadələşdirilmiş gömrük prosesləri malların daha sürətli daşınmasına, gecikmələrin azaldılmasına və təchizat zəncirinin səmərəliliyinin artırılmasına imkan verir.

2. Təkmilləşdirilmiş Təchizat Zəncirinin İnteqrasiyası: Ticarət maneələrini aradan qaldırmaq və tənzimləmələri uyğunlaşdırmaqla, ticarət müqavilələri ölkələr arasında təchizat zəncirlərinin daha yaxşı inteqrasiyasını asanlaşdırır. Bu inteqrasiya bizneslərə öz logistik şəbəkələrini optimallaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və xidmət səviyyələrini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

3. Təkmilləşdirilmiş İnfrastruktur: Ticarət müqavilələri çox vaxt limanlar, avtomobil yolları və dəmir yolları kimi infrastrukturun inkişafına investisiyaların qoyulmasına səbəb olur. Bu təkmilləşdirmələr logistik əməliyyatların imkanlarını və səmərəliliyini artırır, malların daha hamar və sürətli hərəkətinə imkan verir.

4. Risklərin idarə edilməsi: Ticarət müqavilələri beynəlxalq logistika ilə bağlı riskləri azaltmaqla daha proqnozlaşdırıla bilən və sabit ticarət mühiti təmin edir. Müəssisələr öz logistik əməliyyatlarını daha dəqiqliklə planlaşdıra, tədarük zəncirlərində fasilələri minimuma endirərək və davamlılığı təmin edə bilərlər.

5. Yeni bazarlara çıxış: Ticarət müqavilələri bizneslər üçün yeni bazarlar açır, onların əhatə dairəsini genişləndirməyə və müştəri bazalarını şaxələndirməyə imkan verir. Yeni bazarlara çıxış logistika provayderlərinə öz xidmətlərini daha geniş müştərilərə təklif etmək üçün imkanlar yaradır.

6. Xərclərə qənaət: Tariflərin və ticarət maneələrinin azaldılması müəssisələr üçün xərclərə qənaətlə nəticələnir ki, bu da aşağı qiymətlər şəklində istehlakçılara ötürülə bilər. Bundan əlavə, sadələşdirilmiş logistik əməliyyatlar və təkmilləşdirilmiş infrastruktur ümumi xərclərin azaldılmasına kömək edir.

Qlobal ticarət sazişləri beynəlxalq ticarət və logistika əməliyyatlarının mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ticarət maneələrini azaltmaqla, qaydaları standartlaşdırmaqla və investisiyaları təşviq etməklə bu sazişlər ölkələr arasında daha rahat və səmərəli ticarəti asanlaşdırır. ÜTT, regional ticarət blokları və milli hökumətlər kimi əsas təşkilatlar bu sazişlərin danışıqlarında və həyata keçirilməsində mühüm rol oynayırlar. NAFTA, Aİ Ticarət Sazişləri, CPTPP və AfCFTA kimi əsas ticarət sazişləri qlobal ticarət və logistikaya əhəmiyyətli təsir göstərmişdir [1, s.209].

Ticarət müqavilələrinin əhəmiyyətini və onların logistika əməliyyatlarına təsirini başa düşmək beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini həll etmək istəyən bizneslər üçün vacibdir. Ticarət müqavilələrinin faydalarından istifadə etməklə şirkətlər öz logistik şəbəkələrini optimallaşdıra, xərcləri azalda və qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətini artıra bilərlər. Dünya inkişaf etməyə davam etdikcə və yeni ticarət sazişləri müzakirə olunduqca, məlumatlı olmaq və uyğunlaşmaq beynəlxalq logistikanın dinamik mənzərəsində uğur qazanmağın açarı olacaq.

Logistika infrastrukturuna və əməliyyatlarına təsiri

Qlobal ticarət sazişləri çox vaxt əsaslı infrastrukturun inkişafı və investisiyalar üçün katalizator rolunu oynayır. Ticarət maneələrini azaltmaqla və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə, bu sazişlər ölkələri artan ticarət həcmini dəstəkləmək üçün öz logistik infrastrukturlarını gücləndirməyə təşviq edir [8, s.740].

1. Logistika İnfrastrukturunun Təkmilləşdirilməsində Ticarət Sazişlərinin Rolu. Ticarət müqavilələrinə tez-tez infrastrukturun inkişafını asanlaşdıran müddəalar daxildir, çünki təkmilləşdirilmiş logistika imkanları artan ticarət həcmlərini səmərəli şəkildə idarə etmək üçün vacibdir. Hökumətlər və özəl sektor qurumları inkişaf etmiş ticarət fəaliyyətinin tələblərini ödəmək üçün nəqliyyat şəbəkələrinə, limanlara və digər mühüm infrastruktura sərmayə qoymağa həvəsləndirilir. Məsələn, Avropa İttifaqının (Aİ) müxtəlif ticarət sazişləri üzv dövlətlər arasında möhkəm nəqliyyat və logistika infrastrukturunun inkişafını zəruri etmişdir. Avropa Struktur və İnvestisiya Fondu (ESIF) vasitəsilə maliyyələşdirilən Aİ-nin birləşmə siyasəti Aİ daxilində və ondan kənarda əlaqəni və ticarət səmərəliliyini artıran infrastruktur layihələrini dəstəkləyir. Buraya problemsiz logistik əməliyyatlar üçün vacib olan yollara, dəmir yollarına, limanlara və hava limanlarına investisiyalar daxildir.

2. Ticarət Sazişləri ilə Maliyyələşdirilən İnfrastruktur Layihələrinin Tədqiqatları**.** Çoxsaylı nümunə araşdırmaları ticarət müqavilələrinin infrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli təsirini göstərir:

- Şimali Amerika Azad Ticarət Müqaviləsi (NAFTA): NAFTA çərçivəsində ABŞ, Kanada və Meksika arasında ticarət artdı və bu, infrastrukturun yaxşılaşdırılmasını tələb etdi. Məsələn, Kanada, ABŞ və Meksikanı birləşdirən ticarət marşrutu olan CANAMEX dəhlizinin inkişafına NAFTA əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir. Bu dəhlizə logistika əməliyyatlarını asanlaşdıran və Şimali Amerika boyunca daşınan malların tranzit vaxtlarını azaldan avtomobil yolları, dəmir yolu xətləri və intermodal obyektlər daxildir;

- Afrika Kontinental Azad Ticarət Bölgəsi (AfCFTA): AfCFTA əksər mal və xidmətlər üzrə tarifləri ləğv edərək, iqtisadi inteqrasiyanı təşviq etməklə Afrikadaxili ticarəti gücləndirməyi hədəfləyir. Bu saziş bütün Afrikada infrastruktur layihələrinə əhəmiyyətli investisiyaların qoyulmasına səbəb oldu. Məsələn, Şərqi Afrikadakı Lamu Port-Cənubi Sudan-Efiopiya Nəqliyyat Dəhlizi (LAPSSET) layihəsi regional əlaqəni və ticarəti yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu iddialı layihəyə Keniyanın Lamu şəhərində magistral yollar, dəmir yolları və boru kəmərləri ilə yanaşı regionda logistika imkanlarını əhəmiyyətli dərəcədə artıran yeni limanın tikintisi daxildir;

- Çinin Kəmər və Yol Təşəbbüsü (BRI): Ənənəvi ticarət sazişi olmasa da, BRI beynəlxalq əməkdaşlığın böyük infrastruktur investisiyalarını necə idarə edə biləcəyini nümunə göstərir. BRI

vasitəsilə Çin qədim İpək Yolu marşrutları boyunca ticarəti asanlaşdırmaq üçün Asiya, Avropa və Afrika boyunca limanlara, dəmir yollarına və avtomobil yollarına sərmayə qoyub. Pakistandakı Qvadar limanı və Keniyadakı Standart Dəmiryolu kimi layihələr bu cür təşəbbüslərin regional logistika infrastrukturuna dərin təsirini nümayiş etdirir.

3. Limanlara, magistral yollara, dəmir yollarına və hava limanlarına təsir**.** Ticarət müqavilələri əsasında limanlar, avtomobil yolları, dəmir yolları və hava limanlarında aparılan təkmilləşdirmələr logistika əməliyyatlarına birbaşa və əhəmiyyətli təsir göstərir:

- Limanlar: Təkmilləşdirilmiş liman qurğuları daha böyük həcmdə yükləri səmərəli idarə etmək qabiliyyətini artırır. Avtomatlaşdırılmış konteynerlərin idarə edilməsi və real vaxt rejimində izləmə sistemləri kimi qabaqcıl texnologiya ilə təchiz edilmiş müasir limanlar əməliyyatların yerinə yetirilmə vaxtını və əməliyyat xərclərini azaldır. Məsələn, Avropanın ən böyük limanlarından biri olan Rotterdam Limanı, Aİ ticarət sazişləri ilə asanlaşdırılan artan ticarəti təmin etmək üçün davamlı təkmilləşdirmələrə məruz qalmış və onu beynəlxalq logistika üçün kritik mərkəzə çevirmişdir;
- Magistral yollar: Təkmilləşdirilmiş avtomobil yolları şəbəkələri yük maşınları və digər nəqliyyat vasitələri üçün birbaşa və səmərəli marşrutlar təmin etməklə daşıma vaxtlarını və xərcləri azaldır. Şimaldan Cənubi Amerikaya qədər uzanan Pan-Amerika avtomobil yolu sistemi kimi transmilli magistralların inkişafı bütün qitədə ticarətin və logistikanın asanlaşdırılmasında mühüm rol oynamışdır;
- Dəmir yolları: Təkmilləşdirilmiş dəmir yolu şəbəkələri uzun məsafələrə yüklərin daşınması üçün sərfəli və ekoloji cəhətdən təmiz alternativ təklif edir. Ticarət sazişləri çox vaxt milli dəmir yolu sistemlərinin inteqrasiyasını təşviq edərək, qüsursuz transmilli dəmir yolu dəhlizlərini yaradır. Trans-Avropa Nəqliyyat Şəbəkəsi (TEN-T) Aİ daxilində bu cür inteqrasiyanın nümunəsidir və məqsədi Avropa ölkələrini hərtərəfli dəmir yolları şəbəkəsi və digər nəqliyyat növləri vasitəsilə birləşdirməyi hədəfləyir;
- Hava limanları: Təkmil yüklərin idarə edilməsi imkanları və sadələşdirilmiş gömrük prosedurları ilə təkmilləşdirilmiş hava limanları daha sürətli və etibarlı hava daşıma xidmətlərini təmin edir. Ticarət müqavilələri tez-tez hava trafikinin artmasına gətirib çıxarır, yüklərin həcmindəki artımı idarə etmək üçün böyük hava limanlarında genişləndirmələr və təkmilləşdirmələr tələb edir. Məsələn, Qətərdəki Həməd Beynəlxalq Hava Limanının genişləndirilməsi ölkənin regional ticarət sazişlərindəki rolundan təsirləndi və onun Yaxın Şərqdə əsas logistika mərkəzi kimi xidmət etmək qabiliyyətini artırdı.

Ticarət müqavilələri təkcə infrastrukturun inkişafına təkan vermir, həm də logistikada əhəmiyyətli əməliyyat dəyişiklikləri gətirir. Bu dəyişikliklər logistika əməliyyatlarının səmərəliliyini, etibarlılığını və iqtisadi səmərəliliyini artırır, qloballaşan iqtisadiyyatda bizneslərə təchizat zəncirlərini daha yaxşı idarə etməyə imkan verir [3, s.171].

1. Proseslərin və Təcrübələrin Standartlaşdırılması**.** Ticarət müqavilələri çox vaxt üzv ölkələr arasında proseslərin və təcrübələrin standartlaşdırılmasına gətirib çıxarır. Bu uyğunlaşdırma qaydalara riayət etməyi asanlaşdırır və transsərhəd logistika əməliyyatlarının idarə edilməsinin mürəkkəbliyini azaldır.

- Gömrük Prosedurları: Standartlaşdırılmış gömrük prosedurları sərhədlərdə və limanlarda ləngimələri azaldır, malların rahat hərəkətini asanlaşdırır. Ticarətlə bağlı bütün sənədlərin vahid platforma vasitəsilə təqdim edildiyi bir pəncərə sistemlərinin tətbiqi gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesini asanlaşdırır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Ticarətin Asanlaşdırılması Sazişi (TFA) üzv ölkələrə gömrük prosedurlarında ən yaxşı təcrübələri mənimsəməkdə kömək edərək, bu cür təşəbbüsləri təşviq edir;
- Sənədləşdirmə Tələbləri: Uyğunlaşdırılmış sənədləşdirmə tələbləri biznesin inzibati yükünü azaldır. Ticarət müqavilələri tez-tez konosamentlər, mənşə sertifikatları və kommersiya hesab-fakturaları kimi ticarət sənədləri üçün ümumi forma və standartları müəyyən edir. Bu standartlaşdırma beynəlxalq ticarətdə iştirak edən sənədləşmə işlərini sadələşdirir, vaxta qənaət edir və

xəta riskini azaldır.

2. Gömrük Prosedurlarının və Sənədləşdirmənin Sadələşdirilməsi**.** Effektiv gömrük prosedurları və sənədləşdirmə beynəlxalq logistikada gecikmələri və xərcləri minimuma endirmək üçün çox vacibdir. Ticarət müqavilələri bu proseslərin rasionallaşdırılmasında, malların sərhədlərdən daha sürətli və etibarlı daşınmasında əsas rol oynayır.

- Əvvəlcədən Təmizləmə Proqramları: Bəzi ticarət müqavilələri sərhədə çatmazdan əvvəl malların yoxlanıldığı və rəsmiləşdirildiyi ilkin rəsmiləşdirmə proqramları üçün müddəaları ehtiva edir. Bu, sərhəd-keçid məntəqələrində tıxacları azaldır və malların çatdırılmasını sürətləndirir. Məsələn, USMCA-nın bir hissəsi olan ABŞ-Kanada Azad və Təhlükəsiz Ticarət (FAST) proqramı transsərhəd ticarəti ilə məşğul olan müəssisələrə fayda verərək aşağı riskli daşımaların sürətləndirilmiş rəsmiləşdirilməsinə imkan verir;

- Etibarlı Treyder Proqramları: Ümumdünya Gömrük Təşkilatı (ÜGT) tərəfindən təşviq edilən Səlahiyyətli İqtisadi Operator (AEO) proqramları kimi etibarlı treyder proqramları müəyyən təhlükəsizlik və uyğunluq standartlarına cavab verən şirkətlərə üstünlüklər təmin edir. Bu üstünlüklərə gömrükdə yoxlamaların və prioritetlərin azaldılması, logistik əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması daxildir.

3. Anbar, Nəqliyyat və Paylama Şəbəkələrinə Təsir**.** Ticarət müqavilələri logistika əməliyyatlarının müxtəlif aspektlərinə, o cümlədən anbar, nəqliyyat və paylama şəbəkələrinə təsir göstərir. Bu təsirlər tez-tez təkmilləşdirilmiş səmərəlilik, azaldılmış xərclər və təkmilləşdirilmiş xidmət səviyyələrində müşahidə olunur;

- Anbar təsərrüfatı: Ticarət müqavilələri nəticəsində ticarət həcmlərinin artması çox vaxt anbar obyektlərinin genişləndirilməsini və modernləşdirilməsini zəruri edir. Avtomatlaşdırılmış saxlama və axtarış sistemləri (ASRS) və anbar idarəetmə sistemləri (WMS) kimi qabaqcıl anbar texnologiyaları inventar idarəetmə və sifarişlərin yerinə yetirilməsi proseslərini təkmilləşdirir. Sərbəst ticarət zonalarının (ATZ) və gömrük rüsumları dərhal ödənilmədən malların saxlanıla biləcəyi gömrük anbarlarının yaradılması səmərəli logistik əməliyyatları daha da dəstəkləyir;

- Nəqliyyat: Ticarət müqavilələri malların daha səmərəli hərəkətinə imkan verən nəqliyyat şəbəkələrinin daha yaxşı inteqrasiyasına gətirib çıxarır. Çoxsaylı nəqliyyat növlərinin (məsələn, yük maşını, dəmir yolu, gəmi) istifadəsini nəzərdə tutan intermodal daşımalar uyğunlaşdırılmış qaydalar və təkmilləşdirilmiş infrastruktur ilə daha səmərəli olur. Ticarət müqavilələri ilə asanlaşdırılan qüsursuz əlaqə tranzit vaxtlarını və nəqliyyat xərclərini azaldır, həm biznesə, həm də istehlakçılara fayda gətirir;

- Paylama Şəbəkələri: Təkmilləşdirilmiş ticarət müqavilələri bizneslər yeni bazar imkanlarından istifadə etmək üçün paylama şəbəkələrini optimallaşdırmağa təşviq edir. Bu, tez-tez əsas bazarlara yaxın regional distribüter mərkəzlərinin yaradılmasını, çatdırılma müddətlərinin azaldılmasını və müştəri xidmətlərinin yaxşılaşdırılmasını nəzərdə tutur. Məsələn, CPTPP şirkətləri Asiya-Sakit Okean regionuna daha effektiv xidmət göstərmək üçün üzv ölkələrdə paylama mərkəzləri yaratmağa yönəltdi.

Qlobal ticarət müqavilələri logistika infrastrukturuna və əməliyyatlarına dərin təsir göstərir. İnfrastrukturun inkişafı və standartlaşdırma prosesləri ilə bu müqavilələr logistik şəbəkələrin səmərəliliyini və etibarlılığını artırır. Təkmilləşdirilmiş limanlar, avtomobil yolları, dəmir yolları və hava limanları, sadələşdirilmiş gömrük prosedurları və sənədlərlə birlikdə beynəlxalq ticarətlə bağlı gecikmələri və xərcləri azaldır [4, s.99].

Ticarət müqavilələrinin gətirdiyi əməliyyat dəyişiklikləri müəssisələrə təchizat zəncirlərini optimallaşdırmağa, inventar idarəetməsini təkmilləşdirməyə və daha yaxşı müştəri xidməti təqdim etməyə imkan verir. Ticarət müqavilələri inkişaf etməyə davam etdikcə və yeniləri müzakirə olunduqca, logistika sənayesi bu imkanlardan istifadə etmək üçün uyğunlaşa bilən və innovativ olaraq qalmalıdır. Ticarət müqavilələrinin logistika əməliyyatlarına təsirini başa düşmək bizneslərin qlobal ticarətin mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək və getdikcə bir-birinə bağlı olan dünyada rəqabət qabiliyyətini saxlamaq üçün vacibdir.

Logistikada Texnologiya və İnnovasiyalar

Ticarət müqavilələri təkcə bazarları açır və tənzimləmələri asanlaşdırmır, həm də logistika sektorunda texnoloji irəliləyişlər üçün mühüm katalizator rolunu oynayır. Ölkələr artan ticarət həcmi və səmərəlilik tələblərini qarşılamağa çalışdıqca, yeni texnologiyaların logistika əməliyyatlarına qəbul edilməsi və inteqrasiyası üçün güclü təkan var. Bu texnoloji irəliləyişlər qlobal təchizat zəncirlərinin səmərəliliyini, şəffaflığını və etibarlılığını artırır [7, s.263].

1. Rəqəmsallaşma və Avtomatlaşdırmanın Təşviqi. Ticarət müqavilələri tez-tez ticarəti asanlaşdırmaq üçün rəqəmsallaşma və avtomatlaşdırmanı təşviq edir. Gömrük prosedurları üçün rəqəmsal platformalar, real vaxt rejimində izləmə sistemləri və avtomatlaşdırılmış idarəetmə avadanlığı texnologiyanın logistika əməliyyatlarını necə asanlaşdıra biləcəyinə nümunədir.

- Gömrük Prosedurları: Elektron məlumat mübadiləsi (EDI) sistemləri kimi gömrük proseslərinin rəqəmsallaşdırılması ticarətlə bağlı sənədlərin daha sürətli və dəqiq təqdim edilməsinə və işlənməsinə imkan verir. Bu, sərhədlərdə gecikmələri azaldır və transsərhəd logistikanın səmərəliliyini artırır. Ümumdünya Ticarət Təşkilatının Ticarətin Asanlaşdırılması Sazişi (TFA) daha səmərəli ticarət axınlarını təşviq edərək, belə texnologiyaların qəbulunu təşviq edir;

- Anbarın avtomatlaşdırılması: Avtomatlaşdırılmış idarə olunan nəqliyyat vasitələri (AGV), robot texnikası və avtomatlaşdırılmış saxlama və axtarış sistemləri (ASRS) kimi avtomatlaşdırma texnologiyaları dəqiqliyi təkmilləşdirmək, əmək xərclərini azaltmaq və məhsuldarlığı artırmaqla anbar əməliyyatlarını təkmilləşdirir. Bu texnologiyalar logistika provayderlərinə daha yüksək həcmdə malları daha səmərəli idarə etməyə imkan verir ki, bu da müxtəlif ticarət müqavilələri çərçivəsində artan ticarət fəaliyyəti ilə şərtlənir.

2. Qabaqcıl İzləmə və Nəzarət Sistemlərinin Tətbiqi. Qlobal ticarətdə şəffaflığa və real vaxt rejimində informasiyaya ehtiyac qabaqcıl izləmə və monitorinq sistemlərinin geniş şəkildə tətbiqinə səbəb olmuşdur. Bu texnologiyalar malların hərəkətinə daha yaxşı görünməyə və nəzarət etməyə imkan verir, gecikmə və itki riskini azaldır.

- Əşyaların İnterneti (IoT): Sensorlar və RFID teqləri kimi IoT cihazları tədarük zəncirində malların yeri, vəziyyəti və statusu haqqında real vaxt məlumatları təqdim edir. Bu məlumat logistika əməliyyatlarını effektiv idarə etmək və problemlərə operativ reaksiya vermək üçün çox vacibdir. Ticarət müqavilələri çox vaxt sərhədyanı ticarətin səmərəliliyini artırmaq üçün IoT texnologiyalarının qəbulunu stimullaşdırır;

- Blockchain Texnologiyası: Blockchain təchizat zəncirindəki əməliyyatları qeyd etmək və yoxlamaq üçün təhlükəsiz və şəffaf bir yol təqdim edir. O, ticarət sənədlərinin bütövlüyünü təmin edir, fırıldaqçılıq riskini azaldır və ticarət tərəfdaşları arasında etimadı artırır. Məsələn, Maersk-IBM blokçeyn platforması TradeLens qlobal ticarətdə şəffaflığı və səmərəliliyi yaxşılaşdırmaq üçün blokçeyndən istifadə edir və bir çox ticarət müqavilələrinin məqsədlərinə uyğunlaşır.

3. Logistika Əməliyyatlarında Süni İntellektin (AI) Rolu. Süni intellekt texnologiyaları daha səmərəli marşrut planlamasına, tələbin proqnozlaşdırılmasına və inventar idarəçiliyinə imkan verməklə logistikanı dəyişdirir. Texnologiya və təcrübə mübadiləsini asanlaşdıran ticarət müqavilələri logistikada AI-nin tətbiqini daha da sürətləndirir.

- Marşrutun optimallaşdırılması: AI alqoritmləri çatdırılma marşrutlarını optimallaşdırmaq, yanacaq sərfiyyatını və tranzit vaxtlarını azaltmaq üçün böyük həcmdə məlumatları təhlil edir. Bu, logistika əməliyyatlarında xərclərə qənaət və təkmilləşdirilmiş xidmət səviyyəsinə gətirib çıxarır. Ticarət müqavilələri tez-tez səmərəli logistikaya ehtiyacı vurğulayır və süni intellektə əsaslanan marşrutun optimallaşdırılması bu məqsədə çatmaqda əsas komponentdir;

- Tələbin Proqnozlaşdırılması: Süni intellektlə işləyən tələbin proqnozlaşdırılması alətləri logistika provayderlərinə tələbin dəyişməsini qabaqcadan görməyə kömək edir və onlara öz əməliyyatlarını müvafiq qaydada tənzimləməyə imkan verir. Bu, inventarın daha yaxşı idarə olunması, ehtiyatların azaldılması və saxlama xərclərinin azalması ilə nəticələnir. Süni intellektə əsaslanan proqnozlaşdırmadan əldə edilən səmərəlilik, etibarlı və sərfəli logistikanı təşviq etmək üçün ticarət müqavilələrinin məqsədlərinə uyğundur.

Bir neçə real dünya nümunəsi ticarət müqavilələri ilə idarə olunan logistika əməliyyatlarında texnologiyanın uğurlu inteqrasiyasını göstərir [6, s.28]:

- Gömrük üçün AB vahid pəncərə mühiti: Avropa İttifaqı ticarət sənədlərinin təqdim edilməsini və işlənməsini asanlaşdıran rəqəmsal platforma olan Gömrük üçün Vahid Pəncərə Mühitini tətbiq etmişdir. Bu sistem gömrük rəsmiləşdirilməsi vaxtlarını əhəmiyyətli dərəcədə azaldıb, Aİ daxilində logistik əməliyyatların səmərəliliyini artırıb;
- CPTPP və Ağıllı Logistika Qovşaqları: Trans-Sakit Okean Tərəfdaşlığı üçün Hərtərəfli və Mütərəqqi Saziş (CPTPP) üzv ölkələrdə ağıllı logistika mərkəzlərinin inkişafına təkan verdi. Bu mərkəzlər Asiya-Sakit Okean regionunda ticarəti asanlaşdıraraq səmərəli və şəffaf logistika xidmətləri göstərmək üçün IoT, AI və blockchain kimi qabaqcıl texnologiyalardan istifadə edir.

Ticarət müqavilələri ilə idarə olunan texnoloji irəliləyişlər logistika əməliyyatlarında inqilab etdi. Rəqəmsallaşdırma, avtomatlaşdırma, qabaqcıl izləmə sistemləri və AI-nin qəbulu qlobal təchizat zəncirlərinin səmərəliliyini, şəffaflığını və etibarlılığını artırdı. Ticarət müqavilələri inkişaf etməyə davam etdikcə, yeni texnologiyaların inteqrasiyası logistika əməliyyatlarının optimallaşdırılması və getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatın tələblərinin ödənilməsi üçün vacib olaraq qalacaq. Bu texnoloji yenilikləri qəbul edən müəssisələr beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini idarə etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün daha yaxşı mövqe tutacaqlar.

Nəticə

Qlobal ticarət müqavilələri beynəlxalq logistika əməliyyatlarının mənzərəsinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Tariflərin azaldılması, tənzimləmələrin uyğunlaşdırılması və iqtisadi əməkdaşlığın təşviqi ilə bu sazişlər malların sərhədlərdən rəvan daşınmasını asanlaşdırır və bununla da qlobal təchizat zəncirlərinin səmərəliliyini və etibarlılığını artırır.

Ticarət müqavilələrinin logistika infrastrukturuna təsiri çox böyükdür. Onlar limanlara, magistral yollara, dəmir yollarına və hava limanlarına əhəmiyyətli sərmayələr qoyur və ölkələrə artan ticarət həcmlərini effektiv şəkildə idarə etməyə imkan verir. Təkmilləşdirilmiş infrastruktur, öz növbəsində, daha səmərəli logistik əməliyyatlara, tranzit vaxtlarının və xərclərin azaldılmasına və ümumi xidmət səviyyələrinin yüksəldilməsinə səbəb olur.

Ticarət müqavilələri ilə idarə olunan əməliyyat dəyişiklikləri eyni dərəcədə təsirlidir. Standartlaşdırılmış gömrük prosedurları və sənədləşdirmə tələbləri transsərhəd logistikanı sadələşdirir, rəqəmsallaşdırma, avtomatlaşdırma və qabaqcıl izləmə sistemlərinin qəbulu kimi texnoloji irəliləyişlər isə logistik prosesləri daha da optimallaşdırır. Bu yeniliklər şəffaflığı artırır, gecikmələri azaldır və logistika əməliyyatlarının dəqiqliyini və səmərəliliyini artırır.

Bundan əlavə, ticarət müqavilələri logistika əməliyyatlarını dəyişdirən IoT, blockchain və AI daxil olmaqla qabaqcıl texnologiyaların qəbulunu təşviq edir. Bu texnologiyalar problemsiz və etibarlı ticarəti təşviq etmək üçün ticarət müqavilələrinin məqsədlərinə uyğunlaşaraq real vaxt rejimində izləmə, təhlükəsiz və şəffaf əməliyyatlar, səmərəli marşrut planlaması və tələbin proqnozlaşdırılması imkanını verir.

Bununla belə, ticarət müqavilələrinin faydaları da çətinliklərlə müşayiət olunur. Tənzimləmə qaydalarına uyğunluq, transsərhəd logistika mürəkkəbliklərinin idarə edilməsi və siyasət dəyişikliklərinə uyğunlaşma bizneslərdən çevik və innovativ qalmağı tələb edir. Effektiv risklərin idarə edilməsi strategiyaları və beynəlxalq ticarətin mürəkkəbliklərini idarə etmək bacarığı ticarət müqavilələrinin bütün potensialından istifadə etmək üçün vacibdir.

Nəticə etibarilə, qlobal ticarət sazişləri beynəlxalq logistika əməliyyatlarının artırılmasında mühüm rol oynayır. Onlar infrastrukturu təkmilləşdirmək, prosedurları standartlaşdırmaq və texnoloji innovasiyaları təşviq etməklə ticarət üçün əlverişli mühit yaradırlar. Dünya inkişaf etməyə davam etdikcə və yeni ticarət sazişləri müzakirə olunduqca, məlumatlı olmaq və uyğunlaşmaq bizneslərin qlobal ticarətin dinamik mənzərəsində inkişaf etməsi üçün əsas olacaq. Ticarət müqa-

vilələrinin təqdim etdiyi imkanların mənimsənilməsi şirkətlərə logistika şəbəkələrini optimallaşdırmağa, xərcləri azaltmağa və getdikcə bir-birinə bağlı olan qlobal iqtisadiyyatda rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Carbone, V., & de Martino, M. (2019). The impact of trade agreements on logistics performance: Evidence from Latin America. "Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review", 129, 204-218. https://doi.org/10.1016/j.tre.2019.06.002
2. Lee, S., & Lee, H. L. (2018). Effects of free trade agreements on international logistics networks. "Journal of Business Logistics", 39(4), 284-298. https://doi.org/10.1111/jbl.12193
3. Chandra, P., & Grabis, J. (2020). The impact of regional trade agreements on logistics operations: A case study of ASEAN. "International Journal of Logistics Management", 31(1), 169-187. https://doi.org/10.1108/IJLM-12-2018-0392
4. Kim, K. Y., & Yoon, S. (2017). The impact of trade liberalization on logistics infrastructure investment: Evidence from East Asia. "Transport Policy", 60, 97-105. https://doi.org/10.1016/j.tranpol.2017.09.001
5. Liu, Z., & Song, D.-W. (2019). The impact of trade agreements on port infrastructure investment: Evidence from China. "Maritime Policy & Management", 46(6), 743-758. https://doi.org/10.1080/03088839.2019.1603083
6. Escaith, H., & Tamenu, B. (2020). Trade in services, trade agreements and logistics performance. "UNCTAD Research Paper Series", (43), 1-40. https://unctad.org/system/files/official-document/ser-rp-2020d43_en.pdf
7. Kim, S., & Park, Y. (2018). The impact of trade agreements on air cargo flows: Evidence from the United States. "Journal of Transport Geography", 66, 257-267. https://doi.org/10.1016/j.jtrangeo.2017.12.009
8. Dhingra, A., & Sampson, T. (2019). The impact of global trade on UK logistics firms. "Economic Policy", 34(98), 705-747. https://doi.org/10.1093/epolic/eiz012

Захра Иса кызы Самадова
к.н., доц., Бакинский Государственный Университет
zaxra.samedova@hotmail.com

Влияние глобальных торговых соглашений на международные логистические операции

Резюме

Цель исследования - изучить, как глобальные торговые соглашения влияют на эффективность, инфраструктуру и технологические достижения в международном логистическом секторе.

Методология исследования включает изучение технологических достижений и анализ инфраструктурных проектов, реализуемых различными глобальными торговыми соглашениями.

Практическая значимость исследования заключается в его понимании того, как предприятия могут оптимизировать свои логистические операции, повысить эффективность и снизить затраты за счет использования инфраструктуры и технологических достижений, чему способствуют глобальные торговые соглашения.

Результаты исследования показывают значительную взаимосвязь между глобальными торговыми соглашениями и улучшением инфраструктуры, операционной эффективностью и технологическими инновациями в международном логистическом секторе.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в его всестороннем изучении того, как глобальные торговые соглашения влияют на различные аспекты международного логистического сектора, включая развитие инфраструктуры, операционные изменения и технологические достижения.

Ключевые слова: торговые соглашения, международная логистика, глобальный.

Zahra Isa Samadova
PhD, assoc. prof., Baku State University
zaxra.samedova@hotmail.com

Impact of global trade agreements on ınternatıonal logistics operations

Summary

The purpose of the study is to examine how global trade agreements affect efficiency, infrastructure and technological advancements in the international logistics sector.

The methodology of the study includes the study of technological advances and the analysis of infrastructure projects driven by various global trade agreements.

The practical significance of the study lies in its insights into how businesses can optimize their logistics operations, increase efficiency and reduce costs by leveraging infrastructure and technological advances facilitated by global trade agreements.

The research findings reveal a significant relationship between global trade agreements and improvements in infrastructure, operational efficiency and technological innovation in the international logistics sector.

The originality and scientific innovation of the study lies in its comprehensive examination of how global trade agreements affect various aspects of the international logistics sector, including infrastructure development, operational changes and technological advances.

Keywords: trade agreements, international logistics, global.

Ziya Bəbir oğlu AĞAYEV
Bakı Avrasiya Universitetinin doktorantı
Email: ziya.aghayev@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.050

AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINDA NƏQLİYYAT SEKTORUNUN ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Milli iqtisadiyyatda nəqliyyat sektorunun fəaliyyətini və rolunu müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqat metodologiyası – tədqiqat işində qruplaşdırma, ümumiləşdirmə və təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – nəqliyyat sektorunun iqtisadi potensialının inkişafı ilə bağlı islahatların inkişaf etdirilməsindən, onun dayanıqlı inkişafından, ölkənin nəqliyyat sektorunun iqtisadi artımının elmi təsirlərinin araşdırılmasından qaynaqlanır.

Tədqiqatın nəticələri – milli nəqliyyat sektorunun inkişaf artımının perspektiv istiqamətləndirilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Azərbaycan nəqliyyat sektoru kompleks şəkildə təsbit edilmiş, onun perspektiv inkişaf layihələri tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: nəqliyyat, logistika, dəhlizlər, "İpək yolu" dəhlizi, beynəlxalq layihələr.

Giriş

Bu gün Azərbaycan dəmir yolu, dəniz, çay, avtomobil, hava və boru kəməri nəqliyyatını özündə birləşdirən güclü nəqliyyat sisteminə malikdir. Bu nəqliyyat növlərinin hər biri xalq təsərrüfatının bütün sahələrinin normal və səmərəli fəaliyyətini təmin edən rabitə vasitələri və vasitələrinin, habelə müxtəlif texniki qurğuların və strukturların məcmusudur. Azərbaycanın İpək Yolunun dirçəlişində iştirakı qloballaşma və modernləşmə proseslərinin maddi ilkin şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Avrasiya qitəsindən neft-qaz və yüklərin daşınması, əlbəttə ki, Böyük İpək Yolunun bərpasını tamamilə reallaşdırır. Biz bu prosesin başlanğıcındayıq və hesab edirəm ki, bu, Avrasiya qitəsi və bütün dünya birliyi üçün ən aktual problemdir. İpək Yolunun dirçəldilməsi proqramının həyata keçirilməsi Mərkəzi Asiya və Qafqazın müstəqil dövlətlərinə Avropa və Dünya iqtisadiyyatına, elm və mədəniyyətinə inteqrasiya etməyə imkan verəcək. Xəzər dənizinin enerji ehtiyatlarından fəal istifadə respublikanın nəqliyyat sisteminin inkişafına böyük təkan verdi. Bu baxımdan, müxtəlif boru kəmərlərinin yaradılması üzrə Avropa İttifaqının INOGATE proqramı ortaya çıxdı. İndi Xəzər dənizində - Xəzərin Azərbaycan sektorunda, Qazaxıstanda və Xəzərin digər sektorlarında faktiki olaraq böyük neft və qaz yataqları var. Artıq Qara dənizə Bakı-Novorossiysk və Bakı-Supsa neft kəmərləri çəkilib, uzunluğu 2 min km-dən çox olan Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi proqramı həyata keçirilib. Azərbaycan həm də TRACECA layihəsinin ən fəal iştirakçılarından biridir. Üstəlik, məhz bu layihə çərçivəsində ölkə öz nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına və nəqliyyat xidmətlərindən əldə edilən gəlirlərin dəfələrlə artmasına nail olub. Nəqliyyat şirkətləri və təşkilatları müasir beynəlxalq bazarın əsas hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Şirkətin strategiyasından və məqsədlərindən asılı olaraq məhsulun çatdırılması üçün nəqliyyatın seçimi aparılır. Burada istehsalın yeri, müxtəlif nəqliyyat növlərinin texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınır, onlardan rasional istifadə sahələri müəyyən edilir. Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı, cəlb olunmuş xarici kapital və xaricdən alınan kreditlər bu vəzifələrin inkişafına yönəldilməlidir. Bütün bunlar respublikanın sosial-iqtisadi inkişafına, dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun müasir inkişafı

Azərbaycanın nəqliyyat şəbəkəsinin üzvi hissələrini dəmir yolları, dəniz və gəmiçilik çay yolları, avtomobil yolları, neft və qazın nəqli üçün boru kəmərləri, hava xətləri şəbəkəsi təşkil edir.

Rabitə marşrutlarına əlavə olaraq, nəqliyyatda məhsulların daşınması üçün vasitələr də var - bunlar avtomobillər, lokomotivlər, vaqonlar, gəmilər və digər hərəkət hissələridir. Nəqliyyatın texniki qurğuları və strukturlarına stansiyalar, depolar, emalatxanalar, təmir zavodları, texniki xidmət obyektləri və s. daxildir. Beynəlxalq nəqliyyat - bir ölkənin rezidentləri tərəfindən digər ölkənin sakinlərinə göstərilən bütün növ nəqliyyat növlərinin (dəniz, boru kəməri, hava, quru, çay və kosmos) xidmətlər sektorunu təşkil edir. Analitik məqsədlər üçün xarici ticarət yüklərinin daşınmasında böyük rol oynayan dəniz nəqliyyatı, insanların ölkələrarası hərəkətində böyük rol oynayan hava nəqliyyatı və digər nəqliyyat növləri fərqləndirilir. Tədiyyə balansının statistikası cədvəl 1-də göstərildiyi kimi aşağıdakı əsas kateqoriyalar üzrə beynəlxalq daşımaları nəzərə alır. Şirkətin strategiyasından və məqsədlərindən asılı olaraq məhsulların çatdırılması üçün nəqliyyatın seçimi aparılır. Burada istehsalın yeri, müxtəlif nəqliyyat növlərinin texniki-iqtisadi xüsusiyyətləri nəzərə alınır, onlardan rasional istifadə sahələri müəyyən edilir. Aşağıda nəqliyyat sektoruna cəlb edilmiş investisiyaların istiqamətlərini əks etdirən cədvəl verilmişdir.

Cədvəl 1.

Beynəlxalq nəqliyyat xidmətlərinin təsnifatı

Əməliyyatlar	Daxildir	İstisna edir
Sərnişin daşınması	Xidmətlər. qeyri-rezidentlərin (ixrac/kredit) daşınması ilə bağlı rezidentlər və rezidentlərin qeyri-rezident daş daşımaları (import /debet)	Qeyri-rezidentlərin öz ölkəsi daxilində rezident nəqliyyat şirkətləri tərəfindən daşınması (səyahətlərə daxildir)
Yük daşıyıcısı arabalar	İxrac edilmiş (kredit) və ya idxal edilmiş (debet) malların daşıyıcının bortuna yükləndikdən sonra təyinat yerinə çatdırılanadək çatdırılması üzrə bütün xidmətlər: yükləmə/boşaltma xidmətləri. daşıyıcı tərəfindən təmin edildikdə	Yükləmə/boşaltma, daşıyıcı tərəfindən həyata keçirilmədikdə (ticarət balansına daxil edilir)
Ekipajla bir daşıyıcı icarəyə götürmək	Rezident tərəfindən qeyri-rezidentə (ixrac/kredit) və qeyri-rezident tərəfindən rezidentə (idxal/debet) gəmilərin icarəsi üzrə xidmətlər. təyyarələr. malları və ya sərnişinləri daşımaq üçün məhdud müddətə ekipajı olan nəqliyyat vasitələri	Ekipajsız daşıyıcının icarəsi (digər biznes xidmətlərinə daxildir): maliyyə lizinqi
Təminat və köməkçi - xidmətlər	Limanlarda göstərilən xidmətlər: yüklərin daşınması (konteynerlərin yüklənməsi/boşaldılması). saxlama, qablaşdırma/açma. naviqasiya, yerləşdirmə, yedəkləmə, texniki qulluq və nəqliyyat avadanlığının yuyulması: komissiyalar və agentlik haqları	Qeyri-rezident daşıyıcı tərəfindən limanda alınmış mallar. nəqliyyat avadanlıqlarının təmiri (ticarət balansına daxildir): dəmir yollarının, körpülərin və hava limanlarının təmiri (tikinti xidmətlərinə daxildir)

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilmiş cədvəl.

Qeyd edək ki, Azərbaycan öz ərazisi ilə daşımaları təkcə dəmir yolu ilə deyil, avtomobil yolu ilə də həyata keçirmək niyyətindədir. Belə ki, Bakı- Gəncə avtomobil yolunun A sinfinə (avtomobil yolu) gətirilməsi üzrə işlər artıq başa çatıb, eləcə də Gəncə-Gürcüstan sərhədi hissəsində işlərin başa çatdırılması planlaşdırılır. Nəzərə alsaq ki, Gürcüstan Tbilisi-Azərbaycan sərhədi yolunun tikintisi başa çatana kimi, Bakı ilə Batumi arasında birbaşa avtomobil yolu faktiki olaraq hazır olacaq [1]. Azərbaycan hökumətinin respublikanın nəqliyyat qovşağına çevrilməsi istiqamətində gördüyü digər mühüm istiqamət Ələt kəndində yeni Bakı Beynəlxalq Dəniz Limanının tikintisidir. Yeni liman Bakıdan 65 km aralıda yerləşir, 400 hektar ərazini əhatə edir və hazırda 10 milyon ton yük və 40 min konteyner qəbul etmək gücündədir. Tikinti başa çatdıqdan sonra limanın buraxılış qabiliyyəti 25 milyon ton yük və 1 milyon konteynerə yüksələcək. Liman rəsmi olaraq 2018-ci il

mayın 14-də açılıb. O, Avropanı Mərkəzi Asiya və Çinlə birləşdirən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin, həmçinin Şimal - Cənub nəqliyyat marşrutunun əsas nöqtəsi olduğunu iddia edir.

Azərbaycanın dəniz imkanlarından danışarkən, azad ticarət zonasına (STA) daxil olan Ələt kəndində yeni beynəlxalq dəniz limanının tikintisinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. 2010-cu ilin oktyabrında Brüsseldə keçirilən TRACECA investisiya forumunda Ələt kəndində beynəlxalq logistika mərkəzinin (BEM) layihəsi təqdim olunub. Layihə bəzi maliyyə institutlarının və özəl sektor nümayəndələrinin marağına səbəb olub. Ələtdə yerləşən yeni Beynəlxalq Logistika Mərkəzi (BEM) Azərbaycan vasitəsilə beynəlxalq multimodal daşımalarda və Avro-Asiya təchizat zəncirində əsas rol oynayacaq . Dəmir yolu infrastrukturu yenilənir. Azərbaycan Xəzər dənizində ən böyük donanmaya malikdir. Azərbaycan liderliyini gücləndirir. Mövcud gəmiqayırma zavodunun istifadəyə verilməsi xaricdən gəmi almaqdan imtina etməyə imkan verəcək. [2] Ələt İKM bir neçə komponenti təmin edir, o cümlədən: dayanacağı olan yük maşını limanı; gömrük xidmətləri və gömrük anbarının sahəsi; konteyner terminalı və konteyner xidmət mərkəzi; malların saxlanması üçün ümumi və temperatur otaqları olan anbar kompleksi; Azad ticarət zonası. Bununla belə, "Ələt" MMC-yə anbar xidmətləri təklif edən regional logistika mərkəzi kimi baxmaq vacibdir. Ələtdəki yeni limanın uğuru yeni liman çərçivəsində azad iqtisadi zonanın inkişafı üçün seçilən konseptual modeldən asılı olacaq. Fikrimizcə, MMC-nin fəaliyyət konsepsiyası onun fəaliyyətinin inteqrasiya olunmuş və çevik modelinə əsaslanmalı, təkcə multimodal tranzit logistika mərkəzi kimi xidmət etməməli, həm də Mərkəzi Avrasiyada əsas konsolidasiya və paylanma mərkəzi olmalıdır. Əlavə logistika xidmətlərinin geniş spektri. Başqa sözlə, "Ələt" MMC təchizat zəncirində vahid qovşaq olmaqdansa, Cənubi Qafqaz, Mərkəzi Asiya, İran, Cənubi Rusiya və Türkiyə bazarlarına xidmət göstərən regionun əsas qovşağına çevrilməyə çalışmalıdır. "Ələt" MMC həmçinin digər Xəzər limanları ilə dəniz əlaqələrinin qurulmasına kömək edəcək, Gürcüstan, İran, Türkiyə, Rusiya və Cənub-Şərqi Avropaya sürətli və rəqabətədavamlı intermodal marşrutlar və dəmir yolu nəqliyyatı xidmətləri təklif edə biləcək, habelə Bakı Beynəlxalq Hava Limanı beynəlxalq hava nəqliyyatı bazarına qoşula biləcək. [3].

Qeyd edək ki, bu gün TRASEKA beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə 13 iştirakçı ölkənin nəqliyyat sistemi daxildir: Azərbaycan, Ermənistan, Bolqarıstan, Gürcüstan, İran, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Rumıniya, Tacikistan, Türkiyə, Ukrayna, Özbəkistan. O cümlədən, Azərbaycanın Avro-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi (TRACECA) çərçivəsində yüklərin daşınmasından əldə etdiyi gəlirlər 2021-ci ildə 2020-ci illə müqayisədə 5,2% artaraq 539,8 milyon manat təşkil edib. [4] . Azərbaycanın isə 2021-ci il üçün Avro-Asiya Nəqliyyat Dəhlizi ilə sərnişin daşınmasından əldə etdiyi gəlir 33,9 milyon manat (azalma 48,4%) təşkil edib [4]. Çinin "Şərq-Qərb" layihəsi ölkəmiz üçün onun nəqliyyat potensialının reallaşdırılması nöqteyi-nəzərindən mühüm məsələdir. Azərbaycan bu strategiyanı dəstəkləyən ilk dövlətlərdən biridir. 2015-ci ildə ölkəmizin Prezidentinin ÇXR-ə dövlət səfəri zamanı "Şərq-Qərb" Nəqliyyat Kəmərinin müştərək istifadəsinə dair anlaşma memorandumu imzalanmışdır. Ölkəmizin hədəfi Xəzər dəniz nəqliyyat sisteminin "Bir kəmər, bir yol" layihəsinə inteqrasiyasından, çoxtərəfli maraqları nəzərə alaraq, faydalanmaqdır.

Bundan başqa, "Əsrin müqaviləsi" Azərbaycana nəinki neft-qaz sənayesini dirçəltməyə və onun enerji təhlükəsizliyini təmin etməyə, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyi arxitekturasının yaradılmasında mühüm oyunçuya çevrilməyə imkan verdi . Belə ki, Bakı-Tbilisi-Ceyhan və Bakı-Supsa neft kəmərləri , Bakı-Tbilisi- Ərzurum qaz kəməri və Azərbaycanın qaz ixrac boru kəmərləri – Trans-Anadolu Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Qaz Boru Kəməri (TAP) Aİ-də Cənub Qaz Dəhlizini təşkil edir. TANAP-ın açılışı 2018-ci ildə olub və TAP qaz kəməri 2020-ci ilin son günündə tam gücü ilə fəaliyyətə başlayıb - qaz Avropaya Xəzər dənizindən gəlir [5]. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, son illər Azərbaycanda nəqliyyat vasitələri ilə hər il orta hesabla 177,8 milyon ton yük daşınır ki, bunun da 47,2 % avtomobil, 15,3 % dəmir yolu, 6,6 % dəniz nəqliyyatı, 30,9% - boru kəmərləri vasitələrinin payına düşür. Bütün yükdaşımaların 69%-i özəl sektor tərəfindən həyata keçirilir [6]. Ümumdünya İqtisadi Forumunun (WEF) yolların vəziyyəti ilə bağlı hesabatına görə, Azərbaycan 2019-cu ildə

ən yaxşı nəticələr göstərərək MDB məkanında birinci yeri tutub. Asiya qitəsində 10-cu, 141 ölkə arasında isə 24-cü yerdədir [7]. Bundan başqa, Azərbaycanın logistika və nəqliyyat mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirmək məqsədilə 2020-ci il mayın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti “Ələt Azad İqtisadi Zonasının yaradılması və fəaliyyətinin təşkili haqqında” Fərman imzalayıb. Ələt AİZ Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün potensial gələcək flaqmanıdır. Bu zonanın ixtisaslaşması yüngül və ağır sənayenin inkişafı, o cümlədən logistikanın genişləndirilməsi, yəni Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə yük daşımalarının gücləndirilməsidir. Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən azad zona Xəzər hövzəsində ən böyük logistika mərkəzi kimi fəaliyyət göstərəcək [8].

Azərbaycanın nəqliyyat sektorunda avtomobil yollarına xüsusi yer ayrılır. Belə ki, “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış I Dövlət Proqramı”nın icrası ilə bağlı Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyinin Tədbirlər Planında 2022-2026-cı illər ərzində 2264,5 km ümumi uzunluğu 20 ədəd avtomobil yolunun tikintisi layihələrinin hazırlanması nəzərdə tutulub, o cümlədən Laçın rayonunda Beynəlxalq Hava Limanının tikintisi ilə bağlı qazma-partlayış və qazıntı işlərinin aparılması planlaşdırılır.

Bu layihələrdən 2020-ci ildə 28,5 kilometr uzunluğunda Tərtər - Çaylı - Suqovuşan -Talış avtomobil yolu, 2021-ci ildə isə 101,5 kilometr uzunluğunda “Qələbə yolu” inşa edilib. 2022-ci ildə Laçın şəhərindən yan keçən yeni alternativ avtomobil yolunun (uzunluğu 22 km, 2-3 hərəkət zolaqlı) tikintisi başa çatdırılıb.

Fəaliyyət Planına əsasən, 2024-2026-cı illərdə bir sıra layihə başa çatdırılmalıdır [9].

2023-cü ilə qədər tamamlanan avtomobil yolları layihələri [10**]:**

1. Talış – Tapqaraqoyunlu – Qaşaltı avtomobil yolu (22 km, 2 hərəkət zolaqlı),
2. Bərdə – Ağdam avtomobil yolu (44,5 km, 4 hərəkət zolaqlı),
3. Füzuli – Hadrut avtomobil yolu (12 km, 4 hərəkət zolaqlı).

2024-cü ildə tamamlanacaq avtomobil yolları layihələri:

1. Qubadlı - Eyvazlı avtomobil yolu (28,5 km, 2 hərəkət zolaqlı),
2. Qubadlı - Mahmudlu - Yəzdüzü -Ermənistan sərhədi avtomobil yolu (26,4 km, 2 hərəkət zolaqlı),
3. Horadiz – Tuğ – Azıx mağarası (22 km, 2 hərəkət zolaqlı),
4. Xudafərin – Qubadlı – Laçın avtomobil yolu (70,4 km, 4 hərəkət zolaqlı),
5. Şükürbəyli – Cəbrayıl – Hadrut avtomobil yolu (39,7 km, 4 hərəkət zolaqlı),
6. Ağdam – Füzuli avtomobil yolu (64,8 km, 4 hərəkət zolaqlı),
7. Ağdam – Hindarç – Ağcabədi avtomobil yolu (45 km, 2 hərəkət zolaqlı),
8. Əhmədbəyli – Füzuli – Şuşa avtomobil yolu (81,6 km, 4 hərəkət zolaqlı),
9. Zəngilan – Ağbənd avtomobil yolunun (112 km) İran İslam Respublikası ilə birləşdirilməsi və Araz çayı üzərində körpülərin tikintisi ,
10. Kəlbəcər və Laçın rayonlarında yol infrastrukturunun tikintisi (1182,7 km, 2 zolaqlı).
11. Laçın rayonunda hava limanının tikintisi ilə bağlı qazma-partlayış və qazma işləri .

2025-ci ildə tamamlanacaq avtomobil yolları layihələri:

1. Horadiz – Cəbrayıl – Zəngilan – Ağbənd avtomobil yolu (123,9 km, 4-6 hərəkət zolaqlı),
2. Toğana – Kəlbəcər – İstisu avtomobil yolu (81,6 km, 2-4 hərəkət zolaqlı),
3. Kəlbəcər – Laçın şosesi (76,3 km, 2-4 hərəkət zolaqlı).

2026-cı ildə tamamlanacaq avtomobil yolları layihələri:

Ağdam şəhərində daxili yolların tikintisi.

2022-ci ildə tamamlanan işlər:

2022-ci ildə 803,5 kilometr yol, prospekt və küçələr tikilib, yenidən qurulub və təmir edilib:

- respublika əhəmiyyətli - 234,3 km,
- yerli əhəmiyyətli - 398 km,
- Bakı şəhər yolları – 171,2 km.

Ucar, Qəbələ, Hacıqabul, Goranboy, Daşkəsən rayonlarında yerləşən və 56,8 min nəfər əhalinin yaşadığı 35 yaşayış məntəqəsini birləşdirən ümumi uzunluğu 191 km olan 5 kənd yolu layihəsi başa çatdırılıb, o cümlədən investisiya planına daxil edilmiş 9-u 2022-ci il üçün Abşeron, Ağstafa, Biləsuvar, Saatlı, Yevlax, Qazax, Bərdə, Neftçala və Cəlilabad rayonlarında yerləşən və 97,2 min nəfər əhalinin yaşadığı 32 yaşayış məntəqəsini birləşdirən ümumi uzunluğu 111,5 km olan kənd yolları layihələri başa çatdırılaraq istifadəyə verilib. Tikintisinə və yenidən qurulmasına 2020-2021-ci illərdə başlanan bu yollar ötən il istifadəyə verilib [9].

Prezident Fondundan ayrılmış vəsaitlə Mingəçevir və Yevlağın eksperimental aqroparklarını birləşdirən 9,3 kilometr uzunluğunda yolun tikintisi, həmçinin Həsənabad -Neftçala və Bank-Fəştala avtomobil yollarının yenidən qurulması işləri başa çatdırılmışdır. Neftçala -Xol avtomobil yolunun Neftçala rayonunun Qarakaşlı-Şorsulu istiqamətində 7-ci kilometr hissəsinin və Qax rayonunun Qaxbaş kəndi ərazisində 1,1 kilometr yolunun tikintisinə vəsait ayrılıb.

Ağsu, Beyləqan, Xaçmaz, İmişli, Qax və Zaqatala qəsəbələrini və 114,3 min nəfər əhalinin yaşadığı 78 yaşayış məntəqəsini birləşdirən 235,7 kilometr uzunluğunda səkkiz kənd yolunun tikintisi layihəsinin icrası davam etdirildi.

2022-ci ildə ümumi istifadədə olan avtomobil yollarında 4 körpünün təmiri və 5-ci dərəcəli keçidin tikintisi başa çatdırılıb - Bakı-Şamaxı-Yevlax avtomobil yolunun 14.9, 18.5 və 25-ci kilometrliyində, Hocasən metrostansiyasına xidmət göstərən yeni Hocasən yolunun kənarında, uzunluğu 1,7 km olan Lökbatan və Zığ-Hövsan ekspress yolunun tikintisi [9].

Qeyd edək ki, bu gün Mərkəzi Asiyadan Xəzər dənizindən və daha sonra Qafqazdan keçən nəqliyyat marşrutları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Və bir çox ölkələr, xüsusən də Şərqdə, daşımalarda BTQ-dən istifadə etməyə maraq göstərməyə başlayır. BTQ-yə qoşulmaq Özbəkistanın infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə və xarici ticarət mallarının daşınması marşrutlarının şaxələndirilməsinə yönəlmiş 2018-2022-ci illər üçün kompleks planın bir hissəsidir. Ölkə Özbəkistan, Türkmənistan, Azərbaycan və Gürcüstanın dəmir yollarını Türkiyənin nəqliyyat şəbəkəsi ilə birləşdirəcək Nəvai-Türkmənbaşı-Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu nəqliyyat dəhlizindən istifadə etməkdə maraqlıdır. Bakı-Tbilisi-Qars marşrutu qitələrarası daşımalar üçün geniş imkanlar açır. Çin ilə Avropa ölkələri arasında ən qısa marşrut olan bu dəmir yolu xətti əlverişli şəraiti ilə bir çox ölkənin diqqətini çəkib. Yeni dəmir yolu xətti yükdaşımalarını yarıdan çox azaldır, Avropa və Asiya dəmir yolu şəbəkələri arasında təkcə üç ölkə arasında deyil, həm də Asiya və Avropa arasında daha qısa əlaqə təmin edir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Tacikistan və Əfqanıstan kimi Mərkəzi Asiya ölkələrini Şərqi Avropa və dünya bazarları ilə birləşdirir. BTQ Çinin elan etdiyi və digər ölkələr arasında Azərbaycanın dəstəklədiyi “Bir Kəmər və bir Yol” iqtisadi inkişaf strategiyası prizmasından baxılır. Bu strategiyaya iki əsas inkişaf istiqaməti daxildir: “İpək Yolu İqtisadi Kəmər” və “Dəniz İpək Yolu”. İpək Yolunun ümumi uzunluğu 12,8 min kilometrdir və 60-dan çox ölkəni əhatə edir [12]. Onun məqsədi malların birbaşa daşınması üçün əlverişli şəraiti olan Şərqdən Qərbə ticarət yolu yaratmaqdır. Əgər onu Bakı-Tbilisi-Qars İpək Yolunun iqtisadi dəhlizinin bir hissəsi hesab etsək, əsas məqsədi Çindən və Cənub-Şərqi Asiyanın digər ölkələrindən Avropaya yüklərin daşınmasıdır, onda əminliklə deyə bilərik ki, bu dəmir yolu hazırda açılışa hazırdır.

Avrasiyanın nəqliyyat xəritəsini yeniləyən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu əlaqəsi nəqliyyat qovşağına çevrilib və Azərbaycanın regionda təsirinin ən mühüm amilinə çevrilir. BTQ-nin açılış mərasimində çıxış edən Prezident İlham Əliyev deyib: “Bakı-Tbilisi- Qars layihəsi tarixi layihədir, strateji əhəmiyyət kəsb edən layihədir. Yolun ümumi uzunluğu 850 kilometrdir ki, bunun da 504 kilometri sərhəddən keçir. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu qısa və etibarlı marşrutdur, o, Əfqanıstan və Asiyadan Avropaya, o cümlədən avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatı daxil olmaqla, ən əlverişli və ən ucuz marşrutdur. 15 noyabr 2017-ci ildə Əfqanıstan Regional İqtisadi Əməkdaşlıq Konfransında , (avtomobil, dəmir yolu və dəniz nəqliyyatına həsr edilmiş tədbirdə) Əfqanıstan, Türkmənistan, Azərbaycan və Türkiyənin gömrük rəsmiləşdirilməsi prosedurlarının sadələşdirilməsinə nail olunmuşdur [13].

Razılığa gələn tərəflərin ərazisi üzrə fasiləsiz hərəkəti təşviq edir, tranzit daşımalarla bağlı inzibati məsələləri və prosedurları sadələşdirir, nəqliyyatın, yüklərin və sərnişinlərin təhlükəsizliyini təmin edir. Nəqliyyat dəhlizi layihəsi “Lapis Lazuli” adlanır, çünki iki min ildən çox əvvəl Əfqanıstandan lapis lazuli və digər yarıqiymətli daşlar Qafqaza, Balkanlara, Şimali Afrikaya və Avropaya məhz bu marşrut boyunca çatdırılmışdır. Lapis lazuli dəhlizi layihədə iştirak edən ölkələrə regional və kontinental ticarət bazarlarına çıxışla öz nəqliyyat şəbəkələrini şaxələndirməyə imkan verəcək. Bu, son nəticədə həm bu dəhlizlə yük daşıyan hər iki ölkəyə, həm də öz ərazisini malların tranziti üçün təmin edən ölkələrə və sürətli və ucuz daşıma sayəsində daha ucuz malları alan ölkələrə iqtisadi artım verəcək. “Lapis lazuli” marşrutu yük axınını əhəmiyyətli dərəcədə sürətləndirəcək və mal istehsalçısından satış bazarlarına qədər olan məsafəni azaldacaq, bu da xarici istehlakçılar üçün məhsulların maya dəyərini azaldacaq və iri ticarət müəssisələrini regionda istehsalçılarla əməkdaşlığın artırılmasında maraqlı edəcək. Bu marşrut gələcəkdə Asiya ilə Avropa arasında ticarət, iqtisadi və mədəni körpüyə çevriləcək. “Lapis Lazuli” marşrutu üzrə hazırkı pilot daşıma xüsusilə əlamətdar hadisə və Azərbaycanın nəqliyyat və tranzit dəhlizlərinin logistik mərkəzinə çevrildiyinin sübutudur. Şimal-Cənub, Bakı-Tbilisi-Qars, Cənub-Qərb və Lapis Lazuli dəhlizi kimi beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin qovşağında yerləşən Azərbaycanda Avropa ilə Asiyanı birləşdirən əsas logistika əlaqəsi olmaq üçün bütün ilkin şərtlər var. Özbəkistan Türkiyənin Mersin limanı vasitəsilə Aralıq dənizinə çıxışı təmin edəcək. BTQ daha bir qitələrarası nəqliyyat dəhlizinin - Əfqanıstanın Turqundi şəhərini Aşqabadla, daha sonra Türkmənbaşı Beynəlxalq Limanı ilə birləşdirəcək Lapis Lazuli nəqliyyat dəhlizinin davamı olacaq. Daha sonra dəhliz Xəzər dənizi ilə Bakıya, oradan Tbilisidən Türkiyəyə və daha sonra Avropaya qədər davam edəcək. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinin tərkib hissəsi olan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutunun (TİTR) inkişafı ilə Bakı-Tbilisi-Qars yolu və Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ilə daşınan yüklərin həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artacaq. Gələn ildən etibarən Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə sərnişin qatarları hərəkət edəcək.

Bu kontekstdə 2018-ci ilin avqustunda fəaliyyətə başlayan Abşeron logistika mərkəzi ölkənin nəqliyyat-logistika imkanlarının inkişafında daha bir həlqədir. Bu mühüm infrastruktur Bakı-Tbilisi-Qars, İran-Astara-Bakı, Rusiya-Arama-Arad dəmir yolu xətləri ilə bağlıdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun tam gücü mərkəzdən keçir ki, bu da qonşu ölkələrə sürətli idxal və ixrac biznesinə və Azərbaycan ərazisindən multimodal yüklərin daşınmasına imkan verəcək. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu Yeni İpək Yolunun mərkəzi dəhlizinin mühüm hissəsidir və “Bir Kəmər və bir Yol” layihəsi boyunca yerləşən ölkələrdə infrastrukturun, texniki potensialın və nəqliyyatın inkişafına töhfə verir.

Yüklərin həcmi artdıqca marşrutların səmərəliliyi də artır. Azərbaycanın regional sabitliyə, sülhə və iqtisadi maraqlara xidmət edən istənilən layihənin həyata keçirilməsində iştirakı ölkənin və bütün regionun iqtisadi inkişafı üçün çox vacibdir. “Abşeron” logistika mərkəzi bütün xidmətləri təklif edir və vaxta və xərclərin azaldılmasına zəmanət verir. Birinci mərhələdə şirkət 28 hektar ərazidə dəmir yolu və avtomobil yollarını birləşdirdi və logistika xidmətləri göstərməyə başladı [14]. İşlərin ikinci mərhələsi üçün 35 hektar torpaq sahəsi hazırlanıb. Mərkəz başa çatdıqdan sonra Azərbaycanın və Qafqaz regionunun logistik inkişafına, eləcə də ölkənin iqtisadi inkişafına töhfə verəcək. Burada 2400 konteynerlik konteyner terminalı, 21 min tonluq yük terminalı, 8100 kvadratmetr sahəsi olan qapalı anbar, açıq yük göyərtəsi və digər müasir qurğular tikiləcəkdir. Abşeron logistika mərkəzində 200 avtomobillik dayanacaq, dəmir yolu körpüsü və avtomobil yolu tikilib. Üç mərtəbədən ibarətdir, yəni gömrük kabinələri, müştəri otaqları, ictimai otaqlar, inzibati binalar və giriş-nəzarət otaqları. Mərkəzdə 12 kilometr dəmir yolu, 6 qatar qəbulu məntəqəsi, 2 anbar konteyner yükləmə-boşaltma xətti və 2 toplu yük xətti inşa edilib. Obyekt ildə 3,5 milyon ton yükü qəbul edə bilən terminal vasitəsilə idxal-ixrac əməliyyatlarını və yük tranzitini həyata keçirəcək. Bakı-Tbilisi-Qars, İran-Astara-Bakı, Rusiya-Yalama-Ələt dəmir yolu xətləri bu mühüm infrastruktur layihəsinə bağlıdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti işə salındıqdan sonra qovşaq qonşu ölkələrlə idxal-ixrac əməliyyatlarını və Azərbaycan daxilində daha çevik intermodal yük

daşımalarını təmin edəcək. Azərbaycanın ixracını genişləndirmək üçün xaricdə logistik mərkəzlərin yaradılması nəzərdə tutulur. Bunu Aktaudakı (Qazaxıstan) Azərbaycan istehsal və logistika mərkəzinin işi də aydın şəkildə təsdiq edir. Mərkəz Azərbaycanın ilk xarici logistika mərkəzidir və onun 25%-i dövlətə məxsusdur. Mərkəz Azərbaycan üçün Qazaxıstana və digər Mərkəzi Asiya ölkələrinə sənaye malları, kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları ixrac etmək, mənim ölkəmə Qazaxıstan mallarını idxal etmək üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Logistika mərkəzinin fəaliyyəti Azərbaycan və Qazaxıstan arasında ticarət-iqtisadi əlaqələrin qurulması, regionun nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq yükdaşımaların artırılması baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzdə kənd təsərrüfatı məhsulları və ərzaq məhsulları saxlanılacaq, sahibkarlara və ixracatçılara bir çox imkan və imtiyazlar veriləcək. Mərkəzin Qazaxıstanda yaradılması təsadüfi deyil. Ölkələrimizin ortaq tarixi var və Azərbaycan ilə Qazaxıstan arasında münasibətlər həmişə dostluq üzərində qurulub. Təbii ki, bu münasibətlər iki ölkənin yaxınlığı, ortaq tarixi kökləri və gələcək inkişaf strategiyaları kimi amillərə əsaslanır.

Nəticə

Yuxarıda deyilənlər təsdiq etməyə imkan verir ki, son 15 ildə Azərbaycanın tranzit imkanlarının artırılması ilə bağlı bütün tapşırıqlar uğurla yerinə yetirilib. Ötən müddət ərzində respublikanın tranzit potensialının artırılması istiqamətində irimiqyaslı layihələr həyata keçirilib, böyük investisiyalar yatırılıb. Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin genişləndirilməsində Bakıda və regionlarda beynəlxalq hava limanlarının, "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizləri istiqamətində beynəlxalq əhəmiyyətli avtomobil yollarının tikintisi, dəmir yolu relslərinin yenilənməsi mühüm rol oynayır. Ən əsası, bütün bunlar Azərbaycanın tranzit daşımalarda iştirak imkanlarını genişləndirir. Digər tərəfdən, respublika İpək Yolu üzərində böyük iqtisadi marşrutların yaradılmasına fəal dəstək verir və tranzit yüklərin öz ərazisindən səmərəli daşınmasının etibarlı təminatçısıdır. Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının iqtisadi potensialı çox yüksəkdir . Son illər bu istiqamətdə görülən işlər ölkəni Avrasiyanın mühüm nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevirib. "Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi" ölkənin uzaq hədəfləri olan konkret siyasətinin olduğunu təsdiqləyir [15]. Həyata keçirilən kompleks layihələr regional tranzit yüklərin Azərbaycandan keçən nəqliyyat dəhlizlərinə cəlb edilməsini nəzərdə tutur. Reallıqlar göstərir ki, ölkəmiz qarşıya qoyulan məqsədə doğru inamla irəliləyir və tezliklə cəlbedici beynəlxalq nəqliyyat qovşağına çevriləcəkdir.

Beləliklə, araşdırmalarımız onu da göstərdi ki, dünya ölkələri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi və inteqrasiya proseslərinin sürətlənməsi nəqliyyat sisteminin hər bir ölkənin, o cümlədən Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının fundamental tərkib hissəsi olduğunu təsdiqlədi. Odur ki, nəqliyyat sistemimizin davamlı inkişafının təmin edilməsi üçün irimiqyaslı kapital qoyuluşları, iri nəqliyyat qovşaqlarının tikintisi və müasirləşdirilməsi, logistika proseslərinin idarə olunmasında qabaqcıl texnologiya və metodların tətbiqi, infrastrukturun genişləndirilməsi və beynəlxalq tərəfdaşlıq əlaqələrinin gücləndirilməsi tələb olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan regionun ən böyük nəqliyyat mərkəzinə çevrilməyə çalışır. URL: https://az.sputniknews.ru/economy/20181123/418053138/ (giriş tarixi 22.01.2019).
2. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Moldova, Tacikistan, Türkmənistan, Özbəkistan, Ukraynada logistik proseslər və dəniz marşrutları II. "LOGMOS" baş plan layihəsi
3. https://www.trend.az/business/economy/2705175.html
4. http://www.traceca-org.org/ru/otraseka/istorija-traseka/ - TRACECA proqramı necə başladı
5. http://cbc.az/ru/v_story/video1525954528
6. https://www.exploreazerbaijan.com/ru/transport
7. https://azerbaijan.az/ru/related-information/280

8. https://president.az/ru/articles/view/52363
9. https:// azertag . az / ru / xeber / gaada _k_2026_ qodu _ planiruetsya _ zavershit _20_ avtodorojnыh _ proektov _ protyazhennostyu _22645_km-2512688
10. https://www.youtube.com/watch?v=5wrzFrPXfmk
11. https://azertag.az/ru/xeber/obnarodovan_hod_rabot_po_stroitelstvu_nazemnyh_peshehodnyh_perehodov_v_baku_i_na_magistralnyh_avtomobilnyh_dorogah-2319665
12. https://dergipark.org.tr/az/download/article-file/997231
13. https://azertag.az/ru/xeber/lapis_lazuli___pryamoi_torgovyi_put_iz_azii_v_evropu-1228228
14. https://absheronport.az/ru/page/haqqimizda/about-the-center
15. https://ereforms.gov.az/files/review/pdf/ru/49b992d189bbce94a59f1bff84482cd8 .pdf

Зия Бабир оглы Агаев
Докторант Бакинского Евразийского Университета
Email: ziya.aghayev@gmail.com

Роль транспортного сектора в экономике Азербайджана

Резюме

Цель исследования – заключается в установлении эффективности и роли транспортного сектора в национальной экономике.

Методика исследования – в исследовании использовались методы группировки, обобщения и анализа.

Прикладное значение исследования - развития реформ, связанных с развитием экономического потенциала, его устойчивым развитием в транспортном секторе страны.

Результаты исследования – определены перспективные направления роста развития национальной транспортного сектора.

Оригинальность и научная новизна статьи – проведена комплексная оценка транспортного сектора Азербайджана, изучены перспективные проекты его развития.

Ключевые слова: транспорт, логистика, коридоры, коридор “Шелковый путь”, международные проекты.

Ziya Babir Agayev
Doctoral student at Baku Eurasian University
Email: ziya.aghayev@gmail.com

The role of the transport sector in the economy of Azerbaijan

Summary

The purpose of the study is to establish the effectiveness and role of the transport sector in the national economy.

Research methodology - the study used methods of grouping, generalization and analysis.

The applied significance of the research is the development of reforms related to the development of economic potential, its sustainable development in the transport sector of the country.

The results of the study indicate promising directions for growth in the development of the national transport sector.

The originality and scientific novelty of the article - a comprehensive assessment of the transport sector of Azerbaijan was carried out, promising projects for its development were studied.

Key words: transport, logistics, corridors, “The Silk Road” corridor, international projects.

Cəmilə Elçin qızı QULİYEVA
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin dissertantı,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.007

AZƏRBAYCANDA NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA SİSTEMİNİN POTENSİALINDAN SƏMƏRƏLİ İSTİFADƏ EDİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından səmərəli istifadə edilməsi məsələlərinin tədqiqindən ibarətdir.

Tədqiqatın metodologiyası kimi, analiz, sintez, müqayisəli təhlil və ümumiləşdirmə metodlarından daha çox istifadəyə üstünlük verilmişdir. Həmçinin nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından istifadə problemləri üzrə tədqiqatlar aparmış alimlərin elmi-metodoloji yanaşmaları nəzərə alınmışdır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti olaraq qlobal transformasiyalar şəraitində nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından daha səmərəli istifadə edilməsi üzrə mexanizmlərin hazırlanması nəzərdə tutulur.

Tədqiqatın nəticələri – müasir dövrdə əldə olunmuş elmi müddəalardan və verilmiş təkliflərdən nəqliyyat-logistika sisteminin səmərəli təşkil olunmasında, çoxfunksiyalı fəaliyyət mexanizmlərinin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi dedikdə, ilk növbədə müasir qlobal çağırışlar kontekstində Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin təkmilləşdirilməsi, bu sahədə olan mövcud potensialdan maksimum səmərəli istifadə edilməsi mexanizmlərinin tətbiq üçün hazırlanması ön plana çıxır. Azərbaycandan keçən Beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarının strateji əhəmiyyəti nəzərə alınmaqla, nəqliyyat-logistika sisteminin maksimum yenilənməsi, yüksək texnologiyalar əsaslı nəqliyyat-logistika infrastrukturunun yaradılmasının vacibliyi elmi arqumentlərlə əsaslandırılmış və bir qrup təkliflər verilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sistemi, nəqliyyat, logistika, nəqliyyat-logistika potensialından səmərəli istifadə edilməsi problemləri, nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf perspektivləri, tranzit potensialı, nəqliyyat-logistika sisteminin strateji funksiyaları.

Giriş

Müasir dövrdə Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından istifadənin genişləndirilməsi yüksək keyfiyyətli xidmətlər göstərməyə, beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərini inkişaf etdirməyə, ölkə iqtisadiyyatının rəqabət qabiliyyətini artırmağa və s. kömək edir. Hazırda ölkənin iqtisadi qüdrətini artırmaq üçün əsas vəzifələrdən biri nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının genişləndirilməsidir. Digər tərəfdən, bu amil Azərbaycanın ixrac potensialının genişlənməsi və yerli məhsulların dünya bazarlarına çıxarılması ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan iqtisadiyyatında nəqliyyat-logistika sistemlərinin rolu müxtəlif amillərin sistematik qarşılıqlı təsiri ilə müəyyənləşdirilir. Hazırda təklifin tələbi üstələməyə başladığı məlumdur, odur ki, iş adamları və sahibkarlar öz fəaliyyətlərində logistika prinsip və yanaşmalarının tətbiqinin vacibliyini getdikcə daha çox dərk edirlər. Nəqliyyat-logistika sistemləri iri beynəlxalq istehsal və ticarət şirkətlərinin regionlara gəlməsi, yeni iş yerlərinin açılması və büdcəyə vergi daxilolmalarının artması baxımından böyük önəm daşıyır [3, s.61].

Nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının reallaşdırılmasına yanaşmaların tədqiqi

Qeyd edək ki, nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının əsası kimi nəqliyat-logistika infrastrukturları çıxış edir. Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun əsas elementlərinə daxildir: 1. Əsas

nəqliyyat növləri üzrə nəqliyyat şəbəkəsi: - yollar; - su nəqliyyatı; - hava limanları; - dəmiryolu; - boru kəməri. 2. Əsas mülkiyyət forma və növlərinə görə nəqliyyat parkı. 3. Xidmət təşkilatları şəbəkəsi, parkinq, yanacaq təchizatı. 4. Nəqliyyat və yük qovşaqları, o cümlədən: - logistika mərkəzləri; - ictimai anbarlar; - terminallar; - paylayıcı mərkəzlər; - gömrük anbarları; - gömrük xidmətləri. 5. İnformasiya altsistemi və regional informasiya-analitik mərkəzlər. 6. Yük vahidlərinin unifikasiyası altsistemi və yüklə əməliyyatların aparılması üsulları (konteyner, qablaşdırma, yükün kodlaşdırılması və onların eyniləşdirilməsi). 7. Maddi-texniki təchizatın təmin edilməsi üçün normativ-hüquqi sistem. 8. Logistika proseslərinin iştirakçıları. Nəqliyyat-logistika infrastrukturların əsas funksiyaları ola bilər: anbar funksiyası; saxlama funksiyası; nəqliyyat funksiyası; paylama və satış funksiyası; optimal istehlakı təminetmə funksiyası. Bu funksiyalar bütün nəqliyyat-logistika sistemlərinə aiddir. Nəqliyyat-logistika sistemlərinin idarə edilməsi nəzəriyyəsində, həmçinin ərazilərin (regionların, bələdiyyələrin) idarə olunması səviyyəsində nəqliyyat-logistika infrastruktur obyektlərinin müəyyənləşdirilməsinə ümumi yanaşma mövcuddur [6, s.10].

Nəqliyyat-logistika infrastrukturunun ölkələrarası istifadəsi və inkişafının əsas vəzifəsi onun rəqabət potensialının qorunub saxlanılmasıdır ki, bunun sayəsində istənilən ölkə qlobal dəyər zəncirlərinin formalaşmasına daha dərindən nüfuz edə bilir. Qlobal dəyər zəncirlərinin fəaliyyəti əsasən müxtəlif regionlarda yerləşən qlobal istehsalın mərhələləri arasında nəqliyyat-logistik həlləri birbaşa təmin edən inteqrasiya olunmuş logistikanın inkişaf səviyyəsindən asılıdır [8, s.17]. Hazırda bütün qabaqcıl dünya ölkələrində demək olar ki, bütün xarici ticarət dövriyyəsi regional nəqliyyat-logistika infrastrukturları vasitəsilə reallaşdırılır. Onlar ölkənin iqtisadi potensialını saxlamaq üçün vacibdir. Nəqliyyat-logistika infrastrukturları vasitəsilə ölkəyə xeyli xarici valyuta daxil olur. Belə mərkəzlərdən tutulan vergilər adətən büdcəyə əhəmiyyətli töhfədir. Nəqliyyat-logistika infrastrukturları mövcud tələbata uyğun olaraq ehtiyatları hazır məhsul tədarükünə çevirmək üçün bir vasitədir.

Avropa ölkələrinin nəqliyyat-logistika infrastrukturları rəqabət üstünlükləri ilə seçilir. Həmin infrastrukturların rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsinin ən mühüm aspektlərinə daxildir: nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin inkişaf etmiş infrastrukturunun mövcudluğu; əlverişli coğrafi yerləşmə; gömrük və hökumətlə əməkdaşlığın olması; geniş nəqliyyat sisteminin olması; xidmətlərin və nəqliyyat növlərinin şaxələnməsi; prosedurların səmərəliliyi və maksimum sadəliyi; ən son yüksək texnologiyalara əsaslanması.

Müasir dövrdə dövlət-özəl əməkdaşlığının istənilən formasından istifadə investisiyalarla bağlı dövlət büdcəsinin yükünün azaldılmasına və bu yükün bir qisminin özəl sektora yönəldilməsinə və sosial infrastruktur layihələrində risklərin bölüşdürülməsinə şərait yaratmaq imkanına malikdir. Nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının genişləndirilməsinə digər müxtəlif amillər də təsir edir: 1. Rəqəmsallaşma. 2. Beynəlxalq ticarətdə dəyişikliklər. 3. Yeni proqram təminatının tətbiqi ilə əlaqədar proseslərdə dəyişikliklər. 4. Daxili bazarların dəyişən dinamikası. 5. Yeni avadanlıqların tətbiqi ilə əlaqədar proseslərdə baş verən dəyişikliklər [11, s.42].

Nəqliiyat-logistika sistemlərinin potensialının genişləndirilməsində nəqliyyat-logistika şirkətlərinin özləri də maraqlı olmalıdır. Nəqliyyat-logistika şirkətləri, ilk öncə, aşağıdakı məsələləri həll etməyə çalışmalıdırlar: mövcud yük yerindən maksimum istifadə etmək; ən xırda nöqsanları belə müəyyən edib aradan qaldırmaq, qabaqcadan planlaşdırmaq; həvəsləndirmə və təlim vasitəsilə sənayeyə yeni işçiləri cəlb etmək; alternativ limanları, hava yük qovşaqlarını və nəqliyyat marşrutlarını axtarmaq; əmək və iş vaxtı arasında balansı bərpa etmək [9, s.226].

Nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının genişləndirilməsinə rəqəmsallaşmanın da təsiri çoxdur. Həmin sistemin rəqəmsal transformasiyası bütün dünyada rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafında ən vacib sahələrdən biridir. Logistikanın rəqəmsallaşması nəqliyyat-logistika proseslərində müxtəlif rəqəmsal texnologiyaların istifadəsində özünü göstərir. Bu sahədə rəqəmsal dəyişikliklərin inkişaf variantı müxtəlif texnoloji həllər və logistika sahəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrin hazırlıq səviyyəsi ilə əlaqələndirilir.

Nəqliyyat-logistika sisteminin idarə edilməsində rəqəmsal texnologiyalardan istifadə və infra-

strukturun elektronlaşdırılması bu gün dünya ölkələrinin qarşısında duran əsas problemlərdəndir.

Müasir dövrdə Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sisteminin imkanlarından səmərəli istifadə olunması istiqamətləri

Azərbaycanın nəqliyyat-logistika infrastrukturu iri nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin formalaşması üçün bütün zəruri ilkin şərtlərə malikdir ki, həmin şərtlərə daxildir: 1. Azərbaycan dəmir yolu, dəniz, avtomobil, hava və boru kəməri nəqliyyatını özündə birləşdirən güclü nəqliyyat sisteminə malikdir. 2. Azərbaycan çoxsaylı nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılması imkanını və zəruriliyini təmin edən əlverişli coğrafi mövqeyə malikdir. Bu fakt Avropa ölkələri, eləcə də Asiya ölkələri arasında xarici əlaqələrin intensivləşməsi kontekstində xüsusi önəm daşıyır. Zəngəzur beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin açılması da Azərbaycanın nəqliyyat-logistika sisteminin inkişafında mühüm addım ola bilər. 3. MDB, Avropa və Asiya ölkələri ilə inteqrasiya, bu, müvafiq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında özünü göstərir. 4. Beynəlxalq inteqrasiya və inkişaf layihələrində iştirak.

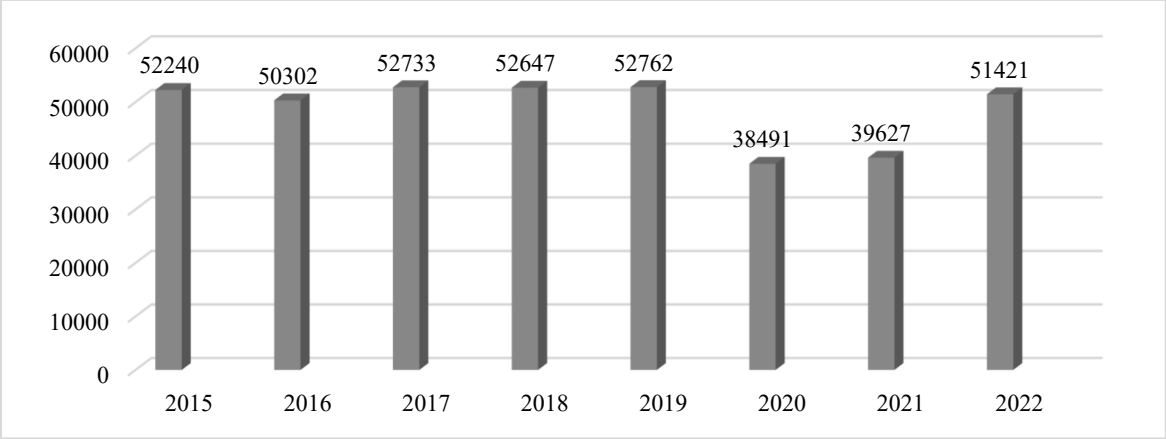
Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sektorunun inkişafına strateji yanaşmalar dərinləşməkdədir. Artıq bu sahədə müxtəlif qanunlar və normativ aktlar qəbul edilmişdir. Azərbaycanda dayanıqlı inkişaf və dayanıqlı maliyyə sistemi şəraitində milli nəqliyyat-logistika sistemi inkişaf etməkdədir. Müasir tendensiyalar nəqliyyat-logistika xidmətlərinə tələbi əvvəlcədən müəyyənləşdirir və bu xidmətlərlə bağlı mexanizmlər təkmilləşdirilməkdədir və proseslər kifayət qədər aktiv gedir. Yerli və beynəlxalq əhəmiyyətli, eləcə də səmərəlilik baxımından çox cəlbedici olan nəqliyyat dəhlizlərinin olması bu sahədə yüksək potensialdan xəbər verir. Ölkənin nəqliyyat-logistika imkanlarının genişləndirilməsi və beynəlxalq standartlara cavab verən rəqabətqabiliyyətli nəqliyyat-logistika sisteminin təşkili istiqamətləri strateji səviyyəyə qaldırılıb. Qeyd edilən istiqamətdə sərhəd-keçid məntəqələrinin müasirləşdirilməsi və elektronlaşdırılması, sərhəd-gömrük texnologiyalarının yeniləşdirilməsi və modernləşdirilməsi prosesləri sürətlə inkişaf edir [2, s.106].

Azərbaycanın xarici ticarət dövriyyəsinin artırılması nəqliyyat-logistika sistemlərinin potensialının genişləndirilməsi imkanlarından asılıdır. Azərbaycanın ərazisindən keçən bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri bu potensialın genişləndirilməsinin nə qədər önəmli olduğunu göstərir. Azərbaycanın Cənubi Qafqaz regionunda əlverişli coğrafi mövqeyi, bir çox sahələrdə strateji üstünlüyü ölkənin gələcəkdə beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevrilməsi üçün maddi zəmin yaradır [5, s.69]. Hazırda Azərbaycanda nəqliyyat-logistika sistemlərinin potensialının genişləndirilməsində bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri önəmli rol oynayır. Belə dəhlizlərdən biri Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizidir.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizi ilə Azərbaycan ərazisindən daşınan yüklərin həcmi artır. Bu, unikal coğrafi və geosiyasi imkanlara malik Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatının nəqliyyat sektorunda baş verən proseslərə cəlb olunması ilə bağlıdır. Başqa sözlə, konkret məqsədlərə yönəlmiş kompleks tədbirlərin görülməsinin nəticəsi Azərbaycanın strateji mövqeyindən səmərəli istifadə edərək ölkənin inkişaf etmiş tranzit və nəqliyyat xidmətləri ilə regional ticarət mərkəzinə çevrilməsi, nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və tranzit potensialının daha da artırılması olmuşdur [7, s.122].

Şəkil 1 vasitəsilə Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsində yükdaşımaların həcmini nəzərdən keçirməklə bu kimi dəhlizin ölkəmiz üçün nə qədər önəmli olduğunu görə bilərik.

Şəkil 1-dən Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsində yükdaşımaların həcminin qeyri-bərabər şəkildə artdığını görürük. Tədqiq etdiyimiz dövrlərə diqqət yetirsək, ən çox 52762 min ton olmaqla 2019-cu ildə yükdaşınması reallaşdırılmışdır. Ən az isə 2020-ci ildə COVİD-19 pandemiyasının yayılması səbəbindən özündən əvvəlki illə müqayisədə kəskin azalaraq (14271 min ton və ya 37,1%) 38491 min ton təşkil edib. Həmin nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsindən 2022-ci ildə yükdaşıma yenidən artaraq 51421 min ton təşkil etmişdir. Həmin yüklər müxtəlif nəqliyyat növləri üzrə daşınmışdır ki, bunu da şəkil 2-dən görmək olar. 2022-ci ildə dəmir yolu ilə daşınan yükün 412,5 min tonu və ya 2,4%-i Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə daşınıb.

Şəkil 1. Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycandan keçən hissəsində yükdaşımaların həcmi, min ton [1].

Digər bir önəmli dəhliz Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizidir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin inkişafı üçün daha bir böyük layihə Astara-Astara dəmir yolu layihəsidir. Bu layihənin reallaşdırılması Azərbaycanın həmin nəqliyyat dəhlizinə əlavə yüklər cəlb etmək imkanlarını artırmaqla yanaşı, Rusiya, İran, Pakistan, Hindistan və Şimali Avropanı birləşdirmək imkanına malikdir. Azərbaycan dünyada Rusiya və İranla quru sərhədi olan yeganə ölkədir və bu coğrafi mövqe üçtərəfli regional əməkdaşlığın inkişafı baxımından böyük önəm daşıyır. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizi əsasən Hindistan və İran körfəzi bölgəsindən Rusiya, Baltikyanı və Skandinaviya, Qərbi Avropa ölkələrinə yüklərin çatdırılması üçün nəzərdə tutulub. Şimal-Cənub tranzit dəhlizinin digər marşrutlara nisbətən əsas üstünlüyü məsafənin və gediş vaxtının 2-3 dəfə az olmasıdır. Süveyş kanalı, İran körfəzi və Hind okeanı, Aralıq və Baltik dənizləri vasitəsilə Helsinkiyə dəniz nəqliyyatı 45-60 gün, Şimal-Cənub tranzit dəhlizi isə 20-25 gün çəkir. Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi çərçivəsində Azərbaycan və İran dəmir yollarının birləşdirilməsi istiqamətində işlər davam etdirilir. Artıq Azərbaycanın Astara stansiyasından qonşu ölkə olan İranın Astarasına dəmir yolu çəkilib. Növbəti mərhələdə uzunluğu 167 kilometr olan Astara-Rəşt dəmir yolunun tikintisi həyata keçiriləcək ki, bu da İran və Azərbaycan dəmir yollarını tam şəkildə birləşdirmək üçün kifayət etmir. Bütün işlər başa çatdıqdan sonra Skandinaviya ölkələri, Rusiya, Azərbaycan və İranın dəmir yolları bir şəbəkədə birləşdiriləcək, şimaldan Fars körfəzinə kimi vahid dəmir yolu formalaşacaq. Gələcəkdə Şimal-Cənub və BTQ nəqliyyat dəhlizlərinin birləşdirilməsi planlaşdırılır.

Azərbaycan hər iki layihənin fəal iştirakçısıdır. Azərbaycanla yanaşı, ondan Türkiyə, Gürcüstan, Avropa ölkələri, Çin, Qazaxıstan və Orta Asiyanın digər respublikaları istifadə edəcək. Azərbaycan ərazisindən keçən Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin uzunluğu 521 km-dir. Rusiya Federasiyasının sərhədi Xəzər dənizinin sahili ilə Dağıstandan Bakı-Ələt-Astara-İran dövlət sərhədinə qədər uzanan avtomobil yoludur. Bu nəqliyyat dəhlizi Fars körfəzinin Avropa ölkələrinə, eləcə də Hind okeanı regionuna çıxışı təmin edir. Bu dəhlizin Azərbaycan ərazisindən keçən hissəsinin tikintisi yaxın vaxtlarda başa çatdırılacaqdır. Bu, şimaldan cənuba və əksinə rahat beynəlxalq daşımaları təmin edəcək [4, s.66]. Nəqliyyat-logistika sistemində dövlət-özəl əməkdaşlığının üstünlüklərindən istifadə dövlət büdcəsinin nəqliyyat sənayesi ilə bağlı investisiya yükünü önəmli dərəcədə azaltmağa, görülən işlərin keyfiyyətini yüksəltməyə imkan verir.

Məlumdur ki, Azərbaycanın əlverişli geosiyasi mövqeyi bir sıra beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin mərkəzinə çevrilməsinə imkan verir. Xüsusilə Azərbaycan Dəmir Yolları bu çağırışlara çox səmərəli cavab verir və bu sektorda İKT-dən geniş istifadə olunur. Araşdırmalar göstərir ki, müasir İKT-nin imkanlarından istifadə etməklə, daha dəqiq informasiya hesabına müştəri vaxtına qənaət, beynəlxalq inteqrasiya nəticəsində məlumatların daha sürətli və dəqiq ötürülməsi, düzgün və vaxtında planlaşdırma, qatarların hərəkətini onlayn izləmə və s. belə funksionallığın əldə edilməsi üçün şərait yaradır. Digər tərəfdən, hesab edirik ki, rəqəmsallaşmanın ən vacib şərti yeni

infrastrukturun olmasıdır. Habelə, daxili nəqliyyat-logistika şəbəkəsi gücləndirilir ki, bu da proqram təminatından, proseslərin avtomatlaşdırılmasından, eləcə də informasiya texnologiyaları avadanlığı platformasından istifadə etməyə imkan verir. Habelə, sərnişinlərin internetdən rahat istifadə etməsi də müştəri məmnuniyyətinin artmasına səbəb olur. Müxtəlif nəqliyyat növləri, sərnişindaşıma, hərəkətin təhlükəsizliyi, insan resursları, maliyyə, təchizat və s. sahələrdə proseslərin avtomatlaşdırılması davam edir. Beləliklə, sərnişin və yükdaşıma proseslərinin avtomatlaşdırılması yolu ilə bu proseslərin daha şəffaf, sürətli və dəqiq olmasına şəraut yaradılır.

Müasir dünyamızda nəqliyyat-logistika sistemlərinin rəqəmsal transformasiyası sürətin, çevikliyin və çatdırılma vaxtı standartlarının təmin edilməsində əsas meyarlardan biri sayıla bilər. Beləliklə, nəqliyyatın rəqəmsallaşdırılması və rəqəmsal texnologiyadan istifadə nəqliyyat-logistika sistemində aparıcı tendensiyalardan biridir. Nəqliyyat-logistika sistemində rəqəmsal transformasiya nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsi, informasiya sistemi, naviqasiya dəstəyi, hərəkətin avtomatlaşdırılmış idarə edilməsi və s. kimi bir neçə mühüm elementi əhatə edir. Burada rəqəmsallaşmanın əsas göstəricilərindən biri nəqliyyat vasitələrinin hərəkətini yoxlamaq və idarə etmək üçün rəqəmsal texnologiyalardan istifadə edilməsidir [10, s.81].

Nəqliyyat-logistika sistemlərinin rəqəmsallaşmasının əsas üstünlüklərindən biri müştərilərin həftənin 7 günü, günün 24 saatı istənilən yerdən istədikləri xidmətdən yararlana bilməsidir. Habelə, müştəri məlumatlarının mühafizəsi məqsədilə daşınmaların təşkili zamanı qabaqcıl rəqəmsal texnologiyalardan istifadə yüksək səviyyədə kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsini tələb edir. Nəticədə rəqəmsallaşma prosesi Azərbaycan nəqliyyat-logistika sektorunda xidmət keyfiyyətinin və bununla da istehlakçıların məmnunluğunun artmasına səbəb olur. Rəqəmsallaşma səviyyəsinin yüksəldilməsi nəqliyyatda iş prosesini optimallaşdırmağa, pul və vaxta qənaət etməyə, rəqabət üstünlüklərini və nəqliyyat-logistika infrastrukturunun tutumunu artırmağa kömək edir. Bütün bunlar son nəticədə xidmət keyfiyyətinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır.

Müasir qloballaşan dünyada müxtəlif nəqliyyat növlərinin göstərdiyi xidmətlərin rəqəmsallaşmasının, eləcə də daşımaların təşkilində müasir innovativ texnologiyaların tətbiqinin getdikcə daha çox şahidi oluruq. Nəqliyyat sektorunda nəqliyyat xidmətlərinin rəqəmsal transformasiyasını təmin etmək lazımdır. Hazırda dövlətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur, məlumat mübadiləsi aparır və məhsulların daha da yüksək satışını reallaşdırmaq üçün nəqliyyat-logistika xidmətlərindən istifadə edirlər. Nəqliyyat-logistika xidmətlərində bu, müştəri ehtiyaclarını ödəmək üçün məhsulun istənilən mənşə nöqtəsindən istehlak nöqtəsinə qədər hərəkətini idarə etmək üçün proseslərin məcmusuna aiddir. Nəqliyyat-logistikada bura həmçinin daşınma, texniki qulluq, saxlama, materialların yığılması və xətlərin təhlükəsizliyi haqqında məlumatlar daxildir.

Nəqliyyat-logistika xidmətlərinin rəqəmsallaşdırılması nəticəsində yük və sərnişin axınının idarə edilməsi, naviqasiya təminatı, nəqliyyat axınlarının avtomatlaşdırılması, informasiya sistemlərinin əlaqələndirilməsi təmin edilə bilər.

Nəticə

Beləliklə, nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının genişləndirilməsi və səmərəli istifadə edilməsi ilə bağlı bir sıra məsələləri və amilləri ümumiləşdirmək mümkündür:

• Regional və beynəlxalq səviyyədə nəqliyyat resurslarından səmərəli istifadə edilməsi məqsədilə bütün nəqliyyat növlərinin, eləcə də nəqliyyat-logistika bazarını formalaşdıran əsas iştirakçıların unifikasiyası tədbirlərinin görülməsi vacibdir;

• Nəqliyyat-logistika sisteminin potensialının genişləndirilməsi və inkişafının idarə edilməsi sahəsində səlahiyyətlilərin vahid orqanda cəmləşdirilməsi daha çox səmərə verə bilər;

• Nəqliyyat-logistika sisteminin potensialından məhsuldar istifadə edilməsi məqsədilə regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi mütləq şərtlərdən biridir və s.

ƏDƏBİYYAT

1. ARDSK: [Elektron resurs] / URL: https://www.stat.gov.az/source/transport/.
2. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanın nəqliyyat sektorunun inkişafının strateji aspektləri. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 96-cı ildönümünə həsr olunmuş Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf perspektivləri Respublika Elmi Konfransının materialları. – SDU, – 25-26 aprel 2019-cu il, – s.105-111.
3. Həmidova A.M. Logistika sistemlərinin regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. “Regional iqtisadiyyat: müasir aspektlər və aktual məsələlər” mövzusunda Respublika elmi konfransının materialları. – Sumqayıt. – 22-23 aprel 2021, №2, s.60-64.
4. Hüseynova, M.S. Regional nəqliyyat-logistika sistemləri və onların yaradılmasının səmərəliliyi. Elmi xəbərlər Sosial və humanitar elmlər bölməsi. SDU – 2020 cild 17. №3, – s.66-69.
5. Rzayev, A. Dəyər zəncirinin qloballaşmasına beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin təsirinin artması. Statistika xəbərləri, s.63-71. [Elektron resurs] / URL: http://www.etsim.az/upload/File/publication/01-2023/publication-38-file_az.pdf.
6. Азимов, П.Х. О содержании элементов транспортно-логистической инфраструктуры макроуровня / П.Х. Азимов // Наука и техника транспорта. – 2018. № 1, – с. 8-13.
7. Аскеров, Э.И. Транспортно-логистические секторы Азербайджана / Э. И. Аскеров, И.Ф. Гусейнов // Современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации: сборник статей VI Международной научно-практической конференции, – Пенза, – 10 апреля 2019, – с. 120-125.
8. Беломестнов, И.В. Методика оценки эффективности развития транспортно-логистической инфраструктуры / И.В. Беломестнов // Экономический вестник Восточно-Сибирского государственного университета технологий и управления. – 2023. № 1(15), – с. 14-31.
9. Золкин, Е.Ю. Транспортно-логистическая инфраструктура, современные тенденции её развития / Е.Ю. Золкин, А. Н. Кувшинов // Russian Economic Bulletin. – 2023. – Т. 6, № 6, – с. 225-229.
10. Мустафаев, К.Р., Садыгов, А.Б. Транспортно-логистические услуги в Азербайджане направления развития цифровых моделей и перспективы: [Elektron resurs] / URL: file:///C:/Users/Admin/Downloads/transportno-logisticheskie-uslugi-v-azerbaydzhane-napravleniya-razvitiya-tsifrovyh-modeley-i-perspektivy.pdf.
11. Факторный анализ перспектив развития транспортно-логистических систем / А.В. Новиков, О.В. Почекаева, Р.Я. Вакуленко, Н.С. Волостнов // Вестник Екатерининского института. – 2020. № 4(52), – с. 41-46.

Джамиля Эльчин кызы Гулиева
Диссертант Азербайджанского Университета Кооперации,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com

Вопросы эффективного использования потенциала транспортно-логистической системы в Азербайджане

Резюме

Цель исследования - изучение вопросов эффективного использования потенциала транспортно-логистической системы в Азербайджане.

Методология исследования - были использованы такие методы, как анализ, синтез, сравнительный анализ и обобщение. Также были учтены научно-методические подходы учёных, проводивших исследования по проблемам использования потенциала транспортно-логистической системы.

Практическое значение исследования заключается в подготовке механизмов более эффективного использования потенциала транспортно-логистической системы в условиях глобальных трансформаций.

Результаты исследования - научные положения и предложения, полученные в современный период, могут быть использованы в эффективной организации транспортно-логистической системы при подготовке многофункциональных механизмов действия.

Оригинальность и научная новизна исследования - прежде всего, совершенствование транспортно-логистической системы Азербайджана в контексте современных глобальных вызовов, подготовка механизмов максимально эффективного использования имеющегося в этой области потенциала для его реализации. Учитывая стратегическое значение международных транспортных путей, проходящих через Азербайджан, важность максимального обновления транспортно-логистической системы, создание высокотехнологичной транспортно-логистической инфраструктуры было обосновано научными аргументами и дана группа предложений по рассматриваемым вопросам.

Ключевые слова: Азербайджан, транспортно-логистическая система Азербайджана, транспорт, логистика, проблемы эффективного использования транспортно-логистического потенциала, перспективы развития транспортно-логистической системы, транзитный потенциал, стратегические функции транспортно-логистической системы.

Jamila Elchin Guliyeva
Dissertant of Azerbaijan Cooperation University,
E-mail: calalzadecamila@gmail.com

Issues of efficient use of the potential of transport and logistics system in Azerbaijan

Summary

The purpose of the research is to study the issues of efficient use of the potential of the transport-logistics system in Azerbaijan.

Research methodology - such as analysis, synthesis, comparative analysis and generalization methods were preferred. Also, the scientific and methodological approaches of scientists who conducted research on the problems of using the potential of the transport-logistics system were taken into account.

The practical significance of the research is the preparation of mechanisms for more efficient use of the potential of the transport-logistics system in the conditions of global transformations.

The results of the research - the scientific provisions and suggestions obtained in the modern era can be used in the efficient organization of the transport-logistics system in the preparation of multi-functional action mechanisms.

The originality and scientific novelty of the research means, first of all, the improvement of the transport and logistics system in Azerbaijan in the context of modern global challenges, the preparation of the mechanisms for the maximum efficient use of the existing potential in this field for implementation. Taking into account the strategic importance of the international transport routes passing through Azerbaijan, the importance of the maximum renewal of the transport-logistics system, the creation of a high-tech transport-logistics infrastructure was justified by scientific arguments and a group of proposals was given.

Keywords: Azerbaijan, transport-logistics system of Azerbaijan, transport, logistics, problems of efficient use of transport-logistics potential, development prospects of transport-logistics system, transit potential, strategic functions of transport-logistics system.

Elşən Zöhrab oğlu ORUCOV
İqtisad elmləri üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Universiteti, İqtisadiyyat və idarəetmə kafedrası, müəllim
elshan.orujov@au.edu.az
Qərbi Kaspi Universiteti, Ümumi iqtisadiyyat kafedrası, müəllim
elshen.orucov@wcu.edu.az
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.019

DÜNYA TİCARƏT TƏŞKİLATININ YENİ DÜNYA NİZAMININ APARICI TƏŞKİLATI KİMİ ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT) qloballaşma və iqtisadi liberallaşmanın aparıcı təşkilatı kimi formalaşmaqda olan yeni dünya nizamında rolu və yeni çağırışlara cavab verməsi və gələcək perspektivi haqqında tövsiyələrin verilməsidir.

Tədqiqatın metodologiyası – tədqiqat işində sistemli yanaşma, məntiqi ümumiləşdirmə, müqayisəli tarix və analiz metodlarından istifadə olunmuşdur.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Dünya Ticarət Təşkilatının dövlətlərin böyük əksəriyyətinin ticarət əlaqələrini əhatə edən beynəlxalq qurumlardan biri olduğunu nəzərər alaraq, onun gələcək funksiyaları və fəaliyyət istiqamətlərini aydınlaşdırmağa imkan verir.

Tədqiqatın nəticələri – Araşdırmaya əsasən, dünya köklü dəyişikliklərə məruz qaldığı bir zamanda Dünya Ticarət Təşkilatının gələcəyi onun XXI əsrin mürəkkəb iqtisadi reallıqlarının həllində uyğunlaşma, innovasiya və çoxtərəflilik prinsiplərini dəstəkləmək qabiliyyətindən asılı olacaqdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – Dünya Ticarət Təşkilatının qloballaşma və iqtisadi liberallaşmada əhəmiyyəti müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Dünya Ticarət Təşkilatı, qloballaşma, yeni dünya nizamı, yeni çağırışlar.

Giriş

Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) beynəlxalq ticarət və ticarətin mənzərəsini formalaşdıran qlobal iqtisadi idarəetmənin önündə dayanır. Dünya Ticarət Təşkilatı qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər və geosiyasi dəyişikliklərlə səciyyələnən sürətlə dəyişən dünya nizamının mərkəzində və ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin asanlaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu məqalə DTT-nin formalaşmaqda olan yeni dünya düzənində aparıcı təşkilat kimi əhəmiyyətini vurğulayır, onun funksiyalarını, çağırışlarını və gələcək perspektivlərini araşdırır. Bundan əlavə, araşdırmada 2021-ci il iyunun 11-13-də Karbis körfəzində, Kornuollda “Böyük yeddilik” ölkələrinin 47-ci sammitində dünyanın yeni çağırışlar astanasında olması və dünya dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatların, o cümlədən Dünya Ticarət Təşkilatının bu çağırışlara operativ cavab verməsi üçün atılmalı addımlara toxunulmuşdu. Sammitdə qlobal iqtisadi idarəetmə, beynəlxalq təhlükəsizlik və enerji siyasəti kimi məsələlər müzakirə olunaraq, dünyanın yeni çağırışlara hazır olması bəyan edilmişdi. Dünya Ticarət Təşkilatının (DTT) ən uğurlu beynəlxalq qurumlardan biri olduğuna dair geniş tarixi razılaşma var; onun üzvləri dünya ticarətinin 98 faizindən çoxunu təşkil edir. Bununla belə, bugünkü qlobal iqtisadi mənzərə ixtisar və çoxtərəfli razılaşmalardan uzaqlaşma ilə birlikdə sürətlə dəyişir. Bu amillər DTT-nin irəlidə görünən dəyərinə və roluna təsir göstərir.

Dünya Ticarət Təşkilatının Yeni dünya nizamının aparıcı təşkilatı kimi rolu

İnformasiya texnologiyaları infrastrukturunun, telekommunikasiyanın və hesablamanın genişlənməsi və inkişafı son bir neçə onillikdə qlobal inqilabı mümkün etdi. 1995-ci ildə DTT yaradılarkən mövcud olmayan yeni texnologiyalar bu onillikdə böyümə və inkişaf üçün həlledici

əhəmiyyətə malik oldu [1]. “Outsorsinq” inqilabı inkişaf etməkdə olan dünyaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir etdi: qlobal istehsal və yeni xidmətlər təchizat zəncirlərini kəskin şəkildə dəyişdi; korporativ casusluq və əqli mülkiyyət pozuntuları inkişaf etməkdə olan ölkələrdə bir çox korporativ dəyişiklikləri dəstəklədi; və DTT danışıqları və gücləndirilmiş icra prosedurları bu tendensiyanın qarşısını ala bilmədi. Bundan əlavə, qlobal ticarətdə ən kritik problemlərdən biri misli görünməmiş balanssızlıq aspektidir. DTT hesabatlarına görə, bu gün Çin cəmi 2,263 trilyon dollar və ya dünya ixracının 16,25 faizi ilə yeni qlobal mal ixracatçısıdır. Dünyanın ən böyük mal ixracatçısı, dünya ixracının 17 faizi və üçüncü ən böyük idxalçısı, qlobal idxalın 12 faizidir. ABŞ qlobal idxalın 13,4 faizini (2,4 trilyon dollar) təşkil edərək əsas mal idxalçısıdır [12]. 1994-cü ildə Birləşmiş Ştatlar illik təxminən 120 milyard dollarlıq mal ticarəti kəsiri yaşayırdı; 2017-ci ilə qədər ABŞ-ın təkcə Çinlə illik ticarət kəsiri 375 milyard dolları ötüb.

Son uğurlu DTT danışıqları - Uruqvay Raundu - Avropada gücləndirilmiş, vahid bazar, NAFTA-nın yaradılması və İnformasiya Texnologiyaları Sazişi (İTA) kimi bir neçə çoxtərəfli sazişlərin nəticəsi idi. 2001-ci ilin noyabrında başlayan danışıqların Doha raundu inkişaf etməkdə olan ölkələrə açıq şəkildə diqqət yetirməklə beynəlxalq ticarət sistemində əsas islahatlara nail olmaq məqsədi daşıyırdı. Buna baxmayaraq, bu müddəa uğursuz oldu; kənd təsərrüfatı sektoru, xidmətlərin azad ticarəti və əqli mülkiyyət hüquqları ilə bağlı fikir ayrılıqları danışıqları dayandırıb. İyirmi il əvvəl DTT-nin əsas narahatlıqları çirklənmə, qlobal istiləşmə, xəstəliklər və struktur işsizlik idi - bu gündəm maddələrinin heç biri, şübhəsiz ki, effektiv şəkildə həll edilməmişdir, daha az həll edilmişdir. Ölçü də bir problemdir. DTT çox müxtəlif perspektivləri, inkişaf səviyyələri, əlaqələri və ambisiyaları olan 166 üzvdən ibarətdir. DTT sistemi səsvermə prosesinin yekdillik tələbinə görə bərbad hala düşüb. Nəticədə yeni sazişlərlə bağlı irəliləyiş dayanıb. Nümunə kimi ticarət tariflərinin azaldılması göstərilir ki, bu da 2000-ci ildəki ilə eyni səviyyədədir ki, bu da ümumdünya ən çox bəxşiş verən millətlər statusunun 3 faizidir [8].

Bu günün qlobal iqtisadi reallıqları nəinki yeni narahatlıqlar toplusunu və biznesin aparılması vasitələrini təqdim edir, həm də DTT-nin dünya ticarətinin arbitri kimi tarixi rolunun çox effektivliyinə meydan oxuyur.

Dünya Ticarət Təşkilatının tarixi missiyası

DTT-nin köklərini İkinci Dünya müharibəsindən sonra beynəlxalq ictimaiyyətin iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və gələcək münaqişələrin qarşısını almaq üçün təsisatlar yaratmağa çalışdığı zaman axtarmaq olar. 1947-ci ildə imzalanmış Tariflər və Ticarət üzrə Baş Saziş (TTBS) üzv dövlətlər arasında çoxtərəfli ticarət danışıqlarının və ticarət maneələrinin azaldılmasının əsasını qoydu. Onilliklər ərzində TTBS 1995-ci ildə rəsmi olaraq yaradılmış və yalnız mal ticarətini deyil, həm də xidmətlər və əqli mülkiyyət hüquqlarını əhatə edən daha geniş mandata malik DTT-yə çevrilmişdir.

Hazırda DTT-nin əsas funksiyası üzv dövlətlərə ticarət sazişləri üzrə danışıqlar aparmaq, mübahisələri həll etmək və ticarət qaydalarına riayət olunmasına nəzarət etmək üçün platforma təmin etməklə beynəlxalq ticarətin rəvan axınını asanlaşdırmaqdır. Ticarət danışıqları vasitəsilə DTT ticarəti liberallaşdırmaq, iqtisadi inkişafı təşviq etmək və bütün iştirakçılar üçün bərabər oyun şəraitini təmin etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, təşkilat üzv dövlətlər arasında ticarət mübahisələrinin həlli üçün mühüm alət kimi xidmət edən mübahisələrin həlli mexanizmi vasitəsilə ticarət sazişlərinin icrasına və icrasına nəzarət edir.

Çin: “Qayda pozan”, yoxsa “Qayda yaradan”?

Diqqət Çinin inkişafına yönəlib, təkcə Çinin yüksələn iqtisadi güc kimi çox aktual ortaq maraq obyekti olduğuna görə deyil, həm də daha çox onun inkişafı ilə bağlı müvafiq məlumatların zənginliyinin səbəbidir [5]. 2001-ci ildə Qərbin Çini DTT-yə daxil olmağa açıq dəvət etməsi onun qlobal iqtisadi gücə yüksəlməsinə yol açdı. O vaxtdan bəri DTT-də güc balansı kəskin şəkildə dəyişdi. Çinin qlobal iqtisadiyyata xarici investisiyaları 30 dəfə artaraq 7 milyard dollardan (qlobal BXİ-nin yalnız bir faizini təşkil edir) demək olar ki, 200 milyard dollara (qlobal BXİ-nin 13 faizi) qədər artmışdır [9]. Çin DTT-yə “qaydaları götürən” kimi daxil oldu, “qaydaları sarsıdan”a

çevrildi və indi də “qaydalar yaradan” olmaq niyyətindədir. Əslində, Çin, ABŞ və Aİ arasında iqtisadi əlaqələr DTT-dəki bir çox razılaşma və mübahisələri müəyyənləşdirir. Si Tsinpin-in milli cavanlaşma haqqında “Çin arzusu” Çini mərkəzə qoyaraq beynəlxalq iqtisadi sistemi yenidən formalaşdırmaq üçün bir yol kimi qəbul edilə bilər.

Çin Qərb üçün asan tərəfdaş olmayıb. Çinin azad bazar iqtisadiyyatına keçəcəyinə dair ilkin nikbinlik hələ də özünü doğrultmayıb. Üstəlik, “Çin xüsusiyyətlərinə malik kapitalizmi” ilə ölkə böyük təhriflər yaradaraq və DTT-nin öhdəsindən gələ bilmədiyi mübahisələrə səbəb olmaqla, açıq ticarət sisteminin əsas faydalarını götürdü. Mübahisəli məsələlərə əqli mülkiyyət hüquqları (ƏMH), hökumət subsidiyaları və dövlət müəssisələri (DMM) vasitəsilə azad bazara yenidən baxılması, Çində bazara giriş üçün əsas məhdudiyyətlərlə bazara çıxış üçün qeyri-bərabər şərtlər və ədalətsiz texnologiya transferi daxildir. Çində fəaliyyət göstərən xarici firmalar məhdudlaşdırıcı qaydalara qarşı mübarizə aparır - hökumət tez-tez onlardan bazara çıxış şərti olaraq öz əqli mülkiyyətlərini təhvil vermələrini tələb edir. Bazara asimmetrik giriş və qarşılıqlı əlaqənin olmaması siyasi səviyyədə daha da artır.

Tarif və ticarətlər üzrə sazişlər pozuntusunun olub-olmadığını müəyyən etmək səlahiyyətinin verilməsi və bu pozuntuya görə cavab tədbirləri görülməsinin təsdiqi məhkəmə prosesinə bənzəyir, lakin onun kökündə, mübahisəli olaraq, məhkəmə proseslərinə bənzəyən danışıqlardır. Bu mülahizəni həddindən artıq həddə çatdırmaq və müvafiq olaraq, bu baxımdan bütün məhkəmə proseslərinin sadəcə danışıqlar olduğunu söyləmək olar [6]. Mövcud DTT nizamnaməsi ilə Çini məsuliyyətə cəlb etmək çətindir [4]. Çinin “bazar təhrifinin” və “ədalətsiz rəqabət şəraitinin” nəticələri qlobal ticarət əlaqələri ritorikasını istehlak edir; hazırkı ABŞ administrasiyası tərəfindən yüksək səslə səsləndirilən bu fikirlər AB və Yaponiya kimi digər oyunçular tərəfindən də geniş şəkildə paylaşılır. Yüksək ticarət kəsirlərinə görə, Birləşmiş Ştatlar DTT islahatlarına təkan verir, tarifləri artırır və DTT-nin apellyasiya orqanında (ABŞ mübahisələrin həlli prosesində əsas oyunçu olduğu) yerlərin namizədliyini rıçaq kimi bloklayır. İstənilən islahatlar hökumətin müdaxilələri nəticəsində yaranan bazar təhriflərini tənzimləmək, ədalətsiz ticarət və investisiya təcrübələri haqqında məlumatların toplanması prosesini sadələşdirmək, qadağan olunmuş subsidiyaların əhatə dairəsini genişləndirmək və mütənasib cavab tədbirləri üçün sərhədlər müəyyən etmək məqsədi daşıyır.

Rusiya-Ukrayna müharibəsinin qlobal ticarətə təsiri

Rusiya-Ukrayna müharibəsi ticarət axınlarını və tədarük zəncirlərini bir neçə yolla pozub. Ukrayna kənd təsərrüfatı məhsullarının əsas istehsalçısıdır və münaqişə artıq buğda, qarğıdalı və digər əsas məhsulların qlobal bazarlarına təsir göstərib. Enerji resurslarının əsas ixracatçısı olan Rusiya qlobal enerji bazarlarına və qiymətlərinə təsir edən sanksiyalarla üzləşib [9]. Bu pozuntular qlobal inflyasiya və iqtisadi sabitliyə təsir edərək ərzaq və enerji qiymətlərinin artmasına səbəb ola bilər. Ticarət mübahisələrinin idarə edilməsində və danışıqların asanlaşdırılmasında DTT-nin rolu belə sarsıntılar zamanı kritik olur. Təşkilat üzvləri arasında azad və ədalətli ticarəti təşviq etmək missiyasını dəstəkləmək üçün mürəkkəb geosiyasi gərginlikləri idarə etməli olacaq. Bununla belə, müharibə nəticəsində, xüsusən də ticarət mübahisələri artarsa və ya üzv ölkələr iqtisadi təzyiqlərə cavab olaraq proteksionist tədbirlərə əl atarlarsa, DTT-nin resurslarını və imkanlarını gərginləşdirə bilər.

Rusiya-Ukrayna münaqişəsi qlobal ittifaqları və dinamikanı yenidən formalaşdırdı. Qərb ölkələri Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq edərək, ticarət əlaqələrinə və maliyyə axınına təsir göstərə bilib. Yeni geosiyasi çatışmazlıq xətlərinin ortaya çıxması DTT-nin qərar qəbul etmə proseslərinə təsir edə bilər, üzv ölkələr potensial olaraq müxtəlif bloklar və ya ittifaqlar boyunca birləşirlər. Müharibə həm də DTT-nin geosiyasi mülahizələrlə bağlı mübahisələrin həllinə yanaşmasına təsir göstərə bilər. Üzv ölkələr ticarət mübahisələrini qərəzsiz həll etmək səylərini çətinləşdirərək, öz strateji maraqlarını inkişaf etdirmək üçün təşkilatın mexanizmlərindən istifadə edə bilərdilər. Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra DTT çoxsaylı problemlərlə üzləşə bilər. Əsas problemlərdən biri ticarət siyasətlərinin təşkilatın ayrı-seçkiliyə yol verməmək və şəffaflıq prinsiplərinə uyğunluğunun təmin edilməsidir. Müharibə proteksionizmin artmasına səbəb ola bilər, çünki

ölkələr öz iqtisadiyyatlarını xarici şoklardan qorumağa çalışırlar. DTT bu hadisələri izləməli və üzv ölkələri açıq bazarlara dair öhdəliklərini yerinə yetirməyə təşviq etməlidir. Digər problem isə münaqişənin inkişaf etməkdə olan ölkələrə iqtisadi təsirinin aradan qaldırılmasıdır. Bir çox aşağı gəlirli ölkələr iqtisadi inkişaf və yoxsulluğun azaldılması üçün sabit qlobal ticarətə arxalanırlar. Müharibənin səbəb olduğu pozulma mövcud bərabərsizlikləri gücləndirə və davamlı inkişaf məqsədlərinə doğru irəliləməyə mane ola bilər.

Bu çağırışlara cavab olaraq, DTT öz effektivliyini və aktuallığını gücləndirmək üçün islahatlar aparmalı ola bilər. Bu, yeni texnologiyalar və təchizat zəncirinin dinamikasını nəzərə almaq üçün ticarət qaydalarının modernləşdirilməsini əhatə edə bilər. Təşkilat həmçinin yaranan ticarət mübahisələrini effektiv şəkildə həll etmək üçün mübahisələrin həlli mexanizmlərini təkmilləşdirməli ola bilər. Bundan əlavə, DTT təsirə məruz qalmış regionlarda münaqişədən sonra yenidənqurma və iqtisadi bərpanın təşviqində rol oynaya bilər. Ticarət və investisiyaları asanlaşdırmaqla təşkilat müharibədən zərər çəkmiş ərazilərdə sabitliyə və rifaha töhfə verə bilər. Rusiya-Ukrayna müharibəsi Dünya Ticarət Təşkilatına və qlobal ticarət sisteminə dərin təsir göstərərək, ticarət axınını pozdu, geosiyasi münasibətləri gərginləşdirdi və iqtisadi sabitliklə bağlı narahatlıqları artırdı. DTT bu çətinlikləri həll edərkən, açıq və inklüziv ticarəti təşviq etmək missiyasını dəstəkləmək üçün öz strategiyalarını və mexanizmlərini uyğunlaşdırmalıdır. Üzvləri arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə və yaranan ticarət problemlərini həll etməklə DTT qlobal iqtisadiyyatın bərpasına və müharibədən sonra sabitliyə töhfə verə bilər.

Dünya Ticarət Təşkilatının qarşısında duran çağırışlar

Qlobal iqtisadiyyatda mərkəzi roluna baxmayaraq, DTT yeni dünya nizamında onun effektivliyini və aktuallığını təhlükə altına alan çoxsaylı problemlərlə üzləşir. Ən aktual problemlərdən biri proteksionizm və birtərəfliliyin artmasıdır, çünki bəzi ölkələr qəbul edilən iqtisadi təhlükələrə cavab olaraq ticarət maneələri və tariflərə əl atırlar. Bundan əlavə, DTT qloballaşmanın sürətli tempinə və rəqəmsal ticarət, ətraf mühitin davamlılığı və əmək standartları kimi yeni problemlərin ortaya çıxmasına uyğunlaşmaq üçün mübarizə aparır [10]. Bununla belə, təşkilat şəffaflığın, demokratik hesabatlılığın və qərarların qəbulu proseslərində inklüzivliyin olmamasına görə tənqid olunur.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, DTT qaydalara əsaslanan beynəlxalq ticarət sisteminin formalaşdırılmasında və dövlətlər arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsində əvəzsiz olaraq qalır. Dünya COVID-19 pandemiyası nəticələri, Rusiya-Ukrayna müharibəsi və rəqəmsal iqtisadiyyata keçid də daxil olmaqla mürəkkəb iqtisadi çağırışlarla mübarizə apararkən, ticarətin liberallaşdırılması və iqtisadi bərpanın təşviqində DTT-nin rolu həmişəkindən daha mühüm hala gəlib. Yeni dünya düzənində aktuallığını qorumaq üçün DTT öz effektivliyini artırmaq, ortaya çıxan problemləri həll etmək və üzvlərinin və maraqlı tərəflərin etimadını bərpa etmək üçün islahatları qəbul etməlidir.

Yeni dünya nizamı qaydalarında Dünya Ticarət Təşkilatının ticarət razılaşmalarına yaşıl iqtisadiyyat və iqlim dəyişikliyi ilə mübarizə üçün də qaydaları daxil etməsi vacibdir. 2001-ci ildə DTT-yə qoşulduqdan sonra Çinin qlobal CO2 emissiyalarında payı 1990-cı ildəki 5 faizdən 2019-cu ildə 21 faizə yüksəldi. Ticarət yüksəldi, lakin qlobal rifah dövrü gəlmədi və artan ticarət CO2 emissiyasının artması deməkdir. 1990-cı ilin əvvəlində, Rio Sammitində BMT-nin İqlim Dəyişikliyi üzrə Çərçivə Konvensiyası razılaşdırıldıqda, Dünya Ticarət Təşkilatı (DTT) da yaradıldı və ölkələr arasında azad ticarəti asanlaşdırmaq üçün qlobal qaydalar imzalandı [11]. Razılaşma sadə idi: əmək xərcləri və ətraf mühit standartları aşağı olan ölkələrdə mallar istehsal edildikdə, istehsalın dəyəri aşağı düşəcək. İxrac iqtisadiyyatları hələ də inkişaf etməkdə olan dünyada, lakin ən əsası, istehlakçıların daha ucuz mallardan və xidmətlər bumundan faydalanacaqları zəngin dünyada rifaha səbəb olardı. Lakin buna nail olunmadı.

Müasir siyasi dünya, demək olar ki, tərkib hissələri sürətlə mərkəzi rəhbərliyi qədər vacib hala gələn dövlətlərdən ibarətdir. Slaughter təkcə bu şəbəkələri təsvir etmir, həm də onların dünyanı necə yaxşılaşdıra biləcəyinə dair plan hazırlayır. Demokratik cavabdehlik suallarına baxmayaraq, bu yeni dünya nizamı hansısa “dünya hökumətinin” qlobal diktələri tətbiq etdiyi bir nizam deyil.

Artıq daxildə olan hökumətlər xaricdə, şəbəkələşmiş dünya nizamında qarşılaşdığımız problemləri həll etmək üçün ən yaxşı ümidimizdir [3].

Beləliklə, “qloballaşma istər dünya miqyasında, istərsə də ölkə daxilində keyfiyyətcə yeni iqtisadi və maliyyə mühitinin formalaşmasına yol açmışdır. Mütəxəssislərin əksəriyyəti hesab edir ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin liberallaşması eyni tipli qanunlarla idarə olunan, vahid və yaxud yüksəkdönərli ödəmə vasitələrindən istifadə edilən vahid və yekcins qlobal bazar məkanının yaranmasını sürətləndirir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi nəticəsində ölkələrarası mövcud maneələr getdikcə aradan qaldırılacaqdır. Bu isə rəqabətin qlobal xarakter almasını təmin edəcək, dünya ehtiyatlarından daha səmərəli istifadə edilməsinə səbəb olacaqdır” [2].

Nəticə

DTT ticarətə təsir edən dəyişikliklərdən və yeni inkişaflardan təcrid olunmuş şəkildə fəaliyyət göstərmir. Son üç onillikdə dünyanın makroiqtisadi mühiti ən azı dörd mühüm hadisə ilə sarsıldı: terrorizmin yayılması, 2008-ci ilin maliyyə böhranı, “Covid-19” pandemiyası və Rusiya-Ukrayna müharibəsi. Terrorizm milli təhlükəsizliyin siyasi və iqtisadi aspektlərinin daxili diqqətini artırdı; qlobal tənəzzül istehsalın və xidmətlərin içəriyə doğru geri çəkilməsinə səbəb oldu. Beynəlxalq iqtisadi məsələlərə diqqət yerli iş yerlərinin yaradılmasına, daxili kredit bazarlarının təhlükəsizliyinə və qorunmasına və likvidliyin artırılmasına yönəldildiyi üçün nəzərə alınmadı. Bundan əlavə, maliyyə və siyasi münaqişələr dünyanın bir çox ölkələrində qanunvericilər arasında daha çox qütbləşməyə səbəb olur. Az sayda ölkədə tamamilə azad ticarətə yaxınlaşma var. Qanuni olaraq Çinin bir hissəsi olan, lakin ayrıca iqtisadi siyasət aparan Honq Konq şəhəri heç bir tarif və idxal kvotası olmayan yeganə müasir iqtisadiyyat ola bilər [7].

DTT-də davam edən çıxılmaz vəziyyətlər və fikir ayrılıqları nəticəsində xarici aktorlar güzəştli çoxtərəfli ticarət danışıqları ilə müəyyən edilən yeni “özünü et” yanaşmasını qəbul edirlər – yalnız məhdud sayda oyunçular üçün əl istehsalı və ondan faydalanırlar.

Bundan əlavə, Çinin nüfuzunun artması məsələsi var. 2018-ci ilin sentyabrında ABŞ AB və Yaponiya ilə birlikdə DTT-nin gələcəyi ilə bağlı ortaq narahatlıqlarını dilə gətirən və çoxtərəfli ticarət üçün əsas platforma kimi etibarlılığını şübhə altına alan qısa bəyanat imzaladı. Birləşmiş Ştatlar və Çin arasındakı çətin ticarət əlaqələrinin və ABŞ-ın hazırkı administrasiyası tərəfindən tətbiq edilən böyük təzyiqin dərhal nəticəsi olaraq, Çin Avropa şirkətlərinə bəzi sektorlara giriş imkanı verdi, eyni zamanda DTT islahatları ilə bağlı Aİ ilə əməkdaşlıq edəcəyinə 2018-ci ilin iyul ayında qəbul edilmiş qərarla Aİ-Çin Sammiti zamanı söz verdi. Eyni zamanda, Çin mövcud qlobal ticarət nizamını qorumaq istəyir, çünki xarici dünya onun iqtisadi inkişafı üçün həmişəkindən daha çox vacibdir.

Yekun olaraq qeyd edək ki, Dünya Ticarət Təşkilatı qlobal iqtisadi idarəçiliyin təməl daşı rolunu oynayan yeni dünya nizamında mərkəzi mövqe tutur. Əhəmiyyətli problemlərlə üzləşsə də, DTT ticarətin liberallaşdırılmasında, mübahisələrin həllində və dövlətlər arasında əməkdaşlığın təşviqində mühüm rol oynamağa davam edir. Dünya köklü dəyişikliklərə məruz qaldığı bir vaxtda DTT-nin gələcəyi onun XXI əsrin mürəkkəb iqtisadi reallıqlarının həllində uyğunlaşma, innovasiya və çoxtərəflilik prinsiplərini dəstəkləmək qabiliyyətindən asılıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimli, İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri / İ.A.Kərimli – Bakı, – 2006.
2. Vəliyev, D.Ə. Qloballaşma proseslərinə Uol-Stritdən fərqli baxış // – Bakı: İpək yolu, – 2004. №1.
3. Anne-Marie Slaughter. The Real New World Order. Foreign Affairs. Vol. 76, No. 5 (Sep. - Oct., 1997), pp. 183-197 (15 pages).
4. Agreement Establishing the World Trade Organization (https://www.wto.org/english/docs_e/legal_e/04-wto.pdf).

5. Joseph Straus. The Impact of the New World Order on Economic Development: The Role of the Intellectual Property Rights System, 6 J. Marshall Rev. Intell. Prop. L. 1 (2006).
6. Thomas J. Dillon Jr. The World Trade Organization: A New Legal Order for World Trade? Michigan Journal of International Law. Vol.16, No.2, 1995.
7. P.R.Krugman, M.Obstfeld, M.J.Melitz. International trade: theory and policy. Eleventh edition. Harward, 2018.
8. Valbona Zeneli, Michael R. Czinkota. WTO as a Reflection of Emerging 'New' World Order. The Diplomat. February 11, 2019.
9. www.globalgovernanceproject.org/g7-summit/
10. www.unctad.org/system/files/official-document/ditctab20051_en.pdf
11. www.wto.org/

Эльшан Зограб оглы Оруджев
Доктор философии по экономике
Азербайджанский Университет
Кафедра экономики и менеджмента, преподаватель
elshan.orujov@au.edu.az
Западно-Каспийский Университет,
Кафедра общей экономики, преподаватель
elshen.orucov@wcu.edu.az

Роль всемирной торговой организации как ведущей организации нового мирового порядка

Резюме

Целью исследования является предоставление рекомендаций о роли Всемирной торговой организации (ВТО) как ведущей организации глобализации и экономической либерализации в формирующемся новом мировом порядке, ее реакции на новые вызовы и ее будущей перспективе.

Методология исследования – в исследовательской работе использовались системный подход, логическое обобщение, сравнительно-исторические и аналитические методы.

Прикладная значимость исследования – учитывая, что Всемирная торговая организация является одной из международных организаций, охватывающих торговые отношения подавляющего большинства государств, позволяет уточнить ее функции и деятельность в ближайшем будущем.

Результаты исследования – согласно исследованию, поскольку мир претерпевает радикальные изменения, будущее Всемирной торговой организации будет зависеть от ее способности поддерживать принципы адаптации, инноваций и многосторонности в решении сложных экономических реалий 21 века.

Определяется оригинальность и научная новизна исследования – значение Всемирной торговой организации в глобализации и экономической либерализации.

Ключевые слова: Всемирная Торговая Организация, глобализация, Новый мировой порядок, новые вызовы.

Elshan Zohrab Orujov
Doctor of Philosophy in Economics
Azerbaijan University
Department on economics and management, teacher
elshan.orujov@au.edu.az
Western Caspian University,
Department on general economics, teacher
elshen.orucov@wcu.edu.az

The role of the World Trade Organization as the leading organization of the New world order

Summary

The purpose of the study is to provide recommendations on the role of the World Trade Organization (WTO) as a leading organization of globalization and economic liberalization in the emerging new world order and its response to new challenges and its future perspective.

Methodology of the research – systematic approach, logical summarization, comparative history and analysis methods were used in the research work.

The applied importance of the research – considering that the World Trade Organization is one of the international organizations that covers the trade relations of the vast majority of states, it allows to clarify its functions and activities in the near future.

Findings of the study – According to the study, as the world undergoes radical changes, the future of the World Trade Organization will depend on its ability to uphold the principles of adaptation, innovation and multilateralism in addressing the complex economic realities of the 21st century.

The originality and scientific novelty of the research - the importance of the World Trade Organization in globalization and economic liberalization is determined.

Key words: World Trade Organization, globalization, new world order, new challenges.

V BÖLMƏ.
ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİ MƏSƏLƏLƏRİ

Vilayət Abbas oğlu ƏLİYEV
Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
“Qida mühəndisliyi və ekspertiza”
kafedrasının müdiri, prof.
e-mail: ekspertiza.123@ gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.048

BALIQ KONSERVLƏRİNİN KEYFİYYƏTİNİN TƏDQİQATI

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - Balıq və balıq məhsulları insanların iaşəsində mühüm rol oynayır. İnsanların il boyu bu məhsullardan istifadə etməsi bu məhsula tələbatın yüksəlməsinə səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən balıq konservləri orqanizmdə həzm olunarkən yüksək enerji yaradır. Məhz buna görə də respublikada bu dəyərli məhsulun istehsalı həmişə diqqət mərkəzindədir. Bankada balıq konservləri dedikdə tənəkə, şüşə və polimer taralara yığılaraq germetik bağlanıb hərarəti tədricən qaldırmaqla 110-120℃ temperaturda sterilizə olunmuş balıq məhsulu nəzərdə tutulur. Balıq konservinin keyfiyyətli saxlanması, dövlət ehtiyatının yaradılması, hərbi hissədə və ekspedisiyalarda istifadə edilməsini nəzərə alaraq konservin istehsalının artırılması və çeşidinin yaxşılaşdırılması əsas məqsəddir.

Tədqiqatın metodologiyası - İnsanların qida məhsulu kimi istehlak etdikləri balıq konservlərinin tədqiqatı 31477-2013 standartına uyğun təhlil edilmişdir. Eyni zamanda balıq konservlərinin keyfiyyətini tədqiq etmək üçün metodika seçilmişdir və bu metodika məsələnin həll edilməsində əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Respublikada istehsal edilən balıq konservlərinin ilk dəfə kimyəvi tərkibi, zülal, aminturşuları, zülal və lipid fraksiyaları, mineral maddələr və vitaminlərin tədqiqatı, bu qiymətli konserv məhsulunun orqanizm üçün əhəmiyyətini araşdırmaqdır.

Tədqiqatın nəticələri - Məlumdur ki, balıq və onun emalı məhsulları hələ çox qədim zamanlardan insanların qidasına möhkəm daxil olmuşdur. İnsanların bu balıq məhsullarına, yəni balıq konservlərinə olan tələbatı çox yüksəkdir. Bu onunla izah edilir ki, balıq və balıq məhsulları insan orqanizminin normal inkişaf etməsinə, sağlam böyüməsinə və həzm olunarkən yüksək enerji verməsinə müsbət təsir göstərir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - Balıq konservlərinin keyfiyyət göstəricilərinin təhlili və keyfiyyətin yüksəldilməsi, kimyəvi tərkibi, xüsusilə zülal, lipid fraksiyalarının ilk dəfə tədqiqatı yüksək maraq doğurur. Çünki bu fraksiyalar balıq konservlərinin keyfiyyətinin tədqiqatı və bu tədqiqatın konservin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsində çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Açar sözlər: balıq konservi, texnologiya, sterilizə, zülal fraksiyası, lipid fraksiyası.

Giriş

Respublikamızda hüquqi, dünyəvi, demokratik dövlət yaradılması və inkişaf etməsində ölkədaxili yeyinti məhsulları istehsalının artırılması, çeşidinin yaxşılaşması, keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ticarətin günün tələbləri səviyyəsində təşkili və ərzaq malları bolluğunun yaradılmasının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan Dövləti əhalisinin marağının istehlak dəyəri daha yüksək miqdarda ərzaqla ödənilməsi məsələsini həmişə diqqət mərkəzində saxlayır. Həyata keçirilən digər mütərəqqi tədbirlər sayəsində ölkəmizdə yeyinti məhsulları istehsalı ilbəil artmış, vaxtında və itkisiz daşınması, saxlanması və ticarətində böyük nailiyyətlər əldə olunub. Bu dövrlərdə balıqların artırılmasına, yemləndirilməsinə, cins və növlərinin yaxşılaşdırılmasına, xəstəliklərin müalicəsinə

və bu qəbildən olan digər sahələrə qayğı göstərməmişlər. Yer kürəsinin müxtəlif ölkələrində balıqçılığın inkişafı bir-birindən nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlənir. Ayrı-ayrı vaxtlarda gah ölkədaxili, gah da digər ölkələrdə balıqçılıq daha sürətlə inkişaf etmiş, dünya üzrə balıqçılığın ümumi vəziyyətinə və inkişafına öz təsirini göstərmişdir. Ölkə əhalisinin sayının 2010-2023-cü illərdə artmasına baxmayaraq ərzaq mallarının adambaşına düşən orta illik istehlakı artmışdır. Belə ki, 2023-cü ildə ət məhsullarının 66 kq-a, balıq məhsullarının 28,8 kq-a çatması sayəsində xeyli artım olub. [1]

BMT-nin Aqrar Federasiyası Təşkilatının verdiyi məlumata görə yer kürəsi əhalisinin bir milyarddan çoxunun aclıq içərisində yaşadığı bir dövrdə Azərbaycanda qarşıya belə bir vəzifənin qoyulması iftixar hissi doğurur və ölkəmizdə həyata keçirilən aqrar siyasətin doğruluğuna dəlalət edir.

Respublikamız üçün Azərbaycan dövləti tərəfindən qəbul edilən ərzaq proqramında qarşıya qoyulan əsas problemi yalnız adambaşına düşən orta illik yeyinti məhsulu istehsalı və istehlakını miqdarca artıraraq onu qida norması üzrə nəzərdə tutulan səviyyəyə çatdırmaq kimi başa düşmək səhv olardı. Həqiqətdə bu məsələnin həlli öz-özlüyündə bir vəzifə kimi qarşıya qoyulur. Bununla yanaşı yeyinti məhsullarının istehlak dəyərini, bioloji dəyərini, həzm və mənimsənilməsi, enerjililiyi və dad göstəricilərini artırmaq, xüsusilə ekoloji cəhətdən təmiz və orqanizm üçün ziyansız olmasını təmin etmək ən ümdə vəzifə kimi vurğulanır. Bu problem çox mürəkkəb olub, xeyli dərəcədə insanların biliyi, əməyi, davranışı, eləcə də yer kürəsinin ümumi, ekoloji vəziyyətindən asılıdır. Unutmaq olmaz ki, insanların texnogen fəaliyyəti, xüsusilə ötən yüzillikdə baş verən elmi-texniki tərəqqi və digər səbəblər nəticəsində ətraf mühitin ekologiyasında, eləcə də ərzaq mallarının əksəriyyətinin tərkibində arzu edilməyən, hətta təhlükəli dəyişkilik baş vermiş və bu hal indiki vaxtda da davam etməkdədir. Fikrimizcə, yerüstü, yeraltı və digər təbii sərvətlərin tükənməsi, su, hava, torpaq və biotamın çirklənməsi, azon təbəqəsinin deşilməsi, havanın orta illik temperaturunun yüksəlməsi, əvvəllər rast gəlməyən virus, bakteriya, göbələk və onların insan orqanizmində törətdiyi xəstəliklərin yaranması buna əyani sübutdur. Balıq konservləri istehsalında əsas xammal müxtəlif növ balıqlardır. Balıqlardan konservlər hazırlanarkən müxtəlif termiki emal üsulları - suda, duzlu və duzlu-sirkəli məhlulda, buxarda pörtlədilmə, isti hava ilə qurutma, qızartma və hisləmə vardır. İstər dünyanın, istərsə də Azərbaycanın su hövzələrinin, təbii bioloji resursların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibində keçən əsrin 60-ci illərindən başlayan xoşagəlməz dəyişiklik bu gün də davam etməkdədir. Bu səbəb, həmçinin balıqçılıq sənayesində yeni texnika və müasir texnologiyanın təbiqi ovlanan balıq məhsullarının yeni-yeni adlarda balıq konservi istehsalına yeni şəriat yaratmışdır. Respublikanın ticarət obyektlərində balıq konservləri çeşidinin dəyişməsinə bir çox, xüsusilə müasir dövrdə baş verən qloballaşma, ticarətin dövlət inhisarından çıxması, bu məhsula olan tələbatın artması və digər tələblər təsir etmişdir. Təbii balıq konservləri öz şirəsində, bitki yağında, jeledə, bulyonda olan növlərə ayrılır. Sayı durmadan artan əhalinin yaşayış və məşğulluğu üçün yem, sututarlar, əkin sahəsi, heyvandarlıq kompleksləri, yaşayış binaları, yollar, zavod və fabriklərin və s. tikilməsi, bu işlərdə saysız-hesabsız süni və sintetik materiallardan istifadə olunması ərtaf mühitin ekologiyasında baş verən arzuolunmaz dəyişikliyin daha da dərinləşməsinə səbəb olur. İş o yerə çatıb ki, insan orqanzimi ərtaf mühitdə baş verən dəyişikliyə uyğunlaşa bilmir və nəticədə indiyədək bəlli olmayan inviyon və infeksion xəstəliklərə tutulurlar.

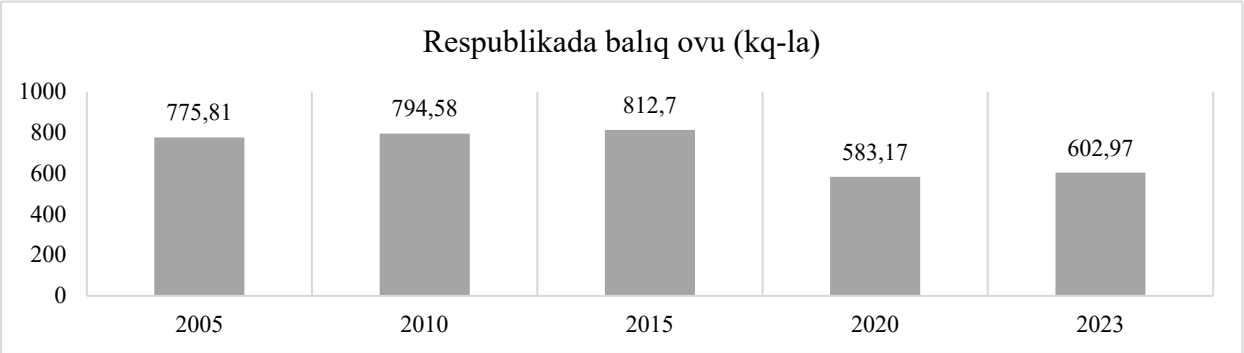
Təbiətdə və cəmiyyətdə baş verən anormal hallar, ətraf mühitin çirklənməsi və elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi və tövsiyələrin əksər hallarda qida zəncirində yanlış istifadə edilməsi, digər neqativ hallarla yanaşı ərzağın müxtəlif yabançı maddələrlə ksenobiotik çirklənməsinə gətirib çıxarması ciddi təşviş doğurur ki, bu da müasir dövrdə ksenobiotiklərin spektri və miqdarını ilbəil artırır. Bu gün əhali arasında ürək-damar, onkoloji, mədə-bağırsaq xəstəlikləri antopogen amillərin geniş yayılması ilə, çirklənməsi ilə izah edilir. [2]

Balıq konservlərinin istehsal inkişafı. Uzun illərdən bəri müxtəlif səviyyələrdə aparılan çoxsaylı dərin və ciddi tədqiqat işlərinin nəticələri sübut edir ki, balıq əti yüksək bioloji dəyərliliyi,

dad göstəriciləri və enerjiliyi ilə səciyyələnən və pəhriz, müalicəvi əhəmiyyət kəsb edən ərzaq məhsuldur. Düzdür, balıq məhsullarını heç də hamı xoşlamır və balıqla qidalanan adam, mal-qara əti yeyən adamdan tez acır. Bu fikir heç də balığın qidalılıq dəyərinin aşağı olduğunu isbatlamır. Diri balıqlardan hazırlanan və yüksək qidalılıq dəyəri və müalicəvi və pəhriz əhəmiyyəti olan yeməklər xəstələrin sağalması, uşaqların gümrah böyüməsi, yaşlı insanların ömrünün daha da uzanmasında əvəzedilməz qidadır.

Balıq konservlərinin əsas xammalı olan balıqlar xüsusi sinif təşkil edir. Bunlar da öz növbəsində yarımsinfə, sonuncu ailə isə üzvlərinə ayrılır. Xəzərin həddindən çox çirklənməsi balıq faunasına çox ciddi təsir göstərmişdir. Məhz buna görə də Xəzərin əvvəlki ehtiyatını bərpa etmək üçün balıq körpələri Xəzərə buraxılır. Təbii su hövzələrinə buraxılan körpələrin çox hissəsi tələf olurlar. Dəniz sənaye təməli üzrə balıq yetirşidirilməsinə xüsusi fikir verilməlidir. Bakının Qaradağ rayonunda olan süni balıqyetişdirmə zavodunun təcrübəsi təqdirəlayiqdir. Balıqların mütəmadi olaraq yeniliyi və inkişafı nəzarət altında saxlanmalıdır. [3]

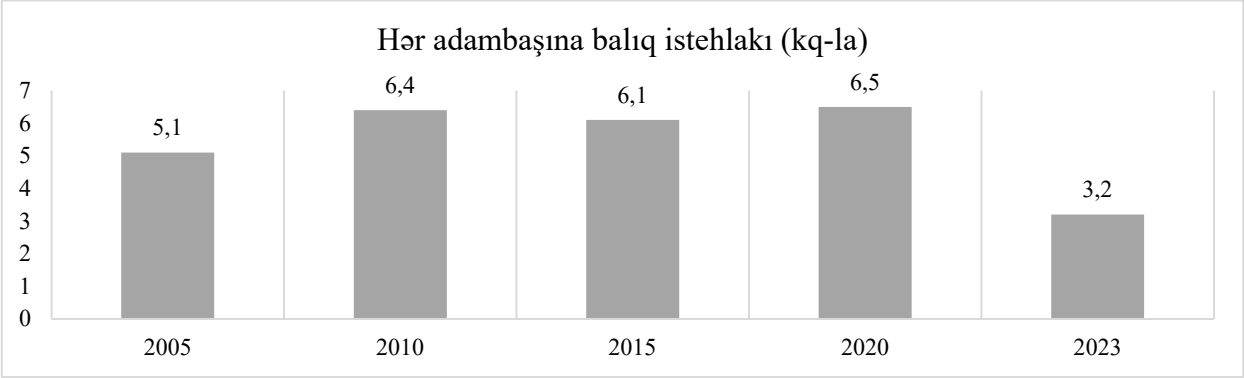
Abşeron yarımadasında, xüsusən Bakıda dərinliyi 1,5-3,5 m olan daş karxanalarda yerlər çoxdur. Bunların süni balıq yetirşidirlməsi işində istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Başqa yerlərdə yaradılan və dərinliyi 1,5 m olan nohurlarda 1 hektar sahədə 22 sentner balıq yetişdirilir. Belə nohurlarda oksigen az olur. Aerasiya yaratmaqla oksigen qıtlığı aradan qaldırılır, bu isə maya dəyərini artırır. Abşeronda isə suyu süni yolla oksigenlə zənginləşdirməyə ehtiyac olmur. Çünki əsən külək bu işi görür. Xəzərin sahilində əmtəəlik balıq yetişdirmək üçün istər Amerikanın sahil suları, istərsə də İsveçin sularında olan daha münbit şərait vardır. Balıq yetişdirən üst Kür-Şirvan zavodlarının işini təşkil etmək lazımdır. Baxmayaraq ki, Xəzərdə balıq ehtiyatını artırmaq üçün bir çox tədbirlər həyata keçirilir, lakin balıq ovunun çox da yüksək olmaması diaqramın rəqəmlərindən görünür.

Diaqram 1. Respublikada balıq ovu

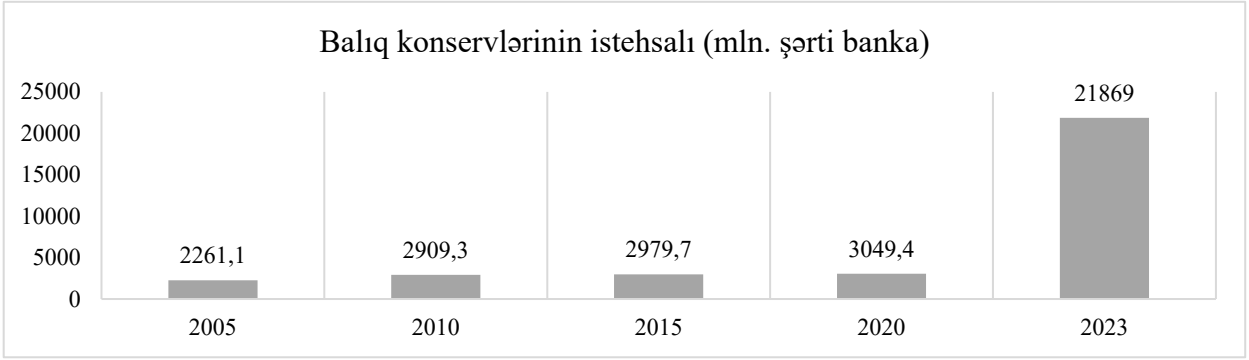
1 saylı diaqramın rəqəmlərindən görünür ki, respublikada balıq ovu çox da intensiv inkişaf etmir. Lakin diaqramdan görünür ki, balıq ovu 2010-cu ildə 2005-ci ildəkinə nisbətən 1980 ton artıq və ya 3,0% artırılmışdır. 2015-ci ildə balıq ovu 2010-cu illə müqayisədə 17284 ton və ya 28,7% artıq olmuşdur. 2020-ci ildə ovlanan balığın miqdarı ilə müqayisədə 1877 ton və ya 2,4% artıq olmuşdur. 2023-cü ildə ovlanan balığın miqdarını 2020-ci ilin rəqəmi ilə müqayisə etsək 1812 ton və ya 1,0% artıq ovlanması planlaşdırılmışdır. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası üçün hər adambaşına düşən balıq istehlakı çox kiçik rəqəmdir. Bu sahədə balıq ovunun artırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Balıq ovunun artırılması üçün ciddi tədbirlər hazırlanması və tədbirlərin həyata keçirilməsi balıq ovunun artırılmasına, o cümlədən hər adambaşına balıq istehlakının artırılmasına təsir göstərməlidir. Balıq məhsulları istehlakının az miqdarda artmasına baxmayaraq balıq istehlakı az da olsa dinamik inkişaf etmişdir. Respublikada balıq ovunun artırılması vacib şərtlərdən biridir. Balıqçılığın inkişafının və Xəzərin balıq ehtiyatının əvvəlki səviyyəsinə çatdırılması vacib şərtlərdən biridir. Respublikada balıq ovunun bu miqdarda ovlanmasını heç də əhalinin bu qiymətli məhsullarla tam təmin edilməsi və ya digər respublikalarla müqayisə etmək

mümkün deyil. Az da olsa balıq ovunun dinamik inkişafı vardır. Ovlanılan balıqlardan konserv istehsalı üçün xammal kimi istifadə edilənlərin xüsusi əhəmiyyəti vardır. İndi dünyada ovlanılan balıqların 80-90%-i Xəzər dənizinin payına düşür. Az miqdarda isə Qara dənizdə və Sibir sularında ovlanır. Xəzərdə 1960-cı ildə təqribən 110 min sentner, 1977-ci ildə 232 min sentner, 1986-cı ildə ovlanan nərəkimilərin 69,3%-i Həştərxan Vilayətinin Volqa çayı, 29,1%-i Qazaxıstanın Ural çayı və 1,6%-i Azərbaycanın Kür çayı rayonuna düşürdü. Son 2005-2010-cu illərdə statistik məlumatlardan göründüyü kimi balıq ovu artır. Balıq ovu artdıqca hər adambaşına balıq istehlakı da artır. Bunu aşağıdakı diaqramın rəqəmlərindən aydın görmək olar.

Diaqram 2. Hər adambaşına düşən balıq istehlakı

Diaqramın rəqəmlərindən aydın görünür ki, müxtəlif illərdə hər adambaşına düşən balıq istehlakı çox da yüksək deyildir. Azərbaycanda hər adambaşına düşən balıq istehlakı yalnız Türkmənistan və Qırğızıstandan yüksəkdir. Diaqramın rəqəmlərindən görünür ki, 2010-cu ilin rəqəmini 2005-ci ildə hər adambaşına düşən balıq istehlakı ilə müqayisə etdikdə 1,9 kq və ya 62,7% artmışdır. Eyni zamanda 2015-ci ildə hər adambaşına düşən balıq istehlakının 2010-cu ilin rəqəmləri ilə müqayisədə 1,3 kq və ya 25,4% artdığını görərik. 2020-ci ildə hər adambaşına düşən balıq istehlakı 2015-ci ilin hər adambaşına düşən balıq istehlakı ilə müqayisədə 0,3 kq və ya 0,5% azalmışdır. 2023-cü ildə hər adambaşına düşən balıq istehlakı 2020-ci ildə hər adambaşına düşən balıq istehlakı ilə müqayisədə 0,4 kq və ya 9,2% artmışdır. Əlbəttə, Azərbaycan Respublikası üçün hər adambaşına düşən balıq istehlakı çox kiçik rəqəmdir. Bu sahədə balıq ovunun artırılması diqqət mərkəzində olmalıdır. Balıq ovunun artırılması üçün ciddi tədbirlərin həyata keçirilməsinə, balıq ovunun artırılmasına, o cümlədən hər adambaşına balıq istehlakının artırılmasına diqqət verilməlidir. Balıq ovunun artırılması üçün ciddi tədbirlər hazırlanmalıdır. Balıq məhsulları istehlakının az miqdarda artmasına baxmayaraq balıq istehlakı az da olsa dinamik inkişaf etmişdir. Statistik məlumatlara əsasən balıq konservlərinin istehsalı aşağıdakı diaqramda göstərilir.

Diaqram 3. Balıq konservlərinin istehsalı (mln. şərti banka)

Diaqramın rəqəmlərindən görünür ki, 2010-cu ildə respublikada istehsal edilən balıq konservlərinin şərti banka ilə miqdarını 2005-ci illə müqayisə etsək aydın olur ki, 2010-cu ildə 79,2 mln. şərti banka və ya 10% artıqdır. 2015-ci ildə istehsal edilən balıq konservləri 2010-cu ildə istehsal edilən balıq konservlərindən 643,2 mln.şərti banka və ya 28,3% artıqdır. 2020-ci ildə istehsal edilən balıq konservlərinin istehsal miqdarını 2015-ci ildə istehsal edilən balıq konservlərinin miqdarı ilə müqayisə etsək, 2020-ci ildə 70,4 mln. şərti banka və ya 2,4% artıq istehsal edilmişdir. 2023-cü ildə istehsal edilən balıq konservlərinin miqdarını 2020-ci illə müqayisə etsək 70,3 mln şərti banka və ya 2,4% artıq olmuşdur.

Balıq konservlərinin kimyəvi tərkibi. Balıq konservləri kimyəvi tərkibinə və qidalılıq dəyərinə görə istehsal edildiyi xammaldan üstün hesab edilir. Bu onunla izah edilir ki, konserv istehsalında balıqlar yeyilməyən, az dəyərli olan hissələrdən təmizlənir, digər tərəfdən isə konserv və bitki yağları və digər qidalı maddələr əlavə edilir ki, bu da konservin qida dəyərini yüksəldir. Konserv istehsalında nərə, qızılbalıq və çəki balıqlarının kimyəvi tərkbində onların dolğunluğundan, fizioloji vəziyyətindən, ovlandığı su hövzəsinin yem formasından, ov mövsümündən asılı olaraq geniş miqyasda dəyişir. Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, dolğunluğu yüksək olan balıq konservlərində su və zülal az, yağ çoxdur. Balıqlar kürü tökdükdən sonra onlardan konserv edilməsi iki əsasa görə məqsədəuyğun deyildir. Bir tərəfdən balıqlar kürü tökmədən əvvəl onlardan konserv istehsal edilməsi faydalıdır. Balıq kürü tökdükdən sonra qidalılıq dəyəri xeyli aşağı düşür. Belə balıqdan konserv istehsal etmək məqsədəuyğun deyildir.

Aparılan tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balıqların tərkibi labil komponentlidir, yəni dəyişəndir. Bu, balığın qidalandığı su hövzəsinin qida keyfiyyətindən, balığın fizioloji vəziyyətindən, yaşından və onun mövsümündən asılıdır. Araşdırma nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, balıqların konservləri dadsız və tamsız olur. Eyni zamanda balıq ətində yağın, zülalların azalması və suyun miqdarının artması nəticəsində balıq ətinin dəyəri aşağı düşür. Bu onunla izah edilir ki, balıqlar kürü tökdükdən sonra onlardan konserv istehsal etdikdə belə hal alınır. Eyni zamanda balıq konservlərində zülal qıtlığı başlayır, maddələr mübadiləsi kəskin pozulur, həzm üzvləri eroziyaya uğrayır, yağ ehtiyatı xeyli azalır. Balıqlar kürü tökdükdən sonra konserv istehsal edilməsi 2 əsasa görə məqsədəuyğun deyil. Bir tərəfdən balıqlar kürü tökməzdən əvvəl onları istehsal etmək vacibdir. Kürü tökdükdən sonra balıq əti dadsız və tamsız olur. Hətta balıq konservi istehsalında onun suyu miqdarca artdığı üçün konservin qidalılıq dəyəri xeyli aşağı düşür. Balıqların kimyəvi tərkibi xeyli dərəcədə yaşadığı su hövzəsindən asılıdır. Hətta müxtəlif su hözvəsində qidalanan eyni növ balığın tərkibi nəzərəçarpacaq dərəcədə fərqlənir. Lakin bir çox balıq fəsilələrinin toxumalarında su, zülal, yağ, vitaminlər və mineral maddələr vardır. Məhz buna görə də balıq konservlərinin ilk dəfə kimyəvi tərkibinin tədqiqatı maraq doğurur. Tədqiqatın nəticəsi aşağıdakı cədvəldə verilir.

Cədvəl 1

Balıq konservlərinin kimyəvi tərkibi

Balıq konservlərinin adları	Su	Zülal	Yağ	Mineral maddələr	100 qr verdiyi enerji k.kalori\kcoul
Nərə balıq konservi	70,5	18,2	10,0	1,3	167,6\702,2
Ketabalıq konservi	67,4	20,7	11,0	0,9	201,7\245,1
Çəki balığı konservi	69,5	11,0	18,3	1,2	223,0\934,4

Cədvəlin rəqəmlərindən görünür ki, hər üç balıq konservlərinin tərkibində kəmiyyət dəyişikliyi baş vermədi, lakin keyfiyyətcə bunlarda dəyişiklik aydın hiss edilir.

Balıq konservlərinin tərkibindəki quru maddənin əsasını azotlu maddələr təşkil edir. Konservlərdə azotlu maddələrin əsasını zülallar, aminturşuları, aminturşularının amidləri təşkil edir. Azotlu maddələrin insan orqanizmi üçün ən əhəmiyyətlisi zülallardır. Zülallar canlı orqanizmin tərkibinə daxil olan ən mühüm üzvi maddələrdir. Zülallar turşu, qələvi, spestik fermentlərin təsiri ilə

hidroliz olunaraq daha xırda hissələr olan aminturşularına çevrilir. Müxtəlif zülalların hidrolizi nəticəsində 41-dən artıq aminturşusu alınmışdır. [5] Aminturşuları- zülalın əsas tərkib hissəsidir. Zülalların kimyəvi tərkibi və quruluşu onun qidalılıq dəyərini və bioloji dəyərini müəyyən edir. Balıq konservinin tərkibində olan əvəzolunan aminturşularının miqdarını əvəzolunmayan aminturşularının miqdarı ilə müqayisə etsək aydın görərik ki, əvəzolunmayan aminturşularının miqdarından çox cüzi miqdarda-12,5 və ya 0,3% artıqdır. Balıqlardan hazırlanan konservdə əvəzolunan aminturşularının miqdarı, həmin konservdə olan əvəzolunmayan aminturşularının miqdarı ilə müqayisədə 2966,5 və ya 62,4% çoxdur. Nəticədə zülal fraksiyalarının miofibrilyar, sarkoplazma, denaturlaşmış zülallar, zülalsız azot və aminli azotun miqdarı müəyyənləşdirilmişdir. Kimyəvi tərkibinə görə zülallar polipeptid zəncirlərini, bunlar isə külli miqdarda aminturşularının birinin karboksil qrupu, digərinin amin qrupu vasitəsilə birləşərək polipepsid zəncirlərini yaradırlar. Buna peptid rabitəsi deyilir.

Nəticə

Balıq və balıq məhsullarının qidalılıq dəyəri yüksək olduğu üçün bu dəyərli qida məhsulu əhalinin iaşəsində möhkəm yer tutmuşdur. Balıq konservlərinin qida dəyərinin yüksək olması, balıq konservlərinə tələbin yüksək olması, bu konservlərin tərkibində olan üzvi və qeyri-üzvi maddələrlə zəngin olması və bu üzvi maddələrin orqanizmdə həzm olunarkən yüksək enerji verməsi ilə əlaqəlidir. Müasir texnologiyanın tətbiqi ilə ovlanan balıqlar, balıq konservləri çeşidinin dəyişməsinə bir çox, xüsusilə müasir dövrdə baş verən qloballaşma, ticarətin, dövlətin, insanların bu məhsula olan tələbatının artması və digər səbəblər təsir etmişdir. Konservlərin əsas növlərindən biri öz şirəsində təbii balıq konservlərinin əsas xammalı nərə, keta və çəki balıqlarından ən çox istifadə edilir. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, balıq konservləri haqqında məlumatlar çox məhduddur. Respublikada balıq ovunun inkişafı balıq və balıq məhsullarının istehsalının artmasına səbəb olmuşdur. Balıq və balıq məhsullarının inkişafı hər adambaşına düşən balıq istehlakında artmışdır. Belə ki, hər adambaşına düşən balıq istehlakı 2010-cu ildə 5.5 kq olduğu halda 2023-cü ildə 6,5 kq-a qədər artmışdır. Balıq istehlakı artdıqca balıqdan istehlak edilən konservlərin istehsalı da artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə balıq konservlərinin istehsalı 218,9 mln. şərti banka olduğu halda 2023-cü ildə 3049,4 mln. şərti banka olmuşdur.

İSTİFADƏ EDİLƏN ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. “Ərzaq mallarının keyfiyyəti haqqında “Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1999.
2. İyirmi ikinci çağırış Azərittifaq Şurasının üçüncü yığıncağının sənədləri. Bakı-2015-ci il
3. V.A.Əliyev və Ş.A.Yusufova. “İstehlak mallarının keyfiyyət ekspertizası” Bakı-2006.
4. A.Əliyev. “Ərzaq mallarının əmtəəşünaslığı, ekspertizasının sertifikatlaşdırılmasının nəzəri əsasları, Bakı-1999.
5. V.A.Əliyev. “Ət və balıq məhsullarının əmtəəşünaslığı praktikumu” Bakı-Maarif nəşriyyatı, 1991.
6. V.A.Əliyev və Ş.A.Yusufova. “İstehlak mallarının ekspert qiymətləndirilməsi” Bakı-2017-ci il

Вилаят Аббас оглы Алиев
Азербайджанский Университет Кооперации
кафедра «Пищевая инженерия и экспертиза»
директор, профессор
e-mail: ekspertiza.123@ gmail.com

Исследование качества рыбных консервов

Резюме

Цель исследования: Рыба и рыбные продукты играют важную роль в питании человека. Тот факт, что люди употребляют эту продукцию на протяжении всего года, привел к

увеличению спроса на этот продукт. С другой стороны, рыбные консервы производят много энергии при переваривании в организме. Именно поэтому производство этого ценного продукта всегда находится в центре внимания в республике. Консервы рыбные в банке – это рыбный продукт, который стерилизуют при температуре 110-120℃, собирая в жестяную, стеклянную и полимерную тару, герметично закрывая и постепенно повышая температуру. Основная цель – увеличение производства и улучшение ассортимента рыбных консервов с учетом качественной сохранности рыбных консервов, создания государственных резервов, использования рыбных консервов в воинских частях и экспедициях.

Методология исследования. Исследование рыбных консервов, потребляемых Исаном в качестве пищевого продукта, анализировали по стандарту 31477-2013. При этом была выбрана методика исследования качества рыбных консервов, имеющая важное значение в решении проблемы.

Прикладное значение исследования. Впервые изучен химический состав, белок, аминокислоты, белковые и липидные фракции, минеральные вещества и витамины производимых в республике рыбных консервов, исследовано значение этого ценного консервированного продукта для организма.

Результаты исследования. Известно, что рыба и продукты ее переработки входят в рацион человека с давних времен. Спрос населения на эту рыбную продукцию, то есть рыбные консервы, очень высок. Это объясняется тем, что рыба и рыбные продукты положительно влияют на нормальное развитие организма человека, здоровый рост и высокую энергию при пищеварении.

Оригинальность и научная новизна исследований. Анализ качественных показателей рыбных консервов и улучшение качества, химического состава рыбных консервов, особенно белковых и липидных фракций, впервые представляют большой интерес. Потому что эти фракции являются исследованием качества рыбных консервов, и эти исследования очень важны при оценке качества консервов.

Ключевые слова: рыбоконсервирование, технология, стерилизация, белковая фракция, липидная фракция.

Vilayat Abbas Aliyev
Azerbaijan Cooperation University
“Food engineering and expertise”
Department director, Prof.
e-mail: ekspertiza.123@ gmail.com

İnvestıgatıon of the qualıty of canned fısh

Summary

The purpose of the study. Fish and fish products play an important role in human nutrition. The fact that people use these products throughout the year has led to an increase in the demand for this product. On the other hand, canned fish produce high energy when digested in the body. That is why the production of this valuable product is always in the center of attention in the republic. Canned fish in a jar refers to a fish product that is sterilized at a temperature of 110-120℃ by gathering in tin, glass and polymer containers, hermetically sealed and gradually raising the temperature. The main goal is to increase the production and improve the variety of canned fish, taking into account the high-quality preservation of canned fish, the creation of state reserves, and the use of canned fish in military units and expeditions.

Research methodology. The study of canned fish consumed by Isan as a food product was analyzed according to standard 31477-2013. At the same time, a methodology was chosen to study the quality of canned fish, and this methodology is important in solving the problem.

Applied significance of the study. For the first time, the chemical composition, protein, amino acids, protein and lipid fractions, mineral substances and vitamins of the canned fish produced in the Republic are studied, and the importance of this valuable canned product for the body is investigated.

Results of the study. It is known that fish and its processed products have been part of people's diet since ancient times. People's demand for these fish products, that is, canned fish, is very high. This is explained by the fact that fish and fish products have a positive effect on the normal development of the human body, healthy growth and high energy during digestion.

Originality and scientific innovation of research. Analysis of quality indicators of canned fish and improvement of quality, chemical composition of canned fish, especially protein and lipid fractions, are of great interest for the first time. Because these fractions are the research of the quality of canned fish, and this research is very important in the evaluation of the quality of the canned food.

Key words: fish canning, technology, sterilization, protein fraction, lipid fraction.

Fərid Fikrət oğlu BABAYEV
i.f.d., dosent, BDU
farid.babayev.bsu@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.021

AZƏRBAYCANDA QİDA SƏNAYESİNİN İNKİŞAFINDA SƏNAYE ZONALARININ ROLU

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - sənaye zonalarının Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafı və müasirləşməsinə necə töhfə verdiyini təhlil etməkdir.

İşin metodologiyası məlumat toplamaq, təhlil etmək və şərh etmək üçün çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - siyasətçiləri və sənayedə maraqlı tərəfləri Azərbaycanın qida sənayesinin inkişafında sənaye zonalarının rolunun artırılması üçün effektiv strategiyalar haqqında məlumatlandırmaq potensialındadır.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda sənaye zonaları mühüm infrastruktur, maddi-texniki üstünlüklər və dövlət stimulları təmin etməklə qida sənayesinin böyüməsinə və müasirləşməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, sənaye zonalarının Azərbaycanda qida sektorunun inkişafı və modernləşməsinə xüsusi təsirini araşdıraraq, ölkənin iqtisadi inkişafı üçün unikal perspektiv təklif etməklə orijinal fikirlərə töhfə verir.

Açar sözlər: qida sənayesi, sənaye zonaları, iqtisadi inkişaf.

Giriş

Qida sənayesi xalqların iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayır, məşğulluğa, ticarətə və ərzaq təhlükəsizliyinə töhfə verir. Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafı sənaye zonalarının yaradılması və böyüməsi ilə sıx bağlıdır. Avropa və Asiyanın qovşağında yerləşən Azərbaycan coğrafi mövqeyindən istifadə edərək regional iqtisadiyyatda mühüm oyunçuya çevrilmişdir. Son onilliklər ərzində Azərbaycan iqtisadiyyatını neft və qazdan kənarda şaxələndirməyə, qeyri-neft sektorlarının inkişafına böyük diqqət yetirib. Bu şaxələndirmə səyinin mühüm istiqamətlərindən biri qida sənayesidir. Sənaye zonalarının yaradılması bu strategiyanın təməl daşı olub, müxtəlif sənaye sahələrinin, o cümlədən qida istehsalı və emalının inkişafı üçün əlverişli mühit təmin edib.

Azərbaycanda sənaye zonaları konsepsiyası iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və neft gəlirlərindən asılılığın azaldılması zərurətindən irəli gələn 2000-ci illərin əvvəllərinə təsadüf edir. Hökumət başa düşdü ki, infrastruktur, logistika və həvəsləndiricilərə malik ixtisaslaşdırılmış zonaların yaradılması daxili və xarici investisiyaları cəlb edə, sənaye artımını stimullaşdıra və iş yerləri yarada bilər. Bu zonalar xammala, işçi qüvvəsinə və bazarlara çıxışı maksimum dərəcədə artırmaq üçün strateji cəhətdən yerləşir.

Azərbaycanda qida sənayesi üçün sənaye zonalarının əsas üstünlüklərindən biri müasir infrastrukturun və maddi-texniki təminatın olmasıdır. Bu zonalar qida məhsullarının səmərəli istehsalı və paylanması üçün zəruri olan soyuducu anbarlar, emal müəssisələri, nəqliyyat şəbəkələri kimi ən müasir qurğularla təchiz edilmişdir. Bu cür infrastrukturun olması qida şirkətlərinin əməliyyat xərclərini azaltmaqla yanaşı, onlara ciddi keyfiyyət standartlarına cavab verməyə və qaydalara əməl etməyə imkan verir [2].

Azərbaycanda sənaye zonaları qida sənayesinin xüsusi ehtiyaclarını ödəmək üçün illər ərzində inkişaf etmişdir. Bu zonalar qida emalı şirkətləri üçün infrastruktur, maddi-texniki dəstək və bazarlara çıxış təklif edərək əməliyyatlar qurmaq üçün əlverişli mühit yaradır. Qida məhsulları ilə bağlı müəssisələri müəyyən edilmiş zonalarda qruplaşdırmaqla Azərbaycan sinerji yarada, innovasiyaları təşviq edə və sektorda rəqabət qabiliyyətini artıra bildi.

Sənaye zonalarının inkişafı əlverişli biznes mühitinin yaradılmasına yönəlmiş qanunvericilik islahatları ilə başladı. 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Sənaye zonaları haqqında” Qanun bu zonaların yaradılması və fəaliyyətinin əsasını qoyub. O vaxtdan bəri bir neçə sənaye zonası, o cümlədən Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı, Balaxanı Sənaye Parkı və Mingəçevir Sənaye Parkı inkişaf etdirilmişdir. Bu zonalar müxtəlif sənaye sahələrini yerləşdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Cədvəl 1.

Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafında sənaye zonalarının rolu

Aspekt	*Təfərrüatlar*
Sənaye Parkları	Sumqayıt Kimya, Mingəçevir, Qaradağ, Balaxanı, Pirallahı, Ağdam, Araz Vadisi İqtisadi Zonası
Sənaye Məhəllələri	Neftçala, Masallı, Hacıqabul, Sabirabad, Şərur
Vergi güzəştləri	10 il müddətinə korporativ gəlir vergisindən, əmlak vergisindən, torpaq vergisindən və idxal olunan texnikanın ƏDV-dən azad edilməsi; sənaye parklarında 7 il müddətinə gömrük rüsumlarından azad edilməsi.
Sahibkarlara Dəstək	Biznesin effektiv həyata keçirilməsi üçün subsidiyalaşdırılmış kreditlər, sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar və müxtəlif xidmətlər
Əsas Sənaye Parkı Fəaliyyətləri	Sumqayıt: Kimya, maşınqayırma, metallurgiya; Balaxanı: Təkrar emal; Qaradağ: Gəmiqayırma; Mingəçevir: Pambıq iplik; Pirallahı: Əczaçılıq və qida məhsulları; Ağdam və Araz vadisi: İnfrastrukturun inkişafı
Strateji Üstünlüklər	Qlobal ticarəti asanlaşdıran beynəlxalq nəqliyyat marşrutlarına yaxınlıq (Orta Dəhliz, Şimal-Cənub Dəhlizi, Lapis Lazuli marşrutu)
İnfrastruktur	Hazır ofislər, nəqliyyat, elektrik, internet, su və qaz bağlantıları daxil olmaqla, “Plug and play” infrastrukturu
İqtisadi Təsir	Sənaye zonaları 2023-cü ilin sonuna qeyri-neft və qaz sənayesi sektoruna 18,6%, qeyri-neft və qaz ixracına isə 23,6% töhfə verib. Məhsullar 65-dən çox ölkəyə ixrac edilir.
Xarici İnvestisiya	Strateji yerləşmə, biznes mühiti və vergi güzəştləri səbəbindən yüksək maraq. Nümunələr: Azerbaijan Vanhong Ceramics Co., Azərsulfat MMC, SOCAR Karbamid Zavodu, SOCAR Polymer MMC
İş yerlərinin yaradılması	10 000-dən çox daimi iş yeri yaradılıb; əlavə investisiya planlarının 7000 daha çox iş yerinin yaradılması gözlənilir.

Mənbə: *İnternet resurları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Cədvəl 1-də sənaye zonalarının Azərbaycanın iqtisadi inkişafında, xüsusilə qida sənayesində mühüm rolu vurğulanır. Cədvəldən əldə edilən əsas məqamlar isə bunlardır:

1. Müxtəlif Sənaye Zonaları və Əmlakları:

- Azərbaycanda hər biri kimya, təkrar emal, gəmiqayırma, pambıq iplik istehsalı, əczaçılıq və qida məhsulları kimi müxtəlif sektorlara yönəlmiş bir neçə sənaye parkı və mülkləri yaradıb. Bu müxtəliflik sənaye ehtiyaclarını ödəməyə kömək edir, ümumi iqtisadi artımı təşviq edir.

2. Vergi və Maliyyə Həvəsləri:

- Bu zonalar əhəmiyyətli vergi güzəştləri və maliyyə stimulları təklif edir. Məsələn, bu zonalardakı sahibkarlıq subyektləri on il müddətinə korporativ gəlir vergisi, əmlak vergisi, torpaq vergisi və ƏDV-dən azad edilir ki, bu da əməliyyat xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaldır və investisiyaları həvəsləndirir. Bu cür stimullar həm yerli, həm də xarici investorların cəlb edilməsi, iqtisadi fəallığın stimullaşdırılması və iş yerlərinin yaradılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

3. Sahibkarlara Dəstək:

- Hökumət subsidiyalaşdırılmış kreditlər, sadələşdirilmiş inzibati prosedurlar və müxtəlif biznes xidmətləri vasitəsilə əlavə dəstək göstərir. Bu dəstək sistemi biznesin aparılmasının asanlığını artırmaq üçün nəzərdə tutulub ki, bu da Azərbaycanın qlobal miqyasda biznesin aparılmasının asanlığı üzrə yüksək reytinqində öz əksini tapıb.

4. Strateji Yer və İnfrastruktur:

- Bu sənaye zonalarının əsas beynəlxalq nəqliyyat marşrutları boyunca (Orta Dəhliz, Şimal-Cənub Dəhlizi və Lapis Lazuli marşrutu kimi) strateji yerləşməsi qlobal ticarəti asanlaşdırır. "Plug & Play" infrastrukturu müəssisələrin əsas kommunal xidmətlər və logistikadan narahat olmadan tez fəaliyyətə başlaya bilməsini təmin edir və bu zonaların cəlbediciliyini daha da artırır.

5. İqtisadi təsir və iş yerlərinin yaradılması:

- 2023-cü ilin sonuna sənaye zonaları Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sektoruna və ixracına əhəmiyyətli töhfə verib. 10 000-dən çox daimi iş yerinin yaradılması zonaların işsizliyin azaldılmasında və yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılmasında rolunu nümayiş etdirir. Planlaşdırılan gələcək investisiyalar davamlı artım və inkişaf potensialından xəbər verir.

6. Xarici İnvestisiya və İnnovasiya:

- Cədvəldə bu zonalara xarici investisiyaların bir neçə nümunəsi qeyd edilir, Azərbaycanın qlobal şirkətləri cəlb etmək qabiliyyəti vurğulanır. "Azerbaijan Vanhong Ceramics Co." və "SOCAR Polymer" MMC kimi qabaqcıl texnologiyalara və istehsal proseslərinə investisiyalar zonaların innovasiya və texnoloji tərəqqinin təşviqində rolunu vurğulayır.

7. Sektor üzrə Xüsusi töhfələr:

- Xüsusi sənaye parkları iqtisadiyyat üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən sektorlara, məsələn, kimya üzrə Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı və əczaçılıq və qida məhsulları üzrə Pirallahı Sənaye Parkına diqqət yetirir. Bu sektora xüsusi diqqət daxili tələbatın ödənilməsinə kömək edir və balanslaşdırılmış və dayanıqlı iqtisadiyyata töhfə verən ixtisaslaşmış sənayeləri dəstəkləyir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın sənaye zonaları sənayenin inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmaqla, sahibkarlara dəstək verməklə, xarici investisiyaları cəlb etməklə və iş yerləri yaratmaqla ölkənin iqtisadi strategiyasında mühüm rol oynayır. Hərtərəfli vergi və maliyyə güzəştləri, strateji infrastruktur və yerləşmə üstünlükləri ilə birlikdə bu zonaları bizneslər üçün olduqca cəlbedici edir və bununla da davamlı iqtisadi inkişafa təkan verir [4].

Sənaye Zonalarının Qida Sənayesi üçün Faydaları

Sənaye zonalarının ən mühüm üstünlüklərindən biri ən müasir infrastruktura çıxışdır. Bu zonalar müasir avadanlıqlarla, o cümlədən su təchizatı, elektrik enerjisi, tullantıların idarə olunması, nəqliyyat şəbəkələri ilə təchiz olunub. Qida sənayesi üçün etibarlı infrastruktur gigiyena standartlarını qorumaq, xammalın və hazır məhsulların vaxtında çatdırılmasını təmin etmək və istehsal xərclərini minimuma endirmək üçün çox vacibdir [6].

Sənaye zonaları Azərbaycanda qida istehsalçılarının daxili və beynəlxalq bazarlara qoşulmasında mühüm rol oynayır. Qida istehsalı müəssisələrini təyin olunmuş zonalarda mərkəzləşdirməklə şirkətlər miqyas iqtisadiyyatından faydalana və daha geniş müştəri bazasına daxil ola bilərlər. Bundan əlavə, sənaye zonaları gömrük rəsmiləşdirilməsi xidmətləri, ixrac stimulları və xarici alıcılarla şəbəkələşmə imkanları təqdim etməklə ticarəti asanlaşdırır. Bu, Azərbaycanda yeyinti sənayesinə öz əhatə dairəsini genişləndirməyə və yeni bazarlara çıxmağa imkan verib, ixraca əsaslanan artıma təkan verib və ölkənin etibarlı qida tədarükçüsü kimi nüfuzunu artırıb.

Sənaye zonaları çox vaxt strateji cəhətdən kənd təsərrüfatı sahələrinin yaxınlığında yerləşir və qida emalı şirkətlərinə xammala asan çıxış imkanı verir. Bu yaxınlıq nəqliyyat xərclərini və vaxtı azaldır, təzə məhsulun tez emal edilməsini və paylanmasını təmin edir. Məsələn, Bakının yaxınlığında yerləşən Balaxanı Sənaye Parkı əsas kənd təsərrüfatı rayonlarına yaxındır və qida emalı şirkətləri üçün səmərəli təchizat zəncirlərini asanlaşdırır.

Tez xarab olan malların vaxtında çatdırılmasına əsaslanan qida sənayesi üçün səmərəli logistika həyati əhəmiyyət kəsb edir. Sənaye zonaları adətən anbarlar, soyuducu anbarlar və nəqliyyat əlaqələri daxil olmaqla qabaqcıl logistika infrastrukturuna malikdir. Bu imkanlar qida şirkətlərinə tədarük zəncirlərini daha effektiv idarə etməyə kömək edir, korlanmanı azaldır və məhsulların optimal vəziyyətdə bazarlara çıxmasını təmin edir.

Sənaye zonaları daxilində fəaliyyət göstərmək qida şirkətlərinə miqyasda qənaət etməyə imkan verir. Tullantıların idarə edilməsi, təhlükəsizlik və inzibati dəstək kimi ortaq infrastruktur və

xidmətlər əməliyyat xərclərini aşağı salır. Bundan əlavə, xammalın toplu alınması və birgə logistika razılaşmaları xərcləri daha da azaldır. Bu qənaətlər istehlakçılara ötürülə bilər ki, bu da Azərbaycanın ərzaq məhsullarını həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda daha rəqabətqabiliyyətli edir [1].

Sənaye zonaları Azərbaycanda qida sənayesi üçün innovasiya və əməkdaşlıq mərkəzləri rolunu oynayır. Qida istehsalçılarını, tədqiqatçıları və siyasətçiləri ortaq bir məkanda bir araya gətirməklə, bu zonalar bilik mübadiləsini, texnologiya transferini və birgə tədqiqat təşəbbüslərini asanlaşdırır. Bu əməkdaşlıq ekosistemi Azərbaycanın qida sənayesinin rəqabət qabiliyyətini artıran və onu regionda lider kimi yerləşdirən yeni məhsulların, proseslərin və biznes modellərinin inkişafına səbəb olub.

Sənaye zonaları çox vaxt innovasiya və texnoloji tərəqqi mərkəzlərinə çevrilir. Bu zonalardakı şirkətlər tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq edə və texnologiya transferi təşəbbüslərindən faydalana bilərlər. Xüsusilə qida sənayesi qabaqcıl emal üsullarını mənimsəmək, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və yeni məhsullar hazırlamaq üçün bu imkanlardan istifadə edə bilər. Məsələn, Sumqayıt Kimya Sənaye Parkı qida sənayesi şirkətləri ilə elmi-tədqiqat institutları arasında əməkdaşlığı asanlaşdıraraq, qida məhsullarının qablaşdırılması və konservasiyası sahəsində yeniliklərə gətirib çıxarıb [5].

Azərbaycanda yeyinti sənayesinin inkişafına təkan verən sənaye zonalarının uğuru hökumət tərəfindən göstərilən fəal dəstək və əlverişli siyasət mühitinə aid edilə bilər. Məqsədli təşviqlər, vergi güzəştləri və tənzimləyici islahatlar vasitəsilə hökumət sənaye zonalarına investisiyaları təşviq etdi və qida şirkətləri üçün biznes üçün əlverişli mühit yaratdı. Bundan əlavə, dövlət və özəl sektorlar arasında strateji tərəfdaşlıq qida sənayesinin böyüməsini dəstəkləmək, davamlı inkişafı və uzunmüddətli rəqabət qabiliyyətini təmin etmək üçün siyasət və təşəbbüslərin uyğunlaşdırılmasına imkan yaradıb.

Azərbaycanın sənaye zonalarının əsas diqqəti ixracyönümlü sənaye sahələrinə yönəldilib. Beynəlxalq keyfiyyət standartlarına cavab vermək potensialına malik qida sənayesi bu diqqətdən əhəmiyyətli dərəcədə faydalana bilər. Sənaye zonaları şirkətlərə istehsalı genişləndirmək və qlobal bazarlara çıxmaq üçün lazımi infrastruktur və dəstək verir. Hökumətin ticarət sazişləri və tərəfdaşlıqları bu ixrac imkanlarını daha da artırır və Azərbaycanın ərzaq məhsullarının bütün dünyada istehlakçılara çatdırılmasına kömək edir.

Azərbaycan hökuməti sənaye zonalarının yaradılması və böyüməsini dəstəkləmək üçün möhkəm qanunvericilik bazası həyata keçirmişdir. Əsas siyasətlərə vergi güzəştləri, subsidiyalar və sadələşdirilmiş tənzimləmə prosesləri daxildir. Sənaye zonalarında fəaliyyət göstərən şirkətlər vergi güzəştlərindən, azaldılmış gömrük rüsumlarından və elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətləri üçün maliyyə dəstəyindən istifadə edirlər. Bu stimullar investisiya cəlb etmək, sənaye artımını stimullaşdırmaq və Azərbaycan məhsullarının rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün nəzərdə tutulub.

Hökumət sənaye zonaları daxilində infrastrukturun inkişafına əhəmiyyətli investisiyalar qoyub. Bu investisiyalara yolların, kommunal xidmətlərin və kommunikasiya şəbəkələrinin tikintisi daxildir. Qida sənayesi üçün soyuducu anbar və keyfiyyətə nəzarət laboratoriyaları kimi ixtisaslaşmış obyektlərin inkişafı xüsusilə vacibdir. Bu cür infrastrukturun mövcudluğu qida şirkətlərinə yüksək istehsal və keyfiyyət standartlarını qorumağa imkan verir. İnnovasiyaları inkişaf etdirmək üçün hökumət sənaye zonaları daxilində tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini dəstəkləyir. Qrantlar və subsidiyalar elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə layihələri ilə məşğul olan, xüsusən də qida emalı texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinə və məhsulun inkişafına yönəlmiş şirkətlərə verilir. Universitetlər və elmi-tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq təşviq edilir, sənaye və akademiyanın innovasiyaya təkan vermək üçün birlikdə işlədiyi dinamik ekosistem yaradır [3].

Azərbaycan hökuməti ərzaq məhsullarının ixracını təşviq etmək üçün müxtəlif təşəbbüslər həyata keçirib. Bu təşəbbüslərə ticarət missiyaları, beynəlxalq ərzaq sərgilərində iştirak və ikitərəfli ticarət sazişləri daxildir. Sənaye zonaları şirkətlərə beynəlxalq standartlara cavab vermək və

bazar imkanlarını genişləndirmək üçün lazım olan infrastruktur və dəstəyi təmin etməklə bu səylərdə mühüm rol oynayır.

Çoxsaylı güzəştlərə və dövlət dəstəyinə baxmayaraq, sənaye zonalarında fəaliyyət göstərən şirkətlər tez-tez bürokratik maneələrlə üzləşirlər. Mürəkkəb tənzimləmə prosesləri, icazələrin alınmasında gecikmələr və inzibati səmərəsizliklər biznes əməliyyatlarına mane ola bilər. Bu çağırışlar bürokratik yazışmaları idarə etmək üçün resursları olmayan kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün xüsusilə qorxulu ola bilər.

Sənaye zonaları daxilində infrastrukturun inkişafında əhəmiyyətli irəliləyiş əldə olunsa da, bəzi ərazilər hələ də qeyri-adekvatlıqla üzləşir. Davamlı enerji təchizatı, pis yol şəraiti və müasir qurğulara çıxışın məhdudluğu qida şirkətlərinin səmərəliliyinə və rəqabət qabiliyyətinə təsir edə bilər. Bu infrastruktur boşluqlarının aradan qaldırılması sənaye zonalarının düzgün işləməsini təmin etmək və daha çox investisiya cəlb etmək üçün vacibdir.

Maliyyəyə çıxış sənaye zonalarında fəaliyyət göstərən KOM-lar üçün ciddi problem olaraq qalır. Yüksək faiz dərəcələri, sərt kredit meyarları və maliyyə məhsullarının məhdud olması kiçik biznesin inkişafını məhdudlaşdıra bilər. Hökumət müxtəlif maliyyə dəstəyi sxemləri təqdim edib, lakin qida sənayesində KOM-ların əlverişli kreditlərə çıxışını yaxşılaşdırmaq üçün daha çox iş görülməlidir.

Sənaye zonaları təbiətinə görə ekoloji problemlər yarada bilən sənaye fəaliyyətlərini cəmləşdirir. Tullantıların idarə edilməsi, çirklənməyə nəzarət və davamlı resurslardan istifadə həll edilməli olan kritik məsələlərdir. Qida sənayesi üçün ekoloji dayanıqlığın yüksək standartlarını qorumaq məhsulun təhlükəsizliyini təmin etmək və beynəlxalq bazar tələblərinə cavab vermək üçün önəmlidir.

Qida sənayesi qabaqcıl emal avadanlığını idarə etməyə və keyfiyyətə nəzarətin yüksək standartlarını təmin etməyə qadir olan ixtisaslı işçi qüvvəsini tələb edir. Bununla belə, çox vaxt adekvat təlim keçmiş kadr çatışmazlığı olur. Peşə təhsili və təhsil proqramlarına sərmayə qoymaq lazımi bacarıqları inkişaf etdirmək və sənaye zonaları daxilində qida sənayesinin böyüməsini dəstəkləmək üçün çox vacibdir [7].

Gələcək Perspektivlər və Strateji Tövsiyələr

Sənaye zonalarının faydalarını maksimum dərəcədə artırmaq üçün infrastrukturun inkişafına sərmayə yatırmağa davam etmək vacibdir. Buraya nəqliyyat şəbəkələrinin təkmilləşdirilməsi, kommunal xidmətlərin təkmilləşdirilməsi və qida sənayesi üçün ixtisaslaşmış obyektlərin tikintisi daxildir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı infrastruktur layihələri üçün resursların və təcrübənin səfərbər edilməsində dəyərli vasitə ola bilər.

Tənzimləmə proseslərinin sadələşdirilməsi və bürokratik maneələrin azaldılması biznes üçün əlverişli mühitin yaradılması üçün çox vacibdir. İcazə ərizələri üçün rəqəmsal platformaların tətbiqi, inzibati prosedurların sadələşdirilməsi və şəffaflığın artırılması sənaye zonalarında biznesin aparılması asanlığını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdıra bilər. Bu tədbirlər təkcə iri korporasiyalara deyil, həm də əməliyyatlarını qurmaq və genişləndirmək istəyən KOM-lara fayda verəcəkdir.

Qida sənayesinin inkişafı üçün KOM-lar üçün maliyyə imkanlarının genişləndirilməsi çox vacibdir. Hökumət aşağı faizli kreditlər və kredit zəmanətləri kimi uyğunlaşdırılmış maliyyə məhsulları hazırlamaq üçün maliyyə institutları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Sənaye zonaları daxilində KOM-ların inkişafı üçün xüsusi fondların yaradılması kiçik biznesin inkişafı üçün lazımi maliyyə dəstəyi də verə bilər.

Sənaye zonaları daxilində ekoloji davamlılığın təmin edilməsi qida sənayesinin uzunmüddətli həyat qabiliyyəti üçün vacibdir. Tullantıların idarə edilməsində ciddi təcrübələrin tətbiqi, bərpa olunan enerjidən istifadənin təşviqi və davamlı resurslardan istifadənin təşviqi həyati vacib tədbirlərdir. Şirkətlər fəaliyyətlərini qlobal ekoloji standartlara uyğunlaşdıraraq yaşıl texnologiyalar və təcrübələri mənimsəməyə təşviq edilməlidir.

Qida sənayesinin uğuru üçün ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaradılması çox vacibdir. Hökumət sənayenin maraqlı tərəfləri ilə əməkdaşlıq edərək, peşə təhsili və təhsil proqramlarına investisiya

qoymalıdır. Sənaye zonaları daxilində təlim mərkəzlərinin yaradılması işçilər üçün praktiki təlim təmin edə, onların qabaqcıl emal avadanlıqlarını idarə etmək və keyfiyyətə nəzarətin yüksək standartlarını saxlamaq üçün lazım olan bacarıqlara malik olmasını təmin edə bilər.

Qida sənayesində innovasiyaların inkişafı üçün tədqiqat və inkişafa davamlı investisiyalar vacibdir. Hökumət qida emalı texnologiyalarının təkmilləşdirilməsinə, məhsulun inkişafına və davamlılığa yönəlmiş elmi-tədqiqat layihələri üçün qrantlar və subsidiyalar ayırmalıdır. Sənaye və akademiya arasında əməkdaşlığın təşviq edilməsi innovasiyaları və texnoloji irəliləyişləri təşviq edən dinamik bir ekosistem yarada bilər.

İxrac imkanlarının genişləndirilməsi qida sənayesinin inkişafı üçün çox vacibdir. Hökumət ticarət missiyaları, ərzaq sərgilərində iştirak və ikitərəfli ticarət sazişləri vasitəsilə Azərbaycan ərzaq məhsullarının beynəlxalq bazarlarda təbliğini davam etdirməlidir. Sənaye zonaları şirkətlərə beynəlxalq standartlara cavab vermək və bazar imkanlarını genişləndirmək üçün lazım olan infrastruktur və dəstəyi təmin etməklə bu səydə mühüm rol oynaya bilər.

Beynəlxalq əməkdaşlıq Azərbaycanın qida sənayesinə dəyərli təcrübə və investisiya gətirə bilər. Hökumət xarici şirkətlər, tədqiqat institutları və sənaye assosiasiyaları ilə fəal şəkildə tərəfdaşlıq axtarmalıdır. Bu əməkdaşlıq texnologiya transferini asanlaşdıra, innovasiyaları gücləndirə və Azərbaycan ərzaq məhsulları üçün yeni bazarlar açа bilər.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanda yeyinti sənayesinin inkişafında sənaye zonalarının rolu sektorun yüksəlişində və uğurunda mühüm yer tutur. Sənaye zonaları lazımi infrastrukturu, bazara çıxışı, innovasiya imkanlarını və dövlət dəstəyini təmin etməklə Azərbaycanın qida sənayesini daha da genişlənmək üçün əhəmiyyətli potensiala malik dinamik və rəqabətqabiliyyətli sektora çevirib. Azərbaycan sənaye inkişafı və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə prioritet verməkdə davam etdiyindən, sənaye zonalarının güclü tərəflərindən istifadə etmək qida sənayesinin tam potensialının reallaşdırılması və gələcək illərdə davamlı inkişafın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək.

Sənaye zonalarının yaradılması Azərbaycanda qida sənayesinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu zonalar müasir infrastruktura, logistika imkanlarına və hökumətin təşviqlərinə çıxış təmin etməklə qida emalı və istehsal şirkətlərinin inkişafı üçün əlverişli mühit yaratmışdır. Çətinliklərə, o cümlədən bürokratik əngəllərə, infrastruktur boşluqlarına və maliyyə imkanlarına baxmayaraq, Azərbaycanın qida sənayesində sənaye zonalarının gələcək perspektivləri ümidvericidir.

Sənaye zonalarının potensialını tam reallaşdırmaq üçün mövcud problemləri həll etmək və dəstək mexanizmlərini təkmilləşdirmək vacibdir. Bura infrastruktura sərmayə qoyuluşu, bürokratik proseslərin sadələşdirilməsi, maliyyəyə çıxışın yaxşılaşdırılması, ekoloji davamlılığın təşviqi və ixtisaslı işçi qüvvəsinin yaradılması daxildir. Bu strateji tövsiyələri həyata keçirməklə Azərbaycan qida sənayesini daha da gücləndirə, dayanıqlı iqtisadi artıma nail ola və qlobal bazarda mövqeyini gücləndirə bilər. Davamlı investisiyalar və innovasiyalar vasitəsilə sənaye zonaları Azərbaycanın iqtisadi inkişaf strategiyasının təməl daşı olaraq qalacaq, qida sənayesinin artımına təkan verəcək və ölkənin ümumi rifahına töhfə verəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. İsveçrə-Azərbaycan Ticarət və Sənaye Palatası. Sənaye parkları. [SACCI] saytından alındı (https://www.sacci.ch/invest-in-azerbaijan/industrial-parks/)
2. Aze.Media. (26 fevral 2024-cü il). Azərbaycanın sənaye zonaları – regional innovasiyalar üçün katalizator. [Aze.Media]-dan alındı (https://aze.media/industrial-zones-of-azerbaijan-catalyst-for-regional-innovations/)
3. Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO). (2023). Azərbaycanda sənaye parkları və məhəlləri. [AZPROMO]-dan alındı (http://www.azpromo.az/industrial-parks)

4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2023). Sənaye zonalarının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsiri. [StatGov.az]-dan alındı (https://www.stat.gov.az/news/detail.php?lang=en&id=601)
5. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2023). Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun inkişafı. [Economy.gov.az] saytından alındı (https://www.economy.gov.az/az/article/development-of-non-oil-sector/30590)
6. Dünya Bankı Qrupu. (2023). Azərbaycanda Biznesin aparılması 2023. [Dünya Bankından] alındı (https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreeconomies/azerbaijan)
7. Azərbaycan İnvestisiyaların Təşviqi Agentliyi. (2023). Azərbaycanda sənaye zonalarının strateji üstünlükləri. [Invest Azerbaijan] saytından alındı (https://www.invest-azerbaijan.com/industrial-zones)

Фарид Фикрет оглы Бабаев
Кандидат наук, доцент, БГУ
farid.babayev.bsu@gmail.com

Роль промышленных зон в развитии пищевой промышленности Азербайджана

Резюме

Цель исследования является анализ того, как промышленные зоны способствуют росту и модернизации пищевой промышленности в Азербайджане.

Методология работы включает в себя многогранный подход к сбору, анализу и интерпретации данных.

Прикладная значимость исследования заключается в его потенциале информировать политиков и заинтересованных сторон об эффективных стратегиях повышения роли промышленных зон в развитии пищевой промышленности Азербайджана.

Результаты исследования показывают, что промышленные зоны в Азербайджане вносят значительный вклад в рост и модернизацию пищевой промышленности, предоставляя необходимую инфраструктуру, логистические преимущества и государственные стимулы.

Оригинальность и научная новизна исследования дает оригинальные идеи, изучая специфическое влияние промышленных зон на рост и модернизацию пищевого сектора в Азербайджане, предлагая уникальный взгляд на экономическое развитие страны.

Ключевые слова: пищевая промышленность, промышленные зоны, экономическое развитие.

Farid Fikrat Babayev
PhD, associate professor, BSU
farid.babayev.bsu@gmail.com

The role of industrial zones in the development of the food industry in Azerbaijan

Summary

The purpose of the study. The main purpose of the study is to analyze how industrial zones contribute to the growth and modernization of the food industry in Azerbaijan.

The methodology of the work encompasses a multi-faceted approach to gather, analyze, and interpret data.

The applied importance of the research lies in its potential to inform policymakers and industry stakeholders about effective strategies for enhancing the role of industrial zones in the development of Azerbaijan's food industry.

The results of the research indicate that industrial zones in Azerbaijan significantly contribute to the growth and modernization of the food industry by providing essential infrastructure, logistical advantages, and government incentives.

The originality and scientific innovation of the research contributes original insights by examining the specific impact of industrial zones on the growth and modernization of the food sector in Azerbaijan, offering a unique perspective on the country's economic development.

Keywords: food industry, industrial zones, economic development

VI BÖLMƏ.
DAVAMLI İNKİŞAF VƏ RƏQABƏT STRATEGİYASI

Könül Abdusalam BÜYÜKER
i.f.d., BDU
E-mail: k.buyuker@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.023

DAVAMLI İNKİŞAF TƏŞƏBBÜSLƏRİNİN İQTİSADİ ARTIMA TƏSİRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi dünya ölkələrində, xüsusilə də, inkişaf etmiş iqtisadiyyata sahib ölkələrdə davamlı inkişaf təşəbbüslərinin iqtisadi artıma təsirini araşdırmaqdır.

İşin metodologiyası məlumat toplamaq, təhlil etmək və şərh etmək üçün çoxşaxəli yanaşmanı əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda iqtisadi artıma təsir edən təşəbbüslərin inkişaf etməkdə olan ölkələrə verə biləcəyi töhfələri öyrənməkdir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi artıma təsir edən proqram və layihələr inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verə bilər.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, inkişaf etmiş ölkələrin tətbiq etdiyi iqtisadi artıma təsir edən proqram və layihələrin inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi artımına xüsusi təsiri araşdırılmış, ölkənin iqtisadi artımı üçün unikal perspektiv təklif verilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadi inkişaf, davamlı artım, İEOÖ, İEÖ

Giriş

Qlobal qarşılıqlı əlaqənin və yüksək ekoloji şüurun artdığı bir dövrdə ədalətli və hərtərəfli irəliləyiş əldə etmək vasitəsi kimi davamlı inkişafa güclü diqqət yetirilir. Bu proqramlar ətraf mühitin pisləşməsi, sosial bərabərsizlik və iqtisadi dəyişkənlik kimi aktual qlobal problemlərin həllinə vahid yanaşmanı əhatə edir. Davamlı inkişaf bir neçə strategiya və təşəbbüsləri əhatə edən çoxşaxəli anlayışdır. Məqsəd gələcək nəsillərin öz tələblərini yerinə yetirmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyacı ödəməkdir.

Davamlı inkişaf təşəbbüsləri iqtisadi tərəqqi, ətraf mühitin qorunması və sosial ədalət arasında dinc tarazlığa nail olmağa yönəlmiş müxtəlif siyasətləri, təcrübələri və strategiyaları əhatə edir. Bu proqramlar icmaların və ətraf mühitin uzunmüddətli rifahına üstünlük verir. Onlar etiraf edirlər ki, ekoloji və sosial rifahı adekvat nəzərə almadan iqtisadi genişlənməyə üstünlük vermək qeyri-davamlı nəticələrlə nəticələnə bilər.

Şübhəsiz ki, iqtisadi artım bütün xalqların, xüsusən də hələ inkişaf prosesində olan dövlətlərin tərəqqisində böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, xalqları tərəqqiyə doğru aparan, həyat keyfiyyətini yüksəldən, yoxsulluğu azaldan və vətəndaşlar üçün imkanları genişləndirən katalizator rolunu oynayır. Resurslarında və struktur problemlərində tez-tez məhdudiyyətlərə malik olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar iqtisadi artımı bu çağırışların həlli və əhalisinin rifahının yüksəldilməsi vasitəsi kimi görür.

İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda iqtisadi genişlənmə artan məşğulluq imkanlarını, infrastrukturun inkişafını və təhsil və səhiyyə kimi fundamental xidmətlərin əlçatanlığını artırmaq potensialını nəzərdə tutur. Bundan əlavə, o, xarici investisiyaları cəlb etmək və innovasiyaları təşviq etmək üçün əlverişli mühit yaratmaq qabiliyyətinə malikdir, hər ikisi davamlı inkişafın asanlaşdırılmasında əsas rol oynayır [10].

Buna baxmayaraq, daha geniş əks-sədaları nəzərə almadan iqtisadi artımla məşğul olmaq ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, sosial bərabərsizliklər və iqtisadi qeyri-sabitlik kimi mənfi nəticələrə gətirib çıxara bilər. İqtisadi artım və davamlı inkişaf fəaliyyətləri arasında korrelyasiya daha vacib olur, çünki o, həm firavanlığa, həm də davamlılığa nail olmaq üçün bir yol təqdim edir.

Davamlı inkişaf təşəbbüsləri

Davamlı inkişaf gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarını qorumaqla cari tələblərin yerinə yetirilməsi anlayışını əhatə edir. O, iqtisadi inkişafı, ətraf mühitin mühafizəsini və sosial rifahı birləşdirməyi hədəfləyən hərtərəfli və gələcəyə yönəlmiş strategiyanı təmsil edir. Davamlı inkişaf bu üç aspektin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu etiraf edir və vurğulayır ki, bir amilin digərlərini həll etmədən həyata keçirilməsi disbalans və uzunmüddətli problemlərə səbəb ola bilər [2].

Davamlı inkişaf iqtisadi tərəqqinin ekoloji cəhətdən şüurlu, sosial cəhətdən əhatəli və iqtisadi cəhətdən mümkün olduğu bir dünya yaratmaq məqsədi daşıyır. O, resursların məsuliyyətli idarə olunmasını, ətraf mühitə təsirin minimuma endirilməsini, sosial bərabərliyi və bütün insanların ümumi rifahını müdafiə edir.

Davamlı inkişaf təşəbbüsləri bir neçə sahədə davamlılığa nail olmağa yönəlmiş müxtəlif üsul və tədbirləri əhatə edir. Yuxarıda göstərilən təşəbbüsləri üç əsas təsnifata bölmək olar.

Ekoloji davamlılıq səyləri təbii ehtiyatları qorumaq, ətraf mühitin çirklənməsini azaltmaq və insan fəaliyyətinin ekoloji təsirini minimuma endirmək məqsədi daşıyır. Buraya iqlim dəyişikliyini yumşaltmaq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin tərəfdarı olmaq, biomüxtəlifliyə qənaət etmək və təbii resurslara məsuliyyətlə nəzarət etmək cəhdləri daxildir. Bu proqramların məqsədi həm indiki, həm də gələcək nəsillər üçün təhlükəsiz və inkişaf edən dünyanı təmin etmək üçün ətraf mühiti qorumaqdır [3].

Sosial davamlılıq proqramları həm icmalar, həm də fərdlər üçün ümumi rifahı və həyat keyfiyyətini artırmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onların məqsədi sosial inteqrasiyanı inkişaf etdirmək, bərabərsizlikləri azaltmaq, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə əlçatanlığı artırmaq və təcrid olunmuş icmaları gücləndirməkdir. Bu səylər sosial bərabərliyin təşviqinə, insan hüquqlarının qorunmasına və cəmiyyətin ümumi rifahının yüksəldilməsinə böyük əhəmiyyət verir.

İqtisadi davamlılıq proqramları davamlı və ədalətli iqtisadi artım və inkişafı təşviq etməyə çalışır. Bu, məşğulluq imkanları yaratmaq, ixtiraçılığı inkişaf etdirmək, kiçik və orta ölçülü firmaları (KOB) gücləndirmək və yoxsulluğu azaltmaq üçün taktikaları əhatə edir. İqtisadi davamlılıq idarəolunmaz borcun yığılmasından və ya iqtisadi dəyişkənliyin qarşısını alaraq, iqtisadi inkişafın əhatəli və ədalətli olmasını təmin etməyə çalışır [9].

Resurslarında tez-tez fərqli maneələrə və məhdudiyyətlərə malik olan inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar ixtiraçı və firavan davamlı inkişaf səyləri üçün yüksək əlverişli mühitlər olduğunu nümayiş etdirdilər. Bu səylər həm cari çağırışları həll edir, həm də davamlı rifah və möhkəmlik üçün zəmin yaradır.

Davamlı inkişaf sahəsində nümunəvi nailiyyət mikromaliyyə proqramlarının geniş şəkildə həyata keçirilməsidir. Bu proqramlar inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda mikrokredit və maliyyə resurslarına çıxışı asanlaşdırıb, xüsusən də ənənəvi bank xidmətlərinə çıxışı olmayan şəxsləri hədəfə alıb. Mikromaliyyə kiçik biznesə başlamaq və ya gəlir gətirən fəaliyyətlərə vəsait ayırmaq istəyən sahibkarlara imkan verir. O, özünüməşğulluğu inkişaf etdirmək, gəlir əldə etmək və yoxsulluğu azaltmaqla iqtisadi həyat qabiliyyətini artırır. Bu proqramlar təcrid olunmuş qruplar üçün iqtisadi rifahın yaxşılaşdırılması ilə nəticələnərək daha sabit və davamlı həyat tərzinə gətirib çıxardı.

İnkişaf etməkdə olan ölkələr bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadənin genişləndirilməsində əhəmiyyətli irəliləyişlər əldə ediblər ki, bu da davamlı inkişafda diqqətəlayiq nailiyyətdir. Hindistan və Çin kimi dövlətlər günəş və külək enerjisi infrastrukturunun inkişafına böyük sərmayələr qoyublar. Bu tədbir təkcə qalıq yanacaqlardan asılılığı azaltmaqla və istixana qazı emissiyalarını məhdudlaşdırmaqla ekoloji davamlılığın mühüm məsələsini həll etmir, həm də iqtisadi genişlənməyə töhfə verir. Bərpa olunan enerji sənayesi günəş panellərinin istehsalı və külək təsərrüfatına

texniki qulluq kimi fəaliyyətləri əhatə etməklə məşğulluq üçün güclü katalizatora çevrilmişdir. Bundan əlavə, bu fəaliyyətlər təkcə enerji təhlükəsizliyini gücləndirmir, həm də yeni iş perspektivlərinin yaradılması və texnoloji inkişafın təşviqi vasitəsilə iqtisadi davamlılığı gücləndirir [5].

Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr sosial davamlılığa nail olmaqda təhsil və səhiyyənin həlledici əhəmiyyətini etiraf etmişlər. Yüksək keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışın genişləndirilməsi səyləri çox əhəmiyyətli olmuşdur. Bu proqramlar xüsusilə təcrid olunmuş və kifayət qədər xidmət görməyən icmalar üçün əsas xidmətlərə çıxışda fərqləri aradan qaldırmağa kömək edir.

İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafı

İqtisadiyyatda əmtəə və xidmətlərin istehsalının uzunmüddətli genişlənməsi kimi müəyyən edilən iqtisadi artım inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatların inkişafında həlledici amildir. İnkişafa təkan verən, həyat standartlarını yüksəldən və yoxsulluğu azaldan mühərrik. Resursların bəzən məhdudlaşdığı bu ölkələrdə davamlı və güclü iqtisadi artıma nail olmaq milyonlarla insanın güzəranını artırmaq üçün təkcə məqsəd deyil, həm də vacib şərtdir [3].

Buna baxmayaraq, inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar iqtisadi artıma nail olmaq yolunda çoxsaylı maneələrlə üzləşirlər. Təbii ehtiyatlara, kapitala və ixtisaslı işçi qüvvəsinə qeyri-kafi çıxış onların uzunmüddətli artıma nail olmaq imkanlarına mane ola bilər. Nəqliyyat sistemləri və enerji təminatı kimi qeyri-kafi infrastruktur istehsalı məhdudlaşdıran və inkişaf səylərini əngəlləyən maneə kimi xidmət edə bilər. Qeyri-adekvat idarəetmə sistemləri, geniş yayılmış korrupsiya və səmərəsiz institutlar əlverişsiz iqtisadi mühit yarada bilər və həm yerli, həm də xarici investisiyaların qarşısını ala bilər [6].

Əksər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda geniş yayılmış problem olan gəlir bərabərsizliyi sosial və iqtisadi fəsadlara səbəb ola bilər. Bu, fərdlərin yüksək keyfiyyətli təhsil, səhiyyə və imkanlar əldə etmələrini məhdudlaşdırır, beləliklə, milyonlarla insan üçün yoxsulluq dövrünü davam etdirir. Əmtəə qiymətlərindəki dəyişkənlik və ya qlobal iqtisadi tənəzzüllər kimi ekzogen pozuntular bu iqtisadiyyatları poza bilər və onların sabit artımı davam etdirmə qabiliyyətinə problemlər yarada bilər. Bundan əlavə, dayanıqlı olmayan borcların yığılması hökumətin maliyyəsinə təzyiq göstərə və resursları mühüm dövlət xidmətlərindən və investisiyalardan uzaqlaşdıra bilər.

Bununla belə, iqtisadi genişlənmə bu xalqlarda yoxsulluğun azaldılması və insan inkişafının təşviqi üçün ən səmərəli vasitə olmaqda davam edir. İqtisadiyyatlar böyüdükcə, iş yerlərinin sayı artır və nəticədə insanlar və ev təsərrüfatları üçün daha yaxşı gəlir əldə edilir. Gəlirləri artırmaqla yoxsulluğun səviyyəsini xeyli azaltmaq, fərdlərə öz əsas ehtiyaclarını ödəmək imkanı vermək olar [4].

İqtisadi artım həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün çox vacibdir. Bu, əsas infrastruktura, səhiyyəyə və təhsilə sərmayə qoymağa imkan verir. Yollar, körpülər və ictimai nəqliyyat sistemləri daxil olmaqla nəqliyyat infrastrukturu getdikcə daha əlçatan olur. Bundan əlavə, səhiyyə müəssisələrinin genişləndirilməsi və məktəblərdə təkmilləşdirmələr var. Yüksək keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinin əlçatanlığı artır, bu da insan inkişafının artmasına səbəb olur.

İqtisadi artım gəlir bərabərsizliyini pisləşdirə bilsə də, eyni zamanda diqqətli siyasət yolu ilə bərabərsizliyi aradan qaldırmaq imkanı verir. Proqressiv vergitutma, sosial təhlükəsizlik şəbəkələri və inklüziv inkişaf təşəbbüsləri cəmiyyətin bütün sektorları arasında iqtisadi tərəqqinin faydalarının daha ədalətli bölüşdürülməsinə zəmanət verməklə bərabərsizliyi azalda bilər.

Bundan əlavə, iqtisadi genişlənmə yaradıcılığı inkişaf etdirir və texniki tərəqqini asanlaşdırır. İqtisadiyyatlar böyüdükcə tədqiqat və inkişafa resurslar ayırır, nəticədə beynəlxalq bazarlarda məhsuldarlıq və rəqabət qabiliyyəti yüksəlir. İnnovasiya ilə gücləndirilən bu artım iqtisadi genişlənməni stimullaşdıran əks əlaqə dövrü yaradır.

Davamlı inkişaf və iqtisadi artım arasında əlaqə

Davamlı inkişaf və iqtisadi artım arasında qarşılıqlı əlaqə, xüsusilə inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar kontekstində xalqların gələcəyi üçün əhəmiyyətli nəticələrə malik dinamik və mürəkkəb əlaqələrdir. İqtisadi rifahın ətraf mühitin mühafizəsi və sosial rifahla uyğunlaşdığı zaman bu, yaxınlaşma nöqtəsini təmsil edir.

Ekoloji davamlılıq və iqtisadi artımın kəsişməsi: Ekoloji davamlılıq və iqtisadi artım arasındakı əlaqə bütün dünyada bir neçə uğur hekayəsi ilə aydın şəkildə nümayiş etdirilir. Məsələn, Danimarkanın külək enerjisi sənayesini nəzərdən keçirək. Danimarka bərpa olunan enerji mənbələrinə, xüsusilə də külək enerjisinə əhəmiyyətli sərmayələr yatıraraq külək biznesində qlobal liderə çevrilib ki, bu da qalıq yanacaqlardan asılılığın azalması ilə nəticələnib. Transformasiya çoxsaylı məşğulluq imkanlarının yaradılması ilə nəticələndi, texnologiyada irəliləyişləri stimullaşdırdı və iqtisadiyyatın genişlənməsinə töhfə verdi, iqtisadi uğura təkan vermək üçün ekoloji davamlılığın potensialını nümayiş etdirdi.

Kosta-Rikanın ekoloji mühafizə və ekoturizm proqramları başqa bir diqqətəlayiq nümunədir. Kosta-Rikanın biomüxtəlifliyini və təbii gözəlliyini qoruması dünyanın hər yerindən turistləri özünə cəlb edib. Turistlərin artması maaşların artması, məşğulluq imkanlarının yaradılması və iqtisadi genişlənmənin təşviqi ilə nəticələndi. Bu, davamlı ekoloji təcrübələrin həyata keçirilməsinin iqtisadi rifahı necə artıra biləcəyini nümunə göstərir [1].

Buna baxmayaraq, ekoloji dayanıqlığa nail olmaq cəhdi bəzən çətinliklər yarada bilər və kompromislərə getməyi ehtiva edə bilər. Daha sərt ekoloji qaydaların tətbiqi və daha yaşıl enerji mənbələrinə keçid müəssisələr üçün ilkin xərclərin artması ilə nəticələnə bilər. Bu xərclər əsasən qalıq yanacaqlardan istifadə edən sektorlar üçün əhəmiyyətli problemlər yarada bilər. Ətraf mühitin davamlılığına nail olmaq tez-tez iqtisadi genişlənmə və daha sərt emissiya qaydaları arasında tarazlığın yaradılması kimi çətin seçimləri tələb edir. Dəyişikliyə müvəqqəti iqtisadi uyğunlaşmalar daxil ola bilər, lakin gələcəkdə davamlılığı və rəqabət qabiliyyətini artırmaq potensialına malikdir.

Sosial davamlılıq və iqtisadi artım arasında əlaqə: Təhsil və səhiyyə kimi amilləri əhatə edən sosial davamlılıq iqtisadi artımın stimullaşdırılmasına əhəmiyyətli dərəcədə kömək edir. Əlverişli və yüksək keyfiyyətli təhsilə sərmayə qoymaqla inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar qloballaşan dünyada səmərəli rəqabət aparmaq üçün işçi qüvvəsini lazımi bacarıqlarla təmin edirlər. Təhsilli əhali innovasiyaları, istehsalı və iqtisadi inkişafı artırır. Cənubi Koreyanın təhsilə yatırdığı əhəmiyyətli investisiyalar ölkəni nəhəng texnoloji gücə çevirərək elektronika və avtomobil istehsalı kimi sektorlarda iqtisadi genişlənməyə səbəb oldu [8].

Asanlıqla əldə edilə bilən səhiyyə xidmətləri də eyni dərəcədə əhəmiyyətlidir. Optimal işçi qüvvəsi artan məhsuldarlıq və xəstəlik nəticəsində yaranan iqtisadi uğursuzluqlara qarşı həssaslığı azaldır. Dövlətlər fərdlərə səhiyyə xidmətlərindən istifadə imkanı verməklə iqtisadi inkişafı gücləndirə bilər və beləliklə, onların əhalisinin rifahını yaxşılaşdıra bilər.

Sosial davamlılıq iqtisadi artıma təsir etmək potensialına malik olan inklüzivliyi əhatə edir. Ədalətli əmək haqqını və möhkəm sosial təhlükəsizlik şəbəkələrini dəstəkləyən tədbirlərin həyata keçirilməsi gəlir fərqini effektiv şəkildə azalda bilər və iqtisadi sabitliyin gücləndirilməsinə töhfə verə bilər. Daha böyük gəlir bərabərliyi sərvətin daha geniş bölüşdürülməsinə gətirib çıxarır ki, bu da öz növbəsində daha çox sayda fərdlərə iqtisadi fəaliyyətə təkan vermək və genişlənməyə kömək etmək üçün maliyyə imkanlarına malik olmaq imkanı verir. İsveç və Norveç, hər iki Skandinaviya ölkələri mütərəqqi vergilər və sosial yardım proqramlarını həyata keçirməklə iqtisadi artım və minimal gəlir bərabərsizliyinin kombinasiyasına effektiv şəkildə nail olublar.

İqtisadi davamlılıq və iqtisadi artım konsepsiyaları: İqtisadi davamlılıq davamlı və ədalətli iqtisadi inkişafı dəstəkləmək məqsədi daşıyır. Nəqliyyat şəbəkələri və kommunikasiya sistemləri kimi infrastruktura investisiyalar iqtisadi fəaliyyətin təmin edilməsində həlledici rol oynayır. Korporativ əməliyyatların səmərəliliyinin artırılması investisiyaları cəlb edə, məşğulluq imkanları yarada və ölkələrdə iqtisadi genişlənməni stimullaşdıra bilər. Çinin “Kəmər və Yol” planı kimi geniş infrastruktur inkişafı layihələri ölkənin iqtisadi artımına əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verib [7].

Bundan əlavə, iqtisadi dayanıqlılıq innovasiyalar tərəfindən idarə olunan artımla göstərilə bilər. Tədqiqat və inkişafı həvəsləndirmək, kiçik və orta ölçülü firmalara (KOB) yardım göstərmək və sahibkarlıq təfəkküründü inkişaf etdirmək istehsal və rəqabət qabiliyyətinin daha yüksək səviyyəsi ilə nəticələnə bilər.

Uzunmüddətli iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi üçün fiskal və pul siyasətinin effektiv idarə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qiymət sabitliyinin təmin edilməsi, dövlət borcunun səmərəli idarə edilməsi və möhkəm maliyyə sisteminin saxlanması mühüm elementlərdir. Hökumətlər tərəfindən fiskal siyasətin effektiv şəkildə həyata keçirilməsi iqtisadi artım üçün əlverişli iqlimi gücləndirə bilər.

Tənzimləmələrin ləğvi və ticarətin açılması kimi bazar yönümlü dəyişikliklər iqtisadi davamlılığı artırmaq potensialına malikdir. Bu islahatlar rəqabəti gücləndirir, xarici investisiyaları cəlb edir və iqtisadi tərəqqiyə təkan verir.

Nəticə

Yuxarıda qeyd etdiyimiz məsələlər inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda əhəmiyyətli iqtisadi artıma nail olmaqda davamlı inkişaf təşəbbüslərinin həlledici əhəmiyyətini təsdiqləyir. Bu proqramlar iqtisadi tərəqqi, ətraf mühitin mühafizəsi və sosial rifahı uyğunlaşdıran hərtərəfli strategiyanı təcəssüm etdirir. Bir-birini istisna etməsə də, bu aspektlər bir-biri ilə əlaqəlidir və məharətlə birləşdirildikdə, uzunmüddətli rifahın əsasını təşkil edir.

Davamlı inkişaf səyləri 21-ci əsrin mürəkkəb məsələlərini həll etməyi hədəfləyən hökumətlər üçün həm etik imperativlər, həm də real metodlardır. Onlar davamlı, əhatəli və ekoloji cəhətdən vicdanlı iqtisadi inkişafı inkişaf etdirmək üçün strateji plan təklif edirlər. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar tam potensiallarını reallaşdıra və davamlılığı qəbul etməklə əhalisi üçün daha perspektivli gələcək təmin edə bilərlər.

Siyasət qurucuları aşağıdakı tövsiyələri nəzərə almalıdırlar: İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlardakı siyasətçilər davamlı inkişafı dəstəkləmək və iqtisadi artımı artırmaq üçün müxtəlif siyasət dəyişiklikləri və islahatları düşünməlidirlər. Bu, aşağıdakıları əhatə edə bilər:

• Sənayelərdə davamlı təcrübələri təşviq edən və təmiz texnologiyaların tətbiqini asanlaşdıran ekoloji siyasətlərin həyata keçirilməsi;

• İnsan kapitalını artırmaq və ümumi rifahı yaxşılaşdırmaq üçün əlçatan və yüksək keyfiyyətli təhsil və səhiyyə xidmətlərinin gücləndirilməsi üçün resursların ayrılması;

• Mütərəqqi vergilərin tətbiqi, sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin yaradılması və məqsədyönlü müdaxilələrin həyata keçirilməsi yolu ilə gəlir fərqini azaltmaq üçün strategiyaların formalaşdırılması;

• Nəqliyyat şəbəkələrini, enerji təminatını və kommunikasiya sistemlərini təkmilləşdirmək üçün infrastrukturun inkişafına ehtiyacın vurğulanması, beləliklə, iqtisadi fəaliyyətlər üçün əlverişli mühitin yaradılması.

Siyasətçilər qlobal çağırışların öhdəsindən gəlmək və davamlı inkişaf üçün resurslardan istifadə etmək üçün fəal şəkildə beynəlxalq əməkdaşlıq və ittifaqlar qurmalıdırlar. Mümkün əməkdaşlıq tədbirləri aşağıdakıları əhatə edə bilər.

• Davamlı texnologiyaların və biliklərin yayılmasını asanlaşdırmaq üçün qabaqcıl iqtisadiyyatlarla əməkdaşlıq;

• Şəffaflıq və tənzimləmə dəqiqliyini təmin etməklə cəlbedici biznes mühitinin yaradılması və birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsi;

• Davamlı inkişafı təşviq edən çoxtərəfli sazişlər və təşəbbüslərdə iştirak.

Nəhayət, davamlı inkişaf proqramları inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün eyni zamanda aktual qlobal problemləri həll edərkən əhəmiyyətli iqtisadi artıma nail olmaq üçün ümidverici bir yol təqdim edir. Davamlı prinsipləri qəbul etməklə və yaxşı məlumatlandırılmış siyasət və islahatlar həyata keçirməklə bu ölkələr həm iqtisadi cəhətdən zəngin, həm də ekoloji və sosial baxımdan zəngin gələcək yarada bilərlər. Bu tədqiqat bu məqsədə nail olmaq istiqamətində əhəmiyyətli irəliləyişi təmsil edir və inkişaf etməmiş ölkələrdə davamlı inkişafa nail olmaq üçün davamlı tədqiqatların, siyasətin və praktiki fəaliyyətlərin zəruriliyini vurğulayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Courvisanos, Jerry & Jain, A.. (2000). Ecotourism in Costa Rica: an Economic Framework of Analysis. Tasmania - Department of Economics, Papers.
2. El chami, Daniel. (2021). Sustainable Development and Economic Growth: A Reality or an Oxymoron?. European Scientific Journal. 17. 1. 10.19044/esj.2021.v17n41p1.
3. Espinosa, V.I.; Alonso Neira, M.A.; Huerta de Soto, J. Principles of Sustainable Economic Growth and Development: A Call to Action in a Post-COVID-19 World. Sustainability 2021, 13, 13126. https://doi.org/10.3390/su132313126
4. Haapanen, L., & Tapio, P. (2016). Economic growth as phenomenon, institution and ideology: a qualitative content analysis of the 21st century growth critique. Journal of Cleaner Production, 112, 3492–3503.
5. Kaewkhunok, Suppawit. (2019). Solar energy expansion and the lesson from India and China. International Journal of Sustainable Society. 11. 1. 10.1504/IJSSOC.2019.10023512.
6. Kotwal, A., Ramaswami, B., & Wadhwa, W. (2011). Economic Liberalization and Indian Economic Growth: What’s the Evidence? Journal of Economic Literature, 49(4), 1152–1199. http://www.jstor.org/stable/23071665.
7. Paech, Niko. (2013). Economic Growth and Sustainable Development. 10.1007/978-94-007-5712-7_3.
8. Kim, Sunwoong & Lee, Ju Ho. (2001). Demand for Education and Developmental State: Private Tutoring in South Korea. SSRN Electronic Journal. 10.2139/ssrn.268284.
9. Sustainable Agriculture and the Environment in the Humid Tropics (1993). National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 1993. Sustainable Agriculture and the Environment in the Humid Tropics. Washington, DC: The National Academies Press. https://doi.org/10.17226/1985.
10. Uttekar, G., & Salvi, D.P. (2018). The Linkages between Economy and Environment.

Конул Абдусалам кызы Буюкер
к.э.н., Бакинский Государственный Университет,
E-mail: konul.aliyevna@mail.ru

Влияние инициатив устойчивого развития на экономический рост

Резюме

Цель исследования – изучить влияние инициатив устойчивого развития на экономический рост в странах мира, особенно в странах с развитой экономикой.

Методология работы включает мультидисциплинарный подход к сбору, анализу и интерпретации данных.

Прикладное значение исследования заключается в изучении того вклада, который инициативы, влияющие на экономический рост в развитых экономиках, могут внести в развивающиеся страны.

Результаты исследования показывают, что программы и проекты, влияющие на экономический рост, реализуемые развитыми странами, могут существенно способствовать экономическому росту развивающихся стран.

Оригинальность и научная новизна исследования заключается в том, что исследованы программы и проекты, влияющие на экономический рост, реализуемые развитыми странами, и предложены уникальные перспективы экономического роста страны.

Ключевые слова: экономическое развитие, устойчивый рост, развитые страны, развивающиеся страны.

Konul Abdusalam Buyuker
Phd, , BSU
E-mail: k.buyuker@mail.ru

Impact of sustainable development initiatives on economic growth

Summary

The purpose of the study is to examine the impact of sustainable development initiatives on economic growth in countries around the world, especially in countries with developed economies.

The methodology of the work includes a multidisciplinary approach to data collection, analysis and interpretation.

The applied importance of the study is to study the contribution that initiatives affecting economic growth in developed economies can make to developing countries.

The results of the study show that programs and projects affecting economic growth implemented by developed countries can significantly contribute to the economic growth of developing countries.

The originality and scientific innovation of the research is that the programs and projects affecting the economic growth implemented by the developed countries have been investigated, and a unique perspective for the economic growth of the country has been proposed.

Key words: economic development, sustainable growth, developed countries, developing countries

Saqib Yaşar oğlu MƏMMƏDOV
Mingəçevir Dövlət Universiteti, müəllim
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
Saqib_92@mail.ru
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.037

MİLLİ İQTİSADİYYATIN STRUKTURUNDA HƏYATA KEÇİRİLƏN ŞAXƏLƏNDİRMƏNİN DAYANIQLI İNKİŞAFIN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi, enerji, intellektual, investisiya imkanları qiymətləndirilmişdir. Zəngin təbii resurs potensialına, qiymətli xammal mənbələrinə malik ölkəmizin həmçinin digər sənaye sahələrinin inkişafı yönündə addımları nəzərdən keçirilmişdir. Milli iqtisadiyyatın həm regional, həm də beynəlxalq miqyasda iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsində sağlam iqtisadi strukturun formalaşmasına yönələn şaxələndirmə siyasətinin əhəmiyyəti qeyd edilmişdir. Bunun üçün qeyri-neft sektorunun üstünlük təşkil etdiyi sənaye sahələrinin çeşidliliyinin artırılması əsasında dayanıqlı iqtisadi inkişafın motivləri araşdırılmışdır. Məqələdə həmçinin, ölkə regionlarının milli iqtisadiyyata geniş şəkildə transformasiyası üçün iqtisadiyyatın strukturunda edilən dəyişikliklərin obyektiv reallığı təhlil edilmişdir. İnkişaf edən və dəyişən bazar münasibətləri mühitində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin hüquqi bazasının yaradılması, struktur nizamlanmasının yeni forma və metodlarının hazırlanması texnikasına diqqət yetirilmişdir.

Tədqiqatın məqsədi – Bazar münasibətlərinin müasir inkişafı şəraitində Azərbaycanda iqtisadi münasibətlər sistemində hüquqi tənzimlənmə prosesinin təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, iqtisadiyyatın strukturunda həyata keçirilən reformlar üçün xüsusi forma və metodların elmi və nəzəri əsaslandırılmasını inkişaf etdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Tədqiqat yerinə yetirilən zamanı xüsusi metodlardan - sistem, struktur və funksional, modelləşdirmə, müqayisə və digər metodlardan, ümumi, həmçinin xüsusi təhlil üsullarından geniş istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti – Məqalədə təklif edilən yeni yanaşmalar və həmçinin tövsiyələr ölkə iqtisadiyyatında struktur siyasətinin həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynaya bilər. Təklif edilən tövsiyələr Azərbaycan iqtisadiyyatının struktur mexanizminin təkmilləşdirilməsinin iqtisadi, hüquqi və infrastruktur təminatı məsələlərinə istiqamətlənmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – tədqiqat aparılması nəticəsində müasirləşən dövlət idarəçiliyinin iqtisadi funksiyasının əsas tərəflərini aşkara çıxarmaq və iqtisadi funksiyasını həyata keçirmə formalarını və metodlarını müəyyən etmək, iqtisadi inkişafı nizamlayan hüquqi mexanizmin əsas detallarını xarakterizə etmək mümkündür.

Tədqiqatın elmi yeniliyi – iqtisadi sistemin sektorlararası struktur təkmilləşdirilməsi üçün beynəlxalq təcrübəyə nəzər salmaqla dövlətin struktur siyasətinin əsas tərəflərini səciyyələndirməkdir.

Açar sözlər: iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri neft-qaz sektoru, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, sənayenin strukturu, aqrar sahə.

Giriş

Milli iqtisadiyyat dedikdə möhkəm əlaqələrə, geniş tərkibə malik makroiqtisadi elementlərdən təşkil olunan kompleks bir sistem başa düşülür. İqtisadi quruluş isə məcmunu yaradan elementlərin qarşılıqlı əlaqəsinə əsaslanan münasibətlər sistemidir. Milli iqtisadiyyatın tarazlı, dayanıqlı, səmərəli inkişafı naminə iqtisadi quruluşun “sağlam” əsaslara malik olması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təsadüfi deyildir ki, milli iqtisadiyyatların sektoral quruluşu təkcə həmin ölkələrdə müşahidə edilən həyat səviyyəsi və inkişaf templərindən asılı deyildir. Belə ki, tarixi, iqtisadi, coğrafi, mental, təbii və s. şərtlərdən asılı olaraq ayrı-ayrı ölkələr bir-birindən fərqlənən müxtəlif məhsul qrupları üzrə ixtisaslaşırlar. Çoxşaxəli anlayış kimi iqtisadiyyatın strukturuna iqtisadi

sistemin əsas və həlledici elementləri arasındakı rabitəni göstərən həll yolu kimi baxıla bilər. [2, s.37].

Tarixə nəzər salsaq, dünya tarixində ilk dəfə olaraq Bakı şəhərində neftin sənaye üsulu ilə hasilatı işlərinə başlanılması Azərbaycanda sənayeləşmə prosesinin başlanğıcı kimi qəbul olunur. XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq neft yataqlarının kütləvi axtarışı və qazılması hesabına hasılatın xeyli dərəcədə artması tendensiyanın inkişafına təkan vermiş, bu da öz təsirini ölkədə neftlə bağlı sənaye sahələrinin təşəkkül tapmasında göstərmişdir. Ötən əsrin yarısından etibarən sənayeləşmə dalğaları regionlara sirayət etmiş, yeni sənaye rayonları və şəhərləri salınmışdır. [5, s.224].

Əlbəttə, qısa səyahət etdiyimiz şanlı tariximiz bizim üçün müstəsna dərəcədə dəyərlidir. Fəxrlə deyə bilərik ki, dünya tarixində neft sənayesinin təşəkkül tapmasında Azərbaycan zəhmətkeşlərinin böyük əməyi vardır. Neftimiz ölkəmizin inkişafında həlledici rol oynamış, xalqımızın rifahının artmasında əsas amillərdən biri olmuşdur.

Lakin, yaşadığımız dövrdə yeni çağırışlar tamamilə fərqli yönə istiqamətlənən inkişaf meyillərini nəzərə almağı və uyğunlaşmağı tələb edir. İqtisadi həyatın müasir qloballaşması və çoxistiqamətli transformasiyası şəraitində ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri onu hərtərəfli təmin edə biləcək struktur siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılmasıdır. Bu mənada əsas şərtlərdən biri ölkə iqtisadiyyatının struktur sisteminin vaxtında və düzgün qiymətləndirilməsidir. Çünki, nəzərə almaq lazımdır ki, iqtisadiyyat müqayisəyəgəlməz dərəcədə geniş struktura malik bir sistem kimi özünü göstərir.

Ötən əsrin əvvəllərindən etibarən iqtisadiyyatın sektoral quruluşunda bəzi dəyişikliklər baş vermişdir. İnkişaf etmiş Qərb ölkələrində məhsul və xidmətlərin yaradılmasında təbiətə zərər vuran, ona mənfi təsir edən sənaye sahələri (təbii xammalın ilkin email da daxil olmaqla), kənd təsərrüfatı sahələri üstünlüyə malik olmaqla maşınqayırma sənayesi də sürətli inkişafa töhfə verməyə başlamışdır. Əsrin ortalarından etibarən ÜDM istehsalında ilkin sənaye və kənd təsərrüfatının payı sürətlə aşağı düşməyə başladı və xidmət sektorunun payında ciddi formada artım görünməyə başladı. Postsənaye cəmiyyətinə keçidlə bağlı inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadiyyatlarının sektor quruluşunda köklü dəyişikliklərlə müşayiət olunur.

İqtisadiyyatın quruluşu dedikdə mövcud texniki imkanlara, sosial-iqtisadi ehtiyaclara və əldə olunan əmək məhsuldarlığına uyğun olaraq bölgü və mübadilə mexanizmlərinin təsiri ilə meydana gələn, bir-birilə əlaqəli nisbətlərin kompleks sistemi başa düşülür. İqtisadiyyatın quruluşu “çox vaxt texnoloji əsasa malik olan, prinsip etibarilə iqtisadi və mülkiyyət münasibətləri, institusional vasitəsilə yerinə yetirilən və mübadilə münasibətləri yoluyla reallığa çevrilən” əmək bölgüsü sisteminin mahiyyətini əks etdiririr [4, s.121].

Materiallar və metodlar

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi, o cümlədən nəticənin əldə edilməsi yolundakı vəzifələrin reallaşdırılması prosesində müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə edilmişdir. İdrak mərhələsində iqtisadi təhlilin malik olduğu üsul və vasitələrə müraciət edilmişdir. Elmi tədqiqat aparılarkən həmçinin, xüsusi metodlardan da geniş şəkildə yararlanılmışdır. Elmi abstraksiya metodu, induksiya və deduksiya, sistem, təhlil və sintez, struktur və funksional, tarixi və məntiqi, riyazi-statistik modelləşdirmə və digər metodlardan, habelə konkret və mücərrəd təhlil üsullarından istifadə edilmişdir. Tədqiqat işinin məlumat bazası rolunda bir çox dövlət orqanlarının rəsmi saytları çıxış edir. Buraya Dövlət Statistika Komitəsinin, İqitisadiyyat Nazirliyinin, Mərkəzi Bankın eletron bazasında nümayiş etdirilən statistik məlumatlar aiddir. Həmçinin mövzuya uğyun olan həm yerli, həm də xarici tədqiqatçıların araşdırmalarına müraciət edilmişdir.

Müzakirə

Milli iqtisadi sistemin elmi əsaslara söykənən dövlət tənzimlənməsində və müxtəlif xarakterlərə malik çoxsaylı təssərrüfat sistemlərinin dayanıqlı inkişafında iqtisadiyyatın səmərəli strukturlaşdırlması və şaxələndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Burada nəzərə alınmalı bir neçə başlıca cəhətlər vardır ki, onlar perspektiv inkişafda əvəzedilməz rola malikdir. Elmi-texniki tərəqqinin

tətbiqinin vacibliyi, innovasiyaya əsaslanan investisiya siyasətinin yürüdülməsi, iqtisadi mexanizmin real prinsiplərinin nəzərə alınaraq modernləşdirilməsi, inkişafda səmərəlilik amilinin gündəmdə saxlanılması kimi tədbirlər mütləq şəkildə tədqiq edilməlidir.

Sosial-iqtisadi xarakterə malik iqitisadi strukturun daxili dinamik inkişaf templərinin öyrənilməsində ziddiyyətlərin aşkar edilərək ortaya çıxarılması labüddür. Bu labüdlük iqtisadi sistemlərə xas olan sabitlik və dəyişkənlik xüsusiyyətlərinin eyni anda mövcud olması ilə bağlıdır. “Quruluş” anlayışının mənasını öyrənərkən biz zamanın müəyyən anında sistemdə sabitliyin bərqərar olması faktı ilə qarşılaşırıq. Sistemə aid olan ziddiyyətlər isə daha çox orta və uzunmüddətli dövrdə meydana çıxır. Bu halda nisbi tarazlıq və sabitlik vəziyyətində olan struktur kənar təsirlərin artması fonunda dəyişikliklərə məruz qalmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalır. [3, s.122].

Bir çox situasiyalarda strukturda baş verən dəyişikliklər tarazlıq halı üçün şərait yaradır. Bu, strukturda özünü büruzə verən kiçik dəyişikliklər nəticəsində yaranır. Nəticədə, inkişafın özündə təkamül əlamətləri peyda olur. İnkişafın bu mərhələsinin xüsusi pilləsində cərəyan edən proseslər qarşılıqlı güzəşt transformasiyası halı ilə üzləşir. Aşağıdakı cədvələ diqqət yetirsək bunu görə bilərik.

Cədvəl 1.

2023-cü ildə iqtisadiyyatın dövlət və qeyri-dövlət bölmələrində yaradılmış əlavə dəyər, əsas qiymətlərlə, milyon manat

	Cəmi	O cümlədən	
		Dövlət	Qeyri-dövlət
Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq	6815,6	6,8	6808,8
Mədənçıxarma sənayesi	41082,2	624,1	40458,1
Emal sənayesi	7107,8	3155,5	3952,3
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	1291,3	1215,7	75,6
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	277,9	178,6	99,3
Tikinti	7600,4	858,8	6741,6
Ticarət və xidmətlər	15017,3	194,9	14822,4
Nəqliyyat və anbar təsərrüfatı	7637,0	1314,5	6322,5
İnformasiya və rabitə	2151,4	208,1	1943,3
Digər xidmətlər	22832,9	11256,6	11576,3
Cəmi:	111813,8	19013,6	92800,2

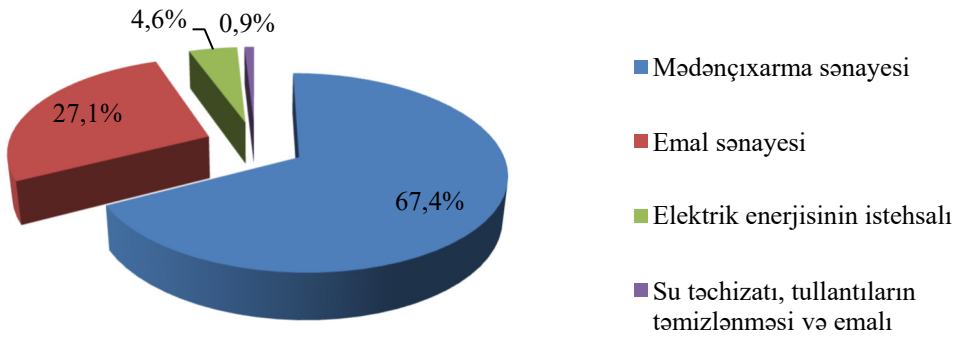
Mənbə: *Dövlət Statistika Komitəsi*

Bəzən iqtisadiyyatın strukturunda böhran halları qaçınılmaz olur. Böhran bir çox səbəblərdən qaynaqlana bilər. Əsas səbəb ənənəvi istehsal quruluşu və resursların qeyri-tarazlı bölgüsünün tələbatların mövcud səviyyəsinə uyğun gəlmədiyi vaxtlarda meydana çıxır. Bu halda iqtisadiyyatın yenidən təşkili üçün konkret məqsədlər və hədəflər müəyyənləşdirilir. Buna baxmayaraq əsaslı dəyişikliklərin olması üçün vaxta ehtiyac duyulur. Əgər bu hal gec baş verərsə iqtisadi sistemin dəyişən mühit amillərinə uyğunlaşması prosesi ləngiyir. Bunun nəticəsində iqtisadi böyümədə ciddi nöqsanlar yaranır, milli iqtisadiyyatın yeni struktura uyğunlaşması prosesi çətin və ağrılı hala çevrilir. İctimai istehsalın həcmində azalma və durğunluğun yaranması ilə makroiqtisadi səviyyədə ciddi itkilər müşahidə olunur. İqtisadi konyunkturanın pozulması səbəbindən maliyyə-bank və büdcə-vergi sferasında gerilik meydana gəlir.[3, s.122].

Azərbaycan ərazisində ən qədim tarixdən başlayaraq müxtəlif millətlərin, mədəniyyətlərin cəm halında yaşaması üçün əlverişli sosial-iqtisadi və ekoloji mühit mövcud olmuşdur. Ölkəmizin siyasi-inzibati ərazisində yaşayan insanlar milli dəyərlər, maraq və mənafelər baxımından uzlaşmış formada fəaliyyət göstərərək ölkə ərzasində təsərrüfat əlaqələrinə töhfələr vermişlər. Məhz bu səbəbdən milli iqtisadiyyatı ayrı-ayrı yöndən təhllil edərkən iqtisadi sistemin strukturunun müxtəlif

nisbətlərinin nəzərə alınması aktual məsələyə çevrilir. Ölkə iqtisadiyyatının strukturunda dövlət tənzimlənməsi mövcud nisbətlərə bu və ya başqa nöqteyi-nəzərdən təsir edərək yaranan makroiqtisadi və beynəlxalq şəraitə uyğunlaşmağa yönəlir. Sosial, iqtisadi, ekoloji, mədəni inkişaf səviyyəsindən və mövcud geosiyasi vəziyyətdən asılı olaraq fərdi nisbətlər seçilə və qeyri-tarazlı halı tənzimləmək üçün tədbirlər təşviq edilə bilər. Milli iqtisadiyyatın struktur tənzimlənməsi müxtəlif sektorlara uyğun nisbətlərin məqsəduyğun nizamlanmasına yönəldilmişdir. Struktur təhlil nisbətlərin və tarazlığın pozulmasının miqdarını təyin etməyə yönəlir. [4, s.254].

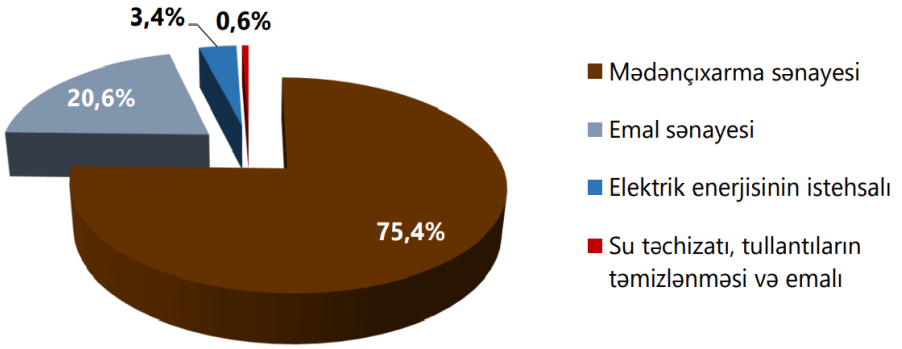
2023-cü ildə ölkəmizdə 123,0 milyard manatlıq və ya 2022-ci illə müqayisə edildikdə 1,1 faiz çox ümumi daxili məhsul yaradılmışdır. 2023-cü ildə qeyri-neft qaz sektorunda ÜDM-in həcmi 2022-ci illə müqayisədə 3,7% artaraq 77,7 milyard manat təşkil etmişdir. Qeyri-neft-qaz sektorunda ərsəyə gələn ÜDM-də kənd təsərrüfatının payı 8,8% olmuşdur. Meşə təsərrüfatı və balıqçılıqda bu göstərici 8,1%-ə bərabər olmuşdur. Tikintinin qeyri-qaz ÜDM-ində mövcudluğu 9,8% nisbətində olmuşdur. Ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri üzrə sahənin qeyri-neft ÜDM-ində hissəsi 15,9%, ticarət və nəqliyyat vasitələrinin təmiri, nəqliyyat və anbar təsərrüfatının və turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sektorlarının qeyri-neft qaz sektorunda yaradılan ÜDM-də payı müvafiq olaraq 9,8% və 3,5,% olmuşdur. İnformasiya və rabitə sahələrinin analoji göstəriciləri 2,8%, qeyri-neft ÜDM-inin 29,4%-i digər sahələr hesabına formalaşmış, məhsula və idxala xalis vergilərin həcmi 12,0% təşkil etmişdir.

Diaqram 1. 2023-cü ildə sənayenin struktur bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Diaqram 1-dən göründüyü kimi, sənayenin struktur bölgüsündə mədənçıxarma sənayesi hələ də üstünlük təşkil etməkdədir. Lakin 2022-ci illə müqayisədə sənayenin strukturunda mədənçıxarma sənayesinin payı 75,4 faizdən 67,4 faizə düşmüşdür. Əvəzində emal sənayesinin payı 20,6 faizdən 27,1 faizə, elektrik enerjisi istehsalının payı isə 3,4 fazidən 4,6 faizədək artmışdır.

Diaqram 2. 2022-ci ildə sənayenin struktur bölgüsü

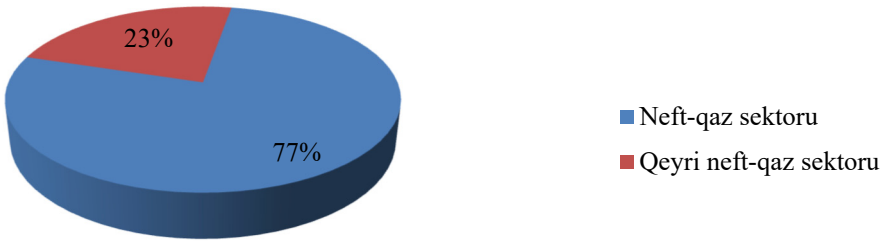
Mənbə: İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet saytı - www.economy.gov.az

Diaqramdan məlum olduğu kimi 2022-ci ildə sənayenin strukturunda mədənçıxarma sənayesi 75.4%-lə böyük paya sahibdir. Emal sənayesi 20,6%, elektrik enerjisinin istehsalı 3,4%, su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı isə 0,6% paya malik olmuşdur.

Qeyri neft-qaz bölməsinin dayanıqlı inkişafı istiqamətində qeyri-neft sənayesinin şaxələndirilməsi və daha sürətlə inkişaf etdirilməsi, aqrar sahənin müasirləşdirilməsi və ərzaq təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsi, rəqəmsal ticarətə diqqətin artırılması və xidmət sektorunda fəaliyyət növlərinin tərkibinin genişləndirilməsi, turizm sahəsinin bərpası fəaliyyəti prosesinin sürətləndirilməsi əsas hədəflər kimi müəyyən olunmuşdur. Burada vacib məsələ kapital qoyuluşlarının həcminin artırılması ilə yanaşı, müasir investisiya istiqamətlərinin tapılması və buna uyğun olaraq fəaliyyətin həyata keçirilməsidir. Kapital qoyuluşu cəmiyyət üçün vacib əhəmiyyət kəsb edən və iqtisadi strukturun əsasını təşkil edən sahələrə yönəldilməlidir. Dayanıqlı inkişaf üçün əsas vacib məsələ iqtisadiyyatın perspektiv inkişaf istiqamətləri üzrə hədəflərin düzgün seçilməsi və həmin hədəflərə uyğun strategiyanın formalaşması hesab olunur [1, s.10].

Milli iqtisadi sistemdə struktur dinamikasında əsas diqqət yetirilməli xüsusiyyət onun daxilində olan bölmələrdə qeyri-bərabər inkişafın və dəyişikliyin olmasıdır. Belə olan halda nataraz dinamik dəyişikliklər strukturu təşkil edən elementlərdə də fərqli proseslərin baş verməsinə səbəb ola bilir. Strukturun tərkib elementlərində cərəyan edən dinamik hallar onun sürətli, yavaş hərəkətinə gətirib çıxarır. İqtisadiyyatı obyektiv reallıq kimi əhatə edən struktur təkibindəki qeyri-bərabər inkişafı aradan qaldırmaq əslində ziddiyyətli halın yumşalması kimi xarakterizə edilə bilər. Sözü gedən proses dayanıqlı olaraq baş verir. İndiyə qədər görülməmiş bir struktur nisbətinin əldə edilməsi əslində ziddiyyətli halın yenidən gündəmə gətirilməsi və həll edilməsi ilə eynilik təşkil edir. [4, s.45].

Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin bölgüsünü isə üçüncü diaqramdan daha aydın görə bilərik.

Diaqram 3. Sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin bölgüsü

Mənbə: Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Diaqramdan göründüyü kimi sənayedə əsas kapitala yönəldilmiş vəsaitlərin bölgüsündə neft-qaz sektoru üstünlüyünü davam etdirmişdir. Qeyri neft-qaz sektorunda mövcud vəziyyətin aradan qaldırılması prioritet məsələlərdən biridir.

2023-cü ildə iqtisadiyyatın kənd təsərrüfatı sektorunda 6815,6 milyon manat miqdarında yeni dəyər yaradılmışdır. Sözü gedən il ərzində 2022-ci illə müqayisədə heyvandarlıq sahəsində 3,2%, bitkiçilik məhsullarının istehsalında isə 2,7% artım qeydə alınmışdır. Heyvandarlıq sektorunda əsas artım nümayiş etdirən yumurta (8,4%) və ət (3,1%) məhsulları olmuşdursa, bitkiçilik sahəsində artımda ən yüksək templər taxıl məhsulları (2,8%) istehsalında olmuşdur.

Qeyri neft-qaz sənayesində 2023-cü ildə artım 7,9 faizə bərabər olmuşdur. Artımın əsasını qeyri-neft emalı sənayesi, həmçinin elektrik enerjisi istehsalı, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı sahələri təşkil etmişdir. 2023-cü il ərzində nəqliyyat və ticarət vasitələrinin təmiri sektorunda artıma nail olunmuşdur. Belə ki, yaradılan əlavə dəyər hesabına 3,5% artımın nəticəsi özünü 12332,8 milyon manatda göstərmişdir. Haqqında danışdığımız ildə yük daşımalarında da artım tendensiyası əldə olunmuşdur. Yükdaşımaların həcmi 2022-ci ilə nisbətən 5,3 faiz artaraq

230,2 milyon tona çatmışdır. Həmçinin sərnişin daşımaları da artan sahələr siyahısındadır. 18,7% artan bu sahədə sərnişin daşımaları 1923,6 milyon nəfərə çatmışdır. Müasir dövrümüzdə informasiya və rabitə texnologiyalarına olan tələbin günbəgün artması qeyd olunan sahədə də dayanıqlı artım üçün əsas olmuşdur. Sektorda təqdim edilən xidmətlərdə mobil telefon rabitəsi sahəsinin çəkisi 36,1 faizə bərabər olmuşdur.

2023-cü ildə turistlərin yerləşdirilməsi və ictimai iaşə sahəsində formalaşan yeni dəyər əvvəlki ilin göstəriciləri ilə müqayisədə 21,8 faizlik artımla 2684,5 milyon manat olmuşdur. Ölkəyə 2023-cü ildə dünyanın 187 ölkəsindən 2085,8 min əcnəbi və vətndaşlığı olmayan şəxs gəlmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, bu göstərici 2022-ci ilə nisbətən 30,2 faiz artımı xarakterizə edir.

Artıq ölkəmizdə dayanıqlı həllər istiqamətində iri layihələrin reallaşdırılması və icrasına yönələn tədbirlərin şahidi olmaqdayıq. Lakin, buna əlavə olaraq infrastrukturun yeni tələblərə uyğunlaşdırılması üçün yeni inteqrasiya edilmiş sistemlərin tətbiqi həyata keçirilməlidir. Elektrik avtomobilləri üçün enerjidoldurma məntəqələrinin yaradılması, elektrik avtomobillərinin təmiri xidmətlərinin yaradılması və təkmilləşdirilməsi, günəş və külək panellərinə xidmət sahələrinə kapital qoyuluşlarına ehtiyac vardır. Siyahını işğaldan azad olunmuş ərazilərdə mütərəqqi istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması üçün layihələrə yatırımlarla, ağıllı şəhər və kənd sistemlərinə uyğunlaşan ictimai münasibətlərin qurulması üçün təlimlərin keçirilməsi kimi məsələlərlə genişləndirmək olar.

Tələbatların daha yeni bir quruluşu əslində tərkib elmentlərində fərqliliyi, kompleks xarakterli dəyişikliyi nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, ölkə iqtisadiyyatının postpandemiya və postkonflikt dövründə elm və təhsil, müasir sivilizasiyanın tələb etdiyi mədəni inkişaf, qarşılıqlı maraqlara əsaslanan ünsiyyət, səmərəli asudə vaxt və istirahət ehtiyacı kimi qeyri-maddi əsaslara söykənən ehtiyaclar daha böyük əhəmiyyətə malik olur. Daha doğrusu, cəmiyyətin ehtiyaclar sferası iki hissəyə bölünür. Birincisi qidalanma, geyim və mənzil kimi zəruri maddi ehtiyaclardır. İkinci ehtiyaclar qrupuna isə sosial yönümlü ehtiyaclar aiddir. Cəmiyyətin sürətli tərəqqisi ilə iqtisadi maraqların mühüm bir hissəsi olan ehtiyaclar dəyişikliklərə məruz qalaraq yeni əhəmiyyət qazanmağa başlayır.

İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını şərtləndirən struktur dəyişiklikləri sosiali-iqtisadi və ekoloji təməllərə əsaslanan sistemin inkişafını zəruri edir. Bazar iqtisadiyyatının inkişafı və müasirləşən dünya halında ehtiyaclarda müşahidə edilən dəyişikliklər, yəni müəyyən ehtiyacların peyda olması, bəzilərinin isə sıradan çıxması ilə müşayiət edilərək ölkə iqtisadiyyatının strukturunda da dəyişikliklərə maraq və tələb yaradır. [2, s.53].

Tədqiqatın nəticəsi

İqtisadiyyatın yeni hədəflər əsnasında formalaşdırılması və yenidən qurulması onun strukturu, mövcud vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Şaxələndirmə zərurəti dayanıqlı inkişaf və iqtisadi yenidənqurmada güclü amil qismində çıxış edir. İqtisadiyyatın mövcud və gələcək strukturu ən müasir və beynəlxalq tələblərə uyğun olaraq yenidən formalaşmalıdır. Daxili resurslar hesab edilən xammal və kadr ehtiyatlarından düşünülmüş şəkildə istifadə edərək, təbii resurslara daha yeni perspektivdən və planlaşdırılmış şəkildə yanaşaraq perspektiv inkişaf yolunda daha inamlı addımlamağa nail olmaq mümkündür. Kompleks sistemin hər bir elementi strukturun formalaşmasında özünəməxsus rol oynayır. Xüsusilə, zəngin neft və qaz resurslarının satışından əldə olunan valyuta ehtiyatlarını bərba olunan enerji sahələrinə xərcləməklə, iqtisadiyyatın bütün sektorlarının dayanıqlı inkişafı üçün münbit baza yaratmağa nail olunmaqla, qeyri-neft (turizm, müasur sənayeləşmə, İKT və s.) sektorunu uzunmüddətli və daimi valyuta gətirə biləcək bölməyə çevirmək vacib əhəmiyyət kəsb edir. Dəyişən və inkişaf edən dünyada dayanıqlı əsaslara söykənən bir strukturun yaradılması başlıca hədəf hesab olunur. Milli iqtisadiyyatın şaxələndirilmiş və rəqabətədavamlı olması, beynəlxalq imicin də yüksəlməsinə və dünya ölkələrinin, beynəlxalq təşkilatların marağının artması ilə nəticələnir. Məqaləyə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, hal-hazırda bazar iqtisadiyyatı münasibətlərinin inkişafı şəraitində dayanıqlı iqtisadiyyat yönündə struktur, innovasiya, investisiya, sənaye sahələrinin inkişafı üçün səylər daha da artırılmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov, İ. (2017). Azərbaycan iqtisadiyyatının diversifikasiya problemləri: Maneələr və həlli yolları. Bakı, 41 s.
2. Bayramov, V.İ. (2019), Milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığı. (Monoqrafiya). Bakı, 161 s.
3. Şahbazov, K., Həsənov, H., Məmmədov, H. (2011) Dövlət və bələdiyyə idarəçiliyi. Bakı, İqtisad Universiteti nəşriyyatı, 440 s.
4. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyev Q.A. (2016), Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər. Bakı, «Turxan» NPB, 538 s.
5. Vəliyev, T., Babayev Ə., Meybullayev, M. (2001), İqtisadi Nəzəriyyə. Bakı, Gənclik nəşriyyatı, 691 s.
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi internet saytı – www.stat.gov.az
7. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyinin rəsmi internet saytı - www.economy.gov.az

Сагиб Яшар оглы Мамедов
Мингечаурский Государственный Университет, преподаватель
Диссертант Гянджинского Государственного Университета

Роль диверсификации в структуре национальной экономики в обеспечении устойчивого развития

Резюме

В статье рассмотрены факторы, которые не только позволяют экономическому, демографическому, интеллектуальному потенциалу Азербайджана, наличию практически всех видов сырья и ресурсов занять особое место в регионе нахождения страны, но и делают его важнейшим мировым центром. Обеспечение экономической безопасности в этом направлении, структурная политика как важнейшее направление политики продолжения устойчивого экономического развития Азербайджана является объективным подходом к балансу в развитии регионов, территорий и регионов, расположенных в различных климатических, социально-экономических условиях. В статье уделено внимание совершенствованию правового регулирования экономических отношений в Азербайджане как государстве в условиях рыночных отношений, а также научному обоснованию форм и методов структурного совершенствования экономики.

Цель исследования - Совершенствование процесса правового регулирования в системе экономических отношений в Азербайджане в современных условиях развития рыночных отношений, а также разработка научно-теоретического обоснования конкретных форм и методов реформ, осуществляемых в структуре экономики.

Методология исследования - В ходе исследований широко использовались специальные методы - системные, структурно-функциональные, методы моделирования, сравнения и другие, общие и специальные методы анализа.

Прикладное значение исследования - Предложенные в статье новые подходы и рекомендации могут сыграть важную роль в реализации структурной политики в экономике страны. Предложенные рекомендации направлены на вопросы экономического, правового и инфраструктурного обеспечения совершенствования структурного механизма экономики Азербайджанской Республики.

Результаты исследования - в результате проведения исследования можно раскрыть основные аспекты экономической функции модернизированного государственного управ-

ления и определить формы и методы реализации его экономической функции, охарактеризовать основные детали правового механизма, регулирующего экономическое развитие.

Оригинальность и научная новизна исследования - новизна исследования заключается в том, чтобы охарактеризовать основные аспекты структурной политики государства на основе международного опыта межотраслевого структурного совершенствования экономической системы.

Ключевые слова: диверсификация экономики, ненефтегазовый сектор, устойчивое экономическое развитие, структура промышленности, аграрный сектор.

Sagib Yashar Mammadov
Mingechaur State University, lecturer
Dissertation of the Ganja State University

The role of diversification in the structure of the national economy in ensuring sustainable development

Summary

In the article, the economic, demographic, intellectual potential of Azerbaijan, the presence of almost all types of raw materials and sources, which allow the country to occupy a special place in the region, and the factors that make it the most important world center, were considered. In this direction, ensuring economic security, structural policy is an objective approach to the balance in the development of regions, territories and regions located in different climatic, socio-economic conditions, as the most important direction of the policy of continuing sustainable economic development of Azerbaijan. The article focuses on the scientific justification of forms and methods for the structural improvement of the economy along with the improvement of the legal regulation of economic relations in Azerbaijan as a state in the conditions of market relations.

The purpose of the study - is to improve the process of legal regulation in the system of economic relations in Azerbaijan in modern conditions of development of market relations, as well as to develop a scientific and theoretical justification of specific forms and methods of reforms carried out in the structure of the economy.

Research methodology - In the course of research, special methods were widely used - systemic, structural and functional, modeling, comparison and other general and special methods of analysis.

The applied significance of the research - is that the new approaches and recommendations proposed in the article can play an important role in the implementation of structural policy in the country's economy. The proposed recommendations are aimed at issues of economic, legal and infrastructural support for improving the structural mechanism of the economy of the Republic of Azerbaijan.

Research results - as a result of the research, it is possible to reveal the main aspects of the economic function of modernized public administration and determine the forms and methods of implementing its economic function, characterize the main details of the legal mechanism governing economic development.

The originality and scientific novelty of the research - the novelty of the research is to characterize the main aspects of the structural policy of the state based on international experience of intersectoral structural improvement of the economic system

Key words - economic diversification, non-oil and gas sector, sustainable economic development, structure of industry, agricultural sector.

Təhminə Paşa qızı BALACAYEVA
müəllim, BDU
E-mail: tahmina.balajayeva@gmail.com
https://doi.org/10.30546/4.71.73001.2024.02.046

EMAL SƏNAYESİ MÜƏSSİSƏLƏRİNİN RƏQABƏT STRATEGİYALARININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinin əsas strategiyalarını müəyyən etmək və təhlil etməkdir.

İşin metodologiyası emal sənayesində mövcud rəqabət strategiyalarının hərtərəfli təhlilini, effektiv təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etmək üçün keyfiyyət və kəmiyyət məlumatlarının toplanmasından, nümunə araşdırmalarından və müqayisəli təhlildən istifadə etməyi əhatə edir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti emal sənayesi müəssisələrinin rəqabət qabiliyyətini və bazar mövqeyini artırmaq üçün həyata keçirə biləcəkləri praktiki anlayışların və strateji tövsiyələrin təmin edilməsindən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri rəqabət strategiyalarının dəqiqləşdirilməsi üçün kritik sahələri və praktiki yanaşmaları ortaya qoyur və bu, əməliyyat səmərəliliyinin, bazarın cavabdehliyinin və emal sənayesi müəssisələri üçün ümumi rəqabət üstünlüyünün artmasına gətirib çıxarır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi onun həm ənənəvi, həm də müasir strateji çərçivələri birləşdirən inteqrativ yanaşmasından irəli gəlir. Bundan əlavə, tədqiqat rəqabət strategiyalarının qiymətləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi üçün ənənəvi təcrübələrdən kənara çıxan yeni metodologiyalar təqdim edir.

Açar sözlər: sənaye müəssisələri, rəqabət strategiyaları, emal, strategiya.

Giriş

Qida və içkilər, kimya, toxuculuq və metal emalı kimi geniş sahələri əhatə edən emal sənayesi qlobal iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir. Sənayelər inkişaf etdikcə və bazarlar getdikcə rəqabətədavamlı olduqca, emal sənayesi daxilindəki müəssisələr rəqabət üstünlüyünü qorumaq və artırmaq üçün öz strategiyalarını davamlı olaraq uyğunlaşdırmalı və təkmilləşdirməlidirlər.

Rəqabət strategiyaları emal sənayesi müəssisələri üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar bazar mürəkkəbliklərini idarə etmək və uzunmüddətli uğur əldə etmək üçün yol xəritəsini təmin edir. Bu strategiyalar firmalara rəqiblərdən fərqlənməyə, əməliyyat səmərəliliyini optimallaşdırmağa və bazar tələblərinə effektiv cavab verməyə kömək edir. Məhsulun keyfiyyətinin, maya dəyərinin səmərəliliyinin və innovasiyanın əsas yer tutduğu emal sənayesində yaşamaq və böyümək üçün dəqiq müəyyən edilmiş rəqabət strategiyasına malik olmaq vacibdir [2, p.46].

Emal sənayesi müəssisələri qloballaşma, texnoloji irəliləyişlər və dəyişən istehlakçı seçimləri kimi amillərin daim bazar mənzərəsini yenidən formalaşdırdığı yüksək rəqabətli mühitlərdə fəaliyyət göstərir. Rəqabət strategiyaları bu müəssisələrə bu dəyişiklikləri qabaqcadan görməyə və onlara uyğunlaşmağa imkan verir, onların aktual və gəlirli qalmasını təmin edir. Bundan əlavə, effektiv rəqabət strategiyaları daha yaxşı resurs bölgüsü, risklərin idarə edilməsi və müştəri məmnuniyyətini asanlaşdırır ki, bunların hamısı rəqabət üstünlüyünü saxlamaq üçün çox vacibdir.

Emal sənayesinin üzləşdiyi problemlər

Emal sənayesi güclü rəqabət strategiyalarını tələb edən çoxsaylı problemlərlə üzləşir. Əsas problemlərdən biri yüksək məhsul keyfiyyətini qoruyarkən xərcləri azaltmaq üçün artan təzyiqdir. Qlobal təchizat zəncirləri daha mürəkkəbləşdikcə, istehsalın və paylamanın müxtəlif mərhələlərində xərclərin idarə edilməsi və keyfiyyətə nəzarətin təmin edilməsi mühüm narahatlıq doğurur. Bundan əlavə, ekoloji qaydalar və davamlılıq tələbləri daha sərt olur və emal müəssisələrini ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri qəbul etməyə və karbon izlərini azaltmağa məcbur edir [6, p.123].

Cədvəl 1.

İstehsal sənayesinin üzləşdiyi problemlərin ayrı-ayrı sahələr üzrə təsnifatı

Kateqoriyalar	Strategiyalar
Texnoloji tərəqqilər	- Texnoloji dəyişikliyin və qəbulun sürətli tempi (Sənaye 4.0 texnologiyaları), - IoT, AI və avtomatlaşdırmanın mövcud proseslərə inteqrasiyası.
Əməliyyat effektivliyi	- İstehsal xərclərini azaltmaq və səmərəliliyi artırmaq üçün artan təzyiq, - Təchizat zəncirinin idarə edilməsi və logistikanın optimallaşdırılması.
Bazar dinamikası	- Fərdiləşdirmə və fərdiləşdirilmiş məhsullara müştəri tələbinin artırılması, - Məhsulun həyat dövrlərinin qısaldılması və dəyişən istehlakçı seçimlərinə uyğunlaşması.
İşçi qüvvəsinin idarə edilməsi	- Bacarıq çatışmazlığı və qabaqcıl istehsal rolları üçün ixtisaslı işçi qüvvəsi çatışmazlığı, - Mövcud işçi qüvvəsinin yeni texnologiyalara və proseslərə uyğunlaşmaq üçün yenidən hazırlanması.
Tənzimləmə və uyğunluq	- İnkişaf edən ekoloji qaydalara və davamlılıq standartlarına uyğunluq, - İş yerində təhlükəsizlik və sağlamlıq qaydalarına riayət etmək.
Qloballaşma və ticarət	- Ticarət tarifləri, beynəlxalq ticarət müqavilələri və geosiyasi qeyri-müəyyənliklər üzrə naviqasiya, - Qlobal təchizat zəncirlərinin və xarici təchizatçılardan asılılığın idarə edilməsi.
Davamlılıq	- Davamlı istehsal təcrübələrinə keçid və ətraf mühitə təsirin azaldılması, - Dairəvi iqtisadiyyat təşəbbüsləri və tullantıların azaldılması strategiyaları.
Kibertəhlükəsizlik riskləri	- Həssas məlumatların və əqli mülkiyyətin kiber təhdidlərdən qorunması, - IoT cihazlarının və şəbəkə infrastrukturunun kiberhücumlardan qorunması.

Mənbə: *Müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.*

Digər əsas problem texnoloji pozulmadır. Avtomatlaşdırma, süni intellekt və məlumat analitikasındakı irəliləyişlər emal sənayesini dəyişdirir, müəssisələrdən yeni texnologiyalara sərmayə qoymağı və işçi qüvvəsinin artırılmasını tələb edir. Bu texnologiyalar səmərəliliyin və innovasiyanın artırılması üçün imkanlar təqdim etməklə yanaşı, texnoloji irəliləyişlərlə ayaqlaşa bilməyən firmalar üçün köhnəlmə riski də yaradır [6, p.123].

İstehlakçı davranışı da inkişaf edir, tez və rəqabətədavamlı qiymətlərlə çatdırılan fərdiləşdirilmiş, yüksək keyfiyyətli məhsullara artan tələbatla. Bu dəyişiklik istehsal proseslərində daha çox çeviklik və cavabdehlik, eləcə də daha effektiv marketinq və müştəri cəlbetmə strategiyalarını tələb edir. Bundan əlavə, emal sənayesinin qlobal təbiəti o deməkdir ki, müəssisələr rəqabət strategiyalarına daha bir mürəkkəblik qatı əlavə edərək, müxtəlif tənzimləyici mühitlərdə və mədəni üstünlüklərdə naviqasiya etməlidirlər.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, emal sənayesi də çoxsaylı imkanlar təqdim edir. Texnoloji irəliləyişlər dağıdıcı olsa da, innovasiya və səmərəliliyin artması üçün əhəmiyyətli potensial təklif edir. Məsələn, Əşyaların İnterneti (IoT) və böyük verilənlərin analitikası kimi Sənaye 4.0 texnologiyalarının qəbulu istehsal proseslərini təkmilləşdirə, təchizat zəncirinin idarə edilməsini təkmilləşdirə və daha çox fərdiləşdirilmiş müştəri təcrübələrini təmin edə bilər. Bundan əlavə, davamlılığa artan

diqqət ekoloji məsuliyyətə üstünlük verən firmalar üçün rəqabət üstünlüyü təmin edərək, ekoloji cəhətdən təmiz məhsul və xidmətlər üçün yeni bazarlar açır.

Qloballaşma emal sənayesi müəssisələri üçün bazar imkanlarını genişləndirməkdə davam edir, onlara yeni müştəri bazaları əldə etməyə və gəlir axınlarını şaxələndirməyə imkan verir. Strateji tərəfdaşlıq və əməkdaşlıq bir-birini tamamlayan güclü tərəflərdən və resurslardan istifadə etməklə rəqabət üstünlüyünü daha da artıra bilər. Bu imkanlardan istifadə etməklə və əlaqədar problemləri həll etməklə emal sənayesi müəssisələri böyümə və uğura təkan verən effektiv rəqabət strategiyaları hazırlayıb həyata keçirə bilər.

Emal sənayesində rəqabət üstünlüyünü saxlamaq yaşamaq və böyümək üçün vacibdir. Bu, effektiv rəqabət strategiyalarının həyata keçirilməsini tələb edir. Bu strategiyaları geniş şəkildə ənənəvi və müasir yanaşmalara bölmək olar. Xərclərin liderliyi, fərqləndirmə və diqqət kimi ənənəvi strategiyalar rəqabət mühitində əsas olmuşdur. Müasir strategiyalar, o cümlədən innovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi, davamlılıq və ekoloji məsuliyyət, strateji tərəfdaşlıqlar və ittifaqlar bugünkü dinamik bazar mühitində getdikcə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xərc liderliyi sənayedə ən aşağı qiymətə istehsalçı olmağa yönəlmiş bir strategiyadır. Qənaətə nail olmaq, səmərəli əməliyyatlar vasitəsilə xərcləri azaltmaq və əlavə məsrəflərə nəzarət etməklə şirkətlər məhsullarını rəqiblərindən daha aşağı qiymətlərlə təklif edə və beləliklə, qiymətə həssas müştəriləri cəlb edə bilərlər.

Emal sənayesində xərclər üzrə liderlik çox aktual strategiya olaraq qalır. Sənayenin yüksək həcmli istehsala diqqət yetirməsi xərclərin səmərəliliyini kritik edir. Xərclər üzrə liderlik strategiyalarını uğurla həyata keçirən şirkətlər, xüsusən də qiymətə həssas bazarlarda bazar payını qazanmaq üçün aşağı xərc strukturlarından istifadə edə bilərlər. Nümunələrə istehsal xərclərini minimuma endirmək üçün qabaqcıl mexanizmlərdən və sadələşdirilmiş proseslərdən istifadə edən iri miqyaslı qida emalı şirkətləri daxildir. Bununla belə, xərc liderliyinə nail olmaq və saxlamaq prosesin optimallaşdırılmasına, təchizat zəncirinin səmərəliliyinə və texnologiyanın təkmilləşdirilməsinə davamlı investisiya tələb edir. Bu, həmçinin ciddi xərclərə nəzarət tədbirlərini əhatə edir və miqyas iqtisadiyyatından faydalanmaq üçün çox vaxt genişmiqyaslı əməliyyatları tələb edir [3, p.97].

Fərqləndirmə müştərilərə fərqli dəyər təklif edən unikal məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasını əhatə edir və şirkətlərə yüksək qiymətlər tətbiq etməyə imkan verir. Bu strategiya rəqiblərdən fərqlənmək üçün innovasiya, keyfiyyət, brendinq və müştəri xidmətinə diqqət yetirir.

Emal sənayesində diferensiallaşma məhsulun innovasiyası, üstün keyfiyyət və güclü marka tanınması ilə əldə edilir. Məsələn, qida emalı sektorundakı şirkətlər üzvi, qeyri-GMO və ya etik qaynaqlı məhsullar təklif etməklə özlərini fərqləndirə bilərlər. Fərqləndirmə həm də məhsulun keyfiyyətini və ya istehsal proseslərini yaxşılaşdıran qabaqcıl texnologiyalarla, məsələn, məhsulun saxlama müddətini uzadan innovativ qablaşdırma həllərindən istifadə etməklə həyata keçirilə bilər. Müvəffəqiyyətli fərqləndirmənin açarı müştəri ehtiyaclarını və üstünlüklərini başa düşmək və bu gözləntiləri qarşılamaq və aşmaq üçün davamlı yeniliklər etməkdir. Bununla belə, fərqləndirmə strategiyaları çox vaxt tədqiqat və inkişaf, marketinq və yüksək keyfiyyət standartlarının saxlanması üçün daha yüksək xərcləri nəzərdə tutur.

Fokus strategiyaları konkret bazar seqmentinin və ya nişinin hədəflənməsini, həmin seqmentin unikal ehtiyaclarını ödəmək üçün məhsul və xidmətlərin uyğunlaşdırılmasını əhatə edir. Fokus strategiyalarının iki əsas növü var: xərclərə diqqət və fərqləndirmə fokusları. Xərclərə diqqət xüsusi bazar seqmentində ən aşağı qiymətə malik istehsalçı olmağı hədəfləyir, diferensiallaşma isə xüsusi seqmentə uyğunlaşdırılmış unikal məhsullar təklif etməyə çalışır.

Emal sənayesində fokus strategiyaları daha kiçik şirkətlər və ya xüsusi təcrübəyə malik olanlar üçün xüsusilə təsirli ola bilər. Məsələn, şirkət niş auditoriyaya xidmət etmək üçün xüsusi bilik və bacarıqlarından istifadə edərək, gurme qida bazarları üçün yüksək keyfiyyətli kustar pendirlər istehsalına diqqət yetirə bilər. Müəyyən bir bazar seqmentinə diqqət yetirməklə, şirkətlər dərin müştəri fikirlərini inkişaf etdirə və güclü brend sədaqəti yarada bilər. Bununla belə, fokus strategiyalarının müvəffəqiyyəti, ətraflı bazar araşdırması və müştəri ehtiyaclarının dərindən başa düşülmə-

sini tələb edən gəlirli yeri müəyyən etmək və effektiv şəkildə xidmət etmək bacarığından asılıdır.

İnnovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi emal sənayesində rəqabət üstünlüyünü təmin edən mühüm müasir strategiyalardır. Texnologiyanın inkişafı səmərəliliyin, məhsulun keyfiyyətinin və müştəri məmnuniyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşmasına səbəb ola bilər. Texnoloji innovasiyaları qəbul edən şirkətlər öz əməliyyatlarını sadələşdirə, xərcləri azalda və bazara daha tez yeni məhsullar təqdim edə bilərlər.

Emal sənayesində innovasiya müxtəlif formalarda ola bilər, o cümlədən istehsal proseslərinin avtomatlaşdırılması, süni intellektin (AI) istifadəsi və proqnozlaşdırıcı xidmət üçün maşın öyrənməsi, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması üçün qabaqcıl məlumat analitikasının tətbiqi. Məsələn, Əşyaların İnterneti (IoT) cihazlarının qəbulu istehsal proseslərinin real vaxt rejimində monitorinqini və nəzarətini təmin edə bilər ki, bu da səmərəliliyin artmasına və dayanma vaxtının azalmasına səbəb olur. Bundan əlavə, qablaşdırma texnologiyalarında yenilik məhsulun qorunmasını və davamlılığını artıra bilər.

Uğurlu innovasiyaların və texnologiyanın mənimsənilməsinin açarı texnoloji tendensiyaları qabaqlamaq və davamlı olaraq tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaqdan ibarətdir. Şirkətlər həm də yenilik mədəniyyətini inkişaf etdirməli, işçiləri ideyalara töhfə verməyə və yeni texnologiyalardan istifadə etməyə təşviq etməlidir. Bununla belə, texnoloji dəyişikliyin sürətli tempi çətinliyə səbəb ola bilər ki, bu da şirkətlərdən rəqabətə davamlı olmaq üçün çeviklik və uyğunlaşmağı tələb edir [5, p.78].

Davamlılıq və ekoloji məsuliyyət müasir emal sənayesində rəqabət strategiyasının vacib komponentlərinə çevrilmişdir. İstehlakçılar və tənzimləyici orqanlar ekoloji dayanıqlığa getdikcə daha çox üstünlük verdikləri üçün ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələri mənimsəyən şirkətlər öz brend reputasiyalarını artıra və ekoloji cəhətdən şüurlu müştərilərə müraciət edə bilərlər.

Emal sənayesində davamlılıq strategiyaları

Emal sənayesində davamlılıq strategiyalarına enerji istehlakının azaldılması, tullantıların minimuma endirilməsi və davamlı olaraq xammalın alınması daxil ola bilər. Məsələn, qida emalı şirkətləri istehsal proseslərində enerji istifadəsini optimallaşdırmaq və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə etməklə öz karbon izlərini azalda bilərlər. Materialların təkrar emalı və təkrar istifadəsi kimi dairəvi iqtisadiyyat prinsiplərinin həyata keçirilməsi də davamlılıq məqsədlərinə töhfə verə bilər [4, p.63].

Ekoloji məsuliyyətə sadiqlik nümayiş etdirən şirkətlər bazarda fərqlənə və uzunmüddətli müştəri loyallığı yarada bilərlər. Əlavə olaraq, davamlı təcrübələr resurs səmərəliliyinin artırılması və tənzimləyici uyğunluq xərclərinin azaldılması hesabına xərclərə qənaətə səbəb ola bilər. Bununla belə, davamlılığın biznes əməliyyatlarına inteqrasiyası əhəmiyyətli investisiyalar və uzunmüddətli perspektiv tələb edir, çünki faydalar dərhal görünməyə bilər.

Strateji tərəfdaşlıqlar və ittifaqlar şirkətlərə xarici təcrübə, resurslar və imkanlardan istifadə etməklə öz rəqabət üstünlüklərini artırmağa imkan verən mühüm müasir strategiyalardır. Təchizatçılar, müştərilər, tədqiqat institutları və digər sənaye oyunçuları ilə əməkdaşlıq yeniliklərə, xərclərə qənaətə və bazarın genişlənməsinə səbəb ola bilər.

Emal sənayesində strateji tərəfdaşlıqlar birgə müəssisələr, tədqiqat əməkdaşlığı və təchizat zənciri tərəfdaşlığı kimi müxtəlif formalarda ola bilər. Məsələn, qida emalı şirkəti qabaqcıl emal avadanlığı yaratmaq üçün texnologiya provayderi ilə və ya paylama səmərəliliyini artırmaq üçün logistika şirkəti ilə əməkdaşlıq edə bilər. Bu cür tərəfdaşlıqlar müstəqil inkişaf etdirilməsi çətin olacaq yeni texnologiyalara, bazarlara və səriştələrə çıxışı təmin edə bilər.

Effektiv strateji tərəfdaşlıq tərəfdaşların diqqətli seçilməsi, məqsəd və gözləntilərin aydın şəkildə bildirilməsi və problemlərin həllinə birgə yanaşma tələb edir. Şirkətlər həmçinin qarşılıqlı fayda təmin etmək üçün tərəfdaşlığın idarə edilməsi və monitorinqi mexanizmləri yaratmalıdırlar. Strateji tərəfdaşlıqlar əhəmiyyətli üstünlüklər təklif edə bilsə də, tərəfdaşlardan asılılıq və potensial maraqların toqquşması kimi riskləri də ehtiva edir.

Emal sənayesi yüksək rəqabətli və dinamik bir mühitdə fəaliyyət göstərir ki, bu da uzunmüddətli uğuru təmin etmək üçün effektiv rəqabət strategiyalarının qəbulunu zəruri edir. Rəqabət üstünlüyünə nail olmaq üçün əsas yanaşmaları təmin etməklə, xərclərə liderlik, fərqləndirmə və diqqət mərkəzində olmaq kimi ənənəvi strategiyalar aktuallığını qoruyur. Bununla belə, müasir strategiyalar, o cümlədən innovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi, davamlılıq və ekoloji məsuliyyət, strateji tərəfdaşlıqlar və ittifaqlar emal sənayesində inkişaf edən çağırışların və imkanların həllində getdikcə daha çox vacibdir.

Xərc liderliyi şirkətlərə qiymətə həssas müştəriləri cəlb etməyə və səmərəli əməliyyatlar və miqyas iqtisadiyyatı vasitəsilə daha aşağı qiymətə məhsullar təklif edərək bazar payı qazanmağa imkan verir. Fərqləndirmə firmalara xüsusi müştəri ehtiyaclarına cavab verən unikal məhsullar yaratmağa, yüksək qiymətləri idarə etməyə və brendə sadiqlik yaratmağa imkan verir. Fokuslanma strategiyaları şirkətlərə xüsusi bazar seqmentlərini hədəf almağa imkan verir, niş auditoriyaya effektiv xidmət göstərmək üçün xüsusi təcrübədən istifadə edir.

Müasir strategiyalar texnoloji tendensiyaları qabaqlamağın, ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin mənimsənilməsinin və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün strateji tərəfdaşlıqların qurulmasının vacibliyini vurğulayır. İnnovasiya və texnologiyanın mənimsənilməsi səmərəliliyi, məhsulun keyfiyyətini və müştəri məmnuniyyətini artırır, davamlılıq strategiyaları isə ekoloji cəhətdən şüurlu istehlakçılara və tənzimləyici orqanlara müraciət edir. Strateji tərəfdaşlıqlar və ittifaqlar yeni texnologiyalara, bazarlara və səriştələrə çıxışı təmin edir, innovasiyaları təşviq edir və xərclərə qənaət edir.

Yekun olaraq, emal sənayesi müəssisələri mürəkkəb və sürətlə dəyişən bazar mənzərəsini idarə etmək üçün ənənəvi və müasir strategiyaları birləşdirərək rəqabət strategiyasına vahid yanaşma tətbiq etməlidirlər. Rəqabət strategiyalarını davamlı olaraq qiymətləndirmək və təkmilləşdirməklə şirkətlər davamlı inkişafa nail ola, rəqabət üstünlüyünü artıra və emal sənayesinin ümumi inkişafına töhfə verə bilərlər [7, p.524].

Strateji Təkmilləşdirmənin Əsas Sahələri

Bugünkü sürətlə inkişaf edən bazar mənzərəsində emal sənayesi davamlı strateji təkmilləşdirməni tələb edən çoxsaylı problem və imkanlarla üzləşir. Rəqabətə davamlı qalmaq və davamlı artıma nail olmaq üçün emal sənayesi müəssisələri əməliyyat səmərəliliyinin, bazarın cavabdehliyinin və innovasiyaların artırılmasına diqqət yetirməlidirlər.

Əməliyyat səmərəliliyi emal sənayesi müəssisələrinin uğurunun əsasını təşkil edir. İstehsal proseslərinin sadələşdirilməsi xərcləri azaltmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün səmərəsizliyin müəyyən edilməsini və aradan qaldırılmasını nəzərdə tutur. Buna iş axınının optimallaşdırılması, təchizat zəncirinin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və arıq istehsal prinsiplərinin qəbulu kimi müxtəlif vasitələrlə nail olmaq olar.

İstehsalı asanlaşdırmaq üçün effektiv yanaşmalardan biri darboğazları və tullantı sahələrini müəyyən etmək üçün mövcud proseslərin hərtərəfli təhlilini aparmaqdır. Quraşdırma müddətlərinin azaldılması, prosedurların standartlaşdırılması və müxtəlif istehsal mərhələləri arasında koordinasiyanın gücləndirilməsi kimi proses təkmilləşdirmələrini həyata keçirməklə şirkətlər səmərəlilikdə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə edə bilərlər. Bundan əlavə, tam vaxtında (JIT) inventar idarəetməsinin qəbul edilməsi inventar saxlama xərclərini minimuma endirməyə və materialların və komponentlərin yalnız istehsal üçün lazım olduqda mövcud olmasını təmin etməklə tullantıları azaltmağa kömək edə bilər.

Avtomatlaşdırma və rəqəmsal texnologiyalar əməliyyat səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Robot texnikası, süni intellekt (AI) və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi qabaqcıl texnologiyaların istehsal proseslərinə inteqrasiyası ilə şirkətlər daha yüksək dəqiqlik, sürət və etibarlılıq səviyyəsinə nail ola bilərlər.

Avtomatlaşdırma əl əməyi tələblərini əhəmiyyətli dərəcədə azalda, insan səhvlərini minimuma endirə və istehsal ardıcıllığını yaxşılaşdıra bilər. Məsələn, avtomatlaşdırılmış sistemlər materialların işlənməsi, yığılması və keyfiyyətin yoxlanılması kimi təkrarlanan tapşırıqların öhdəsindən

gələ bilər ki, bu da insan işçilərinin diqqətini daha mürəkkəb və əlavə dəyərli fəaliyyətlərə yönəltməyə imkan verir. Bundan əlavə, rəqəmsal texnologiyalar istehsal proseslərinin real vaxt rejimində monitorinqini və nəzarətini təmin edir, şirkətlərə problemləri tez aşkar etməyə və həll etməyə, resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa və ümumi məhsuldarlığı artırmağa imkan verir [8, p.50].

Süni intellekt və Əşyaların İnterneti kimi rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi, həmçinin avadanlığın nasazlıqlarını proqnozlaşdırmaq və texniki xidmət tədbirlərini aktiv şəkildə planlaşdırmaq üçün məlumat analitikasından istifadəni nəzərdə tutan proqnozlaşdırıcı texniki xidməti asanlaşdırır. Bu yanaşma baha başa gələn fasilələrin qarşısını almağa, maşınların xidmət müddətini uzatmağa və ümumi avadanlığın effektivliyini artırmağa kömək edə bilər.

Bazarın cavabdehliyi emal sənayesi müəssisələrinin rəqabətədavamlı qalması və müştərilərin inkişaf edən ehtiyaclarına cavab verməsi üçün çox vacibdir. Müştərilərlə Münasibətlərin İdarə Edilməsinin (CRM) təkmilləşdirilməsi müştəriləri daha yaxşı başa düşmək və onlarla ünsiyyət qurmaq, uzunmüddətli əlaqələr qurmaq və müştəri məmnuniyyətini artırmaq üçün strategiya və texnologiyaların qəbulunu nəzərdə tutur.

Effektiv CRM sistemləri şirkətlərə müştəri məlumatlarını toplamaq və təhlil etmək, qarşılıqlı əlaqələri izləmək və tendensiyaları və üstünlükləri müəyyən etmək imkanı verir. Bu məlumatdan istifadə etməklə şirkətlər məhsul və xidmətlərini müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək, fərdi təcrübələr təqdim etmək və gələcək tələbləri qabaqcadan görmək üçün uyğunlaşdıra bilərlər. Bundan əlavə, CRM sistemləri müxtəlif departamentlər arasında ünsiyyəti və əməkdaşlığı asanlaşdırır, müştəri rəylərinin effektiv şəkildə həll edilməsini və qərar qəbuletmə proseslərinə inteqrasiya olunmasını təmin edir.

CRM texnologiyalarına sərmayə qoymaq həmçinin şirkətlərə müştəri xidməti əməliyyatlarını asanlaşdırmağa, cavab müddətini yaxşılaşdırmağa və ümumi müştəri təcrübəsini təkmilləşdirməyə imkan verir. Məsələn, avtomatlaşdırılmış chatbotlar və özünəxidmət portalları müştərilərin məlumat və dəstəyə dərhal çıxışını təmin edərək, müştəri xidmətləri nümayəndələrinin yükünü azalda və səmərəliliyi artıra bilər.

Bazar tendensiyalarına və istehlakçı tələblərinə uyğunlaşma

Bazar tendensiyalarına və istehlakçı tələblərinə uyğunlaşma emal sənayesi müəssisələrinin aktual və rəqabətə davamlı olması üçün vacibdir. Bu, yaranan tendensiyaları, üstünlükləri və potensial imkanları müəyyən etmək üçün davamlı bazar araşdırması və təhlili tələb edir.

Şirkətlər sorğular keçirmək, satış məlumatlarını təhlil etmək, sosial media və sənaye hesabatlarını izləmək kimi bazar kəşfiyyatı toplamaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edə bilərlər. Bazar tendensiyalarına uyğunlaşaraq, şirkətlər dəyişən istehlakçı gözləntilərinə uyğunlaşmaq üçün məhsul təkliflərini, marketinq strategiyalarını və biznes modellərini fəal şəkildə tənzimləyə bilərlər.

Məsələn, davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz məhsullara tələbat artır. Emal sənayesi müəssisələri bu tendensiyaya ekoloji cəhətdən təmiz istehsal təcrübələrini qəbul etməklə, davamlı materiallar əldə etməklə və ekoloji məsuliyyətə sadiqliklərini təşviq etməklə cavab verə bilərlər. Bundan əlavə, şirkətlər bu istehlakçı seçimlərinə uyğun məhsullar inkişaf etdirərək sağlamlıq və sağlamlıq, rahatlıq və fərdiləşdirmə kimi tendensiyalardan yararlana bilər [1, p.1507].

İnnovasiya emal sənayesində rəqabətqabiliyyətliliyin və inkişafın əsas hərəkətverici qüvvəsidir. Tədqiqat və inkişafa (R&D) sərmayə qoymaq şirkətlər üçün yeni məhsullar inkişaf etdirmək, mövcud olanları təkmilləşdirmək və istehsal proseslərini təkmilləşdirmək üçün vacibdir.

Ar-Ge investisiyaları şirkətlərə sıçrayışlı innovasiyalara səbəb ola biləcək yeni texnologiyalar, materiallar və texnikaları kəşf etməyə imkan verir. Məsələn, qida emalı sənayesində Ar-Ge səyləri daha sağlam və daha davamlı qida məhsullarının, innovativ qablaşdırma həllərinin və qabaqcıl konservləşdirmə üsullarının inkişafı ilə nəticələnə bilər. Eynilə, kimya sənayesində elmi-tədqiqat işləri yeni kimyəvi birləşmələrin kəşfinə və daha səmərəli istehsal proseslərinə səbəb ola bilər.

Ar-Ge investisiyalarının təsirini maksimum dərəcədə artırmaq üçün şirkətlər xüsusi Ar-Ge qrupları yaratmalı, kifayət qədər resurslar ayırmalı və tədqiqat institutları, universitetlər və sənaye konsorsiumları kimi xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlığı inkişaf etdirməlidirlər. Bundan əlavə, şirkət-

lər R&D layihələrinin səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini və nəzərəçarpacaq nəticələr verməsini təmin etmək üçün effektiv layihə idarəetmə təcrübələrini tətbiq etməlidirlər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, emal sənayesi müəssisələri sürətlə inkişaf edən bazar mənzərəsində rəqabətqabiliyyətli qalmaq üçün əməliyyat səmərəliliyinə, bazara cavabdehliyə və innovasiyalara diqqət yetirməlidirlər. İstehsal proseslərinin sadələşdirilməsi və avtomatlaşdırma və rəqəmsal texnologiyalardan istifadə əməliyyat səmərəliliyinin artırılması və xərclərin azaldılması üçün vacibdir. Müştərilərlə münasibətlərin idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi və bazar tendensiyalarına və istehlakçı tələblərinə uyğunlaşma bazarın cavabdehliyini yaxşılaşdırmaq və müştərilərin inkişaf edən ehtiyaclarını ödəmək üçün çox vacibdir. Tədqiqat və inkişafa sərmayə qoymaq və müəssisə daxilində innovasiya mədəniyyətini inkişaf etdirmək rəqabət qabiliyyətinin və inkişafın əsas amilləridir. Strateji təkmilləşdirmə üçün bu əsas sahələrə üstünlük verməklə emal sənayesi müəssisələri davamlı inkişafa nail ola, rəqabət üstünlüyünü artıra və sənayenin ümumi inkişafına töhfə verə bilərlər.

Nəticə

Nəticə olaraq, emal sənayesi texnoloji irəliləyişlərin, təşkilati çevikliyin və davamlı təcrübələrin onun gələcək rəqabət qabiliyyətini formalaşdırmaq üçün birləşdiyi mühüm nöqtədə dayanır. Sənaye 4.0 texnologiyalarını mənimsəyən, çevik biznes modelləri və ixtisaslı işçi qüvvəsinin inkişafı vasitəsilə çevikliyi inkişaf etdirərək və davamlı təcrübələrə sadiq qalaraq, təşkilatlar nəinki əməliyyat səmərəliliyini artıra, həm də getdikcə artan rəqabətli qlobal bazarda innovasiyalara təkan verə və möhkəmlik yarada bilər.

İrəliləyiş, proaktiv strateji planlaşdırma və tədqiqat və inkişafa davamlı sərmayə, yaranan imkanlardan yararlanmaq və çətinlikləri effektiv şəkildə həll etmək üçün vacib olacaqdır. Sənaye tendensiyalarına uyğunlaşaraq, maraqlı tərəflər arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirərək və davamlı böyüməyə üstünlük verərək, emal sənayesi müəssisələri davamlı inkişaf məqsədlərinə töhfə verərkən özlərini innovasiyada lider kimi yerləşdirə bilərlər.

Əslində, emal sənayesində rəqabət strategiyalarının gücləndirilməsi istiqamətində səyahət texnoloji yenilikləri, adaptiv liderliyi və ətraf mühitə nəzarəti birləşdirən vahid yanaşma tələb edir. Birləşdirilmiş səylər və irəliyə doğru düşünən təşəbbüslər vasitəsilə təşkilatlar davamlı inkişafa nail ola, sənaye liderliyini gücləndirə və gələcək illərdə maraqlı tərəflər üçün dəyər yarada bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Dierickx, Ingemar, and Karel Cool. “Asset Stock Accumulation and Sustainability of Competitive Advantage.” Management Science, vol. 35, no. 12, 1989, pp. 1504-1511.
2. Deloitte. Global Manufacturing Competitiveness Index 2020: Future of Production Accelerated. Deloitte Touche Tohmatsu Limited, 2020.
3. Ferdows, Kasra, Michael A. Lewis, and Jose A.D. Machuca. Rapid-Fire: The Strategic Management of Global Manufacturing Networks. Free Press, 2005.
4. Hill, Charles W. L., and Gareth R. Jones. Strategic Management: An Integrated Approach. Cengage Learning, 12th edition, 2020.
5. Ketchen, David J., Jr., and Donald D. Bergh. Research Methodology in Strategy and Management. Emerald Group Publishing Limited, 2016.
6. Pisano, Gary P., and Willy C. Shih. “Restoring American Competitiveness.” Harvard Business Review, vol. 87, no. 7-8, 2009, pp. 114-125.
7. Teece, David J., Gary Pisano, and Amy Shuen. “Dynamic Capabilities and Strategic Management.” Strategic Management Journal, vol. 18, no. 7, 1997, pp. 509-533.
8. Ulrich, Karl T., and Steven D. Eppinger. Product Design and Development. McGraw-Hill Education, 6th edition, 2015

Тахмина Паша кызы Баладжаева
преподаватель, БГУ
E-mail: tahmina.balajayeva@gmail.com

Основные направления совершенствования конкурентных стратегий предприятий обрабатывающей промышленности

Резюме

Цель исследования – выявить и проанализировать основные стратегии повышения конкурентоспособности предприятий обрабатывающей промышленности.

Методология работы-включает в себя комплексный анализ текущих конкурентных стратегий в обрабатывающей промышленности с использованием сбора качественных и количественных данных, тематических исследований и сравнительного анализа для выявления эффективных направлений улучшений.

Прикладное значение исследования-заключается в предоставлении практических выводов и стратегических рекомендаций, которые производственные предприятия могут реализовать для повышения своей конкурентоспособности и положения на рынке.

Результаты исследования-раскрывают критические области и практические подходы к совершенствованию конкурентных стратегий, ведущие к повышению операционной эффективности, реагированию на запросы рынка и общему конкурентному преимуществу производственных предприятий.

Оригинальность и научная новизна исследования-обусловлены его интегративным подходом, сочетающим в себе как традиционные, так и современные стратегические рамки. Кроме того, исследование предоставляет новые методологии, выходящие за рамки традиционных практик оценки и улучшения конкурентных стратегий.

Ключевые слова: промышленные предприятия, конкурентные стратегии, переработка, стратегия.

Tahmina Pasha Balajayeva
lecturer, BSU
E-mail: tahmina.balajayeva@gmail.com

Main directions for improving competitive strategies of processing industry enterprises

Summary

The purpose of the study - is to identify and analyze the main strategies for increasing the competitiveness of processing industry enterprises.

The methodology of the work - includes a comprehensive analysis of current competitive strategies in the manufacturing industry, using qualitative and quantitative data collection, case studies and comparative analysis to identify effective areas of improvement.

The applied significance of the research - lies in providing practical insights and strategic recommendations that manufacturing enterprises can implement to improve their competitiveness and market position.

The research findings - reveal critical areas and practical approaches for refining competitive strategies, leading to increased operational efficiency, market responsiveness, and overall competitive advantage for manufacturing enterprises.

The originality and scientific innovation of the study - derives from its integrative approach, combining both traditional and modern strategic frameworks. In addition, the research provides new methodologies that go beyond traditional practices for evaluating and improving competitive strategies.

Keywords: industrial enterprises, competitive strategies, processing, strategy.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ!

Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin "Kooperasiya" elmi-praktitki jurnalında çap olunmaq üçün məqalə təqdim olunarkən aşağıdakı şərtlər nəzərə alınmalıdır.

- *Məqalələr üç dildə - Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə, digər iki dildə xülasəsi verilməlidir. Xülasələrdə həmçinin müəllifinin adı, soyadı, atasının adı, elmi dərəcəsi, işlədiyi təşkilatın adı, vəzifəsi hər üç dildə dəqiq göstərilməlidir.*
- *Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrdən əvvəl kodlaşdırma üsulu ilə göstərilməlidir.*
- *Məqalədə yarımbaşlıqların verilməsi mütləqdir.*
- *Məqalələrin mətnləri 1 intervalla, Times New Roman - 12 ölçülü şriftlərlə, 8-10 səhifədən az olmamalıdır.*
- *Məqalənin elektron və çap olunmuş variantı ayrıca faylda təqdim edilməlidir.*

Bu tələblərə cavab verməyən məqalələr çap edilməyəcəkdir. Əlyazmalar geri qaytarılmır.

QEYD: Bu şərtlər müəyyənləşdirilərkən Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiyaların əsas elmi nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən elmi nəşrlərə verdiyi tələblər əsas götürülmüşdür.

Çapa imzalanmışdır: 24.09.2024
Format: 60x84, 1/8
Fiziki çap vərəqi: 26,75
Tirajı: 300 nüsxə

Jurnal Azərbaycan Kooperasiya Universitetinin
nəşriyyat-mətbəə şöbəsində yığılıb səhifələnmiş
və çap edilmişdir.
Ünvan: AZ1106, Bakı şəhəri, Nərimanov rayonu,
Nəcəf Nərimanov küçəsi 93.